

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

M E G B I Z Á S Á B Ó L

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

TIZENHATODIK KÖTET.

(31. 32. SZÁM.)

BUDAPEST, 1878.

KIADJA RÁTH MÓR.

542/14
00256
26
2115

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

T A R T A L O M.

XXXI. SZÁM.

	Lap
AZ OLASZ KÖLTÉSZET HATÁSA A MAGYARRA. (I.)	
Imre Sándortól	1
DISRAELI, MINT IRÓ. — Leslie Stephen után, angoltól. —	
Nagy Lászlótól	38
BULGARIA. (II.) — Szathmáry Györgytől	63
MAI VISZONYOK A NYUGATI VILÁGBAN. (II.) — a. l. —	107
A ROSSZ SZOMSZÉD. Regény. (I.) — Vadnay Károlytól . .	137
KÖLTEMÉNYEK: <i>A tölgyek alatt.</i> — Arany Jánostól. — <i>Heine</i>	
<i>dalaiból.</i> — Majthényi Imrétől	172
ZENÉSZETI SZEMLE: <i>Carmen</i> ; — <i>Pál és Virginia.</i> — Erdy	
Lajostól	176
AZ OROSZ INVASIO EURÓPAI TÖRÖKORSZÁGBA. —	
Asbóth Jánostól	187
ÉRTESITŐ: Turgenjew: <i>Nov (Uj föld.) t.</i> — Hillebrand	
Károly. <i>Geschichte Frankreichs von der Thronbesteigung</i>	
<i>Ludwig Phillipps zum Sturze Napoleon III.</i> Marczalitol. —	
Goldziher I.: <i>Der Mythos bei den Hebräern.</i> Heinrich	
Gusztávtól. — Neményi Ambrus. <i>Rabelais és kora.</i> Riedl	
Frigyestől. — <i>Ujszerű tiszta magyarság példája.</i> Ireno-	
poeustól	198

XXXII. SZÁM.

ENEA SILVIO DE' PICCOLOMINI VISZONYA MAGYAR-	
ORSZÁGHOZ. — Pór Antaltól	225
AZ OLASZ KÖLTÉSZET HATÁSA A MAGYARRA. (II.)	
— Imre Sándortól	261
SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT. — Herbert Spencer után,	
angoltól. — Ifj. Losonczy Lászlótól	308

A JELENKORI SOCIALISMUSRÓL. (I.) — Eisenstädter	Lap
Lukáctól	347
A ROSSZ SZOMSZÉD. Regény. (II.) — Vadnay Károlytól . .	366
KÖLTEMÉNYEK: <i>Tetemre hívás</i> . Arany Jánostól. — <i>Az elszázi</i> <i>nő</i> . Kállay-Bethlen Vilmától	394
PÉTER CZÁR VÉGRENDELETE. — Asbóth Jánostól . . .	398
ÉRTESÍTŐ: Hegedüs Sándor: <i>Az önkormányzat és pénzügye</i> . Acsády Ignácztól. — <i>Jeles írók iskolai tára</i> . —f—. — Halász Ignác: <i>Kármán József</i> . —k—. — Grünwald Béla: A felvidék. — Leland Ch. G. <i>Fusang or the Discovery of</i> <i>America</i> . Ktschr. — <i>Nyelvremléktár</i> . K. L.	406

AZ OLASZ KÖLTÉSZET HATÁSA A MAGYARRA.

Első közlemény.

I.

Hogy Rómának, a középkori egyházi élet közép és kezdő pontjának, az európai összes népek szellemi életére általános és igen nagy hatása volt, ismeretes dolog. De azt is tudjuk, hogy az európai nemzetek jeles fiai, kik Rómában éltek vagy megfordultak, a tudomány közös nyelve a latin, és annak irodalma mellett, igen kevés gondot fordítottak Italia nemzeti nyelvére és irodalmára. Rómában és Olaszország egyetemeinek városaiban jól meg lehetett élni a hazai nyelv és művelődés mellőzésével is. E mellett az olasz irodalom jelesei, részben megalapítói, Dante, Petrarca, Boccaccio s a többiek, már csak műveik tartalmánál fogva is kevésbé érdekesek, jó részben mellőzhetők, sőt olykor tilalmasok is voltak hittudósainknak. Nem is találjuk annak nyomát, hogy középkori tudósaink, az olaszok nemzeti (vulgaris) irodalmából, népies elmeműveiből valami becsesebbet vettek volna át egészen a XVI. századig; s ha nem csalódom, csak a XV. században kezdték az olasz irodalomra fordítani figyelmüket az angolok is, kik belőle annyit vettek, a németek is, kiknek fordításai után jutottunk mi is sok olasz elmeművekhez.

Nemzetünknek pedig az olaszszal való érintkezése, társadalmi életünk és művelődésünk történelméből elég világosan kitetszik. Nem is kell említnem az állami viszonyokat, az Olaszországból átszármazott és itt meghonosodott előkelő családokat, az olasz tengerparttal való régi kapcsolatunkat. Fontosabbak itt a társadalmi és művelődési mozzanatok.

Mint Európa több országában, nálunk is sok olasz lovag, tudós, művész, üzér, színjátész, bohóc s efféle fordult meg, a középkorban is, utóbb is. Ezek közül kerülhettek ama histriók és mímusok is, kikről középkori magyar irodalmi emlékeink szólnak, kikben, mint Gyulai Pál jól kimutatta, hiában keresnénk igazi színészeket, sőt kevésbé találnánk magyar histriókat s ilyféleket is. A nyelv maga bizonyítja ezt. Olasz komédiás, majom, medve s ilyekre vonatkozó közmondásaink, a nem régiben is divatos bábtánczoltatás s bábokkal (marionette) játszás, mind annak a jeles tehetségű, de sokszor kicsinyesen művészkedő népnek emlékezetét tartják fenn.

Alig kell említnem művelődésünkre tett hatásokat is. Szőlőink némely legismeretesebb faja, például a bakator (bacca d'oro), olasz eredetű, valamint némely vidéken szőlőművelésünk is. Az olasz káposzta, tészta, tök, ríntotta stb. „Olaszi“ nevű helységeink Biharban, Zemplénben, Szepesben s másutt, összeköttetésekre mutatnak. Még inkább sok átvett szavunk, mely a nép nyelvébe jutott és abban maradt meg, és sok, a mely egyezik. Csak kevés példából látható ez: bamba (bambo), bimbó (magzat, olaszban is), serge (lepel, lat. serica, l. Diez *Etymol.* szótárát), bordó (bordon, u. o.), kapor (cappero), csúfol (ciufolo, zufolo, u. o.), csócsál (gyermek-szó: cioccare), csonka (cionca), fánt (fántonfánt = fante und fante), kukó (cucco, gyerm. tojás), dákos (daga, ném. degen), donga (doga), pogácsa (hogaza, köz nyelven: pogatz), gúlya (galea), gancs (gancio, horog), gerla (kosárka, veder; gabona-mérték középkori magyarban, ol. gerlo), bécs (kispénz, bezzo veneziai pénz, angol régi nyelvben is: betso; Nares *Glossary*), gúnya (gonna, ang. gown), öke (avica oca, főkép: lúd), hullám (fr. houle, ol. ola), paizs (pavesa), pint (pinta), pip (tyúknál: pipita), gar (garra-vita, veszekedés), ták (tacca), gát (guado), furfáng (forfante), tüstént (tosto) stb. és igen sok újkori tudományos és üzleti szó, melyek különben más nemzeteknél is meghonosodtak.

Alig kell említnem az Anjou uralkodók alatti érintkezéseket, az állami és társadalmi életre tett hatásokat, a művészeket, kivált építőmestereket, kiknek nyomait még Bethlen Gábor és utódai, sőt a sokkal későbbiek építkezései történetben is találhatni, kiknek szerepét egy jelenetben Ludas Matyi is fölvette.

De a középkori olasz nemzeti irodalom reánk hatásának

középkori nyomait kimutatni, én legalább nem tudom. Mert hogy egyik codexünkben, egy fordított darabban, előfordúl az Olaszországban mesés jelleművé, sőt varázslóvá lett Virgilius, hogy némely legendánk ott is megvolt, itt is, ott azonban más kidolgozásban, például a Katalin-legenda (v. ö. Mussafia: *Zur Katharinenlegende*, Wien, 1874.), vagy hogy némely mese, közmondás, talány stb. hasonló alakban és értelemmel tűnik fel itt is, amott is: mindez keveset bizonyít. Virgiliusról azonban nem lesz fölösleges egy-két szót mondanom. A varázsló Virgil emlékezete előjön az érsekújvári codex *Tanítás a nyolcz pénznek lelki üdvösségünkre elköltéséről* című darabjában. (Toldy Nemz. irod. története 3-ik kiad. II. 95., 185.). Ebben Virgil tanácsára állítanak bálványt, mely az ünneptöröket elárulja. A mese egész terjedelmében olvasható Haller *Hármas históriája* második részében 57. szám alatt s mind tartalmára, mind részleteire nézve teljesen hasonlít amahhoz, melylyel egy kútfőből van merítve. De Virgilről van ponyva-irodalmi könyvecskénk is, ily cím alatt: *A bűbájos Virgiliusnak csodás története*, Pest, 1873. Bucsánszky. Más kiadását nem ismerem. Külföldi munka után dolgozva, sok olyat magába foglal, mit Comparetti *Virgilio nell' evo mediojában* s utána némely folyóirat (*Academy*, 1875.) elmond. Előadja, mikép nyerte meg az ördögtől a bűvös könyvet, hogy verseng a császárral; a tűz általános kialvásáról való mese (v. ö. Immermann *Varázsló Virgiliusát*), *Nápoly alapíttatása*, *Az érczkigyó* stb. Ezek közül egyik-másik előfordúl némely népmesénkben is; mert népmeséink nevezetes része külföldi mondák, népköltemények töredéke s általában a népies elmeművekre nézve sokkal kevesebb kizárólagos tulajdona van egyes mai népnek, mint gondolnók.

Az olaszok műveltségéről sokat tartottak ősünk; már a Mátyás király halálára írt ének is emlékezik a „böles“ olaszokról, s általában tudva van Mátyás és Beatrix udvara olasz környezetének hatása, a királyi udvarban sürgött-forgott, néha komoly czélú, sokszor csaló olaszok nagy száma. Mert csakugyan erősen megszállották, csaknem megrohanták a magyar fejedelmi udvart, a „böles“ olaszok. Egyik jövendölt, vagy kellett vagy nem; másik Plato bölcsesletére vállalkozott a nagy királyt tanítani, harmadik bölcselmi és hittani vitatkozást kezdett. Udvarlások, bölcselkedések kissé sokba került a magyarnak;

kivált pedig abban fáj, hogy főkép miattok feledte el legnagyobb nemzeti királyunk azt, a mire előtte már sok idővel megemlékeztek Nagy Károly és Alfréd: a nemzet nyelve érdekeit; miattok kezdé nemzetét, népét mellőzni, kitől uralkodása idejének első felében népszerűsége által igazságos nevet s családias ragaszkodást érdemelt. Mindenesetre hatottak az élelmes vendégek a király fényes, néha igenis fényes életmódja előidézésére és fentartására, nagyszerű, de nem gyakorlatias vállalataira, e miatt az önuralkodói hajlamok kifejlésére és nyilatkozására. Nem kevés hálával tartozunk Bonfinnak és társainak, kik a valódi tudományos jellemű történetírást nálunk előkészítették; de hogy soknak közülök főkép nyereszkesedés volt itteni életében czélja, azt Janus Pannoniusból is sejthetjük, ki teljes méltánylással írja Galeottihoz (*Opuscula*, 1784. II. 98.), hogy ide jövése feladata volt: „ut doceat indoctos, exhilaret moestos et se ipsum locupletet“. Amaz a „gaia scienza“ emberére, emez Galeotti honfiainak nyereségvágyására mutat. Az olasz jogtudósok ide hozatásáról s ezek újításairól Vives után Vallaszkyknál előforduló hagyományt, újabban alaptalan nézetnek tartják. De hogy a jellemek kifejlésére erősen hatott az olaszországi főiskolákban s társaságokban képződés, az kétségtelen dolog. Ott tanultak főpapjaink, előkelőink tudományos és magán érintkezésben maradtak velök; s ez nem csak az „olasz simaságú“ Báthori Miklóson, hanem magán Janus Pannoniuson is megtetszik. A renaissance hatását, és így finom műízlést, de egyszersmind könnyelműség nyomait is találjuk e kitünő emberünkön, kinek világi élete rövid, de nagyszerű volt. Költeményei szép és gazdag nyelvökért, ügyes utánzásért s egyéb mellékes tulajdonokért nagy dicséretet érdemeltek; de bennök erős lelkesedést, szenvedélyt, valódi és eredeti költői eret kevésbé találhatni. Az egyház megromlott életére vonatkozást, testies szerelmet, gúnyt igen; de lonszerelmet nem eléggé. Könnyelműségét pedig, mely nemzetét barbárnak nevezi: „Oh factum bene, quod Musae tuae et facetiae, hic inter barbaros majora inveniunt praemia quam domi“ (i. h. II. 98.) s a magyar életet még latin versek énekléséhez is ridegnek (péld. „pone sub hoc coelum fiet lyra rauca Maronis“, és „ast ego barbarico barbara in orbe crepo“, I. 473.), lehetetlen meg nem rónunk s az olaszországi cultura rosz hatásának nem tulajdonítnunk.

Különben mi hatást tettek rá a nemzeti olasz nyelven írt költemények, nem mutathatom ki részletesen. Egy olasz verselő szerelmes verseit latin nyelve fordítva adja. (Horányi III. 17. *Opuscula* II. 219.) Az egyháziak elleni panaszait pedig, nem lehetetlen, hogy olasz költők némelyikétől örökölte; mert voltak köztök akárhányan ép oly ellenségesek egyik-másik főpap, mint hívek utolsó betűjéig a hagyományos hit iránt. Egyéb-iránt is csaknem Savonarola és sok más elégületlen és reformer kortársa volt. Hogy az ismert olasz költemények magyarul írásra nem eszméltették s nem ösztönözték, természetes. Magok azok írói is nagy részt két nyelvűek voltak, Dantétól kezdve sok ideig; két nyelven írtak számosan, olykor latin nyelven szebben mint olaszul. A mi nagy emberünk pedig, mint az előbbiekből is gyaníthatni, mintha szégyelte volna nemzete nyelvét. Nem becsülte, nem szerette, mert nem ismerte. Ilyen formát tanúsít hazánk iránt a költő Ariosto is, ki egy satirájában mentegetődzik, miért nem jött pártfogójával Magyarországba. A hideg időn kívül a magyarok erős eledeleit s borívását (mit az olaszok elmondtak a németekről is) adja okúl (*Századok* 1873. 593. l.). A latin nyelvű irodalom szépségei, e nyelv megszokott formái, szólásai elfogultságot okoztak, mely nem engedte, hogy az anyai nyelv szépségeit lássák, érezzék és szeressék. S ez egyik okom, melynél fogva nem hihetem, hogy Janus Pannonius valaha magyar nyelvtant írt volna. A művet nem látta senki soha. Decsi említi először 1598-ban, mint már elveszettet. Utána Bod Péter s mindig csak az ő tekintélyökre hivatkozva, az utóbbiak (*Jani Opuscula* II. 237.). Senki semmi nyomát nem mutathatta ki, sőt okoskodás vagy következtetés által sem tette hihetővé egykori létezését senki. Erősen gyaníthatni, hogy itt Johannes (Joannes = Janus) Sylvester Pannonius, azaz Erdösi neve van amazéval összezavarva s fölcserélve. S ez még azért is hihető, mivel Erdösi élete és működése Magyarországon s a magyar irodalom ügyében, rövid ideig tartott, homályos és némileg elkülönözött volt. Nevét ritkán látjuk a XVI. század íróitól emlegettetve, maga Bod Péter zavart és tökéletlen ismeretekkel bírt életéről és munkáiról s grammaticájának kevés példánya lehetett, egy része pedig elenyészett. (Különben Erdösi életének homályos voltáról ajánlom összevetés végett Révész Imre: *Erdösi János*, Debreczen, 1859. 19. s köv. ll.)

A XVI. században is sok hazánkfia fölkereste Olaszországot. Dudith és sok paptársa, Nádasdy Tamás, a Révay fiak, sőt Sztárai a reformátor és Enyedi György a híres hittudós; a Révayakkal Gyalúi Torda Zsigmond a jeles philolog s többen. Mennyiben ismerkedhettek meg ezek az olasz nemzeti műveltséggel és irodalommal, nem mutathatni ki; annyi igaz, hogy közülök, a kik írtak sem ismertették itthon Italia költőit, nem honosítottak meg belőlök semmit. Hihető, hogy csak a latin nyelvű tudomány és irodalom érdekelte őket, a nép nyelvéről, műveltségéről kevéssé szereztek ismeretet. Kivételképen Balassa Bálint említhető, kinek három lyrai darabjáról mondják (*Századok* 1875. 1—6. l.), hogy olasz daltamra van írva. De ebből sem biztosan következtethetni, hogy olaszból volnának véve. De a reformatió százada más főbb czélokat ismert és tartott szem előtt, mint az olasz, nagy részben szerelmi költeményeket s általában a reformatió elveivel kevéssé találkozó műveket tanulni és meghonosítani. A mi pedig Dantében vagy Petrarcában fontosabb volt, az a miénket, úgy vélem, nem érdekelhette. Ezek magas törekvését, kivált az elsőbbét, hazájokban is, csak sokkal utóbbi idők méltányolták. És mégis vett át a XVI. század egyet s mászt Olaszországból, bár csak másod kézből. Boccaccio néhány darabját a *Decameron*ból, már ekkor ültették át, de kétségtelenül nem az eredetiből, hanem német fordításból vagy kidolgozásból. Így Enyedi György, *Gismunda* fordítója, hár volt Olaszországban s nyelvét is érthette, úgy látszik, nem Boccaccio *Decameron*ja IV. 1. elbeszélését fordította; mert a mellett, hogy az eredeti folyóbeszédben van, a magyar dolgozat pedig versekben, a kettőnek tárgyalásában is sok a különbség: bővebb, körülményesebb s beszédesebb az eredeti több helyt, míg a fordítás rövidebb, tartalmasabb. Veres Gáspár is aligha ismerte *A két nemes ifjak* Titus és Gizippus barátságának eredetiét (*Decameron* X. 8.). Más czím, más előadásmód, más kidolgozás van a magyarban. Ezt mondhatni *Volter* és *Griseldis* historiájáról is, melynek dolgozója Istváni előtt, nagyon hiszem, nem a bőven elbeszélő olasz, hanem a verselő német alakítás lehetett; mint több mászt latinból vettek át, köztök Petrarca és Aeneas Sylvius darabjait is. Mellékesen megjegyzem, hogy ez utóbbi mű nyelvezete, verselése nem kevéssé érdemli a méltánylást s hogy e sokkép alakított tárgy számta-

lan kiadásban s feldolgozással található Boccacciótól, Chaucertől kezdve a német Halm (Münch-Bellinghausen) *Griseldis*éig. Ez idő táján és még utóbb is, Európa legjelesb népei az olasz irodalom és művelődés hatása alatt állottak, mint az idők legjelesb költői közül soknak művei tanúsítják. Így az említetteken kívül Molièreéi és Shakespeareéi. Nem véletlen vagy ok nélküli dolog, hogy Shakespeare és Molière személyei olaszok, olasz nevűek, olasz bölcselők és nemesek; mind ez Olaszország korai fejlettségére, középkori nagy hatására, s a renaissance korabeli termékenységére mutat.

De a mi nemzetünk lelke a XVI. században lassanként elfordult a déltől és Németország, a reformatio hazája felé fordult. Azonban nagyon csalódnánk, ha azt hinnők, hogy csupán komoly vagy vallásos elmeműveket, vagy szellemi kincseket szerzett volna nyugotról és épen Németországból. És nem csupán az oda utazott tanulók által, hanem a magyarországi német ajkúak útján is jutott be egy és más. Ez utóbbi csatornára több körülmény mutat. Bornemisza Péter az *Ördögi kísértetekről* szóló munkájában, panaszkodik többek közt Apollonius királyfi regéjének a nép közötti elterjedéséről. A *Hét böles mesterről* című, sokkép átalakult és kidolgozott s darabonként forgásba jutott mondakörből, nem csak Pontianus históriáját vette át egy írónk, hanem a *Böles királyfi* című mesét a nép is átvette, mint Erdélyi János mesegyűjteményéből láthatni. Az is megtörtént, hogy a nép szájából vette el az irodalom az idegen mesét; de az ellenkező is. Az irodalom történelme nem veszi számba Flórencz és Lion históriáját, mely úgy ismeretes, mint a nép szájában, legfőlebb ponyván megforduló rege; ez pedig németből van véve (Menzel *Deutsche Dichtung* I. 396.). Német költeményben találni fel Argirus királyfinak is, igaz hogy nem meséjét, hanem csak nevét (u. o. 401.); a német rege hőse is feleségért jár s megcsalták, de másképen. Magyar és német népies költemények teljes gyűjteményéből, ha volna, úgy hiszem többet kimutathatnánk. Így az előbbiekre s némely másra nézve is csak gyaníthatjuk a némettel való közösséget. Például Tyll Eulenspiegel és Tillinkó (a *Szüntelen nerető Demokritusban*) sok közös vonással bírnak (Menzel i. m. II. 84.).

Íróink útján több is jött át. A németországi reformatörök nem voltak ellenségei az egyházas és iskolai drámák-

nak, sőt közülök egynémelyik maga is írt ilyfelét. Erről meggyőződünk a német irodalom kézikönyvein kívül Hagenbach amaz értekezéséből is, mely *Gelzer Prot. Monatshefte* 1862. márcz. füzetében megjelent. Így írta, hogy csak minket érdeklő dologról szólnak, nem reformator, de a reformatio buzgó híve Hans Sachs is nemcsak *Gismundát*, mely nem drámai alakban nálunk is megvan, hanem azt a nevezetes *Theophaniát* is, mely, úgy hiszem, ő utána szabadon s kihagyásokkal dolgozva, Szegedi Lőrincz neve alatt, Debreczenben 1575-ben megjelent. Így vette át Heltai *Markalfot* (l. Menzel i. m. 430.), mely a magyar nép igen kedvelt olvasmányává lett, s mely nemzetiesítve fordul elő Dugonics példabeszédeiben. Ugyanis itt (II. 75., 77.) Markalfot Salamon magyar király bolondjának véli a magyar író s kalandját is említi, melyről az eredeti Heltaié semmit sem tudhat. Szirmay pedig (*Hungaria in parabolis* 1804. 89. l.) Mátyás király bolondjának vallja. További nyomozás, hiszem, sok ilyet német eredetűnek tanúsítna, még olyat is, melynek alapja, eredete francia s olasz mondákban, a „gesta romanorum“-ban s más ilyekben van. Megelégszem csak annak általános kimondásával, hogy a mi irodalmunk a XVI. században, sőt a XVII.-nek közepéig, valami figyelemre méltóbbat az olasz irodalomból közvetlenül át nem vett; bár sok olaszországi középkori elmeterméket felhasználott és megismert latin vagy német fordítások után. Ellenben a németből még a népelet útján is sokat tulajdonított el, úgy hogy még azok a vaskos, neha piszkos, de erőt, önállóságot, játszi és változatos verselésmódot tanúsító dalfélék is, melyek Thaly első rendbeli gyűjteményében találhatók, — asszonyok bűneiről, részegességéről, tiltott szerelméről, — a „művesek“ dévajkodásairól s több ilyesről, ha formára nézve nem is (mi elég nagy előny), de alapgondolataikra s irányokra nézve leginkább németből szivárogtak át. A némettel voltunk népeleti összeköttetésben s ennek voltak bőven ilynemű versezetei.

II.

A XVII. század költői legnagyobb részben a reformatio, tehát a németiség hatása alatt állottak. A kik nem, azok

kevésbé tértek el amazoktól; műveik ép oly korlátozottan, mondhatni, sötéten vallásosak. Sajátlag világi költészetünk alig van; az egyházi mind két ellenfélnél egy jellemű. Molnár zsoltáiraiból fölvesznek a római kath. énekes könyvek. A *Tintinnabulum tripudiantium* az időszak legjellemzőbb vallásos költeménye, jézsuita mű, e szerzettől adatott ki először, aztán megjelent utóbb a prot. Tótfalusinál is, lényegében nem módosítva. Romain, Balassán, Benitzkyn alig van megkülönböztető jellemvonás; egyiken sincs hazai vagy külföldi nemzeti irodalom vagy szellemiség életjele. Ha egyik rész egyházi énekei között sokat találunk a németektől fordítottat, a másikéi közt nehéz volna egyetlenegy olasz vagy francia eredetűt fölfedezni. Más utánzásnak, más irodalomból vett eszméknek vagy daraboknak nyomait még kevésbé tudnók találni.

Így van a dolog Zrínyi Miklós koráig. De már öt Italia irodalma ihlette s jó részben az olasz költők példája tette költővé. Zrínyi sok nyelvet beszélt, mint az első Balassa, úgy hogy, mint életírói beszélnek, a sok közül alig lehetett megkülönböztetni, melyik lehet anyanyelve. Magyarország déli részén lakván, közel volt Olaszországhoz, melylyel különben a haza és az összes monarchia szoros kapcsolatban állott. Utazott Italiában s költészetével megismerkedett, kivált Tassóéval, kinek nagy művén, a *Megszabadított Jeruzsálem*n kívül voltak szerelmi dalai, pásztori versei is. És még kivüle másokkal, például Guarinival is, kinek *Hű pásztora* az időtájnak egyik csodája volt. Zrínyivel új időszaka nyílik költésünknek. Mű-eposzszal lép föl, milyen addig irodalmunkban nem volt, — idyllekkal, melyeknek legalább formájok addig ismeretlen, és kétségtelenül dél-európai eredetű. Az alkotó képzelődés jogainak első megalapítója, az eddigi érzelmes egyházi lyra, didaktikus verselés, szolgailag fordított, vagy a valónak rabszolgai előadásával s utánzásával készült, tehát alkotás nélküli elbeszélések ellenében, melyekből legfőlebb Ilosvai *Toldija* s talán a XVI. századból származhatott *Ének Pannonia megrételéről* vehetők ki. A vele egy korú *Lupuly rajdát* nem említhetem; mely különben is minden teremő erő s alkotó képzelődés nélkül, csak lyrai élénksége által kitűnő szerzemény. A valódi költés, legalább epikai szakra nézve, Zrínyivel kezdődik.

Ő az olaszok tanítványa, s pedig eléggé önálló és méltó

tanítványok. A szerelmet, mely az olasz költőket annyira elfoglalja, hogy más tárgyat alig ismernek kivüle, Balassa után, ő teszi ismét költői motivummá vagy tárgygyá, legalább idylljeiben. Nemes, szemérmes és inkább ifjúi játszi, mint kicsapongó s testies szerelem; nem oly szenvedélyes, rohamos és tolakodó, mint Balassánál. Maga mondja: „írtam szerelemről is; de csendesen“. Az olaszoktól csak a nemesebbet tanulta el s ezt fejezi ki. Így főkép idylljeiben. Eposzában kicsiny tért enged e szenvedélynek; róla sokkal mérsékeltebben és mellékesebben szól, mint Tasso.

Idylljeit, bár a közönség s utóbbi élvezői és bírálói kevésbé méltányolják, bár formájok nem eredeti, s mai időkre nézve elévült, nem tartom az időhöz képest, de mára nézve sem értéktelen műveknek. Ha a költői nem természeténél, vagy a költő kevésbé szenvedélyes voltánál fogva hiányzik is belőlök a valódi lyrai erő, tűz, természetes nyelvezet s főkép a kitörő s elragadó indulat; de van bennök sok költői szépség, nagy gondolatok, eredetiek vagy utánzottak, sikerült hasonlatok és sok jó kifejezés. Nem a conventio ama nyelve, mely Rimainál s Benitzkynél található, mely az egyházi vagy egyházas énekek s versezetek, nem mondom, mindig avult, de bizony kevésbé alakított vagy újított nyelvezetének módja szerint és a hittudomány s könyörgések szókinséével szól. Rimai és Benitzky nyelve nem rosz; sőt szólásaik közül sokat elfogadott s húzamosan fentartott a vallásos kegyelet, az általános tetszés; utóbbi költőknél is sokat és sokáig feltalálunk belőlök. Benitzky pedig ismeretes hármasaival a közmondásoknak, utóbbi időkre is fenmaradt formát adott, úgy azonban, hogy szólásait megtartván, az utódok, mint a népszólás természete kívánta, rövidebbre szabta Benitzky verseit, kevesítette sorait. A kit érdekel a dolog, tekintsen a költő példabeszédeibe s a 42., 60., 69., 99., 106., 107., 109., 121., 125., 128., 129., 141., 153., 164., 191., 200., 214., 224., 236. számok alattiakban érdekes mintáját találja a mai ismeretes közmondásoknak. Zrínyi nyelvének nincsen ez az érdeme; de az ő egyes kifejezései sokkal kevésbé elhasználtak s a tárgyakhoz képest változatosabbak, mint amazokéi.

Az idyll formája, menetele, színezete természetesen korlátozták Zrínyit. A formának ritkán lehet, bármily tehetséges költő is, újból alkotója. A kedvelt és megszokott hangzatok,

hangsorok, vers-szakaszok megszabják a formát még olyanra nézve is, ki nem eltanúlt, hanem kebléből fakadt gondolatokat mond el, kinél az érzés és gondolat könnyeden s természetesen ölt magára formát. Annyival inkább oly költőnél, ki nem engedheti magát egészen oda a szív természetes áramlatainak, ki nem ragadtatik el öntudatlanul szenvedélye árájától, kinek szenvedélye nem oly erős, nem oly föltétlenül uralkodó, hogy tőle semmi más foglalkozás el ne vonhassa. Zrínyi az idylleknek meglévő formáiba önti érzéseit, mely formákat azonban némi szabadsággal módosít; most elegiai, majd drámai vagy párbeszédi alakját alkalmazván, majd az olaszok módjára echót is belevegyítvén. Nem követi soraik alkotását, mely szép ugyan, de a miéinknek utóbb is kevésbé megszokható és megszerethető volt. A nem eléggé érezhető lejtésű endecasillabo helyett nem teszen prózát, mint a későbbiek Metastasio magyarításában, hanem az ismert négyes sorokat vegyítgeti rövidebb sorokkal, sokszor egészen könnyű szárnyalású lyrai sorok gyorsabb röptével szállongván. E sorok közül némelyek, például a másutt is említettem: „Dér virágnak, kü búzának, horog hálnak, lép madárnak“ stb. trocheusi lejtést éreztetnek s párosával a nagyon ismert négyes soroknak, péld. „Emlékezzünk régiekről“ hangzatának ritmusának felelnek meg. Nem megvetendő e rövidebb sorok hangzása másutt sem, például: „Az vadász lenyugszik, ha a nap lemegyen“ stb. S itt ismét trocheusi lejtés nyomait találjuk, oly mértékben legalább, mint Toldy és mások is találják Molnár zsoltáiraiban.

A mennyiben nyomozhattam, nem talállok Zrínyi művei közt csak egyet is fordítást, vagy hű és részletes, az az egész darab tartalmára, menetére kiterjedő utánzást. De nem tagadhatni, hogy sok gondolatának s kifejezésének alapját, sőt mását is feltalálhatni Tassónál, kivált *Amintájában*.

A magyar költő első idylljének (*Vadász*) 23. s következő stropháiban azt a gondolatot, a hasonlításnak azokat a részleteit találni, melyek *Aminta* „stimì dunque nemico“ kezdetű szakaszában foglaltatnak. Amaz szerelemben látja epedni a madárt, a giliczét; a fenevadakat, griffet, oroszlánt, hiénát, medvét, szarvast, lovat és halakat, sőt a szirénest (így) is; azután az isteneket; ezeket itt több sorban írja le, *Tityrus és Violában* pedig rövidebben s lyraiabban:

Mit bánkódol mostan a szép kikeletben,
Nézd, mint nőnek virágok a szép időben,
Aeolus meglágyította haragját,
Gilicze megtalálta kedves párját. . . .
Láttál már rózsákat,*) csúszó kígyókat,
Hogy gyönyörködnek, szerelmeskednek,
Csak te vagy egyedül! Élsz kegyetlenül,
Oh te szép virágszál!

Jó részben ez van kifejezve Tasso említett szakaszában:

Stimi dunque stagione Di nimicizia e d'ira
La dolce primavera? — Ch'or allegra e ridente
Riconsiglia ad amare . . .
D'un amor pien di gioja e di salute,
Mira là quel colombo . . .
La biscia lascia il suo veleno e corre,
Cupida al suo amatore, stb.

Így tovább. Végre az élőfák is szerelemben borúlnak össze és ölelkeznek. Zrínyi nem megy ennyire; a merészebb megszemélyítést mellőzte. De az istenek, hősök s ilyféle felsőbb valók szerelmét felhozza, mit Tasso mellőz — itt legalább. A gondolat s annak köntöse a hasonlatok, épen nem eredetiek, sem egyiknél, sem másiknál. Előfordúl latin költőknél is. — Kivált pedig a szerető előtt futó leányka irányában felhozott állat-hasonlítás, feltalálható Ovidnél *Daphne* és *Phoebus* regéjében.

Majd a szerelemre nem hajló leány bolondságát hozza fel, s megbánását jövődöli oly formán, mint Tasso.

De te ingalmatlan, örülsz én kínomnak, I. 15. . . .
Mert szépségedben magadat elbízta. 19.
Leszedi orzádról az idő szép rózsát . . .
Akkor fogod mondani: oktalan voltam, stb.

nem szó szerint, de hasonló menettel *Amintában*:

Tu prendi a gabbo i miei fidi consigli,
E burli mie ragioni? . . . Ma va pure
Che verra tempo che penterai,
Non avergli seguiti, stb.

---

*) A szöveg nem hibás-e, s *rózsa* itt az állatok közt helyén áll-e?
Vagy *róka* volna?

Legszebb idylljének az a kezdete, mely oly egyszerű és sorainak rövidsége, változatossága által oly érdekes; az az ellentét, melyet ebben a szerelmes ifjú s a természet egyéb lakói közt kifejez, legalább nekem nem található Tassónál. Nagy részben megfelel Petrarca egyik sestinája menetelének. Ez így kezdődik:

A qualusque animale alberga in terra,
 . . . . . poi che 'l ciel aconde le sue stelle,
 quel torna a casa, e qual s'annida in felva . . .
 Ed io da che comincia la bell' alba
 non ho mai triegua di sospir col sole,
 poi quando io veggio fiammeggiar le stelle,
 vo lagrimando e desiando il giorno.

Más kifejtés, más részletek, kedvesebb hangzat, finomabb nyelvezet; de a gondolat menetele azonos. Ugyan az a dal, más hangszeren vagy más hangszereléssel. A tartalom pedig ismét nem új; alapgondolata sok régibb és újabb költőnél meg van, többek közt Petrarcanál és Kisfaludynál nem egy helyen. Azt pedig pirulás nélkül megvallhatjuk, hogy gondolat-gazdagságban, kifejezések választékosságában a mi költőnk az olaszokat utól nem érheti. Ennek okát, mentségét pedig oly könnyű belátni, hogy alig kell miatta megállapodnunk. Azok gazdag ősök örökösei, nagy bőségben úsznak; ez szegény örökség mellett az első szerzők egyike. De alig kell hosszasán olvasgatni Zrínyit, már beláthatjuk azt is, hogy ő is elég sokat gondol és érez, elég sok és nem elhasznált képet, hasonlatot tár elő, elég választékos szólásaira nézve is, — a mennyiben művelt költőnek volt miben választania ott, hol a világias költés csak akkor kezdett s ő általa kezdett ez irányban fejlődni, — a mellett egyet és mást talál is fel. Kitünő előnye pedig az, hogy nem fordít, vakon nem utánoz, hogy a nemet, formát veszi át, nem a gondolatokat, hogy úgy szól, érez, mint amazok, de nem értetlenül, nem szavakra esküdve. Zrínyi itt sem lehetett önállóság nélkül.

Az *Echo* idyllfélékbe vegyítése szintén régi szokás; a régi meséből, költőkből fölvetett olasz költői divat. Nálunk először Zrínyi alkalmazta, s pedig úgy, hogy nem fordított. Maga *Echo* meséje igen költői; nem ízetlen dolog a személyes létét világnézetünk szerint elvesztett nymphának, az elhalványult s pusztá abstractióvá lett visszhangnak ilyen alkal-

mazása sem. A szenvedő vagy esdeklő panaszát a természet is mintegy részvétellel fogadja; s a részvevő természetet az elepedt nymphea árnyéka tolmácsolja. A természet olyan, szép vagy rút, derült vagy borult, a milyennek mi látjuk; mintha velünk szenvedne. Ezért a költő fölszólítja az őshegyeket, az előfákat, a „kis gyöngypatak“-ot s egyebet, kivált pedig az élő valókat, tanújául és vigasztalójául; a minthogy vigasztalói lehetnek is, mert részvevőknek gondoljuk. E nézet ősi és sokképen jelentkezett. Krisztus halálát „a természet sem állhatta — elsötétült ábrázatja,“ e mellett a templom kárpitja meg-
hasadott, a sírboltok megnyilatkoztak. Csoda történt csaknem minden nagy ember halálakor; a Mátyás királyunk halála idején történeteket elbeszéli Bonfin. A kis és nagy világgörön lévő vagy sejtett megfeleléség képzelése átvonul minden nép fejlődésén, minden idő tudományán. . . Az újabb idők, a mennyire tudhatom, általában megvetették az ily, nagyon könnyen pótolható formákat vagy fordulásokat; Echóra csak úgy nincs szükségök, mint a görög-római regevilág egyéb alakjára és tényezőjére, bár mind ezeket maig sem mellőzik egészen. — Vajon Zrínyi echós idyllje eredeti-e? Azt hiszem csak oly értelemben, mint más idylljei. A formát, a gondolatok egy részét, a hangulatot olasz költőktől veszi; de nem fordít, sem részleteket tudatosan nem utánoz, hanem a formába s hangulatba, a megadott menetellel saját érzéseit foglalja. A *Vadász és Echo* elején a nymphea bánatosnak mondatik — a nymphea sorsa csakugyan a nagyon is testietlen epedés, a légi való és létel erőtelen bánata és együtt-érzése. Vigasztalást keres nála a vadász s Echo biztatását egy dallal viszonzozza, melynek végével: „engem szomorító hamis választokkal“ végzetű, kissé szabálytalan alkotású mondat után, a vadásznak Echo elleni gyanúja van kifejezve; végre pedig az általi izenete Juliához. A történelmi vagy elbeszélő részlet kivételével, az alapgondolatot föltaáljuk Tassónál, hol azonban a méhecskéről fölhozott allegóriát, a darab főbecsét tevő részletét, megint nem lelhetni. *Eco* című egyik versezetében épen úgy kérdi az olasz költő: lesz-e gyors vége halál által fájdalmimnak, vagy hosszú évek telnek el? A visszhang, ki itt Amor képében beszél, biztatja. A szerető nem hiszen neki s kételkedve faggatja, míg végre állhatatos vigasztalására bízni kezd hozzá, s részvétét szívből elismeri.

A mily önálló, vagy legalább nem utánzó ebben Zrínyi, ép oly határozott felsősége van egyébben az olasz műnek az övé fölött, s nemcsak ez egynek, hanem a többinek is, mely *Ecó*val váltogatott beszédben epedést, szerelmi bút ad elő. Ezt lehetetlen el nem ismernünk. Az olasz művek elvontan, elbeszélő részletek nélkül adják elő a szerelmi epedést; nem változatosabb tartalommal, nem lyraibb módon, hanem hasonlíthatatlanul változatosabb, szebb, színezettebb nyelven. Természetes.

Az olasz költőknek szolgálatukra állott mind az a szép kifejezés, tropus, sőt mondat is, mely a latin költőknél előfordult és mind az, a mi száz éveken által a népies román költészetben kiformalódott és megállapodott. Az olasz nyelv a déli éghajlat alatt finomult nyelvérzék, kényes beszédsszervek által könnyen ejthetővé, lágygyá és hangzatosá lett; a régibb és újabb időkbel, népies és classikai költeményekből örökölt maradt nyelvkincs pedig, avagy csak hangzat színezet tekintetéből is oly gazdag választást engedett, hogy hozzá más új nyelvet hasonlítani alig lehetett. A mi nyelvünk pedig, kivált e korig, kétség kívül igen 'darabos és kedvesebb hangzathoz nehezen idomítható volt, főkép azért, mivel a népköltés és népnyelv jeles tulajdonait nemcsak nem használták föl, de meg sem ismerték. A nyelvnek az olaszhoz képest való gyarlóságát elismernünk épen nem szégyen, Byron az angolhoz, Goethe a némethez, Kazinczy a sokkal későbbi magyarhoz érezték az olaszt olyannak, mint mondám. Meg is vallották többen, midőn fordítani vagy utánozni akartak. Ide járúl, hogy Zrínyi költői tehetségű, valódi művészi érzékkel, hivatással bíró, de nem művész-költő volt. Sem kedve, sem ideje a részletek kicsiszolásához, a szók válogatásához, a kicsinységek, szók, fordulatok gondos idomításához; s kivált nagy költeménye kidolgozásában sokkal többet gondolt a mű tartalmával, mint hangzatával; a formát külsőt általában kevésbe vette, úgy hogy idylljeinek szebb részletei is inkább könnyen alakult szép helyekkel, mint mesterkétekkel díszlenek. Idegen versformát utánozni pedig, úgy látszik, épen nincs hajlandósága. *Tityrus és Violá*jában s másutt is jó lyrai részletek vannak; de az általa jól ismerhetett olasz versnemek közül csak egyet sem kísértett meg. Megelégedett a négy-soros stróphiákkal, melyeket még Gvadányi is egyedül ép soroknak tekint,

a párosokkal szemben, melyeket „fél csípejük“-nek csúfol Rontó Pál előbeszédében.

Mikép hatott Tasso *Jeruzsáleme* Zrínyi hőskölteményére, jó részben kimutatta Arany János (*Budapesti Szemle*, 1861. VII., VIII.). Kár, hogy a nagyban kezdett szép dolgozat töredék maradt, mint sok más. Ott a hol ő szól, én bizvást hallgathatok. Könnyű volna az ő szintoly alapos és részletes, mint szép fejtegetéseit summáznom s kiírnom; sőt folytatni sem nehéz volna, ott a hol elhagyta. De ily kiterjeszkedés e cikk keretébe nem férne s én itt eléglem az eredményeket fővonásokban foglalni össze, elmondván annak alapján is a mit ő talált, annak is, a mit magam vizsgálódásai igazoltak: miben hasonlít s miben különbözik Zrínyi eposza Tassoétól. *Szigetrár* részletei összevágának *Jeruzsáleméivel*, tehát Zrínyi gondolatai Tassóéival; mint jeles költőknél bármikor is találkozok gondolatok, kifejezések egyezése, tudatos vagy emlékezés utáni átvétel, eszmékben, képekben találkozás. Mint Tasso vesz Virgiltól, ez Homertől, akképen Zrínyi ő töle. S az ily egyezés vagy találkozás eposzban sokkal inkább elnézhető, csaknem mondhatnám sokkal szükségszerűbb, mint más nemben. Az eposznak természetére tartozik, hogy a népek őskorából vétetnek tárgyai, oly korból, melyben a népek egyformák, mint a gyermekek, mindenik életét egy felsőbb homályos akarat intézi, mindenik hont foglal, hódít, harczol, egyiknek sincs históriája, csak mesevilága. Az eposz jellemére nézve különbséget okozott a romanticismus, melyet egyik, Tasso alapít meg; de ez sem szakad el a classikai eposztól, ez is annak alapján maradt, annak eszközeivel, szólásaival, képeivel, kivált pedig — elég következtetlenül — annak gépezetével él. Eposz körében rendkívül szerény és szűk tere van a föltalálásnak, mely tér annál inkább szélesedik, mennél alább jövünk az új idők felé az ősiektől; de még a színezés, képírás eszközeire nézve szegényebb az eposz; mert ezekre nézve is az egyszerű s gondolatban szegényebb, szólásának szépségére nézve ma már alig utánozható régi idők szabnak rendet. Ezért állítom, hogy eposzban a kölcsönvétel s találkozás gyakoribb és eltűrhetőbb. De Zrínyi Tasso kedvéért nem alkot és alakít műve lényegére nézve máskép, mint az általa fölfogott cselekvény természetére kívánta. Nagyobb embereit, kitünőbb jellemű személyeit nem alkotja amazok hasonlatára, sajátjokból ki nem

vetkezteti, a főbb mozzanatokat amaz eposz példájának hódolva, nem idomította úgy, hogy alárendelte volna. Fővonásai a két műnek megegyeznek. Itt is keresztyének pogányokkal szemben, vagy keletiek nyugotiakkal. Itt is isten ügyeért küzd az a fél, melynek részén a költő áll, bűnös célokért az ellenség. De Zrínyi hősei, bár nem oly kalandosak s egyszerűbb jelleműek, egy szabásúbbak: tisztábbak, nemesebbek. És indító okaik magasztosabbak. A mi költőnk is énekelt szerelmet; de ezt az indulatot nem elegyíti, alig is veszi föl meséjébe; az olasz költőn pedig és művében ez nagy mértékben uralkodik, úgy hogy némely helyen, például II. ének 6. szakaszában, mint bírálói mondják, Eleonora volt előtte; sőt, mint némelyek vélik, e hölgy szerelme s az arra való gondolás „járja át minden iratát, s mutatkozik egy vagy más alakban költői lélekének minden alkotásában“ (Rosini: *Opere del Tasso*). A mi költőnknel testies szerelem nem vegyül az isten ügyeért vívók dolgába. Az alkotás egészen és valóban Zrínyi sajátja, bár a szerkezetben van is valami, mi régiebbekre s az olasz költőre mutat; s az alkotás teszi az eposz költőjét. Gépezete kiválóan tanulságos. Meséje kidolgozásában lehetnek romantikus részletek; de gépezete a reformáció által tisztázott Isten-fogalom által lett nemesbbé, a reformáció tisztító tüzen ment át a költő fölfogása. Az ő istene fölséges való. Csak távolról, kellő fenégségből „homályon át és tükörben“ mutatja magát, magasságból hallatja szavát vagy inkább véteti észre akarátát. Angyalai nem kicsinyesek; akkor tűnnek elő, mikor nagy dologra kellenek; csak egyszer-kétszer, válságos helyzetben. Ördögei, a légió ördög, magasztosak, retteneteseek; távol a felhőben mutatkoznak, angyalokkal a távol homályában küzdenek és úgy győzetenek le; egyes emberekkel nem foglalkoznak, a földre szállva alantas valókká nem lesznek, kicsinyes dolgokat nem tesznek. Tünderei, másod-harmad rangú daemonai nincsenek; nincs Armidája, mely sem angyal, sem ördög, ember is, daemon is, vonz és eltaszít, általában érdeklő alak, de nem erkölcsi értéke által. Nincsenek bűvös-bájos nymphái, csábító tájak és helyzetek, nincs vitézei közt a jellemnek, egyszersmind jellemgyarlóságnak annyi különböző faja. Nincs ama lágy, vonzó, varázsló szépsége a költői nyelvnek, a szép szólások virágainak ama kifogyhatatlan bősége, az ügyes retorika. De van egyszerű és nagyszerű komolyság, magasztos alkotás és dara-

bos, de erős nyelv. — Tasso adott példát, s ha nem kizáróan ő maga is, de jórészt ösztönt a legelső magyar eposz létrejövéséhez, de e mű sem fordítás, sem utánzás nem lett, hanem becses önálló mű.

III.

Ezután száz évig nem igen találjuk jelét költői irodalmunkban a külföldi újabb nyelvek és költés tanulmányának. Gyöngyösi, ha tanult valamit, Ovid elbeszéléseit tanulgathatta, s egy-két elbeszélő latin versezetet, melynek tárgya görög kritikusokból volt véve. *Rózsakoszorúja* Dante s némely utóbbiak vallásos tartalmú, Krisztus szenvedésére, Mária kultusára vonatkozó versezetére emlékeztet; de Gyöngyösi ama költőkre nem szorúlt, Italiáig bizonynyal nem csapongott ilyfélek kedvéért. Eleget talált latin (és német?) nyelven az idők vallásos irodalmában. Különben is legfőlebb az irány egyez amazok tartalmas és aránylag rövid s Gyöngyösi végtelenül bő munkájában.

Faludi az, kiről legelőbb szólnom kell, s kiről kérdésbe tehetni: nem tett-e rá hatást az olasz poesis? Néhány évig Rómában élt; ott szerzete latin, s a népélet olasz nyelvéről féltette magyarságát, azaz: félt, hogy elfelejti hazája nyelvét. Azt mondja, azért írt, hogy ez ne történjék. Faludi hát az olasz nép életébe vegyült; a nép dalai indították éneklésre; de mit vett belőlök, kimutatni nehéz dolog. Az olasz népköltészet gyűjteményeiben kellene húzamosan keresgelnünk, hogy valamit találhassunk a kettőnél közöst. Ezt nem tehetvén, csak rövid megjegyzésekre szorítkozom, melyek szerencsésebb helyzetű, alaposabban vizsgálódható utódoknak talán útmutatásul szolgálhatnak. — A *Kisztő úrné éneke* s az ehhez tartozó *Kisasszony felvétele*, legalább formájára nézve megfelel Tasso *Canzone in dialogo*jának. De tartalma egészen más. Ott a hamisság miatt egymástól félő pár ingerkedik, utóljára is távol marad egymástól s nem csatlakozik, itt az idős szerelmes lovag kéri az ifjú donna szerelmét, kit aztán, legalább némileg, megnyer. Csak a párbeszédes forma található, mely különben Tassónál sem új, Faludinál sem magánál található. Amazt Horácz több ily darabja, emezt a XVI. századbeli

Házások éneke igazolja. De előfordúl olaszoknál és másutt is legutóbbi időig, népies és nem népies darabokban. A megemlést itt csak azért érdemelte, mivel Faludinál korához képest mégis újságul tűnik föl a forma, s helyzetéhez képest a szerelmes tartalom. Mindkettőre lehetett távolabbi hatása a római életnek. Így *Addio*jának nemcsak címe, hanem tartalma is olasz népdalból való lehet. Ily dalok hallása, eltanulása okozhatta, hogy e valódi hivatású lyrikus költőnk, kinek egyszersmind jó műérzéke, érdekelhető kedélye is volt, helyzete daczára is kezdett szerelmet énekelni, bár csak félig kimondott szókban és szenvedély nélkül. A könnyű szerelem és annak emlegetése tűrhetőbb volt; a szenvedélyesebb, mélyebben érzett szerelem nagy bajokat okozott volna. — Idylljeit, mint Zrínyiét is, legyen szabad, legalább alakra nézve, ily eredetűeknek mondanom, bővebb bizonyítás nélkül. Tartalmat, lényegét itt sem vesznek át. Hazai tárgyú darabjai, általában magyaros lelket s a nyelvhez, hazához vonzódása azt gyaníttatják, hogy csak ösztönt, kedvet kapott idegenektől némely költői formán kívül. De nem vett sorokat, hangesés módját az olaszoktól, kiknek a mi verselésünköt s még inkább a görög-római formáktól eltérő, sőt a szokottabb német és más nyugoti népekéitől is különböző verselése, utóbb is kevésbé talált utánzókra nálunk is, másutt is. Faludiban pedig mint a magyaros érzés a nyelvre nézve, úgy a népies és jó ösztön a verseléshez, nagy mértékben volt meg, úgy hogy aligha legelsőnek, legkiválóbbnak nem kell mondanunk azok közt, kik a nép dalaitól tanúlták szebb soraikat; kik oly hajlandók a jó ritmusok alkotására, oly természetességgel s öntudatlansággal alkotják jól zengő soraikat, mint a nép költői. Legfőlebb Amadét, kortársát, kell mellette említenünk. Lássuk például Faludynak Nádasdyról írt verséből e sorokat, melyek pedig nem egyedüliek:

Forgattam — karomat,
 Bajvívó — kardomat,
 Kiszántam — éltemet,
 Hogy ontsam — véretem
 Asszonyomért.

Rontottam — fegyverét,
 Konczoltam — emberét,
 Megvettem — várait, stb.
 Ellenségnek.

És a *Pipáról* címüből:

Hív társam — dohányos — börbönczém,
 Te tisztítod — fejemet,
 Szép pipám — égő kis — kemenczém,
 Te enyhíted — mellemet.
 Füstöcskéd — kereng-forog, — játszik,
 De alig — tűnik s már nem — látszik, stb.

Az elsőben nemcsak az ütem biztos érzetét s szabatosan szem előtt tartását láthatjuk, hanem még mértékes hangesést is. Mert egyfelől a „forgattam — kiszántam — rontottam” — megvettem — bajvivó — hogy ontsam — koncoltam,” másfelől: „karomat — éltemet — fegyverét — várait — kardomat — véretem — emberét” szók, megfelelő sor-részekben alkalmazva, s ritka pontossággal összetalálkozva, a mértékes hangesés gyönyörű példájául szolgálhatnak. Az ilyekebb, én legalább, arról győződöm meg, hogy ütem és mérték, vagy ütemes és mértékes verselés, nem külön, hanem együtt származott és együtt jár ősi időktől fogva minden mértékes nyelvű népnél, tehát magyar verselésben is; az az, hogy a mértékes versalakítást nem későbbi időkeben, talán görög-római classikai formák utánzása tette kedvelté vagy divatossá, hanem e verselés mód a nyelve mértékes voltát érző nép kedélyéből természetesen fakadt ki, csak úgy a dalokban, mint közmondásokban, találós mesékben s egyébben. A táncz dallás és versmérték közt, köztudomás szerint, ősi és természetes kapcsolat van; s mint tánczot és zenét ritmussal, könnyebb és súlyosabb léptek, hosszabb és rövidebb időtartamú hangok nélkül gondolni nem tudok, úgy vershangoztatást sem rövid és hosszú, lehetőleg megkülönböztetett szótagok nélkül. S ha valaki más-kép gondolkozik, annak csak azt kell tekintetbe vennie, hogy sem a *Kalevala*, sem az *Emlékezzünk régiekről* kezdetű ének, sem a régi görögök ősi időkebeli verseinek határozottan mértékes menetelét nem csinálták, nem műköltők találták és szerzették, hanem mind ez a nép kedélyéből, szabályos és összhangzatos dalláshoz való vonzalmából fejlett ki. Az pedig még alaptalanabb vélemény volna, hogy a mértékes hangesést csak ama néhány hexameterben és distichonban találunk fel, mely a régi magyar irodalom termékei közt előfordul, melyek Erdősitől fogva ránk maradtak. Sőt inkább feltaláljuk a trocheusi és jambusi sorokban is, melyek nem éppen kis számúak.

Magában az *Emlékezzünk régiekről*ben érdekes sorok tanúsítják a trocheusi esésre törekvést. Molnár Albertnél 1607 körül már Toldy talált ilyeneket. A XVI. század végéről való egy szombatos énekben, melyet Lugossy (*U. M. Muzeum* 850—1. II. 100.) közöl, a trocheus legszabályosabb alkalmazása mutatkozik s nem kevés számú sorban. („Szentek e földön, ha vagytok, — Napkelettől a napestig — Urnak hálát adjatok“ stb.) Az először 1636-ban megjelent: „Mit használ kérlek a világ, — Mely kívül szép, mint a virág“ stb. kezdetű ének, benső becse mellett, jambusi lejtéséért különös méltánylást érdemel. És íme már e korban, a XVI. század végétől fogva, a magyar verselés, műköltői erőlködés, classikai utánzás nélkül is, saját ösztönéből, mértékes alakot kezd néhol öltetni; s oly sorokat mutat fel, melyekkel sem Kalmár, sem Losonczi (*Ars poetikája*) nem versenyezhetnek, sőt eleinte Baróti Szabóék is csak erőlködve versenyezhettek. Ebből az is kitészik, mily igazsággal neveztük el a mértékes és rímes sorokat valamelyik költőnk nevére. Oly igazsággal, mint Zrínyiéről a négyeseket.

E kitérés után forduljunk tárgyunkhoz.

Ha az olasz versalakoknak, dalköltésnek kevés nyomát találjuk a hazaiaknál, annyival többet a drámaköltésnek, annyival inkább mutatkozik az a törekvés, hogy drámáik, előbb az iskolai, utóbb a köz életben is meghonosíttassanak. Az iskolai drámák tárgyait, legalább nagyobb részt, a bibliai ó-szövetségi, általános ó, kivált pedig görög-római történelemből vették; a hazai történelemből is, de kevésbbé. Még a hazai viszonyokra is, a mennyiben ilyest mertek előtűntetni, leginkább a bibliai s ó-történelemből vett hősök s események által czéloztak. Így Eleázár képében mutatta be az eperjesi ifjúság egy drámai előadása a közönségnek, a hazafias jellemet, a hon jövő sorsát (Bánó József, *Pesti Napló* 1867. 260. sz.). Így ábrázolhatták Titus jellemében a kegyelmes fejedelmet, a hős Horatiusban, Atilius Regulusban a haza szeretetét, talán az idők viszontagságaira czélozva, s így egyebet. Ha jól meggondoljuk, az iskolai drámák, bár gyöngye költői művek, nem lehettek hatástalanok erény, hazafiság, hűség és emberszeretet fölgerjesztésére.

Honnan vették íróink ilyszerű nem eredeti műveiket? nem tudom kimutatni; mert az általában kevésbé elterjedt,

kevés példányban nyomott, sokszor csak programokban fenmaradt és így igen ritka darabokat megismerni nincs módomban. Úgy hiszem, a lehető és létező eredetieken kívül nagy részt vehettek külföldi ily nemű dolgozatokból; hogy pedig olaszból is vettek, még erősebben gyaníthatni. A Szinnyei *Irodalmunk története 1711—1772.* című dolgozatában elsorolt, de éppen nem ismertetett vagy elemzett darabok közül Metastasiónál előfordúlnak következők címei: *Artaxerxes*, mely különböző években három helyt adatott, nem tudni egy vagy több kidolgozásban, *Sedekiás*, *Titus*, *Cyrus*, *Semiramis*, *Regulus*, *Joáz*, *Izsák*. Vajon a többiek közül azok, melyek olasz és francia költőknél előfordúlnak (*Mithridates*, *Mózes*, stb.), nem azokból vannak-e véve, vagy azok felhasználásával dolgozva, oly kérdés, melyre az előbb mondott ok miatt nem felelhetek; valamint azt sem határozhatom meg, vajon változtatott címekkel nem fordúlnak-e elő dolgozatok Metastasio s mások után alakítva. Csak Metastasioval foglalkozhatom; annyival inkább, mivel a belőle fordítottak közül néhányat nyomtatásból ismerünk, s ezek tárgyalása méltóbb és tanulságosabb.

Metastasio műveivel nagy hatást tett, még pedig nem csak hazájában, hanem a német műveltség egyik fő fészkeben, Bécsben is. E város az ausztriai birodalom Olaszországra kiterjedésénél, a római katolikus érdek egységénél fogva, közelről érintkezett Italia szellemi életével s vonzódott az olasz műveltséghez. Olaszország, a birodalom egyik részét magában foglalva, nem csak hadvezéreket, hanem művészeket, ének- és zeneszerzőket is adott a fővárosnak. III. Károly alatt kiválóan tapasztalható e dolog s utóda, Mária Terézia, sőt József idejében sem szűnik meg. Olasz dalművekben gyönyörködik az udvar, utána a fővárosban és vidéken is a magas katonaság és papság. Adatok tanúsítják s volt említve, hogy Nagy-Váradon a fény- s műveltség-kedvelő Patachich püspök idejében, általa fejedelmi kegygyel és költséggel fentartott zenekar adott elő olasz dalművet és németet, valamint Nagy-Szebenben is adtak ilyeket elő a főrendűek kedvéért. A császári udvar zeneszerzője Apostolo Zeno volt 1729-ig; ekkor az ő ajánlatára Metastasio lett, s ily minőségben nagy tisztelet és részvét környezetében haláláig, 1782-ig maradt. Az udvar kegyét folyton élvezte; még a szigorú II. József részéről is különös figyelemben és pártolásban részesült. Nagy részt itt

írta 60-nál több énekes művét, 28 drámáját és drámai énekeit, mely előbbiek ma már, mint drámák nagyon csekély értékűek; akkor Lessing és Goethe s társaik hatásának elterjedése előtt s előbb mint Shakespeare meghonosodott, vagy a német dráma-irodalom lábra állott volna, nagy kedvességben voltak. Honszeretet, fejedelmi igazság, fejedelem iránti hűség, szerelem és barátság önfeláldozása s más ily tárgyak foglaltatnak bennök, rövid szerkezettel, egyszerű cselekvénnyel, élénk és elég rövid s tartalmas párbeszédekkel, könnyed menetelű dictióval, kivált pedig minden tartalmasabb jelenet után igen szép dalforma verseeskével, melyekben mintegy a lyra szárnyára emelkedik egy-egy szakaszbeli gondolatok tartalma vagy befejezése, könnyen megtartható s énekelhető dalocskába foglaltatván. Az ismeretes bibliai vagy őstörténelmi részekből vett cselekvény elég jól kikerekítve, néha allegóriásan tárgyalva vagy fölékesítve, nagy jellemeket tüntetve elő, melyek azonban nem eléggé szenvedélyesek, sem elég szabadon és erővel, hatalommal nem küzdenek, hanem mindig a kor és közönség által kitűzött határok, az illem és bevett társadalmi erkölcs körében mozognak, s a művek legnagyobb részében cselekvény és jellemek jó részben egyenlők. Mert *Clélia* és *Aristea*, *Horatius* és *Themistocles*, *Titus*, *Artaxerxes* és *Porsenna* közt igen kicsiny a különbség. S természetesen csak is így lehetett. A drámai költés, a szó valódi értelmében, nem ez időnek és közönségnek való volt; a drámai élet a kor társadalmi életétől nagyon távol vagy magasan maradt; a kor drámája azon időbeli viszonyokra vonatkozni, az idők szabadabb magasztosabb eszméit megtestesíteni, kifejezni nem merte, nem is akarta. Mária Terézia kora a megalégedés, kivált az ő körében összegyűlt előkelők és udvara boldog időszaka volt; újító vágyások, reformtörekvések nem izgatták, forrongás nem jelentkezett semmi felől, az előbbiek rég és jól le voltak győzve. A megalégedés a tespedésig fokozódott, vagy hangolódott le. A drámaírónak eszében sem fordult meg földi vagy mennyei hatalommal küzdő emberiségi hőst, a társadalomtól elnyomottat, a forradalmazót vagy reformert szólaltatni meg. Ilyenek, mint mondám, nem is voltak. Valami édesen mámoros élvezetet adhatott korának Metastasio a maga élettelen eszmékkal és alakokkal foglalkodtató, szelíden édelgő, vallásosan kegyeletes, erkölcsi közhelyekkel diszített, közép-szerű s kényesen ideges

embereket vonzó, tehetetlen érzelmességet lehellő műveivel, melyek nem javítottak, nem hevítettek, nem izgattak, legfőlebb igen múlt örömet okoztak; a lány szívek nem mélyből fakadó könnyeit csalták ki, tétlen jó akaratot és érzéseket gerjesztettek. Talán igen szigorúan ítélik némelyek erkölcsrontónak, talán sokat mond Schlegel, midőn állítja, hogy e művekben a kéjvágyás nincs ugyan kimondva, vagy kifejezve, csak öntudatlanul szíjják belőlök élvezöik. A pártfogó előkelők idegei állapotára mindenesetre jellemző, hogy e színműveknek nem volt szabad szomorúan végződni — a felsőség meghagyásából.

Mégis rendkívüli érdeme van Metastasionak. Nyelve oly szép, kellemes, erőltetés nélkül díszes, élénk, tárgyának kevéselesége mellett is változatos, keresetlenül virágos, dallamos, a hosszabb párbeszédnek folyamában az indulatok természetéhez képest gyorsabb és méltóságosabb, a dalokban játszva és édesdeden folyó, hogy hazája fiai méltán dicsérik maig s mondják azt is, hogy azóta sem írt nyelvökön senki kedvesebben, mint ő. Különösen a szók sajátos alkalmazásában s ez által okozott változatosságban, mely szavainak kiesiny száma mellett is szembetünő, tartják szinte utólérhetetlennek. Az ő drámái — a nagyobb és nevezetesebb részről szólván, nem a cselekvény nélküliekről, allegorikusokról — különös nemet alkotnak, mely egy felől az iskolai vagy erkölcsi színművek fajához közelít, más felől az újabb melodramafélékhez hasonlít, csak azt jegyezvén meg, hogy nála minden comicum ki van rekesztve, mi a tragicum említett kizárásával szemben, még érdekesebbé válik. És még mintha némi rokonságban volna a francia nagytragikusok classikai drámáival is, legalább tárgyra nézve. A dráma történelmének tanulója nem mellőzheti, hogy e nemmel, kivált pedig e nyelvezettel meg ne ismerkedjék. A magyar irodalom mélyebben tanulója pedig azért nem mellőzheti, mert, mint látni fogjuk, Metastasio hatása irodalmunkra huzamosan, 1750 tájától kezdve 1820 tájáig tartott s Illeit és Csokonait, a színügy fölébresztőit s több másokat vonzott.

Első fordítói közt — nem használhatván sem a kéziratban levő, sem a netalán kinyomott, de ritka darabokat — Illeit kell, mint legkorábbit említenem. Ő mint Orczy, s a magyar nyelv ügyében szintén igen érdemes Barkóczy Ferencz, egri püspök, később főérsek kortársa, Boethius fordítója több

színmű szerzője és kiadója, ismeretes. Mikép fordította Metastasióból *Titus kegyelmességét* (Kassa, 1767.), megítélhetjük, ha szövegéből egy keveset idézünk. Az első végezés első kimenetelében ilyeket találunk: „Mi a patvar!“ (Ma che), „mindenkor csak azon egy regét dúdolsz előttem“ (sempre l'istesso a dir mi verrai), „tudom, hogy L. a pártos levét összeszűrte immár veled“ (che sedutto fu L. da te), „a meggyújtandó Kapitoliomnak porczogó lángja“ (l'accesso capitolio), „jele leszen a zúrzavarnak . . . mindenkor kétesen üres kézzel térsz vissza hozzám“ (sempre ritorni confuso irresoluto), „Kapdosol imide amoda, mint a tengerbe esett“ (eredetiben nincs), „elődbe terjesztem szívemnek egész csínnyát“ (il mio stato), „hozzád mikor visszatérek, orczádon ujjodon uj rósákat, mikor Titust megudvarlom, ő benne mindenkor különféle drága uj erkölcsöket látok virágozni“ (. . . . . qualche nuova belta, se torno a lui sempre gli scopro in seno qualche nuova virtù), „tudom jól egymáshoz lobogó tűzőket“ (io so gli antichi amori), „mind a kettőnek gyenge könyvhullatását“ (lagrime sparse), „tudom micsoda tisztelettel fogadta ismíg (rendesen így) más fokbéli visszajövetelében“ (come adesso l'accolse è l'onorò), „az irigy tsömör bántja szívedet“ (gelosia), „kire bízam mérgemet“ (esecutor del mio odio), „nyertes volt, de izzadott is homloka“ (vinse ma combatte), „földhöz nem verettetett. De mégis mint a bús tenger magával küszködött és a mi dicséretes benne, orczáján is kitorste magát világos jelekkel a szerelemnek mind háborúja, mind győzedelme“ (non era oppresso, ma tranquillo non era. Ed in quel volto — dicasi per sua gloria, si vede la bataglia è la vittoria). Így: „orromon hurezol“, „sültebb bolond“ — „a nagy hadd-elhaddon általestünk, az apró bökkenőknek szakaszszuk végét“ stb. „Nincs a világon semmi ártalmasabb nekem ádázott szerelmimnél, kéntelen is csak utána foly minden eszem“ (Altro non odo che 'l mio funesto amor. Vitellia ha in fronte un astro che governa il mio destino), „mennyi hab rengeti szívemet“ (quanti pensieri mi s'offollano in mente), „fartolly tölem“ — „midőn a könnyű szellő előtted fog repdesni rezegő szárnyával“ (se moi senti spirare sul volto lieve fiato) stb.

E kevés példából láthatni, hogy, általában szólva, Illei szabadon fordít. Keveset gondol egyes szólásokkal, érdekes hasonlatokkal; elejti, átalakítja vagy fölcseréli őket, a hogy

könnyebbnek, jobbnak nézi, — pontonként csak az értelmet igyekeztvén kifejezni. Olykor maga ad az eredetihez hasonlatokat, átvitt értelmű szólásokat, népies tropusokat, úgy nevezett körmönfont idiotismusokat. Ezekkel magyaros szint ad művére; de egyszersmind gyakran népiest, sőt alnépiest. Mert a „mi a patvar — azon regét dudolsz — levet összeszűr — orromon hurezol — sült bolond — hadd-el-hadd“ stb. csakugyan alnépies, az írás alsóbb nemébe való szólások, melyek a stilt alább szállítják, az eredetit nemének díszétől, színétől megfosztják, a magasabb fajta drámát, parasztos nyelvezetű históriává teszik.

De mást is találunk avagy csak e néhány sorban is. Illei, kit Kazinczy mint merész nyelvű író emleget, ékesítget, úgy mint sok más is az ő korában szeretett szókat válogatni, idegen szép szólásokat követni, utánozni (mint Illei mondaná: nyomozni). Mert: újdun új rózsákat látok virágozni (az eredetiben csak új szépséget), megudvarlom (régén is; például Zsigmond király historiájában s többenél: a királyt udvarlani), gyenge könyvhullatás (régén: gyenge siralom, a népnél: gyenge orcza, kar, stb.), bús tenger: mind ezek kétségtelenül választékosságra törekvést mutatnak.

A kétféle törekvés közt furcsa az ellentét. De ő az elsőre nézve nem megy odáig, hogy írását egészen megalacsonyítsa; az utóbbi által nem lesz sem igen keresett beszédűvé, sem érthetlenné. Egyiket sem nagy erőlködéssel eszközli. Az időszak jobbjaival mind a két tulajdon megvolt: a népiesség és a választékosságra törekvés. Így stíljok nem lett sem nemesen szép, vagy emelkedett, mint egy színű és helyes sem; de érthetetlen sem volt. Általok senki Metastasio szellemét, színét, stílját nemét meg nem ismerhette volna; csak a tartalmat, mely drámáiban foglaltatik, az ő magyarosan népies szemökkel nézve, hőseit a cothurnusról leszállítva, beszédöket megleghezősen ízetlen s ügyetlenül szép szólásokkal foltozott nyelvre fordítva.

Ily átdolgozásoknak volt ellensége Kazinczy; de az ily dolgozásokat kikerülni nem lehetett, míg csinosabb költői nyelv nem volt, s ez meg nem honosodott, míg jobb műízlés nem terjedt el, míg nemesb gondolatok szebb kifejezésekkel nem párosodtak, míg meg nem tanúltuk, hogy valamint élvező, úgy mű is többféle lehet s mindeniknek egyféle nyelven és

stillel szólni lehetetlen. A keresett, de nem sikerült finom szólások gyakran kirínak még Csokonai, sőt Kisfaludy Sándor műveiből is.

De Illei többet is teszen a szöveggel. Néha sorokat hagy el, pedig nem nehezen fordíthatókat; úgy hiszem, tévedésből, sietségből. Így az I. vég. 1. kimen. végén Vitellia szép szólását két sorban. Így I. 3. végén lévő szép kis verset nyolcz soroskában. De még több helyen is. E kedves, dallamos sorokat folyóbeszédben adja elő — mit *Boethius*ában lévő versei után csodálunk; — így elveszi Metastasio lyrai erejét.

Az olasz költőnek ezután is találkozott nálunk fordítója. Ez is tanúskodik a szerző s művei neme kedvességéről, azon kívül, hogy drámáinak rövid idő alatt oly sok kiadása lett. Az udvar és felsőbb körök leginkább könnyed melodrámai jelleméért, tartalma érdekes voltáért, a szenvedélyek szerénységéért, loyaltásáért, a fejedelmeknek kedvező festéséért, nyelve szépségeért, dalainak kedvességéért szerették; az egyház és iskola emberei vallásos erkölcsi irányáért. A XVIII-ik század papjai nem vonakodtak énekelni vagy színpadon előadatni oly műveket, melyekben, mint itt, forró, de erkölcsileg ki nem csapongó szerelemről van szó; bár egy érdemes magyar pap és Metastasio-fordítónk Döme, kissé háritni igyekszik magától azt az előkerülhető vádat, hogy a szerelemmel komolyan akarna foglalkozni, vagy ilyes tartalmú műveket szeretne a közönség elé adni.

Fordított az olasz költőből egy darabot, iskoláknak és egyháziaknak igen kedvest, „*Izsák a megráltónak képe*. Nagy-Váradi (évszám nélkül)“ cím alatt (G. A. N. V. K., olvasom :) Gánóczi Antal nagy-váradi kanonok is. A több irodalmi munkájáról ismeretes fordító Patachich püspök kortársa volt Nagy-Váradon. Dicséretes buzgósággal igyekszik a magyarnak szokatlan lejtésű dráma szövegét és nyelvét hangzatos, lehetőleg csinos sorokban tolmácsolni. S ez neki az időhöz képest eléggé sikerült. E célra néhol az eredetiben nem található versalakokat használ, úgy alkotva sorait, úgy alkalmazva rímeit, a hogy magyar fülnek szokottabb volt. Így az első rész egyik áriája így hangzik:

Ugy van: a kínokban,
Szorongatásokban
Egeket innádom.

Akármit küldjenek,
 Reám köszönjenek,
 Szívesen fogadom, stb.

Itt a nálunk nagyon gyakori hármasokra ismerünk. Majd hasonlóké jönek benső rímek nélkül:

Oh engedelmesség — kedves leánya
 Alázatosságnak,
 Jeles erkölceseknek — társa, fajzatja
 Minden jámborságnak,
 Senki Istenhez — jobban nem vezeti
 Az ártatlan lelket,
 Senki hívségre — inkább nem készíti
 Az egyenes szívet, stb.

Majd változatosabb rövid sorú strophák gyakori rímekkel:

Mi bújdosó jövevények
 Vagyunk itten és szegények,
 Veszélyben, — szélvészben
 Nyomorúltúl evedzünk.
 Im csillagok tündöklenek,
 Egek szépen fényeskednek,
 Ezek fényét — tündöklését
 Örömmel kell követnünk.

Ilyen formák a dalok, jelenetek vagy magánbeszédnek végein. De sorai egyébűtt is hangzatosak akarnak lenni; s csakugyan valamely kitapogatható ütem vagy mérték nélküli, de mégis érezhető hangesést sejtethetünk bennök; mely hangeséshez néhol, mint az olasz költő eredetiében vagy Shakespeare-nál, rímek járúlnak, ott a hol magasabbra emelkedik a szenvedély vagy érzelm- s kedély-érdeklő fontosabb tétel következik. A sorok hangzatának sejtetése végett egy keveset ide írok:

Izs. Oh mily halálos halaványság ez!
 Mely hideg verették cseppei.

Ábr. Ne, ne ütközzél meg,
 Meg ne háborodjál édes Fiam!
 Vagyon itten, mint látod,
 Véletlen örömmek állapotja:
 Hogy hamar magához térjen
 S ájulása távozzon,
 Szükség egy kevés nyugodalom. (Sárának, ki fia életben maradtáról értesülve, elájult.)

Izs. De vallyon, mikép lehetséges,
Hogy az a Lélek,
Mely ezer meg ezer izetlenségnek
Nem tudott engedni,
Oly csekély örömtől meggyőzöttessék, stb.

Mennyire felelnek meg e sorok az eredetinek mondatai rendezése, hangzata tekintetében, rövid egybevetés kitüntetné, melylyel azonban e lapokat elfoglalni nem bátorkodom.

Gánóczi a nyelvet is lehető s néha merész választékos-sággal alkalmazza. Néha a szók rendét forgatja el: „az álmélkodásra méltó, melyeket töled hallok, dolgok történetében, új és titkos isten tanácsinak sommáját szemlélem“ — „Oh atyám nem okvetetlen (ok nélkül) te azokat beszéled“ — „Alig az ember világra születetik“ — „De miként istennek kötelezett életet feláldoz vala?“ — „iszonyú rettenés tagjaimat éri“ — „mert mily mély gyökereket szívedben vetett a félelem: már látja az isten“. Máskor szokatlan kifejezésekkel él: „szokatlan gyötrellemmel faggyasztja szívemet“ — „hív feleséged volt bennem mind ízes mind ízetlen állapotomban“ — „oh miért megháborodottak jöttetek haza?“ — „oh magamegvettség!“ (önmaga megtagadása) — „mi már szokásba vettük a sanyarúságokat“ — „azokat már rettegő nem öldözhatta fel“. Majd az igék alakjait rakja hibásan: „ha meggyőzetett királyokat diadalmasan kergeted“ — „mindenkor többet nyomozom és tanulok többeket“ — „kivánod-e istenedhez haláadó szívvel lenni“ — A két előbbi a szebb stilre törekvést mutatja, ellenben a tárgyas ige hibás alkalmazása, az *ikések* tévesztgetése a nyelv törvényei mellőzését vagy nem tudását.

Izsáknak mint magyar úgy latin fordítása is jelent meg Nagy-Váradon; emez 1769-ben, amaz év nélkül, hihetően azon évben vagy a tájon. A latin Ditters zenéjével előadva („per musicam producta — musica est D. Car. Ditters“), a magyar minden ilyen megjegyzés nélkül, miből azt gyaníthatni, hogy soha sem, vagy legalább Váradon ez idő tájon nem adták elő. Hogy a magyar a latin fordítás után készülhetett, nem lehetetlen; mert némely kifejezése annak felel meg és nem az eredetinek. Így csak egy helyet mutatván fel: „tui nempe patrio ab ore pendentis dulcedo provectae contraxit spatia noctis“, magyarul: „tudniillik édes atyád akarattjától függő kedvességed hosszú éjnek idejét megaprósítá“. — Holott

az eredetiben: „a questo segno te il desio di saper, me di vederti pender dalle mie labbra ha sedotto il piacer“, — azaz: ez időpontig téged a tudás vágyása ragadott el, engem az a gyönyörködés, hogy csüggeni láttalak ajakimon. Gánóczi fordítása nem egyez a latinnal sem, de inkább mint az eredetivel. Miért mellőzte az „ajakon csüggés“-t, mely latinban s olaszban megvan, nem érthetni.

Általán szólva, itt is látni a szépítésre törekvést, e végre újító merészkedést. Újabb bizonyossága annak, hogy az újabban fejledező jobb ízlés érezte a csinosabb nyelv szükségét, nem csak Kazinczyéknál, hanem előbb is, és az ő idejükben jelentkezett a szépítésre törekvés a Bessenyei vagy Rájnis-féle körökön kívül és túl is.

Majd a *Magyar Játékszín* II. és IV. kötetében (1791., 93.) találunk két művet, szintén Metastasióból fordítva; egyik a *Pusztai sziget* (Döménél helyesebben: lakatlan sziget; eredetiben is: isola disabitata). A fordító Rudnyánszky Karolina bárónő. Másik: *Artaxerxes*, Egervári Ignácztól, kinek más művéről alig van tudomás, legfőlebb kéziratban maradt dolgozatairól emlékezett Danielik *Magyar Íróiban*. Tehát kéziratban vesztetett itt is sok becses igyekezet gyümölcse, mint másszor is gyakran. S pedig hihető, hogy e dolgozatok közül sok érdemelné meg a megismerést; még ha címöket ismerenők is, nyernénk vele, már csak azért is, hogy azon kor munkásságáról részletesb tudásunk lehetne és sejthetnők, milyeneket dolgoztak az emberek e nevezetes időszakban, 1790 táján.

Egervári fordítása egyszerű, könnyen folyó, értelmes próza, Illei alnépiessége s erőltetett szólásai nélkül. Kihagyások nélkül adja a darabot s dalocskáit a szakaszok végein igyekszik az eredetinek megfelelő, bár nem azon terjedtségű, sorokba foglalni. Így a harmadik felvonás első jelenete végén levő s igen szépnek tartott kis éneket, melyet eredetiben és Egervári fordításában legyen szabad ide írnom:

L'onde dal mar' divisa
Bagna la valle, il monte,
Va passa giera — In fiume
Va prigionera — in fonte
Mormora sempre, è geme
Finche non torna al mar,

Al mar dov' ella nacque
Dove acquisto gli umori
Dove dai lunghi errori
Spera di riposar.

Midőn a víz a tengerből kiszakad,
Mossa a hegyeket — ássa a völgyeket,
Kereng-forog a folyókban,
Már mint Rab ül a kútakban,
Zúg szünetlen s morog,
Míglen a tengerbe vissza nem akad,
A tengerbe, a honnét eredett,
A hol először felfakadni kezdett,
És a hol utoljára
Talál nyúgodalmára.

Hű és ügyes tükrözése a szép gondolatnak; legfőlebb a „divisa“ és „fonte“ szóra tehetnénk megjegyzést, a gondolatnak, mely Petőfi *Honában a fűjét* juttatja eszünkbe. Szabad alkotása az egészben és tartalomra nézve megfelelő, részletekben különböző soroknak.

Így bánik az effélékkel másutt is. Nem megvetendő például a harmadik felvonás második jelenetében:

Egy kis felhő a nap tisztaságát
Könnyen betakarhatja;
De el nem olthatja — minden világosságát;
A kis patak is árkában
Haszontalan takarja
Tsergedező vizével sárga fűvényeit.
Mert nedves ágyában
Szépen kimutatja
Ragyogó csöppje fényes kövecskéit.

Még jobbak az első felvonás végén levők:

Mint egy zavaros tengerben,
A hol távol minden szélek,
Béborúlt homályos égből,
Midőn zúgnak a szelek,
Sem evezőm, sem vitorlám,
Csak lány-vet a sebes hullám,
Kedvem ellen, — nagy kénytelen,
Éltem vesztére,
Magam kell bírnom (így)
Szerencse kedvére!

És ily boldogtalan ügyemben,
 Nem lehet bíznom senkiben!
 Nincs! csak az egy ártatlanságom
 A védelmezésre,
 És jaj ezen egy igazságom
 Visz hajótörésre!

Az egyenlőtlen, egymásnak kevéssé megfelelő sorok, eredetiben is ily formán következnek egymásután. Az első sorok gyöngye rimét (szélek — szelek) elfeledteti az utóbbiak helyessége, jó alkotása, jó hangesése. A „sem evezöm“ stb. kezdetű egy pár sor legjobb verselőinknek sem válnék szégyenére. Az eredeti így végződik:

Infelice in questo stato
 Son da tutti abbandonato,
 Meco sola è l'innocenza,
 Che mi porta a naufragar.

A *Pusztai szigetről* alig kell külön emlékeznünk. A kiadó méltán dicséri az előkelő hölgy hazafias törekvését; a mai olvasó pedig méltányolja azt a szerénységet, mely a fordító előszavából kitetszik. A derék hölgy tart tőle, hogy a netalán egészen jól nem tudhatott nyelv miatt fordításában hibákat ejtett. Különben a fordítás elég hű; Metastasio könnyű, meszterkéletlen, folyékony nyelvének érthető prózai másolata; versecskéinek hosszas alexandrin sorokban kifejezése. Semmi mesterkélés, vagy keresettség, például virágos szólások összehalmozásában; semmi iparkodás, hogy az olasz költő szép nyelve kedvéért ritkább magyar szókat válogasson, keresgessen össze, vagy merészebb mondat-alkotást használjon. Metastasionak valóban alig vannak nehéz mondatai, nehézesen összeválogatott szavai. Leginkább feltűnő nála s az őt szorosabban utánzótt fordítóknál a birtokviszonyban levő szók eltávolítása egymástól, mint előbb az *Izsákból* idézetekben is találunk példát.

Mily különbség van az alexandrinokba foglalt és kissé rövidebb sorokban adott énekecskék közt, egy példában mutatom ki.

Rudnyánszky K. fordításában:

Ah mily haszon nélkül fut az idő tőlem,
Mily sebes lépéssel tűnik el előlem,
Idővel akármely fák is elszenvednek,
A kösziklák ennek s mindenek engednek;
De az én gyötrelmem utolsó vénséget
Csak nem ér, stb.

Döménél:

Ah be hasztalan
Repülsz oly gyorsan
Engem szánó Idő! tőlem,
Jót akarván tenni vélem,
Hogy emésztgesd gyötrelmemet,
Hogy orvosold sebeimet.
Az izmos nagy fák,
Kemény kösziklák,
Engednek az esztendőnek,
Erejekből kivénhednek,
Lassan-lassan hanyatlanak,
Törnek, dülnek, romlanak, stb.

Ez apróbb sorok tetszőbbek, mert természettel lyraialbak és az eredetihez, melynek fő ékessége a hangzatosság, zeneiség, hasonlóbbak. De biztosan mondhatjuk, hogy nem olyan tartalmasok, mint az eredetinek sorai. Ezek bár nem tömötten tartalmasok, általában érdekesek, szelíd s kedves hangulatúak, szép gondolatokkal, vonzó reflexióval gazdagok, könnyen talált képekkel, ügyesen elzengett közhelyekkel meg-hatók.

Hány lehet ilyen fordítás, előbbi és régi időből, hány adatott közre változtatott czímmel, hány latinúl? Hány enyészhetett el nyom nélkül? Legalább Egervári kéziratban maradt munkái tekintetéből legyen szabad itt óhajtasomat kimondanom, hogy találkoznék, ki azokat Szegeden, Nyitrán keresné föl! A férfiú még 1807 után is élt; de életéről eddig, nagyobb körben, csak Danielik és Ferenczi idézett munkájokból tudhatni valamit. Ez pedig, ha 1790 körül szép sorokat írt, szebbeket írhatott utóbb. Nem gazdag irodalmunknak méltó volna egyet-mást, kisebb értékű gyöngyöt is megmenteni.

Az elenyésztek mellett maradt meg Metastasio-fordítás Döme Károlytól is, néhány. Ez írónk, szintén pap, ismeretes egyén már csak Kazinczy által is, kivel levelezett. Előbb 1802-ben (írva 1800-ban) hét, utóbb 1815-ben (írva 1811-ben)

hat színművet adott ki az olasz szerzőtől, — az előbbieknél, talán Egerváriét kivéve, — gondosabb fordításban. E férfi a nyelv érdekéért híven buzgott. „A nyelvvel magának a nemzetnek létele oly szorosan összefügg, hogy ez amazzal együtt áll, dől, együtt él, vész“ stb. (Az első kötet ajánló lev.) Nagy kedvvel és szorgalommal dolgozott. „Az azokban előforduló számos énekecskék, minden kelők-menők köszönetéseitől félre-különödött magános sétálásaiban új hangra olvadoztak“ — „kerülvén a rab fordításnak gyűlölt nyügét, azon igyekezett, hogy az eredetiben ajánlott lány szépségek se el ne hulljanak, se meg ne keményedjenek kezei után, . . . többszöri elakadásaiból tapasztalta, mely nehéz legyen szert tenni a folyamatos (így) könnyűsége s oly szerencsésen iparkodni, hogy az iparkodás ki ne tessen.“ Döme a merészebb nyelvű s újítani merő írók közé tartozik. Többször találni nála homályt, nehézkességet, mint a mérsékeltebb, bátortalanabb, de tapintatosabb Egervárinál.

Az olasz költő párbeszédeit ritmusokkal, olykor talán rímekkel is fejezni ki magyarul, — az eredeti hanglejtését kitapogatni s vele megpróbálkozni, bele okúlni, bele szokni s talán a tizedik fordításban már könnyed léptekkel követni is: ez nem telik tőle, vagy tán meg sem kísérti. Egész költői erejét, mi nem nagy, az énekecskékből tünteti ki, mire már egy példát mutattam föl. És prózáját igyekszik lehető csínnal alkotni, virágozni, szépíteni. Szaporítja az eredetinek tropusait, melyekkel Metastasio soha sem halmozta el beszédét; erősen, kifejezően akar szólni. Vegyünk egy példát az *Achilles Scyrosban* című, igen élénk és nyelvéért s énekeiért igen dicsért színműből.

I. felv. 6. jel. „Jó széllel kezdek hajókázni. Ez a szerencsés találkozás, ez a törött, zavart beszéd, ez a kétes szabású habozó ábrázat (quel dubbio volto): ez még talán mind kevés volna a czélra másnak (per altri forse . . . poco saria), de Uliissesnek sokat ígér“ (é molto). Utóbb I. felv. 11. jelenet (eredetiben 12. jel.) „kinek vannak oly hiúz szemei, mint Uliissesnek. Ki láthat úgy mindent, mint ő? (Chi può d'Ulysse al pari tutto veder) a szívnek legkisebb híre nélkül (senz' averli nel cor). Ki teheti úgy folyóvá a szíveket, a könnyeden kelő szép szavaknak édes folyamival (chi fra gli accenti facili ubbidienti l'anime incatenar) változtatni . . . szokását, módját,

nyelvét, ábrázattyát (*cambiar genio, tenor, lingua é sembiante*).

Látjuk a szépítő toldásokat, a magyarázni, szépen bővíteni erőlködő fordító pótlásait, a finomabb jelentésű, classikai latinból öröklött szók (*genio* = szokás, *tenor* = mód) nem jól s híven színezett, nem határozott kifejezését. Egyik előbbi fordító is panaszkodik, hogy *pietà* tenerezze s több ilyfélét nehezen és csak többféleképen tudott fordítani. Így *Döme* is, ha *impeto* = kicsapás (roham), *temerario* vakmerő, maga meghitt (merész), *donzella* = kisasszony (hölgy), *tenere compagne* = édes kapcsolt barátság (gyöngéd barátok), *istrussi* = módban hagytam (előkészít), *sculti marmi* = márvány faragványok, *i trofei* = borostyán koszorúk (diadaljelek) stb. kerültek keze alá. Van sok el nem talált kifejezés: elallyadva, lenemtelenedik, ösztökölt stb. Mind ezek azt mutatják, hogy a szók válogatása s eltalálása úgy nem sikerült neki, mint kortársainak, — sőt némileg a legtehetségesebb lyrikusnak magának *Berzsenyinek* s másoknak is.

Döme méltatására szükségesnek tartom, hogy az érdekelte olvasónak felmutassam, hogy tolmácsolja a sokszor emlegetett énekeféleket, melyek egyszerű szépsége, simasága több dolgot adott a fordítónak, mint gondolnók. A már összevetve fölhozott példán kívül a szebbek egyike álljon itt. (*Achilles Scyrosban*, I. 2.):

Félre-félre búk, bánatok,
Sötét, komor gondolatok,
Oszoljatok innen el.
Nem szabad legkisebbet is,
Nem csak egy perczenetig is,
Vínatok e köz kedvvel . . .

Ismét:

Ha a lelket fellángolod,
Ha a szívet lelánczolod,
Mit nem kívánsz oh szerelem,
Te csigázó gyöttelelem.

Az eredetinek sem hangzatát, vagy hangesését, sem sorai terjedtségét nem követi. De legalább nem szokott szószaporító bőségben, hanem elég tartalmasan adja elő.

Mi hatása lehetett *Metastasió*nak színészetünkre s drámai irodalmunkra? Előadták-e valaha *Döme* fordítmányait?

A vidéki színészet naplói mutathatnák ki. Adtak minden tekintetben rosszabbakat. Illei fordítását bizonyosan adták iskolai színpadon; Egervárié, Rudnyánszkyé színművek gyűjteményében jelentek meg s kétségtelenül színpadok számára. Annyi igaz, hogy ez a melodrámái faj nálunk állandóan meg nem honosodott; bár van adatunk, hogy Pozsonyban még 1820-ban is adtak elő pásztori játékot (Dériné); azt is tudjuk, hogy az ennek megfelelő költői nem, az idyll, még Kazinczynak s társainak is tetsző volt. Költőink classikai iskolája az olasztól a német drámái irodalom felé vonta a hajlamokat. A legjobb drámái tehetségek, Kisfaludy Károly, Katona, Bolyai, elfordulva az Olaszországban is lassanként elhagyott iránytól, vagy tudomást sem véve róla, nemesebb irányú drámákat igyekeztek költeni és színre hozni. Kivált Kisfaludynak, Katonának — bár korában hatást nem tehetett — nemzeti iránya, a vígjátéknak Kisfaludy és Fáy általi gyarapodása, a német színügynek Németországban s Ausztriában kezdődött följutása s hozzánk is áthozatása (Kazinczy fordítása Goethéből, Lessingből, Toldy Schillerből, meg előbb Dugonics kísérletei: *Toldi*, *Bátori Mária*, stb.) kitörlötte az elméből Metastasiót, s a kor törekvéséhez képest erőtelen műveit. Nem ily dolgok kellettek a nemzeti függetlenségéért küzdött németnek és magyarnak, oly időkben, melyek a nemzeties törekvést a tudomány és élet minden nemére s ágára nézve meghonosították.

Még a nyelv szépítésére, újítására sem az olasz vagy francia, hanem a német költők és költemények tanulmánya s például revése adott ösztönt a magyar íróknak. A nehézkes Klopstockot, Pyrkert és a ködös Ossiánt fordították. Lessinget és a német műbölcselőket tanulták. Ezek növendékei voltak első sorban Kazinczy s utána Szemere, Berzsenyi, Kölcsey, Bajza. Az akadémia Metastasiót ki sem jelöli fordítás végett; ellenben a nemesb tragikus Alfieriből fordítottak egyet-kettőt. Az olasz költés sőt még a francia mellözése is szembetűnő; még a nyelv fejlesztésén is. Kazinczyt újításokra Goethe s mások példája ösztönzi; szavai használatában ezek, kivált Goethe világos nyomaira találhatni. A német aesthetika s bölcsélet szavait érzik hiányozni a magyar szépirodalom nyelvében. Kedély, eszély, élcz, mű, művész, regény, beszély, stb. német példák vagy német szólások után készültek. A latinból

öröklött tudományos és művészeti szókkal jó formán beérő, természettel popularis, világos, művészetben, bölcselésben, szépirodalomban műszókon nem kapkodó, tudományos szabattosságra hajszálíg szigorúan és új szók alkotása által nem törekvő francia és olasz nyelv, nem igen szolgált e dologban példányúl, a szükség érzését is kevésbé ébresztette föl, kivéve utóbbi időkben Józsikát, ki francia szók képére is igyekezett alkotni. A classikai stílhoz való nyelvnek az a tartalmassága, csínja, rövidessége, melyre Kazinczyék törekedtek, sokkal inkább németben találtatott fel a németek hatására fejlett ki nálunk; azok, kikre az olasz volt kisebb-nagyobb befolyással, nagyon különböznek tőlök nyelvre és költői irányra nézve. Ilyenek voltak, kisebb mértékben Csokonai, nagyobb mértékben Kisfaludy Sándor. Az első csak egy ideig, az utóbbi állandón olasz és francia hatás alatt állott. — Ezekről kell már valamit elmondanom.

IMRE SÁNDOR.

DISRAELI, MINT ÍRÓ.

A királynői kegy peerségre emelte miniszterelnökét, a ki a jelenlegi keleti bonyodalmak között nemcsak meg nem ingott állásában, hanem még erősödött. Vajon a kitüntetés csak az államférfiút érte-e egyedül, vagy az író is jutalmaztatott, vita tárgyát teheti, de fontos érvek harsognak az utóbbi nézet mellett s ezért nem lesz érdektelen megismerni a politikusban az író, kinek három műve (*Temple Henrietta*, *Coningsby*, *Lothair*) nyelvünkre is lefordíttatott.

Az ismertetést Leslie Stephen *Hours in a library* című művéből vesszük s mielőtt áttérnénk arra, legyen szabad egy megjegyzést tennünk. A politikában elismert elv az, hogy egy nemzet intézményeit, bármily jók és helyesek legyenek is azok hazájokban, nem lehet minden változtatás nélkül átvenni, sőt vannak olyanok, melyeket épen érintetlenül kell hagyni; ép így van ez az irodalomban, de különösen az irodalom bírálati ágában. A magyarázat elkerülhetetlen, de lehetséges a többi irodalmi műveknél, a bírálatnál vagy teljes egészében kell adnunk, vagy kiforgatjuk azt eredeti mivoltából. A jelen bírálatot teljes épségében adjuk, de olvasóink soha se feledjék, hogy a Bulwerek, Thackerayak stb. mértékével mért a bíráló, s midőn az író e mértéket meg nem üti, a pálcza koránt sincs törve fölötte, mint első rangú író fölött. Lehet, hogy az elsők között nem a legelső, de azért a másodrangúak fölött messze kimagaslik.

L. Stephen ismertetését annak kijelentésével kezdi, hogy ő, ellentétben az általánosan elfogadott elvvel, a szavak emberét föléje helyezi a tettek emberének, s inkább írta volna a Waverley regényeket, mint nyerte volna a waterlooi csatát, sőt

még a trafalgarit is. Ennélfogva — így folytatja — jobban szerettem volna, ha Disraeli regényeinél marad, mint hogy Anglia miniszterelnökévé emeltessék, természetesen e véleményről teljesen elválasztván Disraeli politikai pályájának megítélését. Megengedve, hogy mindig jót akart, elismerve, hogy lényeges szolgálatokat tett, mégis inkább óhajtottam volna, hogy fényes irodalmi tehetsége a parlamenti élet nyügeitől és izgalmaitól menten tökélesbedhetett volna. Azok, a kik egy alsó-házi többség teremtesét egy munkás élet illő jutalmául tekintik, nem fogják helyesnek elismerni az általam fölállított tételt, de Disraelinek mindenesetre bele kellene ebbe nyugodni. Egyetlen egy satirikus sem adott szerencsésebb képet a köznapi angol törvényhozóról, senki sem érezte jobban, mint ő, a parlamenti élet eltompító hatását. Egy csendes forradalmat éltünk át, mióta először festette le Rigbyt, Tapert, Tadpolet, de az általok megtestesített nézetek ma ép oly hatalmasak s a parlamenti légkör ép oly kevésbé kedvező a tiszta értelemnek, mint volt akkor. Ha még most is él Coningsby, sok ábrándképét kellett elvesztenie s Taperekkel, Tadpoleokkal kellett szövetkeznie és helyeselni, hogy számára az évnegyedi szemlékbe ostromozó cikkekét írjon Rigby. Éreznie kellett, hogy szellemét irgalmatlanul pazarolta, beszélvén pártjának nehéz fölfogásához mérten divat szerint és laposan s lelkére nehéz ólomsúly gyanánt kellett nehezedni embertársai legyőzhetetlen elzárkozottságának az eszmék iránt. Hány Tadpole járja még a Carlton Clubot vagy tolong a miniszteri székek körül, hány Rigby erőszakolt magának utat a kabinetbe? Ez egy azon államtitkok közül, melyeket aligha fog föltárni az egyetlen hívatott vizsgáló. Az azonban mindenesetre szomorú, hogy egy bírálót, a ki oly ügyesen használta a korbácsot, ily példátlanul leigázzon megvetése tárgya. Lehet, hogy Disraeli tehetsége nem ment tönkre teljesen, de megbocsáthat művei bámulóinak, ha sajnálják, hogy képzelő tehetségének hatalmát, melynek valódi termelő ereje volt, a hajlongás, nyeglélkedés és szájaskodás azon változataira fecse-relte, a mit ország-kormányzásnak neveznek.

Azon tulajdonságok, melyek egy miniszternél talán kétes értékűek, az irodalmi téren bámulatra méltók lehetnek. Aligha kívánatos, hogy egy pártvezér követői azon szakadatlanúl fölfölmerülő kétség által kínoztassanak: vajon vezérok philosophiai

kijelentései mély megfontolás eredményei-e vagy pedig egy termékeny képzelődő tehetség rögtönös ötletei; s hogy örökös bizonytalanságban legyenek az iránt: vajon valóban világosabb kifejezést ad-e homályosan derengő gondolataiknak vagy csillogó semmisségekkel bolondítja őket, hogy saját céljait elérje vagy pedig csak nevet rajtok. Tisztán irodalmi tekintetben ezen, két értelem közti kétes ingadozás, ezen, a gúnyoros és komoly közti habozás mindig mulattató, sokszor gyönyörködtető. Néhányegyügyű még az irodalomban is fellázad a gúnyoros modor ellen, mert, mint mondják, sohasem tudják így, hol komoly, hol tréfás az író. Ily mindent szó szerint vevő egyének előtt, Disraeli regényei örökös botránykövek lesznek, mert legjellemzőbb sajátságuk, hogy az egyikből a másikba való átmenet észrevehetetlen. Vannak világosan komoly perczei, majd gyakori közökben a gyilkoló sarkasmus villáma csap le, oly félremagyarázhatatlan modorban, mint a korbács ütése arczodon, majd ismét félremagyarázhatatlanul és félre magyarázhatatlan sikerrel szónoklati magaslatra vágy emelkedni, de e kettő közt tág tér nyílik, melyen tetszésünk szerint magyarázhatjuk az értelmet. A philosophiai elmélet valódi hitet rejthet magába, de lehet pusztá közhely is vagy önmagának és barátjainak paródiája. A ragyogó részlet talán szándékosan van túlzottan színezve, de legvalódibb ízlését is tárhatja elénk. Hódolata lehet való vagy maró gúny. Túlzásai ép azon fokon állanak, hogy egyformán lehet bizonyítani, hogy a satirikus okvetetlenül idétlenségeknek tartotta azokat, vagy azt, hogy idétlenségeket csak más valakiben látta. A szerencsétlen bíráló hasonló helyzetben találja magát, mint a *Veleneczei kalmár*ban a kérőkkel szemközt. Kegyetlenül megbotozhat bármely alternatívát válaszszá. Ha egy mondatot tiszta arany gyanánt dicsér, keserű mosoly álarczának bizonyíthat be, vagy a legelmésebb bohóságnak hirdetheti, hogy a legkomolyabb dolognak tűnjék ki vagy mint túlhajtott bombastot nevetségessé teheti, s úgy találja, hogy nem is volt egyébnek gondolva. Okosabb, ha megengedjük, hogy maga a szerző sem volt nagyon tisztában önmagával vagy talán fölhasználta homályos állását, melyet olvasói ízlésével s az események fejlődésével lehet megmagyarázni. A ki oraculumi nyilatkozatokkal foglalkozik, önkénytelenül oly beszédmodort sajátít el, mely színeit a világosság minden árnyalatival vál-

toztatja. Disraeli iratainak szövedéke oly szellemesen van komolylyal és gúnyorossal átszöve, hogy helyenkint mindenik szín uralkodó. Lehetetlen föltenni, hogy egy ily művészi háló szövője sohasem célzott volna az általa létrehozott hatásra, de gyakran egy sajátságos értelmi véralkat önkénytelen és részben öntudatlan kifolyásának kell tekinteni. A valódi humorista ismertető jele az a hajlam, melylyel a meghatót a nevetéssel vegyíti. Disraeli nem teljes humorista, de oly valami, melyre a kritika sovány szótára még nem teremtett határozott nevet. Pathosza nem elég szelid, kaczaja nem egész vidám. Az így keletkező eredmény hasonló, bár nem ugyanazonos a humorról; a mosolyt gúnyosra kell változtatnunk s az az elem, mely a satirával összeköttetésbe jő, valami olyas, mely távolabb áll a költői engeszteléstől, mint a csillogó retorikától. Az ilyformán létrejött Disraeli-féle irónia eddigelé egyetlen egy értelmi vegyműhelynek terméke.

Disraeli legtöbb regénye egy vallási vagy politikai elv föltüntetését czélozza. Határozott célját megérteni, vagy a komolyságnak bizonyos fokát, a melylyel előadatik, meghatározni, természetesen eredménytelen kísérlet. Lényege, hogy rejtélyes legyen, és félig meddig a tanító gyönyöre, midőn tanítványai tudvágyát ingerli. Néha nem képes elfojtani gyönyörét, melylyel ingerkedik zavarukat látva. Midőn Coningsby a nyilvános életbe lép, egy beszédet tart, „becsmérelve a velencei alkotmányt,*) megütközésére sok ezer embernek, kik láthatólag nem kevésbé döbbennek meg az eddig ismeretlen s tudomásukra csak most jutott veszély miatt.” Mi mulatatóbb, mint a jó nyugodt polgárok előtt rögtönösen föltárni, hogy az, a mit ők jótékony eledelnek tartottak, halálos mérég és figyelni kétségbeesett tehetetlenségöket, képtelenek lévén megérteni, vajon valóban egy új igazságot hirdetünk-e nekik, vagy csak egy epigrammot bocsátottunk világgá?

Kétségtelenül vannak Disraelinek bizonyos határozott eszméi, melyek alapját képezik és tanításának fölületes változékonyságait megmagyarázzák. A különböző tételek közt, melyekkel több kevesebb komolysággal játszik, agyában

---

*) A reform-bill előtti angol alkotmányt érti ez alatt s általában a múlt század folyamában az angol főnemesség szereplését a velencei nobilekkel hasonlítja össze.

legalább kettő mély gyökeret vert. Minden tekintetben becsülendő hévvel ragaszkodik a hithez, hogy faja *) csudálatos természeti adománynyal van megáldva s e hittel egyesült benne egy csaknem regényes csudálat az értelmi erő minden nyilatkozványai iránt. Vivian Grey egyik jellemző bombasztjában olyannak írja le magát, mint „a ki az értelem birodalmát bálványozta“ és pályája egyszerűen egy kísérlet azon elv bebizonyítására, hogy a világ joggal megilleti a legügyesebbet. Szidoniáról, miután a nyelvtanban található mindenféle superlativumokkal elhalmozta bámulatos képzettségeért, végül azt mondja, hogy az őt egyedül érdeklő emberi tulajdonság az értelem volt. Az értelem hasonló, ha nem ép oly kizárólagos bálványa Szidonia teremtményének is. Minden alakjában csudálja, a jezsuitában és az internationalista pártvezérben, a charlatanban és az államférfiúban, s talán jobban e két jellem vegyülékében, de ha könyveiből ítélhetünk, mindenek közt legérdekesebb előtte a korán fejlett ifjú, kinek gyönyöre a nagy tehetség föl villanásaiban még a tapasztalat által meg nem semmisítettett. Más íróknál az író korát megtudhatjuk a hősök korából. A regényíró, ki elfogadva a közgyakorlatot, önmagából indul ki, későbbi műveiben fölfedezi a középkor érdemeit. De Disraeli munkáinak mindenikében *Vivian Grey*től *Lothair*ig a főalak egy ifjú, ki sokszor államférfiú az iskolában és bámulatra ragadja a világot nagykorúsága előtt. A szerző helyzetének változásai hasonlóképp különböző módokon vannak megjelölve. Régibb regényeinek ifjú hősei teremtmény erővel bírnak, a későbbiek főként fogékonyak. Vivian Grey és Contarini Fleming szelleme rakoncátlanságban nyilatkozik, Coningsby és Tancred Szidonia lábainál ülve tanulnak bölcseséget és Lothair oly pusztá szenvedőleges víztartó medence, mely a tanítás minden különféleségeivel megtölthető, hogy visszataszítóan hasonlít a bolondhoz. Disraeli még mindig szereti a lelkes ifjút, de a tanulékonyság értékéről új fogalmat nyert. Itt-ott az ifjúkori hiúságot gyöngéden csípkedi. „Nézeteim már megszilárdultak minden dologról — így szól Lothair — az az minden fontos dologról, és a mi több, e nézetek változhatatlanok.“ Az ily hiúság nem bántó. A merészség, melylyel egy húsz éves ifjú a világ-egyetem minden kérdéseit megoldja,

---

*) Mint tudva van, Disraeli zsidó eredetű.

Disraeliben a valódi és valóban nemeslelkű rokonszenvet kelti föl. Szidonia ez érzelmet elméletté változtatja át. Tapasztalás — így szól — egy teremő lélekre nézve kevesebb a semminél. Csaknem minden, a mi nagy, az ifjúság által vitetett végbe. A legnagyobb hadvezérek, a legnagyobb költők, művészek, államférfiak és a világ vallási reformatorai legszebb művei középkorukra esnek. Minden elmélet igazolható a történet által és a nagy Szidoniát nem szabad túlságos betű szerinti magyarázat által békóba vernünk, de legalább kifejezi Disraeli bámulatát az értelem iránt, mely az ifjú hevével, rohamosságával és gondatlan merészségével bír, mely számításai helyett látományainak hisz s legéretlenebb találgatásait az illet föllobbanásainak véli. Az ifjúkori hősök csapongó élénksége veszélyes élvezetet nyújt Disraeli soraiban, mely még akkor is vonzó, midőn a túlhajtottnak határait érinti. Nép-szerű íróink a fenkölt szellemet az izmossággal szokták egye-síteni, ifjúkori hőseik vagy athleták, hogy a későbbi napokban emberek legyenek vagy korán ért ficzkók komoly elvekkel, prédikáló és a kék könyvekhez való hajlamokkal. Ily könyvek után, Disraeli természetes vonzalma a képesség iránt, üdítő. Szeretetteljesen időz a szellem kitöréseinél, mely az embereket a tekintély útjain átugrani és a hírhez rövidebb útat keresni ösztönzi. Ha végeredményökben hősei inkább külön-czök, mint eredetiek, legalább meg van jogos gyűlöletök a fecsegők, a philisterek iránt, gyűlölik az orthodoxyát és a nemzetgazdaságot s általában ismereteket tüntetnek föl. A politikáról és a történelemről új elméleteket állítanak föl oly könnyedén, mint a mily könnyedén oszthatta Mercutió a hasonlatok sokaságát és alig merjük kérdezni: vajon ez élénk forrongás magában foglalja-e az erjedés folyamát, mely által egy hatalmas elme éretlen eszméit tisztázza, vagy csak után-zása-e a vegyi folyamatnak, mely által a felsőbb fokú ügye-ség a valódi lángészt majmolja? Az értelem, a középkor és iskolai gyakorlat által szabályozva, többé nem oly gyönyör-ködött. Midőn találgatásai határozott nézetekké lesznek, midőn önhihttsége a tudományos dogmatismus alakját ölti fel, mindig unalmas, sokszor veszélyes állapot lesz. Hogy mit ért Disraeli értelem alatt, *Lothair* előszavában némi magyarázat található. Beszélve a tudomány és a régi vallások közti össze-ütközésről, kimondja, hogy egyike a legszembeszökőbb téve-

déseknek azt tenni föl, mintha a tudományos fölfedezések az újkor kizárólagos monopóliumai lennének. A legnagyobb fölfedezések nem az újkoréi. „Senki egy pillanatra sem állíthatja, hogy a nyomtatás ép oly nagy találmány, mint az írás, algebra és a nyelv. Vegytani fölfedezéseink legnagyobbika is „mivé lesz a tűz, az érzek föltalálásával egybehasonlítva?“ Hipparchus a Keplerekkel, Newtonokkal sorakozik, Copernicus csak Pythagoras harczosa volt. Semmit sem szólva a jellemző tételhez, hogy valaki hasonló értelemben „föltalálta“ a nyelvet és tüzet, mint az újabb vegyészek a színek elemzését, lényegében az érvelés az, hogy mivel Hipparchus ép oly nagy lángész volt, mint Newton, a régiek nézetei vallási és történeti kérdésekben ép annyi tiszteletet érdemelnek, mint az újkoriakéi. Más szavakkal, az idők fölhalmozott tudománya sem mire sem tanított bennünket. A mit közszóllam szerint haladásnak neveznek, pusztán csak a változás finomított neve és egy ügyes ember találmányai ép oly jók mint egy másikéi, bármely korban éltek legyen. Ezen elmélet Szidonia azon elméletének correlativuma, hogy a lángelmének a tapasztalás szükségtelen. A fajok tapasztalatai ép ily értéktelenek. Az újabbkori bírálgatás nem egyéb, mint a teuton faj lázadása a semita kijelentések ellen, mint a franczia forradalom a celta faj politikai lázadása volt. A zavargás el fog tűnni, és úgy fogjuk találni, hogy Abrahám és Mózes többet tudtak a mindenségről, mint Hegel vagy Comte. A választott nép prófétái meg valának áldva istentől titokzatos tudománnyal, mely a köztől mystikus jelvények és szertartások által vala eltakarva. Ha a jósló székek ma némák, még visszasüt amaz erő némi viszfénye és a halandók a „lángész“ nevével illetik azt. Tökéletességében csak a semiták közt találjuk föl, kiknek zenei fensőbb-ségökben nyilvánúlt finomabb szervezete, képessé teszi őket a gyöngé, az elhaló, a mi eldurvult füleinknek hallhatatlan hang fölfogására. Az arjaiaknál szintén föltűnik egy rokon erő némi csilláma, de egy érzékibb véralkat által meg van tompítva. A Gentilek udvarába beléphetnek, de földi öltözetök sokkal tisztátlanabb, mintsem a szentek szentjébe bebocsáttatást nyerhetnének. Ha valamikor az igazság egyetlen egy sugarát fölfoghatják, ez csak ragyogó ifjúságukban történhetik, midőn még világi politikától romlatlanul, egy-egy Szidoniát megindíthatnak, hogy félig vonja szét a leplet.

Ennélfogva Disraeli fölfogása szerint, az értelem nem az a theológok által gyalázott képesség, mely rendszeres logikai kutatásokban gyönyörködik és igazsághoz remél jutni a számtalan elmék korlátozatlan összeütközése által. Egy rendkívüli hatalom az, mely egyedül egynéhány kitüntetett látnoknak adományoztatott, hogy a titokzatosba behatoljanak. Az nem vezet egy határozott formulákban kifejezett és vasárnapi iskolákban tanítható földi tudományhoz. A tudomány teljesen nem közölhető a hitetlennel és legfőlebb homályos oraculumi kijelentésekben nyilatkoztatható ki. Disraelinek ösztönszerű vonzalma a titokzatos tanítás némely neméhez, Vivian Greynek atyjához intézett első kérelmében nyilatkozik. „Ohajtom — így kiált föl — hogy a későbbi platonisták ura legyek. Szükségem van Plotinusra és Mosarius Tyriusra. Periklesre és Hieroclesre, Sallustiusra és Damasenisre!” De, mint tudjuk, Vivian Grey szintúgy le szeretne volna győzni Carabas marquist és e sajátságos combináció a mysticus philosoph s a tisztán politikai charlatan közt föltünteteti Disraeli sajátságos ironiáját. Az értelem kétélű fegyver nála, ugyanazon időben az a képesség, melylyel a világegyetem sötét talányait föloldja és az a képesség, mely fölhasználja a Tapereket és Tadpole-okat. Modern Dávidunk egyszersmind ravasz választási ügynök is. E késői napokban a cynicusok a titokzatost nagyon gyakran egy jelentésűnek tanútták ismerni az esztelennel. A nehézség, melylyel a titokzatos elveket magyarázzák a köznek, főként abban áll, hogy a tantételek pusztán hosszú szavak összetételei, melyek a helyett, hogy világosakká lennének, megsemmisülnek, ha nyelvünkre fordítjuk. A titokzatos nagyon közel áll a charlatanhoz. Törekedhetik valamely, az emberi kifejezésre nagyon mély titok kimondására, vagy böles arcot ölthet, hogy a gondolatok föltétlen ürességét eltakarja, majd máskor bizonyára nevetnie kell az ifjú merészségen, mely azt hiszi, hogy a speculációt szigorúan bizonyított okoskodások terhes egybehalmozása helyett rögtönös ihletek sorozata által folytathatja.

A három regény, *Coningsby*, *Sybil* és *Tancréd*, 1844-től 1847-ig kiadva, mint szerzőjük kijelenti, egy trilogiát képez, melyben politikai, társadalmi és vallási nézeteit fejtegeti. Egy vagy más alakban mindegyik föltünteteti sajátságos eszmemenetét. Ha nem csalódom, *Coningsby* messze túlszárnyalja

társait, s elsőbbsége bizonynyal azon egyszerű ténynek tulajdonítható, hogy abban azon kérdésekkel foglalkozik, melyek legelőnkebben foglalkoztatják a szerzőt. *Sybil* társadalmi elmékedésein nagyon megérzik a politikus, a ki egy eclatans esetet akar előállítani és *Tancréd* vallásos speculatiói a grotesque szélső határáig vannak feszítve. *Coningsbyn*nál csak a czél nagyobb eltakartsága hiányzik, hogy első rangú regény legyen. Ha Disraeli a tisztán művészi szempontra szorítkozik, oly képet rajzolhatott volna a politikai társadalomról, melyet méltán lehetett volna a *Iliás*ág vásárával összehasonlítani. Lord Monmouth világosan rokon Steyne marquisval és Rigby mesteri alak. Lord Monmouth eszményi typusa a velencei aristocratiának és Rigby történelmi névrokonához hasonlóan a megromlott drótesinálóké, kik ezen aristocratia alatt virágoztak. A nemesség változatlan epicurismusa, kiből a kötelesség érzete csak azon homályos ösztön által van képviselve, hogy meg kell őrizni politikai befolyását, mint személyes tündöklésének egyik alkatrészét és mint a történhető gyűjtogatások elleni biztosítást; e nemesség változatlan epicurismusát bámulatos ellentétbe hozza Rigby durvább önzésével, a ki kegyurát minden piszkosabb munkától megmenti, hogy saját fészket kényelmesebbé tegye és mert államférfiúnak képzei magát. Egy szóval az egész háttér utánózkodhatatlan szellemmel és hűséggel van rajzolva. A mellék személyek közt az egyetlen egy elhibázott alak Grey Lucian, a született élősd, a ki ebédjeit élczes bohóságai által szerzi meg. Trefái borzasztó szárazak így papíron, meglehet talán azért, mert mint élősdinek nem szabad használni a metsző gúnyt, mely Disraeli legjobb mondásainak életét adja. A buja állati szellem kezdetleges bohóságainak festésében Disraeli gyöngé, ha se gúnyoros, se szónokias nem lehet, könnyen lapossá válik, de senki sem festett elevenebb képet az önzők, a tudatlanok, a tényérnyalók alsóbb alakjairól, kiket, mint Tancréd állítja „a parlamenti kormányzásnak czimzett végzetes bábjáték hívott létre.“ A fölciczomázott ostobaság, mely philosophiai komolyságot negelvez, az étvágy az elhasznált alkotmányos ürességek száraz hüvelyére és korpájára, mely üresség a politikai bölcsesség alakját ölti fel, a fecsegés művészete, mely a csarnokok és pipázó termek pletykáit az államférfiúság alkatrészének tekinti, az önzés, mely a politikai harezot börzejátékká alacso-

nyítja és nagy elvül állítja föl, hogy a választási éljeneket sugalmazza, mert, mint Telford gondolja, a hajózható folyamok a csatornák táplálására teremtettek, — ezek és más a pártok kormányzása által ápoltságok az életből vannak merítve. Egy parlamentáris monarchia és egy parlamentáris egyház két százada — így szól Coningsby — a kormányt útáltta tette s a vallást hitetlenséggé változtatta. „A politikai egyezségek — így szól a mindentudó Szidonia — csak erőszkos átmeneti korokban engedhetők meg. Egy művelt nemzet idegenkedik egy úgy nevezett képviseleti rendszer tökéletlen vicariatusától. A ti alsó házatok, mely az állam minden hatalmát magához ragadta, minden bizonynyal gyorsabban fog hanyatlani, mint emelkedett.“ Egy szóval, a sajtó fogja elfoglalni helyét. Ez egyike azon rögtönzött történeti elméleteknek, melyeket nem szabad nagyon szó szerint venni. A gúnyoros háttér bizonyára csak azért van, hogy néhány lángelme, kiknek némi bepillantás adatott a nagy politikai mysteriumokba, annál erősebb világításban tűnjenek föl. De hát ki a Taperek és Tadpoleok igazi ellentéte? Egy Cromwellel hasonlítsuk-e őket össze, kinek hite és politikai terve volt és „ifjú királynőnk és vénhedt intézményeinket,“ ellentétbe helyezük a régi csatakiáltás némi változtatásával „az úr és a Gideon kardja.“*) Vagy legalább egy Chathamot pillanthatunk-e meg, midőn fölrázta a nemzeti szellemet, hogy a mai nap Newcastleit és Bubb Dodingtonait elsöpörje? Vagy ha a Cromwellek és Chathamok kimentek a divatból és a semita-elvet szűkkeblű angol protestantismussá változtatjuk át, nem lesz-e igazi forradalmi fanatikusunk egy Cimourdain vagy egy Gauvain, hogy a roskadozó politika száraz szalmáját az igazi emberi szenvedély tüzével lángba borítsa. Ily ellentét, bármily hatásos is, ügyetlenség lett volna 1844-ben. Az ifjú Angliának meg volt a maga eszményi zászlaja és Disraelinek ama választott hős imádása főpapjának kellett lenni, s vajon ez esetben a politikai hálók rongálták-e meg művészi érzékét vagy vajon különös művészi irányzata rontotta politikai pályáját, oly kérdés, mely inkább illeti a történetírót, mint a bírálót.

---

*) *Coningsby* című regényében a Taperek és Tadpoleok különböző frázisokon török fejeiket, melyeket mint jelszót használhassanak a választásoknál s végre a fönnebbit választják.

Nincs jogunk kételkedni azon, hogy Disraeli képzelete szerint Coningsby és társai a kérdés megoldását képviselik, de ha valaki be akarta volna bizonyítani, hogy a valódi hit néha megvetettebbé tehet, mint a képmutató önzés, alig védhette volna fényesebben e paradoxont. Az „öntudatlan cerebratio“ sok tünemény népszerű magyarázata lett és aligha alaptalan azon föltevés, hogy Disraeli agyának egy része az író előtt is ismeretlen keserű gúnyt áraszt és ügyesen csúsztatja azt be az érzésteljesnek a másik rész által öntudatlanul szőtt leple alá. Ép oly ügyesen készít bennünket elő egy új tétel elfogadására, mint Balzac belénk oltja az állati magnetismus mulékony hitét, hogy a csudák megrendítő meseje iránt emelje érdeklődésünket. Bölcs intelmeket nyerünk a titokzatos politikai tudományról, melyet történetünk különböző korainak nagy emberei értettek. Az egész elmélet gondosan ki van dolgozva *Sybil* megnyitó fejezeteiben. Disraeli szerint legmegjegyzendőbb népszerű történeteinkben, hogy az teljes mystifikáció, sok nevezetes alak elő sem fordul azokban, például Wildman major, a ki 1640-től 1688-ig az angol politika lelke volt. Ennélfogva nem meglepő, hogy a későbbi idők három nagy államférfia közül kettő rendszeresen mellőztetik. Az ifjabb Pittet magasztalják ugyan, de fonák alapon, legszebb két politikai lángelménket, Bolingbrokeot és Shelburnet megvetve mellőzik közönséges történetíróink. Egy történetíró mulattathatná magát, vizsgálgatva a hasonlatot, mely a régi szabású államférfiak legtündöklőbb képviselője s az újabbkori utód közt létezik, ki annak dicsénekeket zeng. A *Hazafias király* *) egy bizonyos mértékig csak Disraeli sajátságos demokratikus torysmusának előzménye. De Shelburne főérdeméül az tűnik föl, hogy azon tehetségek, melyek neki a Malagrida nevet megszereztek, képessé tették őt, hogy a politika némely titokzatos formáinak föltételes letéteményese legyen. Írói czélok végett hihetjük, hogy az angol politika talány és helyes megoldása csak három embernek sikerült az 1688-ki „pénzügyi“ forradalom óta. Pitt csak abban volt erős, a miben Shelburne tanítványa volt, de Bolingbroke, Shelburne és Disraeli az igazi kulcs birtokában voltak és például teljesen értették, hogy az

---

*) *The patriot King*. Bolingbrokenak száműzetése alatt írt nagy hírű munkája.

egyenes adózás áldozatja I. Károly volt. De ezen elmélet tökéletes kifejtése megrabolná kellemeitől és a nemzetgazdák elől elpusztítaná a gyöngyöket és ennél fogva létezése inkább homályba borúl, mintsem értelme kinyilatkozik s intelmeket kapunk, hogy a kerekeken belül még vannak kerekek s hogy a mysterium mélyén még mélyebb mysterium létezik. Coningsby és társai, a fénylő Buckhurst és a gazdag vidéki katolikus Lyle Eustace csak éretlen neophiták, sejtve az igaz tudományt, de abba még teljesen be nem vezetve. A fölülmulthatatlan Szidonia, a ki tudomány-szomjával az emberi tudomány minden forrását kimerítette, a ki minden nép, élő vagy holt nyelv, nyugati és keleti irodalom tanításainak ura lett, a ki a tudomány minden speculatiót a legutolsó fokig követte, a ki a társadalom minden fokozataiban élt és az embert a civilisatio minden lépcsőjén vizsgálta, a kinek oly beható értelmi ereje van, mely képesíti őt, hogy mintegy ösztönszerűleg vizsgálja a kérdések kérdését, a kinek hatalmában áll a legnagyobb tökélyvel kifejezni a leghomályosabb eszméket, a kinek gazdagsága mellett Monte Christo szegénynek tűnik föl, a ki annyira fölötte áll korának, hogy előtte a nő játékszernek, a férfi gépnek tűnik föl, — ez a háromszor csudálatos Szidonia, a ki mégis képes magas polczáról leszállani, hogy a Gentilek ellen egy akadályversenyt megnyerjen, vagy hogy szíves vendéglátásukat egy választékos ebéddel viszonozza, ez a Szidonia méltó letéteményes a drága titokhoz. Senki sem vádolhatja Disraelit merészség-hiány miatt. Gyöngébb emberek példájára nem riad vissza a lángelméjű emberek jellemzésétől abbeli félelmében, hogy nem lesz képes őket jellemükhöz mértén beszéltetni, és ha a *Venétiában* Byront és Shelleyt is elének hozza, elég szíves számukra verset is írni, mely ép oly hatású, mint az eredeti.

Es így egy valódi prófétát teremtve s körülvéve azt tanítványokkal, hogy a bölcseségnek ilykép átbocsátott sugarait földi szemeink elviselhessék, e meglepő gépezethez méltó eredményt várunk. Nyissátok föl a zárt szekrényeket, hadd tűnjék föl a magikus fény s vakítsa el a bámuló világot! Ah! nagyon jól tudjuk, hogy várakozásunk ki nem elégíthető! A politikában nincs semmi titokzatos tétel. Bolingbroke nagyon ügyes ember lehetett, de a köfalon ő sem láthatott át. Az egész hypothesis nagyon túlesigázott arra, hogy bármily helyes

prózai magyarázatot nyerjen. De bizonyára valamit lehetett volna tenni a képzeletért, ha nem is az értelemért. Valamely titokzatos formula lett volna hirdethető, mely, míg a képzelet gyönyörködtető világában élünk, jóslat gyanánt mehetett volna. Csak egy hangzatos gnómát ismételjen Szidonia görög, zsidó vagy német philosophiától, adjátok csak Hegel vagy a Talmud egy foszlányát és mi örömmel ragadjuk meg azt, mint való dolgot, képzelmi czélokra, a mint magunkkal elhitetni engedjük, hogy a színpadi kehely magikus hatású folyadékot tartalmaz. Szerencsétlenségünkre és e szerencsétlenség illusztrálja a képzelet és a politika egymással való egyesíthetetlenségét, szerencsétlenségünkre — ismételjük — Disraelinek van valami mondani valója és ez a valami — pusztá semmi. Az ifjú Anglia hitvallása ez és még nagyobb képzelmű erők is megbuktak volna a kísérlettel, hogy hazug elvek erőtlen gyűjteményébe némi bizonytalan életerőt öntsének. Egy tisztán sentimentalista oly módon intézhette volna mindezt, hogy legalább őszinteségével hatott volna ránk, de hogy fejezhetők ki ily tételek oly ajkak által, melyek ugyanazon időben a legkeményebb sarkasmust ontják ki azon politikusokra, kik, ha vastagabb bőrűek voltak is, de legalább férfiasabbak voltak. Egy újdonsült egyházban a füstölők, térdhajtogatások és egyházi cziczomák közt türelmesen végig hallgathatunk egy ritualista beszédet, de nincs halandó, a ki ügyessége által a ritualismust tetszőssé tehetné ott, a hová a külső közérzetnek szabad út nyitott. Egyetlen egy menekülési mód volt, vagy átsiklani a tantételen vagy burlesque alakban hirdetni azt. Disraeli a legnagyobb ügyességgel a kétértelműség határában marad. Politikai árucikkeit bizonyos aplombbal állítja elénk, de egy kétes mosoly ajkán némely hallgatóját fölbátorítja azon gondolatra, hogy czikkei értékét nagyon is jól ismeri. *Coningsby* utolsó részében egy karácsoni kép van, mely illusztrált emléklapra érdemes. Valóban nehéz benne fölismerni a minisztert, a ki parlamenti törvénnyel akarja lerombolni a ritualismust. Mindent elkövet, hogy komoly legyen és bíráló lesz egy ütest adva az utilitariusoknak, de erős gyanúnk van, hogy az ütes csak merő hetvenkedés bátorságát föntartani vagy talán egy leplezett intés, hogy bár néha bolonddá teszi is barátait, de nem az az ember, a kivel ellenségei paczkázhatnak. Önkénytelenül fölmerül a kérdés, hogy mit mondana Szidonia a min-

den hazugságok leggonoszabbjához. Midőn Coningsby a vadonban Szidoniával találkozik és fővágyaként Athén láthatóságát mondja ki, a titokzatos idegen azt válaszolja: A romok kora elmúlt, látta-e ön Manchestert? Idétlenség volna ellenvetni, hogy Disraeli nem látja Manchester árnyoldalait. *Tancréd*ben Damascus fölött elmélkedve, megjegyzi: „még eddig ugyan a haladás emberei nem voltak képesek e példányképet elérni, de mondják, hogy Birkenhead jövőjében nagy reményök van.“ Ennek igaz értelme talán az, hogy a semita fajok egyenlő érdektelenséggel tekintenek az arja civilisatio gombaszerű növekvésére, akár egy Athén, akár egy Birkenhead legyen az eredmény, de megengedik, hogy az élő némi tekintetben előnyben van a halott fölött. *Coningsby* morálját kikutatni talán lehetetlen, de mindenesetre cél nélküli s hogy gyönyörködhezzünk benne, a világot Szidonia szemeivel kell tekintenünk. A világ — legalább a Gentilek világa — bohózat. Száz közül kilenczvenkilencz bolond. Némelyek okoskodó, prózai bolondok és az ölü sarcasmus kitünő czélpontjaiúl szolgálnak, mások ábrándos, képzelgő bolondok és legjobban nevetségessé tehetők, ha bolondságaikat bohóztatá alakítjuk. A mi a századikat illeti — az ifjú Coningsby vagy *Tancréd* — lelkesedése üdítő, tehetsége tagadhatatlan; hadd lássuk a játékot, tapsoljuk meg tehetségeit és jusson eszünkbe mindig hogy csaknem ép oly nagy tehetség kíváncsatik a tökéletes bolondsághoz, mint a tökéletes sikerhez. Ily elveket fogadva el, mindenütt élvezhetjük *Coningsbyt*, mert nem kell gondolkodnunk arra, vajon a szerzőn vagy a szerzővel nevetünk-e. Teljes odaadással élvezhetjük élceinek csudálatos lobbanásait és ha komoly hangon szól, kedélyesen habozhatunk a két hit között, hogy ünnepélyesen komoly-e vagy keserű humor ömlik ajkain, azt azonban nem szabad felednünk, hogy a bohózatban van a tragédia árnyalatából és hogy valahol valódi *mysterium* rejlik. A tiszta, egyszerű satira unalmas lesz. Ha a humor rejtett ere szükséges egy komoly embernek, hogy unalmas ne legyen, még igazabb, hogy bármily homályos és határozatlan legyen is, de egy komoly alaptételnek kell létezni, hogy a puszta tréfálozó valódi satirista lehessen. Ez a haszna Szidoniának. Látszólagosan alárendelt személy és mégis, ha kitörölnők őt, az egész mű összhangzatát semmisítenők meg. Szemeivel nézve, nevethetünk, de a méltóság azon érzetével

nevetünk, mely egy titkos tudomány érzetéből ered, a legmagasabb fokig homályos és határozatlan, veszélyesen hajlandó, hogy ürességnek hangozzék, ha határozott kifejezésbe nyüggözzük, de mégis az egész festményre magikai fényt vetve, mely lehet szemfényvesztés, lehet igazi fény, de a mely, ha nagyon követelők nem vagyunk, gyönyörködtető s zavarba ejtő hatást gyakorol. Árny és fény váltakozik, határozott alakok bosszantólag oszlnak szét köddé, de meg kell tanulnunk gyönyörködnünk a bizonytalan alkonyban, mely a regény és a való mesgyéjén uralkodik, ha gyönyörködni akarunk *Coningsby* kétértelműségeiben, iróniájában és rejtelyeiben.

A trilogia másik két részében ugyanazon típusok fordulnak elő, csak hogy más arányban. *Sybil* főként annak van szentelve, a mit a szerző hű és túlzás nélküli képnek nevez társadalmi történetünk egyik nevezetes korából. Nem szükség e hűséget vizsgálunk. Elég annyit mondanunk, hogy Disraeli e különös téren erő és élenkség tekintetében méltó versenytársul tünteti föl magát azon regényírókkal szemközt, a kik megkísértették a népek helyzetéről szóló kék könyvet ragyogó képzeleti művé változtatniát. Ha határozottan alatta áll is azon kevés, helyesebb czélú regényíróknak, a kik művészi alakba öntötték azon mély társadalmi föltételek és közvetlen benyomását, melyeket a statisztikusok táblázatokba igyekeznek önteni a kék könyvekben; ha nem ismeri oly értelemben a yorkshireieket, mint miss Bronté ismerte s még kevésbbé úgy mint Scott ismerte a határszélieket: tud írni leplezett pamphletet a sheffieldi kereskedő-társulatokról oly bravourral, mely még Charles Reade *) irigységét is felköltheti. De *Tancréd*ban ismét valódi erével találkozunk a titokzatosnak, a melyben Disraeli különös egyéni sajátsága rejlik, s a hatás még kápráztatóbb, mint *Coningsby*ben. Sajátságos vezetönket követve, a legtitkosabb helyekre vélünk eljutni, s a titokzat keble látszik előttünk kinyíltni. Tancréd annyi mint *Coningsby* még egyszer véve, de az a *Coningsby*, a kit többé nem elégít ki Bolingbroke mélyre ható politikai tanítása, a ki vágyik tudni azon talány utolsó betűjét, mely egyszer megfejtve, minden theologiai, társadalmi és politikai nehézséget megold. Az enthusiasmus azon

---

*) Újabbkori angol regényíró; műveiben a munkás-osztályllyal foglalkozik.

fokán áll, a hol már a természet fölötti erők működése sem rontja meg az összhangot. És mégis, akarva vagy a modor elkerülhetetlen kényszerűsége miatt, a rejtélyessel a gúny ölelkezik s minél ünnepélyesebbek lesznek főpapunk szavai és mozdulatai, annál határozottabban előttünk az irónia kétértelmű arczulata. A jó, ártatlan Tancred azt képzei, hogy kételyeitől megszabadítja egy angol püspök és Disraeli kedvére mulat egy lánglelkű ifjú nevetséges alakján, a ki komolyra vesz egy püspököt. De meg kell vallani, hogy Tancred elmélete a közönség előtt még esztelenebbül hangzik, mint a püspöki tan. Azt hiszi, hogy az ihlet nemcsak isteni, de helyi adomány is, és hogy az isten csak Palaestina földjén beszélhet halandóhoz, — mely elméletet később még megtoldott azzal, hogy Palästinában is csak semita törzsből származó emberhez. Nehogy valamikép ezen elméletben az irónia egy parányát véljük lappangani, a nagy Szidonia által nyer megerősítést, de még Szidonia sem méltó az előttünk fekvő mély rejtvény tudására. Bevallja Tancrednek, hogy létezik egy más, a kinek ajkairól tanulta még ő is a szent tudományt. A spanyol lelkész, Alonzo Lara, fajára nézve zsidó, de mint katolikus lelkész minden későbbi tudomány birtokában, — azon egyház tagja, melyet egy zsidó alapított, s mely még mindig megtartott valamit a „magnetikus befolyásból“ — e nagy ember, a kiben így minden központosúl, az egyedüli méltó főpap. Így egy pár elengedhetetlen ütés után a londoni társadalomra, a Palaestina felé vezető úton találjuk magunkat és áhitozunk a nagy leleplezés után. Daczolva az együgyű lord Milford megjegyzésével, hogy Jeruzsálem körül egyáltalában semmiféle sport sem létezik, követjük Tancredot oda, hová előtte ősei mentek. Dávid háza isteni fejedelmének üres sírja előtt áhitattal hajlunk meg és felbuzdítva üdvözljük Bethany kertjét. Vigasz jön, de nem ihlet. Bár rövid időre élénk vezet a csudálatos Larát, s bár az *Ezer egy éjszakából* egy gyönyörű hölgyet tüntet élénk s azon megfejthetetlen kérdést teszi föl, mi lett volna a megváltásból, ha a zsidók nem kényszerítik a rómaiakat, hogy Krisztust keresztre feszítsék? mégis tantalusi kínokat állunk ki az ígért leleplezés végett, mely mint délibáb tovább-tovább fut előlünk. Egyszer valóban egy látomány köszönti a fáradt vándort a Sinai megszentelt ormán, melyben egy őrangyal beszél Szidonia vagy Disraeli legjobb modorában,

de folytonosan megzavar vezetők legyőzhetetlen vonzalma egy kis politikai satira iránt. Egy syriai Vivian Grey lép elénk, kinek cselszövényei ép oly merészek és haszontalanok, mint angliai hasonmásaié, de a kinek — úgy látszik — hívatása csak az, hogy az a satirikus legyen, a ki Tancred fellengő álmaait politikai cselszövényekhez alkalmazza egy veszekedő és tudatlan keletihez illően. Egyszer azt hisszük, hogy az ígért teljességbe megy. Tancred az Ansareyek különös törzsére talál, kik még a chinaiaknál is zárkóztatottabban élnek. Nem lehetnek-e ők az ázsiai rejtvény őrizői? Meglepetésünkre azt látjuk, hogy hitők ugyanaz, a mi Phoebus úré *Lothair*ban. A pogányok ős isteneit megtartották és reményök az, a mi bizonyára nem lehet a Disraelié, hogy a világ ismét Apolló (kihez Tancred meglepően hasonlít) vagy Astarte lábaihoz fog hullani. Mit jelentsen mindez? Jelent-e ez valamit? A legünnepélyesebb kinyilatkoztatás azon rejtélyes alak által adott, a ki megjelent a Sinain, „egy oly jelenség, a ki bár nem ifjú, de az idő által érintetlen vala s egy keleti éjhez hasonlóan sötéten, de sugározva, rejtélyesen, de világítva. Inkább gondolat, mint szomorúság beszélt mélázó szemeiből, míg magas homlokán egy csillag ragyogott s ünnepélyes fényt árasztott a méltóságos fő nyugodtságára.“ Megmagyarázván, hogy ő Arabia angyala, meghagyta Tancrednek, „hogy hirdesse a theokratikus egyenlőség magasztos és mindent kiegyenlítő tanát.“ De midőn Tancred meglepő kalandja után Jeruzsálembe visszatér, ott aggódó szüleit, Bellamont herceget s hercegnőt találja. Így végződik a regény Hominy kisasszony emlékiratához hasonlóan. A theokratikus egyenlőség még nem lett jelszó a választásoknál.

Vajon vezetők csak szappanbuborékot fújt, gyermekes mulattatásunkra? Nem, bizonyára nagyon komoly volt. Megesküdhattünk volna, hogy némely lap, ha nem is könnyes szemekkel, de legalább az élet komoly és regényszerű elemeinek valódi érzésével iratott. Vagy talán egy időre a valódi mysticismusba ragadtatott, melyért, hogy kimentse magát, a világi ember hangján beszél? Bizonyára satirája nagyon is metsző, még akkor is, ha saját képzelet világát töri össze általa. Még Coningsby és lord Marney, előbbi regényeinek hősei is, éleslátású politikusoknak tűnnek föl *Tancred*ban és világos, hogy Tancred visszatérve ősei palotájába, el fogja foglalni

családi helyét. Csak úgy oldhatjuk meg a problémát, ha elég prózaiak leszünk a megoldást követelni, elfogadván a kettős öntudatosság elméletét és elhatározzuk, hogy a mystikussal könyörgünk és a politikussal mosolygunk, a mint az indulat-roham megragad. Az értelmi korlátozottság egyenlő bizonyítéka volna a dolgok bármelyik színe iránt fogékonytalannak lenni. Egyezzünk bele, hogy egy rövid mulatás a képzelet vagy a kék könyvek világában képesítés mind kettő behatóbb élvezetére és ne kísértsük meg, határozott vonalakat húzva, vadul megtámadni bármelyiket is. Mindegyik legjobban látható a másik visszavert fényében és legjobb, ha élvezzük mindegyiket s nem intézünk ügyetlen kérdéseket, de mindegyik teljesen eredeti módon van összevegyítve Tancred merész phantasmagoriájában. Hadd adják elő a keresztes hősök és a modern sportsmanok, a zsidó orvosok és a classikai művészek, a középkori barátok és anglican püspökök merész ötleteiket, hadd változzék a jelenet Manchesterből Damas-cusba vagy a Pall-Malltól Bethanyba az ész helyett a képzelet alkotta törvények szerint, hadd legyenek a tarka színészek váltakozva hazugok és valók, hadd váltakozzék kedélyállapotunk szeszélyesen a víg és komoly, a magas röptű lelkesedés és a boszantó cynismus közt és egy oly előadásnak leszünk tanúi, mely mindig mulattató és eredeti, sőt néha költői is, és melyről csak a legesőkönösebb realista merészli suttozni, hogy utoljára is nem egyéb pusztá mystifikationál.

De ideje elhagynunk azon regényeket, melyekben a bíráló, bármennyire óhajtsa is a tisztán irodalmi alakot tekintetbe venni, folytonos csábításnak van kitéve, hogy az abba lehelt theologiai és politikai elméletekkel foglalkozzék. A triologia azután íratott, hogy Disraeli politikai tekintély lett és a tanítói irányzat folytonosan föltolja magát. A *Vivian Grey* (1826—27.) és *Coningsby* (1844.) megjelenése közti időben több regényt közölt, melyekben a próphéta elvész vagy majdnem elvész a művészen. *Alroy* csudálatos történetéről elég annyit mondani, hogy nagyon szellemes kísérlet, egy lehetetlen földadat megoldására. Minden történeti regény — egykét kétes kivétellel — fáradságos olvasmány, és ha a történet semmi összefüggésben nincs a modern érzéssel, még Disraeli élenksége sem képes arra, hogy árnyakat testté változtasson át. *Venetia* méltánylását az ellenkező hiba nem engedi meg.

Byron és Shelley sokkal közelebb állottak az íróhoz, mintsem egy képzelmi mű hősei lehetnek volna. Az arczképek halványak az eredetiek mellett és bár lord Cadurcis és Marmion Herbert boldogabbak lehetnek, mint az eredeti alakok, de bizonyára nem oly érdekesek. *Temple Henriettát* és *Contarini Fleminget* lehet Disraeli legkielégítőbb művei gyanánt tekinteni. Minden másodrendű politikai czél nélkül dolgozott és ennél fogva sokkal összhangzatosabb eredményre jutott. A czél nagyratörő, de állandó. *Contarini Fleming* egy költői lélek fejlődési emléke, oly föladat, mely, mint mondatik, „még szűz bármely nép szépirodalmában.“ Goethe, Backford és Heine dicséretei törvényes elégtételt adtak az írónak. *Temple Henrietta* egyszerűen és tisztán szerelmi regény akar lenni. Szerelem és költészet mindenesetre érdemes a legnagyobb művészetre s ha Disraeli művészete nem is a legnagyobb, sokkal hatásosabb, ha minden régi tartalomtól ment. Ugyanazon értelmi vérmérsék vehető itt is észre, bár teljesen más, merőben nem ugyanazon eredményt hozza létre. Egy uralkodó irány fűzi egybe mind e műveket. *Lothair* megjelenésekor a bírálók zavarba jöttek nemcsak a régi problema miatt az író komolyságát illetőleg, hanem a csillogás rendkívüli szeretete miatt is. Vajon a jellemek közt oly határtalan bőkezűséggel osztogatott paloták, megfizethetetlen ékszerek, rengeteg uradalom képe nem gúny akar-e lenni a gazdagság közönséges angol imadására vagy pedig a természetes ösztönt jelenti a pazarfény iránt. Külszín szerint Disraeli kigúnyolná a régi föliratot és minden milliomos emlékoszlopára ezt írná: Ilyenekből áll az ég királysága. Roppant uradalomak és keresztyén erkölcsök szerinte természetszerűleg kezét fognak egymással és sohasem bocsát el egy hőst sem a nélkül, hogy egy oly utalványt ne adna, minőt Szidonia adott Tancrédnak. „Ha az ifjú, ki ezt előmutatja, előleget kér, adjatok neki annyi aranyat, a mennyiből Salamon király trónjának első lépcsőjén fekvő jobb oldali oroszlán kiverhető volna, ha több kell neki, adjatok neki annyit, a mennyi a baloldali oroszlánra elég volna és így tovább a királyi szék minden lépcsőjén át.“ Az az elmélet, hogy az emberi bohóságok éles satirikusának többé-kevésbbé gúnyorosznak kellett lenni a határtalan gazdagság iránt nyilvánított bámulatában, bár bizonyára csábító, de mindenesetre csaló. A legegyszerűbb magyarázat valószínűleg a leghelye-

sebb is. Disraelinek valódi s nem szenvedelt gyönyöre van az egyszerű fényben, a gyöngyfüzérékben, a megfizethetetlen ékszerekben, a fényes öltözékben s nagyszerű bútortatban. A tünemény különös, de nem rendkívüli. Néha találhatunk Epicur oly hívére, a ki megtartotta gyermekkori hajlamát az édességek iránt s nem fél bevallani ezt. Az élettapasztalat megtanította Disraelit bámulata néhány előbbi tárgyának ürességéről, de nem rontotta meg ízlését annyira, hogy a tiszta fényűzést ízetlennek találja. Ép oly könnyű e csillogás szeretetet póriásnak nevezni, mint tányérnyalásnak a hercegek iránt kimutatott bámulatát, de a szenvedély sokkal őszintébb, mintsem ily durva nevet megérdemelne. Miért ne szeretethetné egy férfi a hercegek társaságát vagy miért ne érezhetné a gyermek örömét a ragyogó színekben a színekért magáért? Nincsen semmi erény abban, ha egy zöldséges ebédet föléje helyezünk a legjobb francia ételeknek. Mindaddig, míg az ízlés tökéletesen természetes és nem méltatlan engedelmények által nyer kielégítetést, nem lehet sértő.

Disraeli képei lehetnek vagy valóban túlzottak is színeikben, de pazar fényöket láthatóan szabad művészi ihletből nyerik s bizonyára nem foglalnak semmi illetlent magokban a közönséges angol herceg szemében. A fénynek e szeretete, zárjel közt mondva, az értelem nem tudományos békőba vert typusa iránti bámulatával egybeforrva, teszi azt, hogy a római kath. egyház oly megkapó Disraeli szemeiben. Legerényesebb hősei és hősnői régi és dúsgazdag katolikus családok sarjai. Költője, Contarini Fleming földre hull egy katolikus kápolna fénylő szentélye előtt, minden érzékét mámorba ejti az ünneplés zene s a művészi festészet; Lothair, nem lévén Szidonijája, csak a csoda egy neme által szabadul meg Róma csábjaitól. A fogékonyágnak ily behatások iránt különös hatása van a feltűntetett szenvedélyek alakzataira. Elméletét őszintén kitárja. A wordsworthi paraszt-nemes a szerelmet a kunyhókban tanulta ismerni s a költői tekintélyek hosszú láncolata volna elősorolható e tétel bizonyítására. Ez nem célja Disraelinek. „A szerelem, — így szól — mely a sötét, a bűzhödtt padlás-szobát megvilágítani képes, mely elbűvölő fényugarat vet a szűk és sürgő városokra, fényesebb és ragyogóbb szárnyakon látszik egy oly légkörbe szállani, mely oly ragyogó, mint saját tolla. Szerencsés az az ifjú, kinek

élete regénye oly jelenetekben mozog, mely illő, szép és csodálatos pályájához; szerencsés az a szenvedély, mely palotákban nyer kifejezést, az őt körülvevő művészet nemesítő teremtményei közt és szeretetteljes gondjainak tárgyát zöldelő erdők, illatos ligetek közt hagyja, — erdők, ligetek, melyek az elébb említett paloták méltó parkjai. Disraeli mindenik szenvedélyes szerelmese — és mindegyik nagyon szenvedélyes — alkalmas jelenetekkel (scenery) van körülvéve. Csak a kitünő Sibylnek van kivételkép megengedve, hogy egy perczre az irgalmas néne bájteli alakjában mutassa be magát s vigasztaljon egy szegény családot nyomorúlt lakában, de minden mozdulatában rögtön észre vehetjük a nemes vér jegyét és egy koronácska készen van, hogy égi homlokára szálljon. Másutt mindenütt aranyos palotákban udvarlunk, melyek herczegnőket szülnek fénylő köntösökkel, terracos kertek szökő-kutakkal és ókori szobrokkal állanak a háttérben vagy legalább középkori várak emelkednek hosszú folyosókkal, melyek őseink által a szent földön viselt fegyverzetekkel vannak tele aggatva és várják, hogy az eljegyzettek hozománya által nem látott fénynyel épüljenek föl. Természetesen ily környezethez a szenvedélyesség illő kép. „A szerelem csak egy pillanat műve“, mondja Disraeli s bizonyára csak a pillanat alatt szülemelő szerelem természetes ilyen lényeknél, kikre a szépség, tehetség ép oly pazarul öntetett, mint a gazdagság, és a kik soha sem alázzák le magokat, hogy emberi szükségseikről gondolkozzanak. Romeo és Julia szerelme ez Verona kertjeiben vagy talán inkább a bűvös lámpájú Aladdin szerelme valamely tündéri szépség iránt, méltón arra, hogy mint szentség zárassék el a lángelmék építette palotákba. A szeretők szenvedélyének tündöklőnek és lángolóknak kell lenni, hogy a pazar fényű háttér el ne homályosítsa, lángolni és ragyogni kell annak és elkápráztatni prózai értelmünket.

Az *Ezeregy éj*ben a szerelmes egy költeménytöredéket szaval, hogy azután az érzelemtől áthatva elaléljon és Disraeli szerelmei készek, hogy ép ily érzelemteljesek s kormányozhatatlanok legyenek viseletökben. Szerencsés merészségök elfeledtet némi hiányokat jellemökben. Vegyük például a példányszerű szerelmi regét *Temple Henriettában*. Hideg, képzeletszegény ember által elmondva következően hangzanék:

Armine Ferdinand egy pusztuló katolikus család sarja volt. A hadseregbe lépve, a többi könnyelmű ifjú példáját követve, adósságot csinált, számítván anyai nagyatya, egy gazdag nemes örökségére. A nagyatya meghalván, vagyonát Armine unokatestvérének, Grandison Katalinnak hagyta. Armine rögtön föltette magában, hogy nőül veszi unokatestvérét és ennek vagyonát. Ez összeköttetés híre lecsöndesítette a hitelezőket. E közben találkozik Henriettával és az első pillanat elég, hogy megszeresse. Armine bölcs hallgatása daczára, Henrietta a tervezett összeköttetésről hall valamit és megszakít minden viszonyt. A leány sorvadásba esik, az ifjú lázbeteg lesz. A regényhősök soha sem lesznek érdektelenebbek egy-két láz miatt, s az ifjú Armine, bár Grandison kisasszonynak tudomására jut a Temple-féle epizód, elég okos mindenki előtt eltitkolni azt és az első összeköttetés zajtalanul szakad félbe. Nos, Armine az előbbi cím alatt tovább folytatja az adósságcsinálást, oly cím alatt, mely nagyon hasonlóná teszi a tettét a csaláshoz. Azonban hitelezői mind jobban szorítják s végre lebűjokba jut. E közben Temple kisasszonyt meggyógyítja egy hercegség örököse, Anglia leggazdagabb hölgye lesz egy váratlan örökség által. Itáliából új szerelmesével eljegyezve tér vissza s meghallja régi kedvesének szerencsétlenségeit és ekkor „egyszerencsés gondolat“ szülemlik a két szerelmes pár agyában. Ha Temple kisasszony gazdagságát előbb nyeri el, Armine övé lehetett volna, miért ne lehetne most is az övé? Csak a szerelmesek megcserélése szükséges, a mi rögtön végbe is megy. A hercegi örökös elveszi Grandison kisasszonyt, a gazdag Temple Arminehoz megy férjhez és mindenki a legpazarabb fényben fog élni ezután. Ez épületes mese moralját, úgy látszik, a lebűj pinczére fejezi ki: csak szegény ördögök üldöztetnek az ötvenesekért és százasokért, melyek többé nem léteznek, — így szól az elmés szemlélő — egy királyt soha sem üldöztek azért az összegért, melyért önt üldözik és soha sem zártak be. Higyen tapasztalásomnak, soha sem láttam ilyet.

E helyes észrevételt a művészet nyelven elmondani, Disraeli titka. „Királyainak“ környezete oly fényes, a gazdagság, a nagyszerűség és a rhetorica oly bűvös fénye omol szét tetteiken, hogy rokonszenvre kényszerítenek bennünket. Ki lehet szigorú egy fiatal ember iránt, kinek viselete kétes lehet ugyan hitelezőivel szemben, de a kit a pazar színjáték örvénye

ragad magával. Temple kisasszony első megjelenése elég, hogy előtüntesse csábító természetét, kék szemeit, magas, sugárzó homlokát, gazdag, sötét fürtjeit. Ily lények iránt a szerelem „a tiszta és szeplőtlen rokonszenv túlvilági és felülmúlhatatlan kifolyása.“ Elragadtatás, örjögés az, s a közönséges halandó eszméihez hasonlítva olyan, mint a napfény és holdvilág, a bor és a víz. Mi csodálatos van abban, ha Armine „sápadtan és reszketve egy pár lépésnyire visszavonult és az indulatok chaosában egy fához támaszkodott? Kéjtelmes, örjítő érzet rohanta meg, vihar zúgott lelkében, egy könnyesepp jelentkezett szemeiben, ajka reszketett“. De „lelkének viharja lassanként csöndesült, a futó emlékek, a kínzó gondolatok, melyek egy pillanat alatt ily borzasztó rendben követték egymást, homályosodtak és eltűntek, a ragyogó léleknyugalom érzete követte azokat, a szépség és gyönyör, a leereszkedő, az őt körülvevő boldogság érzete“. Röviden, a hölgyeket ebédre hívta. Ez az a szerelem, melyet csak palota szülhet. Burns némi érzelem-melegséget tüntethet föl, egy pár leányról dalolva, és Wordsworth a falusi lakok házi vonzalmát festheti, de a szenvedély ragyogó, megkapó alakzatáért egy bűvös világba kell lépnünk, melyben annyi a gyémánt, mint a szeder, és melyben a bennünket körülvevő tárgyak aranynya változnak a felcsigázott képzelet alchemiája által. Egyedüli különbség csak az, hogy míg mások azt hiszik, hogy a szerelmesek szemeivel tekintve, a legközönségesebb dolgok pazar fényt nyernek, Disraeli ügyel arra, hogy bármire tekintsenek szerelmesei, azok ragyogó fényűek legyenek.

Ha egy időre elfogadjuk írónk nézeteit — és ez szükséges föltétel, hogy irodalmunk legnagyobb részét élvezhessük — el kell ismernünk Disraeli rhetoricájának élénkségét és sokszor valódi ékesszólását. *Contarini Flemingben* még merészebb szárnyalást vesz s kielégítő sikerrel. Fleming, a költői lélek megtestesítése, azt lehet mondanunk, az a többi költőkhöz hasonlítva, a mi Armine a többi szerelmesekhez. A tündöklő hatás iránt ugyanazon vonzalommal ragaszkodik és ép úgy hiányzik benne a valódi gyöngédség. De még egy más kifogást is kell tennünk. Némi kétségeink támadnak, hogy egy általában költő-e. Megvan ugyan azon meglepő életereje, melylyel Disraeli ellátja kedvencz hőseit és melyben fölismerhetjük az ifjú lángelme hullámozását, de szelleme oly változékony, hogy

kétségeskedünk valódi hívatása felől. Első irodalmi kísérlete *Vivian Grey* változata, egy könyörtelen és sikeres satira. Legnevezetesebb ballépése az, hogy egy deák-csapat vezére lesz, világosan Schiller *Haramiái* által lelkesítve, hogy Moor pályáját utánozza; legnagyobb tette egy váratlan diplomatai fogás, mely által a legvénebb államférfiak tervét semmisíti meg, s miután keresztülment a kezdeten, udvarolt s megnyerte csodálatos szépét s elvesztette őt egy ideális szigeten, vágyainak végső alakja sajátságosan jellemző. Váratlanul gazdagságot nyervén, elhatározza, hogy egy paradicsomot teremt. Gyönyörű vidéken mór palotát akar építeni s megrakni azt az új és ókor legszebb műveivel, s idővel „egy oly látványt remél teremteni, mely ha terjedelemben nem is, de szépségben és változatosságban Hadrian palotájával fog vetekedni, melyet az ókor legbefejezettebb, legdrágább művének tartottam mindig“. Már letette a torony alapzatát, melynek legalább 150 láb magasnak, szilárdságban és alakban pedig az ókor leghíresebb műveivel kell egyenlőnek lenni. A terv mindenesetre nagszerű, de aligha az a becsvágy, melyet egy költőtől várunk. Inkább egy valódi művészi hajlamú ember terve az, a ki valami láthatót és maradandót óhajt maga után hagyni. Becsvágya nem irányul arra, hogy az emberek lelkét felrázza mély gondolataival, vagy hogy valamely új összhang által a szenvedő emberiség nyomasztó bajait enyhítse, becsvágya az, hogy bámulatba ejtse a világot egy művelt képzelő tehetség ragyogó álmainak megvalósítása által márványban. *Contarini Fleming*, a mint a ragyogó útirajzok sorozata által bizonyítja, nem közönséges mestere az úgy nevezett költői prózának. Élet- és tájképei élénkek, változatosak, határozottak. Úgy látszik későbbi időben Disraelinek ártott a politikai szónoklat. *Lothair*-ben nagyon sok pongyolaság mutatkozik, de az előbbi művekben az irány általában kitünő, mígnem nagyon is merész lesz. Van valami ércszerű csillogása, tündöklő, ragyogó az élez és a képzelet számtalan sugáraitól és soha sem hiányzik a hatás ereje, bár fínomságban hiányos legyen is. De a szerző, a kit szükségkép azonosítani kell *Contarini Fleming* hőisével, határozottan nem költő és e tehetséghiány a legfeltűnőbb ott, a hol az áthághatatlan határokon akar átlépni. A költészet és a rhetorica közti határvonal ép oly mély, mint meghatározhatatlan. Egy valódi költő, kitünő érzékenységgel bírván hang-

szere képessége iránt, nem kísérti meg a metrum hatását akkor, midőn annak korlátai és előnyei nélkül ír. Disraeli sokszor tűnteti fel e finom érzés hiányát, oly neméhez folyamodván a kettő vegyítésének, melyet legfőlebb Ossian-szerűnek lehet nevezni.

Néhány nagy író oly dallamossá tette a prózát, mint a verset, és Disraeli sokszor eredménynyel tudja követni példajokat. De szeretjük tudni, mit olvasunk, és e szagztatott irálymodor hatása ép olyan, mintha egy ünnepélyes induló közepébe minden à propos nélkül, néhány tánczütem volna beleszőve, hogy azután ismét a rendes lépésbe menjen át. Milton nagyszerű prózát és nagyszerű verset írt, de soha sem vagyunk bizonytalanságban a felől: vajon az *Elvesztett paradicsomból* egy részlet pusztá véletlenből nem keveredett-e az *Areopagiticába*.

Nem időzve tovább ily kisebb hibáknál, senki sem olvashatja *Contarini Fleminget* vagy *Temple Henriettát* a nélkül, hogy a szerző bámulatos tehetségeit és túlsapongó életerejét föl ne ismerje. Hibái az ifjúkor hibái, nagyon zajosak, a szerzőt sokszor mellékútra csábítá egy-egy csillogó epigramm, összetévesztette a bombasztot az ékesszólással és a pusztá virágos csillogást az indulatok melegével, de remélhattuk, hogy hosszabb tapasztalat, komoly törekvés ily hibákat megjavítanak. Fájdalom, megjelenésök évében Disraeli a parlamentbe lépett. Legközelebbi műve a trilogia volt, melyben a művészi cél alárendelte a politikainak vagy az élettaninak és harmincz évi parlamenti pálya *Lothair*hoz vezetett, melyről legjobb azt hinni, hogy egy nagyobb szabású tréfa vagy saját ifjúkori műveinek bővített travestatiója. Nem panaszkodhatunk-e, hogy egy sokat ígérő regényíró miniszterelnökké süllyedt?!

LESLIE STEPHEN után angolból

NAGY LÁSZLÓ.

B U L G Á R I A. *)

Második és utolsó közlemény. **)

Bulgária meghódítása és török tartománynya tétele befejeztetvén, Bajazid szultán legidősb fia, Szulejmán, egy vitéz és nemes férfiú, Drinápolyból kormányozta az európai Törökországot. A bolgárok megkísérlék föltámasztani halottaiból Bulgáriát, de sikertelenül. Sraczimir czár fia, Konstantin és Sismán fia, Fruzzsin föllázították 1405-ben a bolgárokat a török uralom ellen, de Szulejmán csakhamar leverte őket.

Bajazid utódai között kitört viszályok a csamorlui ütközetben eldöntetvén, I. Mohammed lépett az ozmán trónra (1413—21), ki szövetségeseit jelentékeny területekkel jutalmazta meg. A byzáneciak visszakapták a pontus-parti városokat és Thessaliát. Drinápolyban hódoltak az új török uralkodónak, Mircsének, Morea urainak és a bolgár bojároknak küldöttei. Mindamellettt Mirse három éven át vonakodott hűbér-adót fizetni, míg végre 1416-ban erre háború által kényszerítettet. Ekkor vesztette el a Duna jobb parti bolgár városokat és területet. Mohammed elvette tőle Gyurgyevót is, mely aztán 1829-ig török kézben is maradt.

II. Murad szultán alatt (1421—1451), ki igazságos és nagy politikai eszélylyel bíró fejedelem volt, tökéletes nyugalmat és békét élveztek a bolgárok, kivéve Drakul, oláh vajdának (Mirse utódának) kétszeri betörését. De más felől a török

---

*) *Geschichte der Bulgaren.* Von Const. Jos. Jireček, Prag 1876. — *Donau-Bulgarien und der Balkan.* Von F. Kanitz. I. és II. kötet.

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 30-ik számában.

birodalom határai mind tovább terjesztettek ki. Konstantinápoly 1422-ki ostromának az lett következménye, hogy a byzantziak a szultán adófizetőivé lettek; a Komnenek és Palaeologok birodalma immár csak a fővárosra, Anchialosra, Mesembriára és a Peloponnesusra szorítkozott. Szerbia, Brankovics György alatt egész Belgrádig az ozmánok hatalmába került. E korba esik Hunyadi János szereplése. A szerencsétlen várnai csata (1444. nov. 10.) utolsó kísérlet volt a nyugoti keresztyénség részéről Bulgária felszabadítására. (Jireček megjegyzi, hogy Hunyadi annál inkább támogatta Julián bibornoknak a szegedi békekötés megszégésére irányzott törekvéseit, mert győzelem esetén Bulgária neki, Hunyadinak, ígértetett.) Azontúl Bulgária saját sorsára hagyatott.

II. Mohammed alatt (1451—1481) még tovább terjeszkedett az ozmán birodalom. 1453 május 29-ikén meghódolt Konstantinápoly is, melynek utolsó császára a karddal kezében esett el. Mesembria és Anchialos már azelőtt három hóval került a törökök hatalmába; az epirusi despotaság még 1449-ben szűnt meg létezni; az athéni herczegség 1456-ban bukott el; Szerbia nem sokára ismét csak Belgrád birtokára redukáltatott. A déli szláv államok közül utoljára Bosznia került ozmán uralom alá, 1463-ban. Most még csak Albania volt hátra, mely Kasztriota György hősi vezérlete alatt huszonnégy esztendeig tudott dacolni az ozmánok hatalmas fegyvereivel. Kasztriota György (Skanderbeg) halála (1468) után Albania is meghódolt a török uralomnak. (A Radika-völgyben, a Koráb alatt egy mijácsi nevű bolgár törzs most is büszkén vallja magát Kasztriota utódának.)

A török uralom ezen első korszakában éppen nem volt nyomasztó a bolgárookra és a többi szláv népekre. És ennek oka az, hogy Murád hadjáratai óta bolgár és szerb fejedelmek jutottak a szultánok háremébe. Így I. Murád háremében Thámár, Sismán nővére; I. Bajazidében a szerb Olivera; II. Muradében Mara, a Brankovics-családból — érvényesítették befolyásukat honfitársaik érdekében s nem egy kedvezményt eszközöltek ki azok javára a szultánoktól.

*

*

*

Mielőtt tovább haladnánk a török uralom alá került bolgárok történetének elbeszélésében, ki kell emelnünk még egyet-mást, mintegy kiegészítéskéül az első közleményben mondtaknak, Bulgária önállóságának korából. A belviszonyokat fogjuk itt futóan megérinteni. Bulgária, más néven Zágorje (mely alatt eleinte csak a Duna és Balkán közti földterület a Timoktól a Fekete-tengerig értetett, majd később pedig az egész Bulgária) oblasztokra, tartományokra (vagy görögösen chorákra) volt felosztva, melyek közé tartozott Branicevo (Pozsarevácznál, Bdyn, Trnovo), Karvunszka chora (az alsó Kamesijánál), Borujszka chora (Eszki-Zágránál), Skopska chora, Prilepska chora, Devolszka chora és a „zemja Arbanaska“ (Albánia). Makedoniát, mely a bolgár csárok alatt szintén Bulgária kiegészítő részét képezte, „Dolnájá zemljá“-nak (alföldnek) nevezték a bolgárok, Thráciát pedig Romániának (ma Rumélia).

A bolgár területen laktak a bolgárokon kívül oláhok (czinczárok), albánok, szerbek, kúnok, besenyők és görögök, kik lassanként nagy befolyást vívtak ki magoknak, utóbbi időben különösen az egyházi és iskolai téren. Sőt a Dobrudszában Hammer szerint már a XIII. században 10—12,000 török család telepedett le Kis-Ázsiából. Bányavidékeken még szász lakosságnak is vannak nyomai.

A bolgár uralkodó nem beszélt magáról egyes vagy többes számú első személyben, hanem így: „carstvomi“ (az én czárságom; a byzáncezi formára: „*ἡ βασιλεια μου*“).

Ünnepélyes alkalmakkor, például országgyűlések megnyitásakor a czár bíborpalástban jelent meg, mely a byzáncezi császári öltönytől volt utánezata.

Mi a trónöröklést illeti, a primo genitura képezte a szabályt. A női ág ki volt zárva a tróntól. Ha a férfi-ág kihalt, a bojárok magok közül választottak uralkodót. Így Mihály és Sándor választás útján léptek a trónra. Külhatalom segélyével ketten jutottak a fejedelmi székbe: III. Assan a görögök és Smilec a tatárok segélyével.

A tirnovói huszonegy czárnő közül nyolcz görög, öt bolgár, három szerb, két oláh, egy magyar, egy kún és egy zsidó volt. A magyar nőnek (II. Assan nejének) emlékét a bolgár orthodox egyház templomi énekeiben is fentartotta.

A bojárok nagy szerepet játsztak a bolgár történelmen

keresztül. Többen közülök uralomra vergődtek, így 1200 körül Strez és Sláv Macedoniában; Assan gyilkosa, Ivánko a Rhodopében, Konstantin alatt Svetsláv Jakab, a magyarok kegyence, nyugaton. Tirnovóban most is van egy „Boljarska mahala“ (bojár negyed), Vidinben pedig „Boljárska ulicza“ (bojár utca), mely elnevezések a bojárok emlékét tartották fenn s egyszersmind arra mutatnak, hogy e kiváltságos osztály a városokban tartózkodott. A bojár családok a török uralommal egyidejűleg fölvtették a mohamedán vallást; a mostani bolgár mohamedán nemességnek számos pergamen oklevele van a birtokában, melyek közzététele igen érdekes adatokat szolgáltatna Bulgária történetéhez.

Mi az egyházat illeti, a tirnovói patriarchatus a következő metropoliákból állott: Nagy-Preslav, Szilisztria, Ovecz (Provád), Lovecz, Csrven (Rustsuk), Vidin, Sredecz (Szófia). Ezekhez csatoltattak koronként, a mint a bolgár hatalom messzebb terjedt: a mesembriai és filippopoli és az Assanidák alatt nyugaton több más püspökség.

A kolostorok jelentékeny kiváltságokkal és vagyonnal bírtak. Legnevezetesebb ezek között a Ryla melletti sz. János kolostor, mely a környező hegyeket huszonhárom faluval bírta. A kolostorok minden köztelhertől mentesek voltak. A nagy egyház papjai, exarchái és protopopjainak tiltva volt adókat szedni a kolostoroktól. Czárok és bojárok csak úgy versenyeztek a kolostoroknak tett gazdag hagyományaikkal. A szerzetesek Bulgáriában, mint máshol is, a művészetek és tudományoknak szentelték magokat. Csak hogy e művészet és tudomány nem bolgár, hanem byzanci volt.

A bojárság (nemesség) intézményével okozatos összefüggésben állt a jobbágyság intézménye. A finn-bolgárok meghódítván Moesiát, az ott talált, jobbára szláv népet jobbágyi kötelékbe rendelték. A jobbágyok végezték a közmunkát, azonkívül robot-szolgálatot tettek az uralkodóknak, bojároknak és kolostoroknak. Voltak várjobbágyok is. Súlyos teherként nehezült a népre a czár és kíséretének, mikor az kirándulásokat vagy az országban utazásokat tett, minden szükségessé váló ellátása, mit priseliczának neveztek.

Kereskedelmi összeköttetésben állt Bulgária Ragusával és Velenczével. A velencei kereskedők, úgy szólva, monopolisálták a kereskedelmet a Duna-torkolatnál s a Fekete-tenger

partjain. A ragusaiak inkább csak a szárazföldi kereskedelemre szorítkoztak.

Az úthálózat a római időtől fogva keveset változott Bulgáriában. Ősi közlekedési vonalat képez a konstantinápoly-drinápoly-filippopol-sofia-nis-belgrádi útvonal. A középkorban a legfontosabb balkáni szorosnak látszik a Vaskapu (Demirkapu) Szlivennél. Sándor császár seregével 1333-ban Tirnovótól öt nap alatt érkezett Rosokastronba (Kazanlik?). Konstantinápolyból Filippopolba úgy a XIII. mint a XVII. században is csak kilencz nap alatt lehetett eljutni.

A török uralom alatt a ragusai kereskedők, kik az egész országot behálózták s több helyen nagy telepeket alapítottak, Konstantinápolytól Belgrádig húsz nap alatt jutottak el; Konstantinápolytól Nisen át Ragusába huszonöt, Konstantinápolyból Nisen és Novi-Pázáron át Spalátóig 38—50 napi út kellett; Belgrádtól Szalonikáig tizennyolcz napba került az út.

Mi a hadügyet illeti, a bolgár hadsereg részint a bojárok contingenseiből, részint a csárok zsoldosaiból állott. Péter császár 1189-ben I. Frigyesnek a byzanczik ellen 40,000 főnyi, bolgárok és kúnokból álló sereget ajánlt föl segítségül, mely a szerbek csatlakozása által 60,000-re szaporodott. Filippopolnál 1208-ban 33,000, Velbuzsdnál 1330-ban 12,000 bolgár és 3000 tatár zsoldos harczolt. Általában az e korbeli hadseregek nem voltak számosak, csak a törökök kezdettek nagyobb fegyveres tömegeket vetni a harcztérre. A kúnok, mint az első közleményben is láttuk, nagy szerepet játsztak a bolgár hadseregben.

A bolgár hadvezérek közül csak egy válik ki különösen, Iván, ki 1323-ban Filippopolt a byzancziak ellenében négy hónapon át mesés hősiesség- és ügyességgel védte. Alvezérei voltak a kún Itilis és Temir, meg a magyar Inas.

És most ezek közbe szövése után folytassuk a bolgárok történelmét a török uralom alatt.

* * *

Az ó-bolgár tartományok a Szófiában székelő ruméliai beglerbég kormányzósági kerületének kiegészítő részét képezték, mely huszonhat szandsákra oszlott. (Úgy mint: Visa, Kyrk-kilissa, Szilisztria, Nikápoly, Vidin, Szófia, Gallipolis,

Szalonika, Kösztendil, Szkopje, Trikola, Negroponte (Athén-nel), Morea, Naupactus (Lepanto), Kar Ili (Prevesa), Janina, Delvina, Avlona, Elbassan, Skodra, Ochrida, Prizren, Vucsitrin, Dukagin, Krusevác, Smederevo.)

Némely hatalmas pasa-családok örökletes uralommal bírtak egyes tartományokban (például Skodra, Skopje, Tatar-Bazardsikban stb.). A nagyobb hadi hűbérek (spahilik) sziametnek, a kisebbek timárnak neveztettek. A XVII. században például Skopje szandsákban volt húsz sziametli és 344 timár.

Számos keresztyén nemes család, Boszniában úgy, mint Bulgáriában az iszlám fölvétele által, örökös spahik lettek s a XVII. század közepe táján Rumeliában 1294 keresztyén bolgárok, szerbek, albánok és görögökből lett spahik voltak. A mohamedánok képezték a kiváltságos osztályt, a keresztyének pedig, mint ráják, kötelesek voltak fizetni a harácsot (tizennégy éves koruktól fogva fejenként egy aranyat, tehát fejadót), továbbá a terményekből tizedet, úgy szintén teljesítették a robot-munkát a spahiknak. Katonáskodás tekintetében pedig a török kormány öt évenként a legszebb s legerőtejesebb tíz-tizenkét éves gyermekeket válogatta ki a janicsár sereg számára a keresztyén lakosságból.

Általában és nagyjában a bolgároknak és más szláv ajkú népségeknak épen nem volt roszabb sorsa a török uralom alatt, mint Európa más országaiban a nem kiváltságos néposztályoknak. Sőt mondhatni, hogy több tekintetben jobb volt. Maga Jireček is így nyilatkozik idézett munkájában egy helyütt: „A XVI. században, mikor a szultánok hatalma tetőponton állott, Törökországban szilárd alapokon nyugvó kiváltságokat és jogokat, élénk kereskedelmet, gazdag városokat, virágzó ipart, jó utakat és pompás épületeket lehetett találni.“

A nemzetiség annyira nem képezte okát a jogmegszorításoknak a törökök szemében, hogy a szlávok — igaz, hogy az iszlám fölvétele mellett — a legmagasabb polczokig emelkedhettek. Így a XVI. században a híres Szokolovics Mohamed nagyvezér alatt, ki maga is bosnyák volt, a vezérek tanácsának fele szlávokból állt, kikből még beglerbégek, kapudán pasák (tengernagyok) és tartományi kormányzók is kerültek ki. Ugyanezen század vége felé, főleg három szláv vezér volt az, kik legtöbb befolyással bírtak a szultánra. Köztök a

bolgár Mehemed, ki alacsony sorsból küzdötte föl magát a vezérségig s előbb a szultánnak udvari borbélyja volt.

A janicsár sereg majd nem kivétel nélkül szlávul beszélt. A szultánok irodájából igen gyakran adattak ki szláv rendeletek s maga II. Szelim szultán beszélte is a szláv nyelvet. A XVI. században Törökország területén, nevezetesen Skodrában, Belgrádban s a rigó-mezei Gracsániczában szerb könyvek jelentek meg. Egyes tartományokban a szláv intézmények túléltek a szláv államok halálát. Így például Tirnovóban, Smederevóban stb. még századunkban is vajdának neveztetett a török parancsnok. Már ezekből is világosan látszik, hogy a török uralom soha sem törekedett a nemzetiségek kiirtására és beolvasztására; erőszakot nem használván, a lassú beolvasztásnak a valláskülönbség állott ellent.

Legérdekesebb tüneményt képeznek a kiváltságos keresztény bolgár községek, melyek lakosai hadi szolgálatra köteleztetvén, ennek fejében nagy mérvű kiváltságokat élveztek. Török nevök: „vojník kuraleri“ (a vojníkok falvai), bolgárul most is vojniski szeláknak neveztetnek. (Vojník: hős, vitéz katona.) E falvak, illetőleg városok valamennyien a Balkán, a Sredna Gora s a Rhodopé fensíkjain terülnek el. Nevezetesebbek: Koprivisticza, Panagyuriste, Kotel, Zseravna, Gradecz, Jamboli, Szliven, továbbá Czepina, Beljovo. Ezek lakosai minden adó és robot alól mentesek voltak, saját vajdáik, vagy kenézeik alatt szabadon éltek s viselhettek színgazdag ruhát, a mi a többi szláv népnek tiltva volt. Háborúban a saját költségökön néhány száz fegyverest állítottak ki. Ez intézmény (melyet I. Murád szultán [1362—89] alapított), bár a pasák növekedő hatalma miatt csorbát szenvedett, részben még most is fennáll, a mennyiben a vojníkok még most is minden évben tavasszal a saját „csári basi“-k vezénylete alatt Konstantinápolyba mennek, hogy a szultán lovait legeltessék és kaszáljanak. Egyik közülök, kinek kucsmáján róka fark csüng, egy félholdas vörös kendőt visz előttök zászló gyanánt.

A vojníkokkal hasonló sorsban és állásban részesültek a határok őrizetére használt martalóczok (martalusi).

Nem csekély dicséretére válik a török uralomnak az, hogy épen ez alatt támadtak és virágzottak föl jelentékeny kereskedelmi városok, melyekben kiválóan a macedo-oláhok vitték a főszerepet. A legtekintélyesebb ezek között Voskopolis

Közép-Albániában, Törökország legműveltebb városa a XVII—XVIII. században, 12,000 család lakott benne. De fölötte sokat szenvedett a kirdzsálok által földidézett anarchia által, s ma már csak 200 házat számláló falu.

A második ilyen város Arbanasi (törökül: Arnaut-köi), Tirnovótól félóra járásra éjszakkeletre. Ez is, mint az előbbi, a XVI. század közepe táján keletkezett. Virágzó kereskedést űzött, főleg marhával kereskedett Oláhországba. 1798-ban azonban a pusztító kirdzsálok által leromboltatott s lakosai egy része Oláhországba menekült. E most már kis faluvá törpült község sajátságos görögös-oláh-bolgár keverék dialektusáról is nevezetes. (Például álljon itt egy pár szó: sapunizo = szappanyozok, mosok; setizo = sétálok, bolgárul sétám; dulos = völgy, bolgárul dol, mely rokonnak látszik a magyar dűlővel.)

Ilyenek továbbá Bej-Arnaut és Kara-Arnaut falvak, Razgrádtól délre, közel a várna-rustsuki vasútvonalhoz. Lakosai részint földművelők, részint marhakereskedők voltak s nagy kiváltságoknak örvendettek, így például náluk katonát elszállásolni nem volt szabad. E két község is sokat szenvedett a kirdzsáloktól, de legtöbbet az oroszoktól az 1810-ki háború alkalmával. Végül Krusovo, hat óra járásnyira Prileptől. Ezt 1740-ben Nikolicza vidéki hegylakók alapították, s habár krusovoi kereskedők még Bécsbe is eljárnak, és ottani ezüstművesek (kolundsi) egész Törökországot bejárják, ezen 1400 házval bíró várost még csak 1858-ban fedezte föl Hahn.

A ragusai kath. telepeken kívül, bolgár katolikusok is voltak szép számmal s vannak maig is Bulgáriában. Fő székhelye a bolgár katolikusoknak Csiprovecz (vagy Kiprovecz) volt a nyugoti Balkánban. E városkában 4000 katolikus lakott 1674-ben, s a körülte fekvő falvakban: Kopelovezi, Klisura és Zseleznában is katolikusok laktak. Ezek a mondott évben az anyaszultánné birtokát képezték, de ki nem szedette be tőlök a jövedelmeket, úgy, hogy a katolikusok teljesen adómentesek voltak. Csiproveczet a törökök 1688-ban a magyar-osztrák-török háborúkor elpusztították, lakosai Erdélybe menekültek s I. Lipót őket kiváltságokkal ellátva, melyeket később III. Károly is (1738) megerősített, Alvinczre telepítette, honnan később aztán Gyula-Fehérvárra és Dévára vándoroltak.

Nikápolyban és tizennégy körülte fekvő faluban a XVII.

század második felében nagy számú katolikus lakott, kik azelőtt bogomilok voltak, kik mint katolikusok is paulikiániknak nevezettek. Ugyanezen időtájban Preslávban (Eszki Stambul) katolikus érsek székel, kinek hatósága alá tartozott a Dobrudsa és Moldvaország is. A Szisztova melletti négy faluban szintén katolikusok laktak, de ezek 1874-ben olasz papjaik féktelen magaviselete következtében a bolgár unitusokhoz csatlakoztak. Filippopol környékén is hat, katolikusok által lakott község van. Ezek is paulikiániknak nevezetnek. A bolgár nyelvet is latin betűkkel és ragusai helyesírással írják. A bolgár katolikusok közül egy író is támadt, s ez a csiproveczi születésű Pejkiés Kristophor, missionárius apostolicus és kanonok Pécssett (a XVIII. század elején).

A bolgár orthodox főegyházak közül, mint tudjuk, a tirnovai már 1394-ben a konstantinápolyi (görög) patriarchatus alá rendeltetett. Az ochridai és ipeki érsekségek megtarták autonómiájukat a XVIII. század második feléig. Ekkor (1766) sikerült Samuel konstantinápolyi patriarchának vesztegetések és intrigák útján anektálni az ipeki egyházat s 1767 január 16-án az utolsó ochridai bolgár érsek, Arsenij is kényszerített lemondani.

Ha szenvedteka bolgárok s általában a keleti keresztények elnyomást, zsarolásokat és erőszakoskodásokat, ezek nem annyira a törököktől, mint inkább a fanariotáktól jöttek, kik hatalmukba kerítvén az egyházat, példátlan gazságokat vittek végbe. (Gaffron porosz követ 1779-ben következően írja le Konstantinápolynak görög lakta Fanar nevű külvárosát, illetőleg annak népét: „E városrész székhelye annak, a mit görög nemességnek neveznek, melynek tagjai mind a moldva és oláh fejedelmek zsebeiből és rovására élnek. Minden gazságnak székhelye ez, s nincs nyelv elég gazdag arra, hogy kifejezhesse mind azt, a mi ott elkövetetik. A gyermekek már korán megtanulják, mint kell megölni az atyát némi csekély pénzért, oly ügyesen, hogy a bírósági üldözéseknek ne legyen kitéve. Fondorlat, cselszövény, képmutatás, árulás, hűtlenség, főleg pedig a pénzzsarolás módjai ott rendszeresen taníttatnak.“ És e városrész emberei uralkodtak az orthodox egyházban keleten.)

Meg kell itt emlékeznünk a bolgároknak egy lázadási kísérletéről, és pedig annál inkább, mert a mi történelmünkkel

is összefügg. Midőn Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelem, támogatva a pápa, némely olasz fejedelmek, az oláhok és lengyelek által 1595-ben megízente a háborút Törökországnak és Oláhországba betört, Gyorgyics Pál, ki tizenöt évig tartózkodván Bulgáriában, annak viszonyait megismerni alkalma volt, a bolgárok helyzetéről a fejedelemnek előterjesztést tett, melyben arra hívta föl Báthoryt, hogy felhasználva a bolgárok elégtelenségét, foglalja el Bulgáriát, s e cél előmozdítására föl is ajánlotta szolgálatait az erdélyi fejedelemnek. Gyorgyics szerint a bolgárok még 1580-ban boldog helyzetben voltak, de tíz év alatt sokat változtak a viszonyok, a városokban nagy számmal megtelepedett janicsárok és spahik zsarolásai, meg az átvonuló csapatok hallatlan erőszakoskodásai következtében. A bolgárok, mondá az előterjesztés, türelmetlenül várják a keresztyén csapatok előnyomulását, és készek lekonzolni valamennyi törököt Bulgáriában. Gyorgyics remélte, hogy a dunai Bulgáriában 25,000 vitéz harczt fog összegyűjthetni, kikhez a Tirnovo környéki albán telepek is 7000 jól fölfegyverzett harczt szolgáltathatnak.

Báthory elfogadta Gyorgyics ajánlatát, ki Várnában, Provádban és Sumenben szította a fölkelést, mi alatt a Szorokosevics család (ragusai) tagjai hasonló célból Tirnovóban és Rustsukban működtek. A fölkelés, melynek központja Tirnovo volt, ki is tört 1595-ben, de nem vezetett célhoz. A törökök leverték.

A magyar és osztrák seregeknek győzelmes előnyomulása a XVII. század végén nagy reményeket ébresztett a bolgároknak. 1689-ben csapataink bevették Nist, Vidint és Skopjét, de a következő évben mindezen hódítmányok ismét elvesztek s e hadjárat emlékei gyanánt most is láthatók a csapataink által Nisnél és Vidinnél hátrahagyott építmények, sánczolatok és ágyúk. A passaroviczi béke által (1718) hozzánk csatoltatván Kis-Oláhország (az Oltig), az erre következő években jelentékeny számú bolgár vándorolt ki Törökországból Kis-Oláhországba s ott Krajova, Rimnik és Bradicseniben telepítettek le. De a belgrádi (1739) békében elvesztők Kis-Oláhországot s az ide telepedett bolgárok aztán a temesi bánságban nyertek új hazát, hol jelenleg is laknak. Legjelentékenyebb fészkek Magyarországon Vinga. A belgrádi béke után a bolgárok Oroszországra fordították tekintetüket s attól vártak fel-

szabadítást, a mi nem történt volna, ha az osztrák vezérek botrányos képtelensége, tehetetlensége és ügyetlensége miatt nem vesznek kárba a most említett hadjáratok.

Azon mértékben, a mint mind érezhetőbbé lett a bolgárookra nézve a janicsárok, bégek és pasák tagadhatatlan visszahelyezése folytán a török uralom, fejlődött ki közöttük a „hajdúság.“ A hajdúkat a törökök aramijiknak, főnöküket arambasáknak nevezték. Egy neme volt ez a szegénylegénységnek, mely mostanig is föntartotta magát. Ha a bolgár rája bármi bántalmat vagy igazságtalanságot szenvedett uraitól, fölcsapott hajdúnak s vagy maga alakított hajdúcsapatot vagy pedig csatlakozott a meglevőhöz. E bandák a hegyek rengeteiben tanyáztak, onnan csaptak le egy török uraságra, kit áldozatul kiszemeltek, azt megölték, kifosztották s a zsákmánnyal segítettek magukon és keresztyén társaikon. Ha beállt a tél, a hajdúk leszálltak erdei rejtekeikből s munkát vállaltak a békés foglalkozású rájáknál, kikkel mindig nemcsak meghitt baráti viszonyban állottak, hanem a ráják jóltevőiknek tekintették a hajdúkat, kik bosszút állottak érettök is a törökökön. A közönséges rablót lenézték a hajdúk s „kokosárin“-nak (tyúktolvajnak, vagy mai szójárás szerint „csirkeforgó“-nak) nevezték. Ötvennél nem igen voltak többen egy-egy bandában; egymásnak törhetetlen hűséget esküdtek s a bolgár népköltészet ép úgy magasztalta őket, mint a mienk néhol szegénylegényt. Ha a hajdúk közül valamelyik megbetegedett, minthogy a vadonban ápolásra gondolni nem lehetett s másként is örökösen ki voltak téve a török zaptiék (rendörök) folytonos üldözéseinek, társai föbelőtték, nehogy az ellenség kezébe kerüljön. Midőn a tavasz újra meghozta az erdőnek a lombozatot, mely őket elrejttesse, elhagyták téli szállásaikat és ismét a vadont keresték föl. Némelyik közülök pár évi kalandozás után belefáradt e gyötrelmes és számtalan veszélynek kitett életmódba. Önkényt jelentkezett a török hatóságnál, kegyelmet kért s azt nemcsak megkapta, hanem még maga is fölcsapott pandurnak, s mint ilyen hasznos szolgálatot tett volt társai kézrekerítésében a török hatóságoknak.

E vadregényes életmód nemcsak férfiakat, de még nőket is vonzott ki és szakított el a rendes társadalmi életből. A bolgár népdalok Bojana, Jelenka, Todorka hajdú-banda főnöknőket énekelnek meg; legnevezetesebb volt köztök Szirma „voj-

vodina,“ ki huzamos ideig volt egy bandának vezére s kiről alárendeltjei nem tudták, hogy nő, míg férjhez nem ment egy krusovoi „mijak“-hoz. Szirma a 60-as években halt meg.

Nagy csapás érte Törökországot s különös Bulgáriát a kirdsálok rabló-uralma által (1792—1804). Körülbelül azt a szerepet vitték a kirdsálok, mint Mátyás idejében a csehek Magyarországon, azzal a különbséggel, hogy Törökországban a porta alattvalói és katonái szervezkedtek rablóhadsergekké, alapítottak némely területeken a portától független külön uralmat, melyet 12 éven át sem a porta, sem a védtelen nép nem tudott megtörni. (Kirdsál török szó, annyit jelent, mint pusztai rabló.) A kirdsálok emléke fenmaradt a bolgár nép dalaiban és mondáiban. Nem közönséges rablók és útonállók voltak ezek, hanem szervezett csapatok, melyek a hadászatban jártas vezérek alatt folytatták üzelmeiket. Először Chasköiben a Rhodope mellett ütötték föl fejöket Emin aga vezénylete alatt. Csakhamar 25,000 főre szaporodott számuk. Törökök, tatárok, bolgárok, albánok, bosnyákok csak úgy özönlöttek a sereghez. Vallás és nemzetiségi különbség nem volt köztök, mert a rablási és kalandvágy egyesítette őket. Jobbára lovasok voltak s így nagy gyorsasággal távoli vidékeket bekalandozhattak s a fölszedett prédával visszasiettek rablófészekbe. Gazdag öltözetben jártak. Telt a zsákmányból. Táborukban a legszebb nőket gyűjtötték össze. Nagy számú bolgár asszony és leány, a legszebbjéből került hatalmukba. A leghíresebb kirdsál vezérek voltak: Kara Feiz, Deli Kadir, Filibeli Kara Musztafa, Gusáncz Ali (ki nagy szerepet játszott a szerbek szabadságharczában is) *) és Kara Manaf Ibrahim. E mohamedán kirdsál vezérek és főnökökön kívül hírnévre tett szert a bolgár Indse „vojvoda“ is, ki 500 lovassal csatlakozott a kirdsálokhoz. Szlivenben született s rendkívül bátor és vitéz ember volt. Egyébként törököt és keresztyént egyaránt zsarolt. Feleségét, egy bolgár pap leányát, magával vitte minden kalandjaiban. Zászlótartója, a szintén bolgár Karakaljo volt (Omarsevoból, Jeni-Zágra mellől), kit a bolgár népdalok nagyban dicsőítnék. Ennek fivére Jeni-Zágrában még 1854-ben mint 80 éves aggastyán élt s magas termetű, életteljes ember volt, fiatal elevenességgel, daczára előhaladt korának. Már főnebb említénn

---

*) *A szerbek története.* Irta Kállay Béni. I. kötet. Budapest, 1877.

egy néhányat ama városok közül, melyek a kirdsálok pusztításainak áldozatul estek. Bulgáriában minden község megérezte átkos uralmukat, kivéve Rustsukot, Várnát, Drinápolyt s még egypár megerősített hegyi várost.

Thrácia- és Macedóniában erős védesapatok alakultak, de melyek mindazáltal gyakran szétszórattak a kirdsálok által. Egy macedóniai csapatot a bolgár Dedo Nikola vezényelt; egy másik vezér a juhásztor, Deli Mindo volt, kit egy ízben elfogtak a kirdsálok s táborukba vitték Kavanliba. Itt nekik hűséget fogadva, fölvétetett a társaságba, de egy éjjel leölvén a 12 chaznadárt (kincstárnokot) megszökött a pénzzel.

Leghatalmasabb védnöke és feje volt a kirdsáloknak valamennyi között Oszmán Paszvanoglu, ki annak idején a portának és reformjainak legrettegettebb ellensége volt. Származására bosnyák muhamedán volt. Már apja s nagyapja is háborúból s rablásból élt. Nagyapja, mint a bosnyák bégeknél szokás volt, eljárt a barát-templomba, de el a mecsetbe is. Ellenségeinek kezébe kerülván, kivégeztetett Pristinában. A kivégzettnek fia, Omár (Oszmán atyja) kitüntette magát a török-osztrák háborúban, úgy hogy a porta neki Viddin mellett két falút ajándékozott. De midőn a viddini szandsáknak barjaktárja (zászlótartója) lett, annyira ment fölfuvalkodása, hogy testőrséggel s katonai zenével kísértette magát. Ez természetesen visszatetszett Melek viddini pasának, ki hiában intette rendre őt. Ez fegyveres kézzel szegült ellene, minek az lett a vége, hogy Omár Melek kezébe kerülván, lefejeztetett. Fia, Oszmán, futásban keresett menedéket s beleútván a rabló kalandokba, a pecsi (ipeki) pasa szolgálatába állott. Az 1789-ki hadjáratban a saját maga által toborzott csapatokkal Temesvárig és Szebenig kalandozott, miért is a porta kegyelmebe fogadta őt s visszaadta neki 1792-ben atyai birtokainak egy részét. Ezt elérve, nem volt Oszmán Pászván Oglunak "orróbb vágya, mint hogy atyjáért bosszút álljon. A kirdsálok és janicsárok csak úgy özönlöttek zászlója alá. Ekkor hatalmába kerítette atyjának valamennyi birtokát, Viddint elfoglalta és megerősítette, az ottani pasát elkergette (1794). A helyzet ura lévén, azon cselfogással élt, hogy ő korántsem a szultán, hanem annak gonosz tanácsadói ellen fogott fegyvert, kiknek ellenében mint a nép, ugy a muhamedánok, mint a keresztyének védelmezőjeként viselte magát.

Manifestumokat adott ki, melyekben hangzatos szavakkal hirdette a szabadságot és egyenlőséget. A porta már nem tűrhette tovább a féktelen lázadó garázdálkodásait. 1796-ban Musztafa pasát küldé Viddin ellen 40,000 emberrel, de Paszván oglu szétverte azokat s a következő évben 80,000 katonával rettentő pusztításokat vitt végbe messze vidékeken. Borzasztó vérengzés után elfoglalta Nikápolyt, megszállta Szisztovát, Nist, Rustsukot, Szófiát és Kladvát; csapatai fenyegették Belgrádot, Oláhországot s hatalmát Várnáig terjesztették.

A porta, látva a nagy veszélyt, mely a birodalmat fölsozlással fenyegette, hatalmas sereget gyűjtött össze Paszván oglú leverésére. 1798. márcziusban már 100,000 katona állt harcckészen Hussein kapudán pasa vezénylete alatt, ki azt ígérte a szultánnak, hogy rövid idő alatt vagy Paszvánt, vagy a saját fejét küldi a szultán lábaihoz. Pászván ennek hírért vévén, elbocsátotta kirdsájlainak legnagyobb részét s 12,000 leghívebb és legvitézebb katonájával hatalmasan elsánczolta magát Viddinben.

Áprilban a porta 120,000 katonája vette körül Viddint minden oldalról. Egy fél évig tartott az ostrom s az lett a vége, hogy a hatalmas sereg szétveretett. A kapudán pasa se Paszvánt, se a saját fejét nem küldötte el a szultánnak, hanem, hogy magát kimenthesse, Aljo pasának, mint árulónak leüttette a fejét és azt küldötte el Stambulba. Paszván oglu nem is késett kiaknázni győzelmeit. Azonnal visszafoglalta ismét a bolgár városokat s újra fölszaporodott csapatai már Drinápolyt fenyegették, midőn a porta, akaratlanul bár, hogy őt megnyerje s kiengesztelje, három lófarkú lobogót küldött neki. Paszvánt támogatták titokban az osztrákok. Viddin ostroma alatt Temesvárról mérnökkari tisztek mentek Viddinbe, hogy a szükségessé lett erősítéseket vezessék, s midőn a porta e miatt fölszólt, azt válaszolták Bécsben, hogy a temesvári parancsnok a maga szakállára cselekedett, és nem a kormány utasítása következtében.

Ez időben a kirdsálok befolyása annyira elhatalmasodott, hogy Stambulban nyílt titok volt, miszerint némely miniszterek is, mint pl. a mindenható Jussuf, a kirdsálok zsoldjában állanak s innen volt magyarázható, hogy rendesen megghiúsult a portának minden erélyesebb föllépése a garázda

népség ellen. A szultánnak azonban senki sem mert fölvilágosítást adni a dolgok mibenállásáról.

Végre azonban 1804-ben egy európainlag szervezett, az eddigiekhez arányítva igen kis sereg indítottatott a fegyveres rabló-bandák kiirtására s mindenkinek legnagyobb csodálkozására sikerült is. Egyik kirdsál sereg a másik után veretett tönkre.

A szultán teljesen kibékült Pászvánnal, ki aztán 1807. februárban halt meg. Viddinben több építmény, útcza, erődítés tartották fenn emlékét. Viddin 32 mecsetje közül a Pászván oglu-dsamija könyvtáráról és iskolájáról nevezetes. A Pászván-szeráj (palota) most börtönnek használtatik. Számos, igen gazdagon épített kút is az ő műve.

Hogy e belső harcokban és küzdelmekben sokat szenvedett Bulgária népe, fölösleges mondani.

A XVIII. század második felében élénk mozgalom támadt Hellasban. Két szerzetes, kik nyugaton képeztettek ki, Pathmosz szigetén egy iskolát alapítottak nyugati berendezéssel. A példa hatott. Rövid idő alatt a gazdagabb görögök mindenfelé ily iskolákat alapítottak a nemzeti nyelv és műveltség terjesztésére. A mozgalom kiterjedt a bolgárookra is. Bolgár kereskedők költségén rövid idő alatt nagy számú iskola támadt bolgár földön, de ez mind görög iskola volt, mert a bolgár kereskedő nem is képzelte lehetőségét más iskolának. Így vertek gyökeret a görög tanintézetek oly helységeken, hol különben egy láb görög sem lakott. Ilyen iskolák voltak már a 20-as években nemcsak Macedoniában, hanem a Balkánban s a Duna mellett is, példáulúl Szisztovában, Tirnovában, Kotelben sat. A régi pópák helyébe léptek a dászkalok (*διδάσκαλος*), kik részint született görögök, részint pedig elgörögösödött bolgárok voltak. Mikor Athénben megnyílt az egyetem, minden felől siettek oda a bolgár tanulók — tökéletesíteni görög műveltségöket.

Századunk kezdetén érte el a görögösödés tetőpontját Bulgáriában. A kereskedelem és magánlevelezés a bolgárok közt majdnem kizárólag görög nyelven, vagy legalább görög írással történt. Bolgárul csak a családok körében beszéltek, s hogy ide is elmenekülhetett a nemzeti nyelv, annak köszönhető, hogy a nők sohasem tanultak görögül. Egy másik ellensúly volt a hellenizmusnak a bolgár pór, ki gúnyosan és

némi gyűlölettel nevezte el a városi lakost „grk“-nek (görögnek), iskolát a rája sohasem látogatván, nem is ragadt rá semmi a görögből, megtartotta tehát nemzeti nyelvét. A városokban lakó bolgárok nyíltan görögöknek vallották magokat és sértésnek tekintették, ha valaki őket bolgároknak tartotta.

A görög szellem, irányzat és mozgalom oly hatalmas volt, hogy a Cyrill-írásmód is feledésbe ment. Még ma is vannak öreg bolgárok Macedoniában, a Rhodopében s a Duna vidékén, kik a bolgár nyelvet görög betűkkel írják, melyekkel pedig nagyon nehezen lehet boldogulni a bolgár nyelvben, miután a görögben hiányzanak a *cz*, *cs*, *s*, *zs* hangok. Másfelől, mint már főnebb is érintettük, a fanariota papok fölötté demoralizálólólag hatottak a népre. A konstantinápolyi patriarchatusnak egyebek közt a pénzszerzés volt a legfőbb elve. A patriarchai méltóság, mely 1573-ban még csak 6000 arany jövedelmet hajtott, idők folytán fölesigázta e jövedelmet 25-szörösre. Ehhez átlag minden görög orthodox püspök 4000 arannyal járult, ki viszont két-három annyit zsarolt a népen és alpapságon, hogy jusson a patriarchának, meg hogy maradjon a püspöknek is. E roppant jövedelmek nem egyházi birtokokból folytak, hanem kizárólag a népnek kellett azokat kiizzadni.

A Bulgáriában meghonosodott fanariota papság erkölcsi tekintetben is igen feslett és botrányos életet élt. A női erény sehol sem volt biztonságban a papok ellen. 1860-ban a piroti görög orvos azzal vádolta az ottani orthodox püspököt, hogy 14 éves iskolás leányokat beestelenített meg; az ochridai püspök 1864-ben erőszakkal tartotta vissza a leányokat titkos helyeken „gyónásra,“ kik sírva távoztak ily helyekről; a XVIII. században Sofronios prisreni metropolita házról házra kereste a leányokat, kik úgy elbújtak előle, akár a török pasák elől.

Teljesítettek e papok a mondottakon kívül politikai missiókat is. Egyfelől arra törekedtek, hogy a népet tudatlanságban tartsák, másfelől arra, hogy hellenisálják. Ez utóbbi célra a görög lithurgia, görög iskolák és a görög társalgás behozatala, valamint görög könyvek ajándékozása és terjesztése által működtek közre. E század elejéig lettek itt-ott bolgárok is püspökökké, de a görög forradalom s a görög király-

ság megalapítása óta egy bolgár sem jutott magasabb egyházi méltóságokra.

A hatalmas szellemi mozgalom, mely a XVIII. században Európa népeit fölviányozta, nem maradt hatás nélkül a bolgárookra sem. A nemzeti szellem kezdett köztök is ébredni. Az első, ki erre az impulsust megadta, egy Payszij nevű bolgár szerzetes volt az athosi kolostorban. Ez 1762-ben *Szloven-bolgár történet a bolgár népek, czárok és szentekről* címmel egy kis munkát adott ki, mely lelkesedett nemzeti és hazafias szellemtől van áthatva. Páyszij kérlelhetetlenül ostromozta munkájában a renegátokat, szégyennek mondta, hogy a bolgárok, kiknek oly fényes és dicső történetök van, elhanyagolják nemzeti nyelvöket s a görögöt sajátítják el. Ezen, bár különben igen kezdetleges munka roppant hatást gyakorolt a bolgárookra s megteremtője lön a bolgár nemzeti szellemnek és öntudatnak. Itt nem hagyhatjuk említettlenül, hogy Payszijra viszont Raics János szerb történetíró volt elhatározó befolyással, ki magyar iskolákban nyerte nyugat-európaias kiképeztetését, melynek befejezte után Kiewbe ment theológiát hallgatni. Hogy a szerbek történetéhez adatokat gyűjtsön, az athosi kolostorba utazott s ott ismerkedett Payszijjal, kit egészen föllelkesített s buzdító beszédeivel mintegy bolgár nemzeti apostollá avatta azt. Hogy Payszij ama nemzeti szellemet ébresztő munkáját megírta, Raicsnak, tehát egy, magyar tanintézetekben növekedett szerbnek tulajdonítandó. Payszij munkáját, átdolgozva, *Czárstvennik* cím alatt Christaki adta ki Budán 1844-ben.

Alig ért véget a kirdsál hadjárat, már is új csapás érte Bulgáriát. Kitért e század első tizedében az orosz-török háború. Az orosz hadsereg Kamenszki Miklós gróf vezénylete alatt átkelven a Dunán (1810), bevette Turtukájt (Tutrakán), szörnyű mészárlás után Pazarsdsikot, capituláció által Szilisztriát és megszállta Rázgrádot. De Rustsuk oly hősiesen tartotta magát, hogy az oroszok majdnem összes haderejüket annak ostroma- és körülzárolására összpontosították. Az ostrom tartama alatt Langeron tábornok Rázgrádot és Árnáutköit, Saint-Priest tábornok pedig Szisztovát égette le. Csak miután a Balkánon át előnyomuló török sereg Batinnál megveretett, adta meg magát Rustsuk is. Ekkor az oroszok, támogattatva nagy számú hajdúk és önkénytesek által, egész Bul-

gáriát occupálni kezdték, Kamenszki elfoglalta Nikápolyt, Voronczonek tábornok a gyöngén védett Plévent és később Lováczonek; Tirnovo Vjazsemszki hercegnek adta meg magát.

E hadjáratnak tudvalevőleg a bukaresti béke (1812) vetett véget, melynek alapján az oroszok Besszarábiát kapták a Pruthig s a Dunáig. Az orosz háború nagy reményeket ébresztett a bolgárokban s ez az első török-orosz háború, melyhez a bolgárok nemzeti és fölszabadulási vágyakat kötöttek, melyben a bolgárok ragaszkodása a muszka hatalomhoz körvonalozottabban lép előtérbe.

Részint e körülményeknek, részint annak, hogy e háború alatt az oroszok kietlen pusztává tették Bulgáriát, lerombolták legélénkebb forgalmi központjait, legvirágzóbb városait és leírhatatlan nyomort, inséget hagytak a népre magok után, a bukaresti béke megkötésével nagy számú bolgár vándorolt ki Besszarábiába, azzal kecsegtetvén magokat, hogy muszka uralom alatt tán jobb sorsuk lesz. A bolgár kivándorlás, mely már a jászvásári béke (1792) után vette kezdetét, most még nagyobb mérvet öltött; a besszarábiai oláh földbirtokosok jobbágyoknak használták eleinte a bevándorlókat, de 1819 óta az utóbbiak, mint telepítvényesek, kiváltságok védelme alá helyeztetek. A porta a háború folyama alatt tapasztalván, hogy a bolgárok nagy szolgálatokat tettek az oroszoknak, lefegyvereztette a keresztyén lakosokat a béke megkötése után, eltiltotta a fegyverkészítést, minek következtében a gabrovai fegyverkovácsok ipara tönkre ment. A darzilovezi nevű bolgártörzs, mely Voden és Ostrovo vidékén lakott, egészen kivándorolt, miután főszékhelyét, Drzilovot fölgújította. E törzs részint kereskedőkből, részint kézművesekből állott, saját jogintézményei voltak s a törököktől nyert kiváltságok alatt élt. Számuk 4—5000 családot tett ki. Özvegyeket nem tűrtek meg magok között; az özvegyek közkölségen három hónap alatt ismét megházasítottak. Közülök most sokan mint kereskedők élnek Görögországban, Szyriában, Egyiptomban, Triestben és Oláhországban.

A görög forradalmát Oroszország új háborúra használta föl alkalmúl. Az oroszok 1828-ban Wittgenstein tábornagy vezénylete alatt bevették Brailát, nagy veszteségek után Várnát s megszállták a Dobrudsát. A következő 1829. év február havában az orosz flotta bevette a török sereg háta mögött

Anchialos és Sozopolis tengerparti városokat. A kulevcsai nagy csata után sikerült Diebits Zabalkanszkinak az oroszokat észrevétlenül átvezetni a Balkánon, holott a törökök megtámadtatásukat Sumenben várták. Midőn csalódásukat észre vették, siettek elébe vágni az oroszoknak, de megverettek Aitos, Jámboli és Szliven mellett. Szeptember első napjaiban Diebits főhadiszállása már Drinápolynál volt, előcsapatai Lüle-Burgásnál, bal szárnya a Fekete tengernél, jobb szárnya pedig Enosnál állott, mely posztó által érintkezett az aegai tengeren czirkáló orosz hajóhaddal is. Konstantinápoly nagy veszélyben forgott, de Diebits hadereje is nagyon megfogyatkozott, s azért egy ügyes fordulattal s támogatattva a hatalmak beleszólása által is, békére hajlandónak nyilatkozott.

A bolgárok e háborúban már sokkal nyomatékosabban támogatták az oroszokat, mint az előbbi hadjáratban. A bolgár önkényteseket Stojkow Mamarcow György, mellék nevén, Bujuklu vezényelte, ki már 1810-ben is kitüntette volt magát bolgár csapatok élén. Mamarcow azt hitte, hogy megérkezett Bulgária felszabadításának ideje s az orosz megszállást bolgár forradalomra akarta fölhasználni. Ezért 500 önkénytes élén szülőhelyére, Kotelbe tartott, hogy ott a népet fölláztassa; onnan az oroszok által meg nem szállott Tirnovoba akart vonulni, hogy ott a hajdani Bulgária romjain kitzúzza a forradalom zászlóját. A bolgárok őt mindenütt megszabadítójuknak tekintették s készek is voltak hozzá csatlakozni. Azonban egészen előre látatlanul megérkezett 200 kozák Szlivenbe, kik őt elfogván, az orosz főhadiszállásra hurczolták. Az előtt kevés-
sel egy angol is bejárta Szlivent és Kotelt, a bolgárokat lázadásra szólítván föl. Anglia segítségét ígerte nekik s célja volt egy önálló és szabad Bulgária föllállításával egy válasz- és véd-falat teremteni Orosz- és Törökország között. A kozákok ezt is el akarták fogni, de szerencsésen megmenekült. Szliven és Kotel lakosai mélyen leerve tervök megghiúsulása miatt, küldöttséget indítottak Diebitshez egy irattal, melyben előadván a bolgár nép szenvedéseit, Mamarcow szabadon bocsátását s azon engedélyt kérték, hogy a magok erején és felelőssége mellett megkezdhesék a szabadságharcot Törökország ellen.

E közben létre jött a drinápolyi békekötés 1829-ben. Diebits barátságosan fogadta a küldöttséget, de sajnálkozva

jelenté ki, hogy immár nem tehet semmit a bolgárok érdekében s békés magatartásra inté őket. A békekötésben, mondá Diebits, a szerbekről és oláhokról van szó; majd később rá kerül a sor a bolgárokra is. (Úgy látszik, az akkor tett ígéretet most akarja beváltani Oroszország.) Rámutatott a békeszerződés 13. §-ában foglalt kedvezményre, mely szerint a török alattvalóknak megengedtetik, hogy 18 hónap alatt birtokaik eladása után Oroszországba kivándorolhassanak. Szlivenbe egy orosz consulates helyeztetett, de Vascsenko annyira maga ellen ingerelte a bolgárokat, hogy el kellett őt tenni Belgrádba, hol nagy befolyásra tett szert, Szlivenben pedig megszüntettetett az orosz consulates.

Mihelyt az orosz sereg megkezdte a visszavonulást, a bolgár nép között is nagy mozgalom támadt. Kik a véget ért hadjáratban segítségére voltak a muszáknak, méltán attól tarthattak, hogy a porta úgy fog velök elbánni, mint hazatérőkkel, ezért hát Roth tábornok vezetése alatt ismét igen sok bolgár vándorolt ki Besszarábiába; némelyek szerint 3900 család, mások szerint 25,000 ember vándorolt ki akkor. 1850-ben Besszarábia 83 községében már 70,000 bolgárt számláltak, Moldva- és Oláhországba is nagy számmal vándoroltak ki bolgárok a tartomány minden részéből s letelepedtek Brailába, Galaczba, Bukarestbe, Krajovába (Viddinből és Tetevenből), Plojestbe (Szlivenből) és más helyekre. Zimniczától éjszakra egy új bolgár város: Alexandria támadt, melyet jobbra szisztovai bolgárok alapítottak.

Az orosz-török háború alkalmúl szolgált a bolgár hajdúság elterjedésére. A nevezetesebb hajdúvezérek közül kettőt említünk meg. Bojcsó 1829-ben csapatával orosz szolgálatba lépett, de a drinápolyi béke megkötése után meghagyta neki a szilisztriai parancsnok, hogy oszlassa föl csapatát, de Bojcsó embereivel együtt a Balkánban keresett menedéket, hol folytatni akarta kalandos életét; azonban kézre kerülvén, a muszák két testvér-öccsével együtt Szibériába vitték és ott egy erődbe zárták, hanem a három testvér átugrott a falakon s egyiknek lába a szerencsétlen ugrás következtében eltörvén, Bojcsó leszúrta késével fivérét, hogy megszabadítsa a kínoktól s másik fivérével Ázsián át gyalog Konstantinápolyba érkezett, honnan ismét a Balkán hegységbe menekült, ott üzvén még 21 évig a hajdúéletet, míg Zejnil pasa ellenében elesett.

Totjov, a még most is élő insurgens főnök, Bojcesonak a tanítványa.

Valamennyi bolgár hajdú között a leglovagiasabb volt Doncsó Vatach, ki szintén a Balkánban, Rhodopében s az alsó Maricza vidékén űzte mesterségét. A rablott pénzt kiosztotta a szegényeknek s itt nem tett különbséget keresztyének és muhamedánok között. A szegényeknek, valláskülönbség nélkül vett ígás marhákat s kifizette adósságaikat. Ezért nagy tiszteltetben és közszeretetben állt a bolgár, görög és török alsó néposztálynál, minek következtében nem is lehetett őt kézre keríteni. Ha megtámadtatott a katonaság által, mindig ügyesen ki tudta vágni magát embereivel. De még a magasabb török régiókban is tisztelték őt, a mit bizonyít az is, hogy végre szakadatlan üldözés után elfogattván, a drinápolyi pasa elébe vitetett, hogy büntetését megkapja, de a jószívű pasa azt mondá, hogy nem viszi rá a lélek, kivégeztetni egy ily derék vitézt, s szabadon bocsátá. Hogy mi lett a vége, nem tudni.

A hadi kárpótlás teljes kiegyenlítéseig (1836. aug.) az oroszok megszállva tartották Szilisztriát.

Mamarsow, ki Szilisztriában városi kormányzó volt, titokban forradalmi terveken dolgozott. Az összeesküvés fészke és gyűlhelye a kapinovoi kolostor volt (Tirnovó és Helena között). Azonban Hadsí Jordán, az összeesküvők egyike, elbeszélvén Hiláron metropolitának a nevezett kolostorban forralt tervet, a görög főpap azonnal jelentést tőn a török hatóságnak. Az összeesküvők elfogattak s minden tétova nélkül fölakasztattak Tirnovóban. Hadsí Jordánt a török kormány gazdagon megajándékozta. Mamarsow sem került volna ki megérdemlett sorsát, noha orosz egyenruhát viselt, de az orosz követség közbe vetvén magát, Mamarsow Számosz szigetére internáltatott, hol 1846-ban meghalt.

A Besszarábiába kivándorlott bolgárok sorsa, Jireček bevallása szerint sem volt valami paradicsomi az orosz kormányzat alatt. Az iskolák, melyeket eleinte az orosz kormány nagy buzgalommal emelt, hogy a bolgárokat oda édesgesse, s hogy kitüntesse az ellentétet orosz és török uralom között, csakhamar elpusztultak. Negyven iskolából a krími háború idején csak tizenhét volt meg. A besszarábiai orosz kormányzó tanítókül kiszolgált katonákat használt, kik egy szót sem tudtak bolgárul, miből világosan lehet látni, hogy az

orosz kormány a bolgár testvérek elorosztására törekedett.

A párisi békekötés által Oroszország kénytelen volt Del-Besszarábiát a Pruthtól a Fekete tengerig (mintegy 132□ mfd) Oláh-Moldvaországnak, illetőleg a portának átengedni. Oláh-Besszarábiának fővárosa Bolgrád lett a Jalpuk tó partján, hol 1859 óta egy bolgár gymnázium és nyomda van. Hogy az orosz kormány se látszassék roszabbnak a bolgárok irányában, mint az oláh, Orosz-Besszarábiában is létesített a pétervári kormány bolgár népiskolát és Komrártban egy középiskolát.

Fennebb említők, hogy egy magyarországi születésű és itt kiképeztetett fiatal szerb történetíró minő befolyással volt egy bolgár szerzetesre, ki nemzeti szellemű könyvével ébresztőleg hatott a bolgárokra. Most egy második, ehhez hasonló esetet jegyezhetünk föl. 1802-ben született Nagy-Tibaván (Bereg megyében) Venelin Ivanics György, ki Ungváron és Szathmáron járta a középiskolát s 1821-ben Lembergbe ment az egyetemre. Eredetileg Hucza Györgynek hítták s Lembergben vette föl az új nevet. Atyja kis orosz pap volt, s őt is papi pályára szánta, de a fiút keletre vonzották hajlamai s 1823. év tavaszán Kisenefbe ment. (E városban adta ki II. Sándor czár 1877 ápril 24-én a hadi kiáltványt.) Itt két évig lakott s ez idő alatt megtanulván a bolgár nyelvet, csakhamar egy történeti munkával lépett föl, mely hatalmas befolyást gyakorolt a bolgárok nemzeti szellemének és öntudatának fejlesztésére. E munka címe: *Az ó és új bolgárok, az oroszokhoz való ethnographiai, történelmi és vallási viszonyaikban*. A szerző igyekezett ebben kimutatni, hogy a bolgárok nem elszlávosodott tatárfaj, hanem eredetileg is szlávok. Venelin figyelmet ébresztett, úgy hogy az orosz akadémia kiküldötte ott Bulgáriába történeti adatok gyűjtésére és azok földolgozására. Venelin be is utazta Bulgária egy részét s az általa gyűjtött adatokat az orosz akadémia ki is adta, — de csak halála után. Venelin, ki élte utolsó szakában sok nélkülözésnek volt kitéve, 1839-ben halt meg a moszkvai kórházban. Hívei márványemléket emeltek neki a következő fölirattal: „Venelin Ivanics Györgynek az odessai bolgárok 1841. Emlékezetébe hozta a világnak az elfeledett, de egykoron híres és hatalmas bolgár népet s forrón óhajtotta megérni ennek újjászületését.” Venelin emlékét szent

kegyelettel őrzik a bolgárok s alig van műveltebb bolgár, ki e nevet nem ismerné.

Azon bolgárok között, kiket Venelin munkáinak olvasása hazafias tettekre buzdított, első helyet foglal el Aprilow, ki Gabrovóból származott Odessába, hol mint kereskedő tekintélyes vagyonra tett szert. Eleinte ő is, mint a többi bolgár kereskedő a görög irodalmat és szellemet pártolta, de Venelin idézett munkájának elolvasása után egészen más nézetre tért s azontúl legfőbb törekvése volt faja művelődésének előmozdítása. Többekkel szövetkezve alapított is egészen európai mintára egy bolgár népiskolát Gabrovóban, hol az meg is nyílt 1835-ben. Ez volt Bulgáriában az első európai színvonalon álló bolgár népiskola. Főlemlítésre méltó körülmény, hogy azok voltak az első bolgár tankönyvek, melyek ez iskolába behozattak s ezek közt egy világtörténelem oroszról fordítva Stojanovics által. Nyomatott Budán 1836.

Ezzel egyidejűleg egy másik és pedig nevezetes kereskedelmi ponton, Szisztovában szorította ki az iskolából a bolgár nyelv a görögöt.

A harmadik bolgár iskola, mind hazafias és nemzeti szellemtől áthatott, magán adakozások- és áldozatokból 1837-ben nyílt meg Koprivisticzában. Ez időtől kezdve aztán szakadatlanul gyarapodtak számban és értékben a bolgár iskolák, melyek a nemzeti nyelv, szellem és öntudat valódi fejlesztő intézetei lettek, s hogy a bolgárok egy része most oly művelt, azt csak e kezdeményezésnek lehet köszönni. Ezekre pedig közvetlenül egy felső magyarországi születésű szláv adta az első és legelhatározóbb lökést. Főleg a hegyvidéki vajnik községeket ragadta magával a mozgalom, ezek fordítottak legtöbb gondot a bolgár fiatalságnak nemzeti nyelven való oktatására. Rövid időn a mozgalom lehatolt a hegyekről a völgyek elgörögösített városaira is. A tanárok a gabrovai iskola növendékeiből kerültek ki egyelőre; míg más felől a gazdag bolgárok az odessai lyceumban képeztettek bolgár fiatalokat tanítóknak. A török kormány, mely ez időben (Resid pasa, a gülhánéi hatti serif) maga is egészen benne volt a reform-áramlatban, legkisebb akadályt sem gördített a bolgár iskolák alapítása elé. Így aztán tíz évvel a gabrovai iskola megnyílása után (1845) ötvenhárom bolgár népiskola létezett, és pedig a dunai Bulgáriában harminczegy, Thráciában tizen-

nyolcz és éjszakeleti Macedoniában négy. Az iskolákkal szaporodott az olvasni tudók száma is. A negyvenes években az alig húsz éves fiatal irodalom oly könyveket mutat föl, melyek 2000 előfizetővel is dicsekednek. 1844-ben jelent meg az első bolgár időszaki folyóirat.

Az irodalom tehát fölébresztette a nemzeti szellemet, mely először is a nemzeti nyelv művelésében és fölkarolásában nyilvánult. De a mozgalom, mely az iskolai és irodalmi téren megindult, természetesen nem állapodott meg itt. Mind tovább és tovább haladt. A bolgárok mind hangosabban kezdék követelni a reformokat, úgy a polgári, majd az egyházi téren, s miután ez nem ment oly gyorsan, mint ők óhajtották, lázadások törtek ki. Így a szerb-török határ mentében Nis, Pirot és Leskovác vidékein a nép fegyvert fogott 1841-ben az adók beszédésénél elkövetett visszaélések és erőszakosságok miatt. De a mozgalmat csakhamar leverte Száabri pasa Nisből. Az így helyreállított belbéke azonban nem sokáig tartott, tíz év múlva, 1851 májusban újra föllázadtak a bolgárok Vidin környékén (tehát ismét közel a szerb határhoz), részint a spahik és hivatalnokok, de főleg a görög püspök zsarolásai miatt. A mozgalom csakhamar kiterjedt Vidin, Belgradsik és a Lom egész kerületeire. E lázadás is részint fegyverhatalommal, részint ígérekkel lecsöndesített.

Mi az egyházi mozgalmat illeti, e tekintetben az első lépést 1833-ban Szamokow és Skopje lakosai tették meg, kik elűzték görög püspökjeiket és bolgárok kinevezését sürgették, de a patriarcha újra görögöket küldött nekik. A porta 1840-ben a lakosság kívánságára Vidinben a bolgár Dénes diakont akarta püspökké tenni, de midőn ez Konstantinápolyba ment fölszen-teltetni magát, a fanarioták orozva meggyilkolák.

A bolgár nemzeti hierarchiának főharczosa Bozveli Neofyt, chilandari archimandrita volt, kinek törekvése egyelőre csak bolgár nemzetiségű püspökök kinevezésére irányult, s mint rágalmat utasítá vissza a gyanúsítást, mintha a régi, tirnovói és ochridai bolgár patriarchatusok visszaállítására törekednék. Tette ezt taktikából és azon hiszemben, hogy ha az első el van érve, önkényt vagy legalább sokkal könnyebben következik utána a második is.

A vidini lázadás után a török kormány belátván a bolgárok panaszainak alaposságát, arra kényszeríté a patriarchát,

hogy nevezzen ki oda egy bolgár származású püspököt. De a patriarcha azzal játszta ki a porta intentióit, hogy bolgárt nevezett ugyan ki, de — in partibus infidelium. Egy újabb illustratioja ez annak, hogy a bolgároknak sokkal több okuk volt panaszkodni a fanarioták, mint a porta zsarnoksága ellen.

A krimi háború után nagyon leszálltak a bolgárok abbeli reményei, hogy majd segít rajtok Oroszország. A párisi békekötés (1856) következtében a porta kiadta a híres Hatti humájumot, melyben kimondatott a nemzeti és vallási egyenjogúság, vallási és lelkiismereti szabadság, a keresztyéneknek állami hivatalokban és a hadseregben alkalmaztatása; egyházi téren elrendeltetett, hogy az eddig a püspökök és patriarchák által kivetett taksák helyébe megállapított fizetések lépjenek. Enagy fontosságú okirat sok tekintetben megnyugtatta és kielégítette a bolgárokat. Nagy kár, hogy teljes életbeléptetését ismét a fanarioták incselkedései hiúsították meg. A következő 1857-ben ugyanis a vidini lakosok kénytelenek voltak a szultánnak egy kérvényt benyújtani, melyben azért folyamodtak, hogy metropolitájok a Hatti humajum értelmében megállapított fizetést kapjon. De Kyrill patriarcha, kinek a kérvény véleményadás végett kiadatott, az addigi usus mellett nyilatkozott. Hanem ezzel a patriarcha nemcsak nem volt képes feltartóztatni a megindult mozgalmat, de sőt még új lökést adott annak. Mert e lépésnek ugyanis az lett a következménye, hogy a többi exarchiák hasonló ügyben deputatiókat küldöttek a szultánhoz; erre ismét valamennyi exarchia collectiv kérvénnyel lépett föl a bolgár hierarchia létesítése érdekében.

Mikor már ennyire fejlődtek a dolgok, a török kormány úgy segített magán, hogy 1858 elején egy „nemzetgyűlést” hívott egybe, melynek feladata lesz vala a legnélkülözhetetlenebb reformokat megbeszélni és javaslatot tenni. A fanarioták itt sem szüntek meg intrigálni, úgy tudták vezetni a választásokat, hogy a nemzetgyűlésbe (melynek tagjai: a patriarcha, hét püspök és harmincznyolez követből állt, tíz Konstantinápolyból és huszonnyolez az exarchiákból) csak négy bolgár képviselő jutott: Filippopol-, Vidin-, Szófia- és Tirnovóból egy-egy. Ezek közül is a három első, elkeseredve a tapasztalt visszaélések miatt, visszalépett, úgy hogy a gyűlésen csak Mincsoglu Demeter tirnovói követ képviselte a bolgárok érdekeit. A gyűlés 1860 február 16-ikán ért véget Karatheodori

Istrván beszédével, ki a legmerevebben útasítá vissza a bolgárok követeléseit s a püspökök választását hallatlan dolognak mondá.

Ez az eredmény annyira elkéséríté a bolgárokat, hogy ismét lázadásoktól lehetett tartani; sajtó útján is és kivált röpiratokban mind merészebben kezdék követelni a történeti jogok alapján a tirnovói és ochridai patriarchatusok visszaállítását. Az izgalom oly fokra hágott, hogy 1860 május 19-én a nagyvezér Bulgáriát személyesen beútaszni indult. A bolgárok mindenütt ovatiókkal fogadták s a nagyvezér el is mozdítá a piroti püspököt, Anthimot; a mi viszont a fanariotákra oly kellemetlenül hatott, hogy Kyrill patriarcha leköszönt állásáról és helyébe Joakim választatott.

E közben a bolgárok mozgalma némely nyugoti katholikus vezérférfi figyelmét vonta magára. Főleg gróf Zamojszki László és Czartoryszki herczeg Párisban kezdettek érdeklődni a bolgárok iránt, kiket a catholicismusnak szerettek volna megnyerni. A bolgár főbb emberek közül is néhányan buzogtak a kath. egyházzal való unió mellett, azon hitben, hogy ez által megnyerik a nyugoti kath. hatalmak pártfogását, miután Oroszországtól immár megszűntek segílyt remélni. Sokat küzdött az eszme mellett Czánkow Drágán 1859 óta *Bulgaria* című lapjában. 1860 december 18-án már meg volt állapítva a bolgár unio Brunoni apostoli vicarius és a bolgár deputatio által. Az angolok és oroszok nem jó szemmel nézték III. Napoleon e sikereit, ki Szerbia, Oláhország és Egyiptomban gyakorolt jelentékeny befolyását ki akará terjeszteni a bolgárokra is. Kár, hogy nem sikerült, mert az unióhoz kötött remények, a keletkezett viszályok s a muszka pénzen dolgozó orthodox bolgárok heves támadásai és izgatásai következtében, csakhamar megghiúsultak. Az egész nép helyett, alig pár száz ember tért át az unióra, kik 1865 óta Popov Ráfael drinápolyi unitus püspök pásztorsága alatt élnek, kinek fölszentelésére Sembratovicz ruthen érsek Lembergől csak e czélra Konstantinápolyba utazott.

Joakim patriarcha, tartva a mozgalom veszélyes voltától, fölszólította a bolgárokat, hogy követeléseiket formulázva adják be. Ez meg is történt. Hét pontba foglalták össze kívánásaikat: nemzeti hierarchiát és egyházi autonomiát sürgettek egy választott érsek alatt, ki a patriarcha felsősége alatt

Konstantinápolyban fogna székelni. A patriárcha nem fogadta el e követeléseket, hanem tizenöt pontban tett mégis a bolgároknak egyben és másban kedvezményt. E pontok alapján a bolgárok választottak huszonnyolcz követet s 1861 márcziusban mint deputációt a portához küldötték. A bolgár küldöttség új nyolcz pontot terjesztett Ali külügyminiszter elé, kinek ressortjába az egyházi ügyek is tartoznak. Követelték, hogy a patriarchalis zsinat hat bolgár és hat görög metropolitából álljon; a bolgár tagok még hat világi taggal képezzenek külön egy egyházi tanácsot; a metropoliták egyike, mint a bolgár egyház feje, lakjék Konstantinápolyban, a püspökök mindenütt választassanak és jövedelmeik legyenek szorosan megszabva.

E pontok tárgyalására a porta maga, miután Joakim patriárcha vonakodott ezt tenni, 1862 jul. 18-án egy vegyes bizottságot hívott össze, hat bolgár és hat görög tagból. Ez sem vezetett eredményre. A görögök makaesságán megtört minden kísérlet. A porta elmozdítá Joakimot és helyébe Szofronioszt nevezte ki patriarchának (1863), kitől azt követelte a török kormány, hogy immár csöndesítse le a türhetlenné vált egyházi viszálykodásokat. Az új patriárcha tehát e végből egy congressust hívott össze 1864 február 22-ikére, melyben Anthim sumeni püspökön (most exárcha), Panaret filippopolisi, Dorotheo szófiaí püspökökön és Krstjovics tudóson kívül mind fanatikus görögök ültek. Négy hónapi heves tanácskozás után elvettetett a bolgárok nyolcz pontja. A görög theologusok indítványozák a „bolgár püspök,“ „bolgár egyház“ mellőzését, nehogy a szentegyház a barbarismusba süllyedjen.

Ennyi megghiúsult kísérlet még inkább elkeserítette a bolgárokat, kik látván, hogy szép szerével nem tudnak semmire menni, erőszakhoz nyúltak. Rárohantak a zsarolásai miatt gyűlölt piroti püspökre, Szofronioszra, ki csak nagy nehezen mentheté meg életét török rendőrök védelme alatt. Rustsukban betörték a püspöki lakba és Szynesiosz metropolitát csúfosan elkergették. Hasonló sors érte Paysziosz vidini püspököt, ki évenként 185,000 piasztért zsarolt (75,000 helyett) megyéjében. Legelkeseredettebb volt a küzdelem Macedoniában, melynek Prilep, Szeresz, Nevrokop városaiban nagy zavargások támadtak. Itt a macedo-oláhok támogatták a görög elemet az egyházban és az iskolában; míg végre a bolgárok nagy kárpótlási összegeket fizettek, hogy a macedo-

oláhok azokból magoknak külön templomokat és iskolákat építsenek.

A bolgár egyházi és nemzeti mozgalmak közepette történt, hogy az oroszok végre nagy küzdelmek után 1864-ben elfoglalták a Kaukázust. Ennek annyiban volt visszahatása Bulgáriára, hogy a török kormány mintegy fél milliónyi cserkeszt telepített le Kis-Ázsiában, a Balkánban, a Duna mentén, de legkivált a szerb határ hosszában, hogy a bolgárokat a szerbektől egy hatalmas, cserkesz lakta terület válaszsza el. Ezzel összeesnek a porta részéről a tartományi kormányzatban létesített reformok. A kis pasalikok helyébe nagy terjedelmű vilajetek (tartományok) léptek. A Duna menti valamennyi pasalikból, valamint a szófiai és nisiből alakítottatott egy közigazgatási terület, Tuna-vilajet (dunai kormányzósági kerület) név alatt, mely körülbelül egyenlő a bolgár csári birodalom terjedelmével annak végszakában. A Tuna-vilajet valijának, főkormányzójának székhelye Rustsuk. Az első vali Mithád pasa (1864—68) volt, az 1877 elején száműzött nagyvezér, Törökországnak, mint alkotmányos államnak megalapítója. Egyike a legfényesebb neveknek Bulgária, de egyszersmind Törökország történetében. Mithád már bulgáriai főkormányzó korában kétségbevonhatatlan tanújelét adta annak, hogy nála a reform, a haladás nem pusztá szó, nem ámitás, mint volt a török államférfiak legnagyobb részénél, hanem igen mély és szilárd meggyőződésnek, szükségérzetnek a kifolyása. Négy évi kormányzása alatt mintavilajetet csinált Bulgáriából. Vas- és országútak, hidak, bankok, kövezet, útczai világítás, iskolák egymást követték az ő valisága alatt. Mindenki, barát és ellenség, csak dicséretet tud mondani Mithád működéséről s a négy évi idő, mely alatt ő a bolgárokat kormányozta, bizonyára legfényesebb korszakát képezi Bulgáriának a török uralom alatt. E négy évi eredményből ítélve, nagyítás nélkül lehet elmondani, hogy Mithád, mint alkotmányos török nagyvezér, tíz-tizenöt év alatt, béke időben, úgy átalakíthatná Törökországot, hogy alig lehetne ráismerni. Ne adja a balsors, hogy Törökország sokáig nélkülözze ezen, a kortársak között legjelesebb fiát!

És most e rövid kitérés után folytassuk a bolgár egyházi és nemzeti mozgalmak történelmét. Magoknak a görögöknek sürgetésére is Szofroniosz patriárcha 1866-ban elmozdítottván, helyébe VI. Gregor neveztetett ki, a ki már viselte volt egyszer

e méltóságot s arról volt ismeretes, hogy a bolgárok irányában szelidebb és engesztelékenyebb magatartást tanúsított. Mihelyt újonnan elfoglalta hivatalát, hozzálátott az elmérgesedett egyházi viszályok kiegyenlítéséhez. A portának javaslatot terjesztett elébe, melyben a tránsbalkáni egyházmegyék egy félig független egyházkerületté voltak egyesítve, melynek első metropolitája „egész Bulgária exarchája“ címet viselte volna. Azonban az előbbi sikertelen küzdelmek által elkeserített bolgárok már ezzel sem voltak megelégedve. Nem akarták a Thráciában és Macedóniában lakó faj- és hitrokonaikat a fanarioták körmei között hagyni s föltétlenül követelték az önálló bolgár nemzeti egyház fölállítását.

E súrlódások ismét izgalomba hozták a kedélyeket. A bolgárok látván, hogy Oroszországtól semmi támogatást és segílyt nem várhatnak, a „titkos bolgár központi bizottság“ 1867-ben a szultánhoz egy alázatos hangon tartott föliratot terjesztett föl, melyben arra kérte a török uralkodót, hogy vegye föl a „bolgárok czárja“ címet, adjon Bulgáriának alkotmányt és hozza azt a török birodalomhoz oly viszonyba, a minőbe lépett volt akkor Magyarország Ausztriához! De a portán persze nem acceptálták a javasolt bolgár-török dualismust. A bolgárok tehát ismét erőszakhoz nyúltak. Panajot és Totjow vezérlete alatt lázadó fegyveres bandák alakultak, de melyek csakhamar szétszórattak, a kik kézre kerültek a mozgalomban résztvettek vagy kompromittáltak közül, azokat Mithád pasa Szisztovóban fölakasztatta.

Ez újabb lázadások után mind nagyobb engedékenységgel mutatkozott a portán. Ide járult az is, hogy 1869 februárban halt meg Fuad pasa, e kiváló török államférfi, ki végrendeletében azt tanácsolá a portának, hogy a görögöket lehetőleg izolálja és ragadja el tőlök a bolgárok fölötti nyomasztó szellemi főhatóságukat, mely a bolgárokat Oroszország karjai közé hajtja. Ali pasa külügyér ekkor maga vette kezébe az ügyet, kidolgoztatott javaslatokat, melyekben egy exarchatus felállítása volt kimondva az összes bolgárok számára. Hanem a patriarcha, synodus, vegyes bizottság egymásntán vetették el Ali terveit. Ekkor aztán kifogyott már türelméből a török kormány is, minek következtében a szultán egy erélyes és döntő lépésre határozta el magát. Ali pasa 1870 február 18-án magához hívatá a bolgár és görög képviselőket és átadta nekik

a szultánnak az előtt való napon kelt fermánját. A szultán elrendelte egy bolgár exarchatus alapítását, mely a következő eparchiákat foglalja magában: Rustsuk, Szilisztria, Sumen, Tirnovo, Szófia, Lovác, Vrácsa, Viddin, Nis, Piro, Szamokow, Köszkendil és Veles nevű székhelyekkel bíró eparchiákat teljesen; továbbá a szlivenit (Várna, Anchialosz, Mesembria és a görög tengerparti falvak kivételével), a szozopolisit (kivéve a tengerpart vidékét), a philippopolisit (ezen városnak magának kivételével), végül Stanimákát és ennek környékén fekvő kilencz falut. A többi eparchiára nézve azt határozta a nagyúri fermán, hogy azon esetre, ha népességek két harmada az exarchatus mellett nyilatkozik, ahhoz fognak csatoltatni. Az első metropolita, exarcha név alatt, választás és a szultán berátja által való megerősítés által foglalja el helyét; imáiban megemlíti a patriarcha nevét s viszont a patriarchától kapja a mitrát.

Volt nagy öröm a bolgárok között, kik végre a porta segélyével célhoz jutottak, de annál nagyobb volt az ingerültség a fanariota táborban, melynek akarata és szakadatlan törekvései ellenére adta meg a szultán a bolgároknak a nemzeti egyházat. Egymást érték a bolgár küldöttségek, melyek az egész nép háláját és ragaszkodását tolmácsolták a szultán iránt. 1872 február 11-én választatott meg Artaköiben az első bolgár exarcha, Ilarion, de ez még ugyanazon hónap 16-ikán leköszönvén, utódává Anthim, viddini püspök választatott. Ennek útja Viddintől Konstantinápolyig valóságos diadalút volt. A török fővárosban megkapta a beratot, ünnepélyes kihallgatáson fogadtatott a nagyvezér és a szultán által, ki őt két fő rendjellel tüntette ki. Így vívták ki a bolgárok egyházi autonómiájukat. Még csak egy actus hiányzott, bekövetkezett az is, a patriarcha egyházi átkot mondott szeptember 17-én a bolgár papságra és híveire, de a mitől egyiknek sem lett semmi baja.

A bolgár nemzeti egyház felállítása óta jelentékeny haladást tettek a bolgárok a művelődés terén. Főleg az iskolaügy, mely Törökországban teljesen községi és egyházi ügy, rohamos fejlődésnek indult. Így például a filippopoli eparchiában van 305 elemi és 16 főiskola 356 tanítóval és 12,400 tanulóval; azon kívül 24 leányiskola 37 tanítónővel és 2265 tanítványnyal. Legjelesebb bolgár tanintézet a gabrovai régi iskola, a filippopoli középiskola s a bolgrádi (Besszarábiában) gymnasium.

Továbbá számos bolgár ifjú nyer kiképeztetést a konstantinápolyi császári lyceumban, továbbá Párisban, Odessa, Kiev, Moszkva, Nikolajew, Bukarest, Belgrád, Zágrábban, Bécsben, de főleg Prágában és a cseh középiskolákban.

A művelődés terjesztését számos egyesület mozdítja elő. Minden nagyobb helységben van egy-egy „csitáliste“ (olvasó egyesület). A városokban bolgár nőegyletek is vannak, melyek főleg az iskolaügy előmozdításán dolgoznak. Bolgár ifjaknak külföldön kiképeztetésére külön egyesületek működnek Konstantinápoly, Bukarest, Kiseneffben, Odessában és Bécsben. Mindez pedig történik a sokat gyalázott és rágalmazott török uralom alatt, melyről szintén el lehet mondani, hogy „jobb hír-nevénél“.

Vessünk most egy futólagos pillantást a bolgár irodalomra is. 1840-ig inkább csak egyházi és iskolai bolgár könyvek láttak napvilágot, azok is jobbára fordítások görögből és orosz-ból. A mondott éven innen veszi kezdetét a tulajdonképeni irodalom. 1839-ben létesült Szalonikában az első bolgár nyomda. 1856-ban Konstantinápolyban, 1869-ben pedig Braílában irodalmi társaság alakult, mely utóbbinak elnöke Drinow tanár, titkára pedig Stojánow (most bolgrádi tanár) lett.

A legnépszerűbb s legszemélyesebb bolgár költő: Slavejkow (született 1825. Trevnában); utána sorakozik Najdenow Gerow, ki Odessában végezte tanulmányait és később Filipopolban mint orosz consul volt alkalmazva.

A legjobb bolgár novella-író: Ljuben Karavelow, ki politikai téren is szerepelt. Tanulmányait Moszkvában végezte. Drumew Vazul, kinek 1874 óta Kelemen püspök a neve s a rustsuki metropolita suffraganeusa, a kirdsál időkből egy regényt írt *A szerencsétlen család* s egy drámát *Irankó, Assán gyilkosa* cím alatt.

Az első vígjátékot Doproblodni Száva tanító, az első drámát ezelőtt mintegy tíz évvel Vojnikow tanító írta, ki azon kívül számos színdarabot írt. 1870 óta drámákat írnak: Blokow, Fingow, Siskow, Sismanow, Vladykin, stb.

A legjobb bolgár stylista Mihajlowszki Nikola (szintén Moszkvában tanult), ki Fenelon, Bulwer, Scribe és másoktól sokat fordított bolgár nyelvre. Most hívattnak a török közoktatásügyi ministeriumban.

Az utolsó években lefordították fiatal bolgár írók Vol-

tairetől *Meropet*, Molière néhány darabját, Hugo Viktortól *Borgia Lucretiát*; továbbá Lessing és Verne egyes műveit.

A tudományos irodalom inkább csak a történelem művelésére szorítkozik, melyre a fönnebb vázolt egyházi viszály nagy befolyással volt. Egy kiváló irodalmi erőt bírnak a bolgárok e téren Krstjovics Gáborban, ki Párisban tanult s most a konstantinápolyi legfőbb törvényszék tagja. Egy nagy munkában megírta a bolgárok történelmét, melyben többi közt azt állítja, hogy a bolgárok elődei a hunnók.

A legjelentékenyebb bolgár tudós ez idő szerint Drinow Marin, ki Panagyuristében született 1838-ban, Moszkvában tanult s 1871 óta a szlavisztika tanára a charkowi egyetemen. Megírta a bolgárok őstörténelmét, egyházi történelmét s írt egy történelmi munkát a Balkán felszígietnek a szlávok általi benépesítéséről.

1875-ben tizennégy bolgár folyóirat volt, melyek száma időközben kétséggkívül gyarapodott. Konstantinápolyban négy nagy bolgár lap jelenik meg: Najdenow *Napredukja*, Henly (angol) *Isztocsno Vreméje*, Balabanoff *Vekje* s a *Den*, végre a *Csitáliste* nevű szépirodalmi havi folyóirat és a theologiai *Vus kresnik*. Bukarestben megjelenik a politikai *Zname*, a szépirodalmi *Znamie*, a mezőgazdasági *Stupan* és a paedagogiai *Ucsiliste*, Brailában a tudományos *Periodi cseszko Spisánie*. A *Dunav* Rustsukban, az *Odrin* Drinápolyban és a *Solun* Szalonikában 1864 óta hivatalos lapok. Az új bolgár irodalom felmutat eddig nyolczszáz könyvet és ötvenegy időszakíratot.

Így leérkeztünk volna a legújabb korig. Az ezután mondandókban szólnunk kell még Bulgária ethnographiai és földrajzi viszonyairól, végül azon lépésekről, melyeket e hadjárat ideje alatt a muszka hatalom Bulgáriában tett.

* * *

Első közleményünkben körülírtuk Bulgária történelmi határait s a bolgár nép nyelvhatárai körülbelől összesnek amazokkal. Kiterjed a bolgár nyelv a hajdani Moesia, Thrácia és Macedonia területére, vagy a mostani török beosztás szerint a dunai vilajetre (kormányzósági kerületre), továbbá Drinápoly, Szalonika és Bitol vilajetek területére, melyek összesen mintegy 4000□ mérföldet foglalnak el. Midőn tehát az orosz hata-

lom azt praetendálja, hogy a porta muszka értelemben vett reformokat valósítson meg Bulgáriában, ha ezalatt a nyelvhatárok — s nem csak a dunai vilajet értetik s a konstantinápolyi conferentia tárgyalásai az előbbire engednek következtetni, — egy igen jelentékeny területet akar függetleníteni a portától, mely terület aztán e jótéteményért hálából Oroszországot fogná megváltójának tekinteni s az orosz hatalomnak ezen a réven módjában állana az eddiginél is nagyobb befolyást gyakorolni „Bulgáriában“, mely csak részben a portától, de sokkal inkább Oroszországtól függne.

A bolgár nyelvhatár összeesik éjszakon az Al-Dunával, ennek torkolatától egész Viddinig; itt átkel a Timok-folyón, követi a szerb határok mentét, melyet ritkán lép túl s csak Prokopjénál a Toplicza mellett fordul délre. A Morava-völgy bal felén levő hegyek mentében tartva, körülövezi Vránja várost, érinti Crna-Gorát, azután a Sár hosszában menve, körülveszi a felső Dibrát s az Ochrida-tó nyugoti partján Lin falunál végződik. Az Ochrida és Prespa tavaktól délre fekvő területen vegyes ajkú népesség lakik (albánok, bolgárok, oláhok). Innen kezdve Devoltól a Kasztoria-tó, Vlacho-Klissura, Negos, Szalonik, Seres (itt Draina vidékét magába foglalva) városokat érintve, a Rhodope déli oldalával lépést tartva, Dimotika, Uzunköpri, Bunar-Hissar (Kirkylissa mellett) és Kis-Számokov érintésével a Fekete-tengerig terjed. Azon kívül a bolgár telepek mind közelebb kezdenek vonulni a török főváros felé. Egyes bolgár falvak vannak Rodostó, Szaraj, Csorlu és Derkos mellett. Magában Konstantinápolyban jelentékeny számú (40,000) bolgár lakik. Végül laknak még bolgárok Oláhországban, déli Muszkaországban és Kis-Ázsiában is.

A bolgárok különösen Macedoniában többféle törzsre oszlanak, melyek viselet és szójárára nézve különböznek egymástól. Így a mijácsik a Radika-völgyben (huszonnyolcz falu, háromezer ház, egyharmad részök mohamedán) és Krusovóban; a polenezik felső Dibrában; a burszjácsik Prespában, Bitol, Prilep és Veles környékén; az arjánok (mohamedánok) Nevrokop és Tatar-Bazardsik között, stb.

A bolgár területen még mintegy tizenkét más féle nemzetiség is lakik; úgy mint görögök, oláhok (főleg a Dobrudszában és Nikápoly, meg Viddin környékén, végül a Balkán déli

területein és Macedóniában a czinczárók). A Tuna-vilajétben 30,000-re teszik az oláhok számát, a czinczárókét 200,000-re; albánok vagy orbonások (törökül arnauták); törökök, kik az egész félszigeten szétszórva laknak, tömegesebben: a Dobrudsában, Tatar-Bazardsik környékén és keleti Thráczíában, meg minden városban; a tatárok a Dobrudsában húsz, Viddin mellett tizenhatsz faluban laknak, földműveléssel és kertészettel foglalkoznak. A cserkeszek (150,000 lélek) a Duna mentén a Balkánban, a szerb határ mellett s keleti Thráczíában laknak; végül örmények, zsidók, cigányok, szerbek (a Timok és Nis mellett) és oroszok (a Duna torkolatánál).

A bolgárok számát pontosan nem lehet tudni. A hányan, annyiféleképen számították ki két milliótól hét millióig. Kanitz az európai Törökországban lakó bolgárok számát közel öt millióra teszi, Jireček a Törökországban és azon kívül lakó összes bolgárokat öt és fél millióra becsüli.

A népességre nézve még a következő újabb (az 1874-iki népességet *) feltüntető) adatokat közölhetjük:

	Mohamedán	Nem moh.	Összesen
A drinápolyi kerületben	522,125	827,759	1.349,894
A dunai „	766,044	876,385	1.642,429
A szófiai „	145,236	514,885	660,121
A szalonikai „	302,972	347,373	650,345
A janinai „	241,062	476,244	717,306
A bitoli (Monastér) kerületben	824,318	587,642	1.411,760
Összesen :	2.801,767	3.630,288	6.432,055

Azon területet vettük itt föl, mely körülbelöl megfelel a hajdani Bulgária területének. Tán mondani is fölösleges, hogy a „nem mohamedán“ nem mind bolgár, miután említők, mily sok féle nemzetiség lakik a hajdani bolgár területen; valamint hogy a mohamedán lakosság sem mind török nemzetiségű, minthogy cserkeszek, tatárok és bolgárok is vannak a mohamedán hitűek között. Bizonyos csak az, hogy a nem mohamedánok nagyobb s a mohamedánok kisebb része: bolgár nemzetiségű.

Mi a vallást illeti, vannak görög keleti, mohamedán, római katolikus és görög katolikus bolgárok. Legnagyobb részök orthodox vallású, a mohamedán bolgárok számát Jireček

*) *Politikai évkönyv 1878-ra.* Szerk. Huszár Imre. 314. l.

500,000-re teszi; a katolikus bolgárok Filippopolban és ennek környékén levő hat faluban laknak; az unitusok vagy görög katolikusok pedig Drinápolyban és környékén, Szalonika (Kukus, Vardar-Jenidse) és Szisztova vidékén.

A bolgárok általában és nagyjában most is ugyanazon területet lakják, melyen laktak a török uralom előtt. Csak is a tengerparti vidékekről szorítottak ki a görögök és nyugaton a physikailag erőteljesebb albánok által, kik hegyeikről leszállingózva, egész a bolgár Moraváig tolták előre telepítvényeiket. Legnagyobb tömegben és legtisztább eredetiségében maradt meg a bolgárság a Balkán-hegység nyugoti vidékein.

Kanitz följegyezi az érdekes tüneményt, melyet az Al-Dunán tett hosszas útazásai és tanulmányai közben észlelt, hogy az Oláhországba költözött bolgár csakhamar eloláhosodik, a Szerbia területén lakó bolgár pedig elszerbesedik, itt is, ott is csakhamar elveszti nemzetiségét. Az ifjú bolgárok most már arra törekednek, hogy meggátolják a kivándorlást Szerbiába s 1874-ben nyilvánosan tiltakoztak is az ellen, hogy a Fekete-Drintól a Timokig nyelv és szám tekintetében a bolgárok rovására kiterjeszkedjék; a mi minden esetre igen jellemző e két faj közti „barátságra“ nézve s élénk világítást vet azon motívumokra, melyek következtében a szerb fejedelemség 1876-ban „a bolgár testvéreket felszabadítandó“, hadat izent a portának.

Mi a nyelvet illeti, bár az új bolgár nyelv az infinitivus hiányzása, az articulus használata stb. által különbözik a többi szláv nyelvektől, mégis ezekhez tartozik; közel rokonságban van az oroszszal, de kevés gyakorlat után a bolgár és szerb is megértheti egymást. Hogy az ősi finn-bolgár nyelv majdnem teljesen nyomot veszített az új bolgár nyelvben, hogy a finn-bolgár és szláv keresztezésből nem keletkezett egy új idioma legalább, onnan van, hogy e két nyelv egészen heterogen nyelvtörzshöz tartozik s a keresztezés útján ép úgy nem támadhatott egy új nyelvképződés, mint nem támadt az arab és spanyol nyelvből. — Legtisztábban beszélik a bolgár nyelvet Kaloferben és vidékén.

* * *

Mi a bolgárokat a többi dél-szlávoktól előnyösen megkülönbözteti, többi közt az, hogy náluk a női nem hasonlíthatatlanul kedvezőbb társadalmi helyzetnek örvend, mint például a montenegróiaknál, hol a nő minden terhes munkát teljesít, míg a férfi uraskodik, s a szerbeknél, hol a nő kezét csókol a férfinak és feláll, ha férfi személy lép be a házba. Ez egy felől a bolgárok szelíd, csöndes jellemében, de más felől abban is leli magyarázatát, hogy általában műveltebbek s műveltségre képesebbek, fogékonyabbak, mint szomszédaik. A bolgár nép szorgalmas, munkás és takarékos a fukarságig. Városokban iparos, kereskedő, falvakban pedig földművelő s mint kertész fölötte ügyes. Házában csín és tisztaság s bizonyos tekintetben fényűzés is uralkodik.

Orosz lapok tudósítói állítják, hogy midőn az orosz katonaság Bulgáriába tört s ott közéről ismerte meg a bolgárokat, kiknek öltözete, házi bútorzata és berendezése, gabnával telt csüireik jólétre mutatnak, csodálkozva kérdezték egymástól, hogy „hát ezek-e azon bolgárok, kiknek felszabadítására mi száz mérföldnyi távolságból jöttünk ide?” A legrussophilebb angol lap, a *Daily News* harcztéri levelezője, Forbes tábornok írja, hogy Bulgáriában néhol oly fokú jólléttel találkozott, minővel nem mindenütt dicsekszik az angol nép. És hasonlóan nyilatkozik a *Köln. Zeitung* harcztéri levelezője is. Persze, e jóllétet sikerült a felszabadító muszka hatalomnak jó időre tönkre tenni.

Bulgária földje művelés alatt álló részének majdnem két harmada kukoriczával van bevetve. Termelnek ezen kívül a bolgárok buzát, rozst, dohányt, rizst, gyapotot és szőlőt. Leghíresebb az eszki-zágrai buza, mely kivitelre használtatik. Selyem-termelés is van Bulgária majd minden vidékén, fő helyei azonban Tirnovo és Drinápoly. Fontos iparágat képez a Balkán déli oldalain a rózsaolaj-készítés, mely sok bolgárt foglalkoztat. Szamokow, Kalofer, Travna és Gabrovo mellett gazdag vasbányák vannak.

A bolgár sok természeti képességgel van megáldva. Kanitz bámulva tapasztalta, hogy az egyszerű bolgár földész, ki soha sem látott gazdasági iskolát, mily ritka gyakorlati érzékkel alkalmazza mezei gazdaságában az öntözési rendszert. Bulgária legszebb hídja, a Jantra-folyón Bjela mellett, két balkáni egyszerű bolgár építész műve. Hasonló mesteremberek

művei Bulgária városaiban levő keresztyén, mohamedán és zsidó templomok kimagasló tornyaik-, minaretjeik- és kupoláikkal.

A családi élet bensősége igen ki van fejlődve a bolgároknál. A házasságot tíz napig is tartó ünnepélyekkel ülik meg, melyek minden vidéken más-más szertartásokkal mennek végbe. A bolgárok erkölcsös életére mutat azon minden vidéken dívó gyakorlat, hogy a menyegzői lakomától a menyasszony vőlegénye és egy ezzel megbízott öreg asszony kíséretében félre vonódnak a fiatal házaspár lakrészébe. Az öreg asszony itt személyesen meggyőződést szerez magának arról, hogy a menyasszony szűz-e. Csak ekkor hagyja magára a vőlegénynyel. Ezt aztán az öreg asszony tudtúl adja a még jelenlevő násznépnek, mire áldomások, üdvkívánságok és pisztolylövések hangzanak fel az öröm jeléül. Ha az öreg asszony ellenkezőt találna jelenteni, a házasság eo ipso felbontottnak tekintetik s az a leány nem is megy férjhez soha.

Némely egyházi ünnepek, születések és halálozások alkalmával a bolgár köznépnel dívó szertartások és cselekedetek azt mutatják, hogy a babona még igen erős lábon áll.

* * *

Mielőtt soraink befejezéséhez sietnénk, szóljunk egy pár szót a bolgár jogi helyzetéről is. E tekintetben a század szellemének és irányának megfelelő javulás és haladás századunk harmadik tizedének végén veszi kezdetét. II. Mahmud és Resid pasa: e két név az, mely iránt a bolgár a legmélyebb hálára van kötelezve. E két jeles reformer nyitotta meg Törökország előtt a modern korszak ajtaját s ezek vetették meg azon alapot, melyen az elnyomottnak híresztelt rája Bulgáriában s Törökország más tartományaiban elég szabadon mozog. Mindazon jogok, melyeket most a bolgár bír, azon reformokra vezethetők vissza, melyeket II. Mahmud az 1839 nov. 2-diki úgy nevezett gülhánéi hatti-serifben proclamált s melyekre maga és birodalmának nagyjai ünnepélyes esküt tőnek. Ezen alkotmány-charta kimondotta a szultán összes alattvalóira nézve az élet, becsület és tulajdon biztosságát, az adók egyenletes felosztását s az adóbérlet eltörlését, az egyedárúságok és vagyonek Kobzások megszüntetését; a bírói vizsgálat és ítélet

nélküli halálbüntetés eltörlését; az újonczállítás szabályozását s a katonai szolgálatidő leszállítását négy-öt évre a mohamedánokra nézve, míg a keresztyének magokat a katonai kötelezettség alól egy mérsékelt fejadó által válthatták meg; végül szigorú törvényeket helyezett kilátásba a hivatalnoki corruptio s az állomásokkal való üzérkedés ellen.

Ezek voltak a pillanat s a helyzet legsürgősebb követelményei s a bolgár sorsában csakhamar javulás állott be, de a konstantinápolyi kamarillának sikerült megbuktatni Resid pasát s vele a reformok sikerét is. Véres török lázadások törttek ki (1843) főleg Albániában, melyeket csak nagy nehezen lehetett leverni. Az elvakult ósdi pasák szitották azokat a reformok életbeléptetése ellen, mert a reformok által megszozott uralmok veszélyeztetését látták. Ide járult az is, hogy a reformok szükségétől áthatott erélyes és fölvilágosult II. Mahmud után ennek lanyhatagfia, Abdul Medsid következett a trónra. Hanem gyöngesége daczára e szultán is tett lépéseket a reformok terén. 1845 januárban kelt hattí-serifje, melyben a birodalom sok nemű zilált viszonyait az „általános tudatlanságra“ vezette vissza, a tanügynek adott újabb lendületet s kormányát tovább haladásra ösztökdélte. Minden tartományból bizalmi férfiak hívtak össze, kiknek tanácskozosából keletkezett egy nevezetes decentralisatióális intézmény, mely alapja lett a későbbi tartományi képviseletnek: s ez a „medslisz“, vagyis a tartományi kormányzó mellé rendelt mohamedánok és keresztyénekből álló tanács. Ez által jelentékenyen megszorított a valik absolut hatalma. Már II. Mahmud elvette tőlök a zsoldos csapatok tartásának jogát, élet és halál fölötti jogot és a saját számlájokra való adóbehajtási jogot. A medsliszek most a közigazgatást és igazságszolgáltatást illető ügyekben consultativ befolyást nyertek, csak a végrehajtás maradt a pasáknak. E testületekben a mohamedánok és keresztyének nem voltak ugyan egyenlő számmal, mindamellett ez nevezetes vívmány volt a rájára nézve. Ez által résztvevési joga az állam ügyeinek intézésében először ismertettet el és nyert gyakorlati s a moslim lakosság által is látható hivatalos kifejezést a tartományokban.

Hogy mind e reformokból sok a papíron maradt, az nem szenved kétséget. Oka ennek a török reactió, mely fegyveres fölkelésben is nyilvánult, de oka az uralkodó gyöngesége is.

Oly kormányalkat mellett, minő volt eddig Törökországban, egy erélyes, fölvilágosult uralkodó az úgy nevezett „felvilágosult absolutismussal“ sok jót tehetett, a proclamált reformokat végrehajtotta volna. De Abdul Medsid s utóda Abdul Ázis nem olyan kiadású uralkodók voltak. Hogy a mohamedánok egy része föllázadt a reformok ellen, nem bizonyít semmit. Nagy Péter czár reformjai ellen is fellázadtak a streliczek, de iszonyú kegyetlenséggel leverte őket s nem állapodott meg, mint Abdul Medsid, a lázadás leverésénél, hanem következetes szigorral végrehajtotta reformjait. Az erély s az államférfiui belátás hiányzott az ozmán trónon s Törökországnak nagy oka van megsiratni II. Mahmudot, ki ha csak tíz évvel élt volna tovább, Törökország minden valószínűség szerint megkímélve maradt volna az állam lételét megingató rázkódásoktól. Ezért hát a fiatal török reformpárt élén Mithád pasával igen jól tudta, mit cselekszik, midőn 1876 tavaszán megbuktatta a trónról Abdul Ázist és utána pár hóval V. Muradot.

A reformok egy része csak írott malaszt lévén, Oroszország, mely míg egy felől konstantinápolyi diplomatiája s a háremi cselszövények felhasználásával oda törekedett, hogy azok csakugyan papíron maradjanak, más felől a törökországi keresztyének állapotát új meg új ürügyül használta fel a beavatkozásra s azok fölötti protectoratus gyakorlására. Ez a krimi háborúra vezetett. Oroszország haderejét és hatalmát megtörte a porta a nyugoti hatalmak hadseregeinek segítségével; befolyását és protectorátusát a keresztyének s így a bolgárok fölött is megtörte a párisi 1856 márczius 30-ki szerződés. A török kormány, részint hogy a nyugoti hatalmak iránti háláját kifejezze, részint hogy keresztyén lakosainak kielégítése által elejét vegye újabb bel- és külföldi bonyodalmaknak, kiadta az úgy nevezett híres Hatti humajumot, mely már sokkal szélesebb alapon mozog, mint a gülhánéi Hatti serif s melyet a garantírozó hatalmak, hogy a portát annál inkább kötelezzék annak végrehajtására, fölemlítettek a párisi szerződés IX. cikkelyében is.

Az 1856-ki hatti humajum tartalma, vázlatosan ismertette, következő:

1. §. Abdul Medsid szultán megerősíti a gülhánéi Hatti serifben és az azt megelőzőtt Tanzimátban alattvalóinak meg-

adott becsületi, személyi és vagyoni biztosságot s ezek hatályosbba tételére új törvényeket helyez kilátásba.

2. §. Megerősíti a nem mohamedán hitfelekezeteknek régibb és újabb időben adott jogokat és kiváltságokat.

3. §. Megszünteti a II. Mohamed, a hódító által a különféle felekezetbeli papi statusoknak illető hitfeleik fölött adott világi kormányhatalmat s elrendeli, hogy a patriarchák és magasabb egyházi méltóságok kizáróan csak egyházi és papi hivatásuknak éljenek, fizetéseiket az államtól húzzák; a rája népek világi ügyeit pedig a saját magok kebeléből választott, világiak- és egyháziakból álló tanács intézze.

4. §. E szakasz a keresztyén templomok építésére, vagy átalakítására, miket az előbbi mohamedán törvények nagyon korlátoztak, számos kedvezményt ad meg.

5. §. Valamely nemzetnek a másik fölött való kegyelését az administratióban megengedhetetlennek mondja ki s szigorúan eltiltja azon lenéző és gyűlöletes elnevezéseket, melyek a mohamedánoknál a többi vallási felekezetek irányában divatoztak.

6. §. Proclamálja a legkorlátlanabb lelkiismereti szabadságot s elrendeli, hogy jövőre senki (tehát a keresztyén hitre tért mohamedán) se kényszeríthetthessék vallásának megváltoztatására.

7. §. Az állampolgári egyenlőség jövőre a tekintetben is érvényesüljön, hogy a szultán polgári hivatalokra mindenkit, ki arra alkalmas, vallási különbség nélkül alkalmazhasson.

8. §. Meghatározza, hogy jövőre minden török alattvaló, tekintet nélkül vallására vagy nemzetiségére, föl fog vétetni az alapítandó állami tanintézetekbe, hogy az állami szolgálatra szükséges ismereteket megszerezhessék magoknak.

9., 10. és 11. §. E szakaszok megszabják, hogy jövőre a keresztyének és mohamedánok között fölmerülő pörökben vegyes, azaz mohamedánokból és keresztyénekből álló bíróságok fognak dönteni; elrendelik továbbá a börtönök javítását és egy czélszerű rendőrség szervezését.

12. §. Megállapítja a keresztyének jogát és kötelezettségét a katonai szolgálat tekintetében, megengedi a helyettesítést s egy tüzetes törvényt helyez kilátásba ez ügyben.

13. §. Elrendeli a tartományi és községi medsliszek

átalakítását és pedig oly módon, hogy a keresztyének azokban jobban legyenek képviselve, mint annak előtte.

14. §. Megszabja, hogy az idegen alattvalók is szerezhetnek magoknak bizonyos föltételek alatt földbirtokot Törökországban.

15. §. Az adózás, nevezetesen az adószedés javíttatik.

16. §. Közmunkák előmozdítását czélzó intézkedéseket tartalmaz.

17. §. Egy rendes évi költségvetés megállapítását helyezi kilátásba.

18. §. Elrendeli a rája nemzetek küldötteinek az államtanácsba való meghívását. Végül:

19. §. Az államhivatalnokok megvesztegetésére szigorú büntetéseket szab; igéri a pénz- és valuta-ügy javítását, továbbá a csatorna- és útépitésre nagyobb gond fordítását.

Hogy e reformok sem léptek életbe, hanem jó részt írott malaszt maradtak, oly uralkodók alatt, minő Abdul Medsid és Abdul Azis, nem csoda. Annyi hatása mégis volt úgy ezen, mint az előző reform-chartáknak, hogy annyira-mennyire megbarátkoztatták a mohamedán világot a komoly reformok szükségének eszméjével; az eszmékben kezdett egy új kormány hajnala derengeni, egy szóval megtörték az utat — az alkotmányosság számára. Elannyira, hogy midőn a Mithád által kidolgozott, egészen modern európai színvonalon álló alkotmány kihirdettetett 1876 december 23-ikán, a legkisebb reakció sem volt tapasztalható, annál kevésbbé fegyveres ellenállás a mohamedanismus részéről, mint történt az előbbi hattok és irádék ellenében. Mithád alkotmánya már nem toldozás-foltozás, mint volt a Tanzimát, a gülhánéi Hatti serif és Hatti humájum, hanem egy széles alapon nyugvó alkotmány, mely átöleli az egész állami életet s reformál mindent, az utolsó alattvalótól kezdve föl a szultánig, ki a maga részéről is nem egyszer kinyilatkoztatta, hogy az alkotmányosságot, annak minden végkövetkezményeivel őszintén és utógondolat nélkül elfogadja. Ez bizonyára korunk egyik legszebb vívmánya. Ki hitte volna, hogy az annyira becsmérelt török állam képviselői egy szép napon parlamentben tanácskozzanak és hozzá úgy, hogy szemtanúk és illetékes bírálók egybehangzó ítélete szerint bármely alkotmányos állam törvényhozó testületének is becsületére vált volna. Minden oda mutat, hogy ez

alkotmány minden eddigi hason tárgyu kísérletnek végleges betetőzése, s ez alkotmány már nem kényszer helyzetnek, nem külhatalmi beavatkozásnak és tollba mondásnak a következménye, mint inkább egy általános meggyőződésnek, egy iskolának, az elmékben és kedélyekben beállott hatalmas reactionnak a szülötte, mely tehát a valóság talajában szilárd gyökerekkel bír. A török mohamedanizmus meg van érve az alkotmányos szabadságra. És ebben látjuk mi nagy garantiáját annak, hogy a most folyó háború befejeztével, a béke helyreálltával Törökország összes keresztyén és nem keresztyén lakosai, tehát a bolgárok is jobblétnak fognak örüdeni s nem lesz többé alkalmok panaszkodni emberhez nem illő bánásmódról és állapotokról.

* * *

Bulgáriát majdnem a közepén a Balkán hegység szeli ketté a Timok-folyótól a Fekete-tengerig. A hegység ez egész vonalát a bolgárok általában Stara Planinának, öreg hegynek nevezik. A Balkán elnevezés török szó, mely egyszerűen hegyet jelent. Az Iszker-folyó a Balkánt nyugoti és keleti részre osztja. A Balkán éjszaki része lejtős és fokozatos fensíkokkal nyúlik le a Dunáig, míg déli oldala meredek és kopár s Pirottól Mesembriáig hatvan mérföldnyi hosszóságban mintegy fal nyúlik el. A Sipka falunál van a Balkán fő szorosa (1446 meter), mely az ez évi háború véres és gyilkos harczeitől lett nevezetessé és mely a Tundsa-völgyből a Jantra völgyébe vezet a Duna jobb partjára. Legmagasabb s egyszerűs mind legvadabb része a Balkánnak az, mely a Sipkától a szliveni szorosig mintegy tizenöt mérföldre terjed. A többi balkáni szorosok a következők: a Demir-kapu (vaskapu), mely Szlivenből Tirnovóba vezet; továbbá az, mely Szlivenből Kotelbe (törökül: Kazán) vezet; a Mahmud szultán által használható állapotba helyezett út, mely Komarovóból Sumenbe visz. A Balkán legkeletibb részének a neve Eminé-Balkán, mely a Fekete-tengernél az Eminé-foknál végződik, hol egy hasonló nevű város is van a középkori Emmona helyén. Aitosnál a keleti Balkán átjárásai vannak, melyek közül az egyik Bogházderén át Káncsijáig visz, a másik (Nadir Derbend) Várnába vezet.

Bulgária vizei között a főfolyó a Duna, mely egyszersmind elválasztja Bulgáriát Oláhországtól. A Dunába szakadnak a következő folyók: a Morava, a bolgár Morava, Timok, Topolovicza, Sidból, Iszker, mely Gigen falunál szakad a Dunába, Viđ, Oszma, Jantra, Lom, stb. Az aegaei tengerbe szakad a kisebb folyókat nem is említve: a Maricza, a Struma és a Várdár.

Kiegészítésül azokhoz, miket a történet fonalán földrajzi tekintetben elmondánk, szükségesnek látszott még e rövid geographiai áttekintés.

És most befejezésül még egy pár sort az orosz kormányzatról Bulgáriában e háború folyama alatt. *)

A czár mindjárt a hadjárat kezdetén a bolgárokhoz egy proclamatiót intézett, melyben felszólítja őket, hogy csatlakozzanak az orosz lobogókhoz. „A szerint, a mint az oroszok elő fognak nyomulni Bulgáriában — mondja többi közt a czár proclamatiója — a török kormányzatot egy rendes szervezet fogja pótolni“, azaz muszka kormányzat. Úgy is történt. Bulgária polgári kormányzójává Cserkászki herceg neveztetett ki, a kinek hasonló kormányzására most is keservesen emlékeznek a lengyelek Orosz-Lengyelországban. Hogy minő hivatás tétetett a herceg feladatává Bulgáriában, az kilátszik a czár következő szavaiból, melyeket Cserkaszkihoz Bukarestben intézett:

„Egy nagy fontosságú kettős feladat bízott önre: önnek Bulgáriában egy egészen új alapokra fektetett közigazgatást kell szervezni, más felől pedig egy erkölcsi kapcsolatot létesíteni e tartomány és Oroszország között.“

A kormányzó herceg aztán az Oroszországból magával hozott négy száz orosz hivatalnok segítségével neki is látott a muszka kormányzat életbeléptetésének Bulgária azon négyszöget alkotó területén, melynek éjszaki oldala a Duna, déli a Balkán, keleti a Lom-folyó, és nyugoti az Iszker. E területet tartották az oroszok leghúzamocabbban megszállva. Cserkaszki herceg kormányzóságának székhelyéül Tirnovót, az ő bolgár czári várost választotta. Innen sugárzott szét a szegény bolgárookra az új muszka aera boldogító hajnala. Cserkaszkinak első teendője az volt, hogy az orosz nyelvet decretálta hiva-

*) *Revue des deux Mondes*. 1877. 22-ik füzet.

talos nyelvvé a jelzett területen a közigazgatásban és igazságszolgáltatásban. Alaposan felforgatott mindent, a mit ott talált. A bolgár községekben meghonosította a muszka községi rendszert; confiskálta a mecsetek javait, a bolgár papoknak megrendelte, hogy a templomokban a czárért rendesen imádkozzanak; a bolgár exarchát, ki Konstantinápolyban székel, állásától megfosztottnak nyilvánította az esetre, ha át nem költözik Tirnovóba; a mohamedán lakosságot száműzte s annak birtokait a bolgár keresztyének között osztotta fel; a bérloket birtokosokká, a birtokosokat földönfutókká tette. Így létesítette Cserkaszki Bulgária és Oroszország között az erkölcsi kapcsolatot a legerkölcstelenebb alapon: a birtokrablás alapján. E muszka reformok minden ízökben mutatják az orosz hatalom nivelláló, oroszosító törekvéseit. Ez az, a mit Oroszországban úgy neveznek, hogy „Bulgária felszabadítása a török járom alól“. No de nyugodjunk meg: Ausztria-Magyarország részéről ki vannak adva a jelszavak: hogy Oroszországnak semmi véglegest Bulgáriában alkotni nem szabad, hogy minél több lépést tesznek e téren előre az oroszok, annál többet kell hátra felé tenniök, s hogy egy bolgár falu sorsa fölött sem határozhatnak az osztrák-magyar monarchia beleegyezése nélkül. Majd meglátjuk.

SZATHMÁRY GYÖRGY.

MAI VISZONYOK A NYUGATI VILÁGBAN. *)

Második és utolsó közlemény. **)

I.

A ki negyven évvel az első, és tíz évvel a második reform-bill életbe léptetése után az angol parlamentbe megy s ott a hagyományos jelvényeket, az elnök és a jegyzők parókáit, czipőit, talárját látja, ha jelen van, midőn a *speaker* úr, fekete köpenykéjében, előtte az aranyos *mace*, mögötte a *chaplain* bevonúl az ülésterembe; de egyszersmind elgondolja azt, minő belső alakuláson ment át az előtte zsibongó hatalmas testület egy ember-élet ideje óta: megértheti egy darabkáját ama rendkívüli forradalomnak, a mely Angliában napjaink folyamán diadalra jutott. Vértelen, loyális, törvényszerű forradalom, mely tovább tartott húsz évnél s melyből mégis Ó-Anglia, az ő királysága, aristokrátiája, papsága és egyetemei összes díszével együtt, ismét oly alakban merült föl, mintha mi sem történt volna vele.

Pedig sok történt. Az alsó-háziak, mint egykor a nagy forradalom dissenterei, megnyerték a tért, a melyen kétszáz éves törvényes harczukat vívták a lordok és a püspökök ellen.

A formák azonban még mindig a régiek s a küzdelem fegyverei nem változtak. Az angol reformer ma is ugyanoly nyugalommal és komolysággal, ugyanoly sajátságos rendit-

---

*) Karl Hillebrand: *Zeiten, Völker und Menschen*. — Erster Band: *Frankreich und die Franzosen*. — Zweiter Band: *Wälsches und Deutsches*. — Dritter Band: *Aus und über England*. — Berlin, 1875—1876. R. Oppenheim.

**) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 30-ik számában.

hetetlenséggel száll a hatalommal szembe, épen oly cynismus-sal határos kiméletlenséget tanúsít bármely személyi kérdés iránt, de épen oly gondosan megóvjá a formákat s farizeusi tisztelettel hivatkozik a törvényre, mint elődei egykor, a nagy forradalom idejében. Cobdent, Brightot, Millt s még inkább a radikális párt ifjabb sarjadékát nézve, olykor úgy tetszik, mintha a kerekfejűek állanának előttünk: a korlátolt fanatikus, a képmutató, az elkeseredett sovár újíto, de egyszersmind a törvénynek és hitnek kemény bajnoka, s a nép és emberiség lelkesült barátja. A vallási egyenlőség helyett most társadalmi egyenlőségért küzdenek, de épen oly józan értelemmel, meggyőződésökhöz híven, épen oly fáradhatatlan türelemmel; és miként elődeik, a frivol lovagok s a klasszikus képzettségű papság fölött, ők is kivívták a győzelmet. A formákat tiszteletben tartják, mint akár mikor; s a radikalismusnak a sajtó terén legtevékenyebb harczosa vonakodás nélkül viseli parókáját és talárját; a demokrátiának az alsóházbeli ifjú képviselője most is épen úgy írja báró czímét, mint előbb, mintha az merő csecsebecse volna, a mit tisztelni kell ugyan, de a minek semmi egyéb jelentősége nincs.

S mint kétszáz évvel ezelőtt, a legyőzöttek, a compromissumnak ama páratlan művészetével, melylyel a britt arisztokratia az elkerülhetetlenhez alkalmazkodni tud, ideje korán tért engedtek, sőt a „haladó“ törvényhozásban maguk versenyeznek a győztesekkel, erősen bízva abban, hogy az érintetlen formák alatt mégis megmarad nekik a régi erő, a mely előbb vagy utóbb érvényesülni fog.

Ez idő szerint leveretésök döntő; az alsóház véglegesen egyed-uralkodóvá lett és elszedi a lordok kiváltságainak utolsó maradványait is. Törvényhozó és kormányalkotó hatalmuknak már úgy is régóta csak a neve volt meg; a két új választó törvény azonban az alsó-házat is elvonta befolyásuk alól. Elmúlt az az idő, mikor a Russel család feje harmincz hely fölött rendelkezett a parlamentben. A földbirtok nagyot veszített egykori jelentékeny befolyásából s a választások nagy részben az ingó vagyon és a radikálisok kezébe jutottak.

Egyszersmind azonban megváltozott az alsó-ház képe is: a parlament tagjainak értéke alább szállott. Vagyontalan, tehetséges ember előtt, a ki műveltebb vagy államférfiúi fölfogásra hivatottabb, semhogy a mindennapi kelendőségű

democrat rationalismushoz szegődjék, ha képmutató nem akar lenni, nincs többé nyitva az út, hogy ifjan a parlamentbe juthasson — pedig rendszerint csak az vívhat állást a házban, a ki harmincz éves kora előtt jutott be. A liberalis párt legjelentékenyebb élő államférfia, a kinek szemében az 1832 előtti régi választó-rendszer csupa képtelen és igazságtalan torzkép, maga is kénytelen volt e mű szerzője előtt elismerni, hogy oly férfiak, mint Pitt, Canning, Palmerston, ő maga is, oly ifjan nem, oly *homines novi* pedig, mint Burke, Macaulay és ismét ő maga is, éppen nem juthattak volna be a házba, az 1867-diki új választó törvény uralma alatt.

A mi még rosszabb, mint a politikai befolyás vesztese, az angol aristokratia kezdi veszíteni politikai képességét is. A történelem nem mutathat államot, — még a római vagy a velenceit sem — melyben egy osztály a politikai körültekintés, erély, következetesség, képzettség adományával oly mértékben föl lett volna ruházva, mint az angol aristokratia a XVII. század végétől a XIX-ik közepéig. Azonban kétségtelen, hogy az angol nemesség hagyományai elmosódni kezdenek. Hiába keresnénk köztök többé oly férfiakat, mint azok voltak, a kik még húsz évvel ezelőtt vezették az államot; fiaikat lenyűgözi a párt-rendszer, a mely teljesen leélte magát, s már csak mint kárttevő rém kísért a felső-házban, elriasztva a legjobbakat attól, hogy elfogulatlanul belenyúljanak a napi kérdésekbe. Az angol aristokratia azon a ponton áll, hogy olyan nemességgé váljék, mint a continens aristokrátiája, és, ha az elsőszülöttség joga nem volna, elveszítse, mint emez, politikai befolyásának még azt a maradványát is, a mit eddig megőrzött, vagy a mit még visszafoglalni módjában áll. Csak az a társadalmi befolyása maradna még, a mi hiúságon és előítéleten alapul, de nem a területi hatalmon és politikai képességen, mint elődeinek politikai befolyása. Bizonyítékai ez éppen végbe menő átalakulásnak nem hiányoznak. Még nem messze az idő, mikor egy szegény és műveletlen nemes ember — ez a *contradictio in adjecto* mindenki előtt, a ki az aristokratia lényegéről gondolkozott — nevetséges figura volt az angolok szemében. Ez már nem így van s még a *knighthood* és *baronetcy* czíme is, fekvő birtok és politikai szereplés nélkül, éppen oly keresett és irigylet megtiszteltetés lett, mint a rendjel vagy nemesi oklevél a continensen.

Az angol peer pedig, a hatalmát veszített felső-házba szorítva, tehetetlensége érzetével, az egész politikától mind jobban jobban elkedvetlenedik. A becsvágy helyét lassanként a merő kedvtöltés foglalja el. A politikai solidaritás érzete mind inkább eltűnik, minél kevésbé lehet azt törvényesen védeni. A rendi előítéletek, mint a nemzetiek, mint a vallásiak: erőtlenebbek, mint az előtt. A hajdani férfias, önérzetes, kissé nyers és egyoldalú angol gentleman helyét általában mind inkább az udvarias, egyoldalú, lágy, némileg méltóságtalan szalonférfi foglalja el, a ki Európa minden nyelvén beszél, orosz módra olvassa Hegelt és Heinét, Renant és Taint, a régi angol nyers erkölcsökön sajnálkozva nevet, egy pohár könnyű *claretet* jobban szeret a kemény *portnál*, a mit atyái ittak ebéd után, és szívesebben megy theázgatni, mint törni magát a fárasztó rókaüzésben. Van még egy másik faja is a mai angol nemesnek: a szellemtelen, ízléstelen, zajtalan gyönyörvadászok faja, melynek anyagiságát se friss humor, se férfias erőfeszítés, se társas eszmecsere nem nemesíti meg, mint megnemesítette amaz ép és erős nemzedékét, a mely a múlt századbéli aristokratikus Angliát oly nagygyá tudta tenni.

Ez lett eredménye a majd kétszáz éves törvényes tusának az angol polgár és angol lord között. A győzelmet az idegen talán tökéletesebbnek látja, mint a milyen. Roppant befolyást gyakorol még az aristokratia a földbirtokkal és a rang „prestige“-vel. Még csaknem bármelyik commonert megnyerheti a maga részére, leereszkedés, hizelgés, szükség esetében házasság által; de egészben nézve a viszonyokat, a beható szemlélő is kénytelen lesz igazat adni a futólagos látogató véleményének: az aristokratia le van győzve.

S hogyan áll a másik ellenfél, a mely 1688 óta az angol polgárság legderekabb részével s a gondolat szabadságával szemben foglalt állást, hogyan áll az egyházi hatalom?

Még mindenestre uralkodó helyzetben: püspökei ott ülnek a felső-házban s élvezik roppant jövedelmeiket, mint hajdan; még sok beszéd van a theológiáról s a *high-church* és *low-church*, *Puseyisták* és *Wesleyanusok* folyvást hajba vannak kapva; de mindez csak a fölület; a test alá van aknázva, s nem lehetetlen, hogy a mi Irlandban megtörtént, hamar bekövetkezik Angliában is; és könnyen jöhet oly miniszterium,

a mely végrehajtja, a mitől a mostani bizonyára visszaretten: *the disestablishment of the Church of England.*

Mert mi tarthatná föl bomlásában? Korona és nemesség bölcsen elválasztották érdekeiket tőle s ha nem tették volna is, kevesebb a hatalmuk, semhogy sikeresen támogathatnák. A népnél az egyházi kérdések iránti érdek, ha ki nem aludt is, de nagyon lelohadt. Még a fülbe-gyónás és gyertyák miatt folyt viták is, melyek húsz-harmincz évvel ezelőtt Anglia minden művelt emberét fölizgatták, ma, az egyháziakon kívül, legfőlebb azok csekély száma között zsibonganak még, a kik folyvást kegyesen gyülekeznek a hanyatló egyház körül s azt hiszik, az egész egész világ szeme rájuk van függesztve. Vallási szenvedély nincs többé. A positiv vallás gyöngülésének legbiztosabb jele, a régi Angliában teljesen ismeretlen türelmesség, már föltűnően mutatkozik s jól tudjuk tapasztalásból, hogy ki húzza ebből a hasznót: nem a középén járó nézetek, nem a világi és egyház-érdekek kiegyenlítésére törekvő kísérletek, más szóval nem a reformált egyház, hanem mindig vagy a logikus és ingatatlan jezsuiták, vagy minden istenségnek fennhájázó megtagadói, a materialisták. Az indifferentismus, a metaphisikai elmélkedés, a dogmátlan és formátlan religiositás nyerhet általa, ha proselytákat nem, legalább szabad teret önmagának. De mit nyerhetne vele a positiv vallás, a mely az idők kívánalmainak, eszméinek, érzéseinek többé meg nem felel s a logika elvi követelményeinek soha sem felelt meg? A gyakorlatias angoloknál valóban csodálatra méltó az a naivitás, melylyel a pápaság ellen háromszáz évig folytatott küzdelem feledségbe menni kezd, és türelmet hirdetnek azok, a kik negyven évvel ezelőtt még a katolikusokat minden politikai jogokból kizárták, sőt az ország ellenségének tekintették.

De vannak más jelenségek is, a melyek az angol egyházat fenyegető veszélyt tanúsítják. Rég ideje, mióta az anglikán egyház, egykor a tudomány és állami bölcsesség iskolája, egy jelentékeny és befolyásos embert sem adott a tudománynak vagy a politikának. Bentley a theologia tanára volt, Berkeley püspök; ma Oxford és Cambridge kitünőbb tanárai mind világiak. A püspökök egészen alárendelt szerepet visznek a felső-házban. Még oly rendkívüli tehetségű és népszerű ember, mint Wilberforce (az ifjabb) a winchesteri püspök, sem

tudott a parlamentben vezető politikai szerepet nyerni. Ezelőtt az előkelő családok legtehetségesebb fiai a papsághoz mentek, ma, a mint mondják, az ellenkező van szokásban; ezelőtt az egész nemzet buzgalma állt a klerus mögött, ma nem áll egyéb, mint pénzbeli hatalma; ha ezt elveszik tőle, vége van egész befolyásának is. És nem csupán az egyház fogja e veszteséget megbánni, hanem az állam is.

Az államférfiak hagyományos képző iskolája, melyből a kormány mindig megújulhatott, nem az egykori többé. Az aristokratia igen lanyhán folytatja fiai politikai képzését; gazdag nemesi családok másodszülött fiai elébe teszik a biztos hivatalt a minden véletlennek kitett parlamenti pályának és a squire — falusi nemes — 1867 óta már igen nehezen juthat be a képviselőházba. Hivatalnoki rend, mint a continensen, Angliában még nincs, és az ügyvédi kar — *the bar* — mindig kevesebb ujonczot ad a politikai törzskarhoz. A mostani vezérférfiak többsége még a régi virágzó iskolából, a század első feléből való, de ifjabb sarj nincs s az új jövevények néhány év óta a társadalom egy más osztályából kerülnek: a kereskedés és ipar köréből.

Maga az alsó-ház, melyben az előtt a nagy földbirtok befolyása volt irányadó, mint fentebb már említettük, most egészen más hatalomnak van alávetve. A ki azonban azt hinné, hogy kegyosztás, megvesztegetés, nepotismus, személyes intrigák, önkény és szenvedélyek nem működnek többé, mert a souverain változott; vagy viszont, a ki azt képzelné, hogy a nagyon csodált aristokratikus Ó-Anglia nem ismerte ezeket a bajokat, a miket Európa-szerte a burokratikus kormányok kárhózasos tulajdonságának szeretnek nézni, az egyaránt nagy tévedésben volna. Hogy egy préfet vagy egy földbirtokos, egy nagy gyáros vagy egy munkás-egylet gyakorolja-e azt a törvényen kívüli nagy befolyást az állami életre, az semmi esetre sem mindegy az összességre nézve, mert a tényezők mindenike másféle érdekeknek áll szolgálatában; az pedig, hogy miként gyakorolják az ily befolyást, csak formakérdés. Hogy azonban az emberi érdekek sokkal finomabbak és sokkal bonyolultabbak, semhogy azokat a törvény valamennyit előre láthatná, tekintetbe vehetné és összeegyeztethetné, s hogy ennél fogva azoknak, akármennyi reformot léptetünk is életbe, törvényen kívüli úton kell befolyásukat érvényesíteni: ez a

dolognak a lényege. A hol a nyilvánosság ellenőrsége ezt a törvényen kívüli befolyást korlátok közt bírja tartani, azt az országot mondja közönségesen a világ „szabadnak“ (természetesen ezzel nem akarjuk a szabadságnak elméleti meghatározását adni). Hogy az épen uralmon levők honnan vették eredetüket, annak alapjában véve, semmi köze a szabadsággal, valamint lassan-lassan még a legfölületesebb politikusok közt is útat tör az a meggyőződés, hogy a demokratia és a szabadság épen nem egyet jelentő fogalmak.

Minthogy aztán a különböző, gyakran igen ellenkező érdekek, az emberi dolgok természete szerint, nem érvényesülhetnek egy időben egyformán, hát hol az egyik, hol a másik jut túlsúlyra. Ahhoz képest, a mint valamely érdek vagy érdekek csoportja fölülkerekedik, a többi egymással összefüggő érdekek nagyon kezdik azt érezni és ellene támadnak; s minthogy minden emberi dolognak megvan a gyöngye oldala is: természetes, hogy az ellenzéknek soha sem nehéz az épen uralkodó hatalomnak hibáit és visszaéléseit ríktó világításban mutatni föl. A mely ország a burokratia pedans igazgatása alatt vesztegel, irigy és csudáló pillantásokat vet a szomszéd ország aristokratikus önkormányzata felé, míg emitt talán már titokban a fizetéses, tanult, szakértő és csak az állam érdekeit szolgáló tisztviselők után óhajtoznak. A hol a nyilvánosság és a nem felelős parlament által valamely nagy államférfi önmagát, vagy a nemzet őt, minden lépten-nyomon akadályozva, hátráltatva, sőt épen meg is gátolva érzi, hogy a hasznost, az ildomost, néha talán a legszükségesebbet is megtehesse, gyakran eszébe fog jutni s vele együtt a nemzetnek is, a fölvilágosodott despotismus szép korszaka, melyben minden jót keresztül lehetett vinni, a felelősségtől mentes közepszerűség, tudatlanság és értelmetlenség gáncsoskodása nélkül. Ha azonban ezek a korlátok egy ideig félre voltak hárítva, teteti aztán az uralkodó, legyen ez akár király, akár miniszter vagy néptribun, a legjebbat, a legszebbet, a legüdvösebbet: a nemzet mellőzöttnek fogja magát érezni, s közrehatni, közbeszólni, vagy a legszerényebb esetben legalább is bele nézni akar a dolgokba, azon, bizony jogosult, ürügy alatt, hogy a homályban és korlátlanul intézkedő hatalom az önkény és haszonlesés kelepczéjébe jut. Mivel pedig egy egészen egyensúlyban lebegő, a mint mondani szokták, vegyes alkotmány,

a mely alakra nézve a monarchia, az aristokratia és a demokratia előnyeit, lényegére nézve az államiság, a tőke és a munka, magok közt ismét ezerféleképen ellenséges érdekeinek megóvását magában egyesítené, mivel az a minta-alkotmány, a mit Montesquieu Angliában csudálatosan megtestesültnek vélt, épen oly lehetetlen, mint az a mai napság keresve keresett eszménye a félig központosított-bureaukratikus, félig helyi-választó közigazgatásnak, a melyben minden érdek, a nagy és az apró, a szellemi, az erkölcsi és az anyagi, a tőkée és a munkáé, a földművelésé, mint a tözséré, a kereskedelemé és az iparé, sőt ezeknek egyes ágai is, egyenlően képviselve volnának — be kell következni a harcznak, a melyben hol az egyik, hol a másik nyeri el egy időre az uralmat.

Angliában már a katholikusok emancipációja, a cornbill, az 1832-diki reformtörvény régen előkészítette formailag, Smith Ádám, Bentham, Stuart Mill bensőleg, a nagy új fordulatot; de a rohamosabb átalakulás egész határozottan csak a krimi háború és az indiai nagy forradalom óta kezdődött. A kelet-indiai társaság megszüntetése, a jón szigetek átadása, a két választott bíróság, az anglikán egyház rendszeres kisajátíttatása Irlandban, az ír földbirtoki törvény, a második reform-bill, az új oktatásügyi törvény, az egyetemek megnyitása, a pályázat útján kezdett kinevezések, a titkos szavazat (ballot), az eladható tiszti állomások eltörlése, egy új főlebbviteli törvényszék alapítása — gyorsan következtek egymás után, tíz rövid év alatt, s mutatják a különböző réseket, melyeket a demokrat rationalismus a régi aristokrat Anglia irrationalis bástyaiban tört. Már is látható az első hajlam a fizetési okleveles tisztviselő-kar befogadására; már hallani panaszokat a laikus törvénykezés, esküdtszék és békebírák ellen. Nem tarthat sokáig, hogy a *vestries*, *aldermen* és *magistrates* stb. helyet adnak a rendes bureauknak s akkor a hires önkormányzat, mely alapjában mégis mások által — azaz a népnek a nemesek által — vitt kormányzata, a múlt idők emlékei közé fog jutni, mint minden, a mi túlélte vagy túl fogja élni magát, London Lord Mayorját sem véve ki. Az úgynevezett önkormányzathoz igen egyszerű, úgy szólva patriarchalis viszonyok kellenek; a modern közigazgatás bonyolódott gépét oly embereknek kell vezetniök, a kik szakképzést nyertek. A póstakocsi bakjára épen oly szívesen és aggodalom nélkül

bocsátok egy gentlemant, mint magát a póstakocsist; a vasút gőzgépére azonban már gépészt kérek magamnak. Ha nem csalódnunk, ilyes természetű az angol nép általános érzése is.

Egyébiránt épen újabb időben, az új választó törvény körüli mozgalmak, ellenkező áramlatot mutatnak. Az 1867. évbeli agitatorok a „nép“ alatt mindig csak a nagy városok munkásait értették, ezeknek igyekeztek választó jogot vívni ki — a mi természetesen az általános választási joggal volna határos; a földműves nép nekik *numerus, fruges crumere nati* maradt. De a modern demagog a logika által kötve van s a meghökkent conservativoknak végre eszökbe jutott, a mi Bismarcknak már tíz évvel, III. Napoleonnak már huszonkét évvel előbb jutott eszébe, hogy az általános szavazatjog intézménye orvosságot is rejt magában, a saját döresége ellen. Indítványozzák a *household-suffraget* a mezei nép részére, s a radikálisok ezt nem vethetik el, ha minden elvöket megcsúfolni nem akarják. Ezzel pedig a földbirtokosok s általában a gentry kezébe hatalmas fegyver volna adva, csak tudna vele némileg is bánni. De az utolsó tíz év alatt úgy elszoktak a politikától, hogy az eszes és ügyes radikálisok vagy a városi kereskedőféle nép könnyen kifoghat rajtok. S aztán, ha sikerülne is elvesztett befolyásuk egy nagy részét visszanyerni, vajon soká tarthat-e az?

A népek történetében vannak forduló pontok, mikor bizonyos mozgalmak csaknem egészen kisiklanak az egyéni vezetés alól s a kapott sebesség erejével gördülnek tovább feltarthatatlanul. Az angol állam demokratikus mozgalmai egy időre megakaszthatók; előbb-utóbb megint futásnak indulnak s a megállapodás, az igazi visszatérés, csak akkor következhetik be, ha a túlfutótt mozdony, vezetőivel együtt, szétrobbanva hever a földön és az örökké működő, elpusztíthatatlan organikus erők és csirák, melyek megvannak minden társadalomban, ismét dolgozni, hajtani, nőni kezdenek, akár új életet lehelve a még megmaradt régi formákba, akár új alakokat alkotva magoknak.

Két, látszólag ellenkező tény tűnik föl a figyelmes vizsgálónak az angol életben: az a roppant fordulat, mely egy emberélet óta a szellemek és érdekek irányzatában végbe ment és még végbe megy s az angol nemzeti jellem változatlan megmaradása.

Bizonynyal a világ egy népe sem dicsekedhetik oly teljes történelemmel, mint az angol. Szakadatlan, tevékeny, serény volt az száz éveken át, hol katonai, hol politikai, ma vallási, holnap tudományos irányban, a mellett folytonosan gyarapítván az ország anyagi gazdagságát. Német- vagy Olaszország száz évnél hosszabb időig, úgy szólva, ugarban hevert; Anglia soha sem pihent új és új termékek létrehozatalában. Még ma is legföltünőbb Angliában a nagyszerű tevékenység.

A ki London utcáin jár, a Themzén lehajóz, valami irodába megy, ügyvédhez vagy lapszerkesztőségbe betekint, a parlamentet megnézi, sőt még ha egy clubban magát kinyugodni akarja is: mindenütt ugyanazt a — nem lázasan izgatott — hanem nyugodt, folytonos, gépszerű tevékenységet találja. Még ha megáll is ez, nem olyan szünet az, mint az élő izmok lassú elbágyadása és meglazulása, hanem inkább mintha egy érczsavar állítaná meg hirtelen a zúgó kerékművet, hogy bizonyos meghatározott számú órák elteltével a gátló csavar ismét kihúzatván, tovább ropogjon félelmes morgással és recsegéssel. Itt nincs idő heverni, merengeni, enyhén élvezgetni; itt még az élvezet is, ha egyszer az élet céljává lett, nyers materialismussá fajul el vagy pedig rendszeresen üzött erőfeszítő feladattá válik; a szelid epikureizmus ismeretlen virág s az eszményi ábrándozó kétségkívül a gép kerekei közé jut.

Innen van a roppant productió. Ha valaki naponkint két-három órával többet, egyszersmind életének hosszabb időszakán át, s ez egész idő alatt megfeszítettebb erővel dolgozik mint a szomszéd országban, kétszer akkora gazdagságnak is kell ott fölhalmozodnia. A gazdag, az élteőbb ritkán dolgozik a continensen; itt a milliomos, a hetvenes öreg, épen úgy töri magát, mint ha állást kellene kiküzdenie, vagy arról gondoskodnia, hogy megélhessen. A termelésnek megfelel a fogyasztás is: az angol nem szívesen takarékoskodik; körül veszi magát mindenféle kényelemmel, dúsan táplálkozik, ápolja testét; mintha a gépet, a pihenő órák alatt, tetézte megrakná szénnel, hogy holnap ismét annál jobban dolgozhassék. Nem rakogat félre, mint a franczia, nem pazarolja azt, a mit még meg nem szerzett, mint az orosz vagy a magyar, nem húzza össze magát, hogy dolgoznia ne kelljen, mint az olasz, nem elégszik meg a belső élet teljével, melylyel a német a külső élet nyo-

morúságáért magát vígasztalni szokta — ő természet, hogy fogyasztson, s fogyaszt, hogy természetessen, a mi által végre a természetmény tömege folyvást szaporodik, hasonlónvá lesz ama koloszális gyümölcsökhöz, melyeket Angliában a műkertészet szokott természetni, s melyek az olasz gyümölcsöt nagyságra, színre, levességre fölülmúlják, csak édességre és zamatra nem.

Összefügg e tevékenységgel az a sajátságos angol realis komolyság. Nem tudnak semmit könnyen venni, de eszményítve venni sem. Mindent gyakorlatilag fognak. Angliában aligha támadhatott volna egy Montaigne, de egy Plató sem. Az angolnak jobban tetszik egy jó ökölcsapás, mely az ellenfelet leteríti, mint a legremekebb *pointe des fleurets*, mely nem tesz benne semmi kárt. Pusztá virtuoizitás nem kap tőle tapsot. Sőt az ügyes dialektika sem ragadta el soha s még kevésbé bocsátkozik gyümölcstelen elmélkedésekbe: minden bölcselője positiv, Bacontól és Locketől Benthamig és Millig. Többnyire philanthropok is: ez épen az angolok idealismusa. Véneknek tartják az emberi sors javításában tevékeny részt nem venni. Skepticismus épen oly távol van tőlök, mint az elvont rajongás. Hisznek a jelenségek valóságában, mintha Berkeley soha sem létezett volna, s mivel igazságszeretők, másról is fölteszik, hogy komolyan veszi a dolgokat. Ez a sajátságos naivitás — a mit a franczia alig bírna igazán megkülönböztetni az együgyűségtől — nagy erőt ad nekik, de némileg esetlennek is tünteti föl őket. Gladstonjaik épen úgy hisznek saját politikájokban, mint Browningjaik saját költeszeteikben, Milljeik saját philosophiájokban: mindnyájan hiszönmagokban. Ezért aztán még a kétes erényeket, sőt a már nem is kétes erénytelenségeket is komolyan űzik, oly fontoskodással, a melyen olykor nevetni volna kedvünk: becsvágy, jótékonyság, sőt a képmutatás is rendszert követnek.

Mind ebben nagy erő van, mindez nagyon bámulatra méltó, de még sem bírnók e légkört kiállani, ha az idealismusnak, a mely nélkül az emberi élet nem volna méltó az életre, két tiszta patakja öntudatlanul nem csörgedezne ott: a humor és a multakhoz ragaszkodás. Amazt mindenki mindenütt élvezheti: a vidámság és fájdalom, a tréfa és komoly, a mély értelem és vidám képtelenség ama vegyülete, mely az angol irodalom termékeny mezején Chaucertől Shakespeareig,

Butlertől Fieldingig, Sternetől Dickensig átvonúl, földeríti az olvasók lelkét messze túl a sziget-ország határain is. Nem így az a másik idealis vonás: a történelmi érzék. Ez csak az előtt nyílik meg, a ki az angol földön jár s a kinek szeme van hozzá, hogy észrevegye.

Mi egyéb a történelmi múlt, mint eszményi kapocs az egymásra következő nemzedékek között? Ha könyvet olvasok, ha tájat nézek, ha valakivel érintkezem, az, a mi ebből nálam megmarad, az a kevés, de jellemző, a mi emlékezetemhez tapad, az annak a könyvnek, tájnak, embernek eszméje. A nép szellemében élő történelem hasonló eszméje annak a népnek s minél teljesebben, intenzívebb és megfoghatóbb alakban él ez a történelem, annál gazdagabb, erősebb, plasztikusabb az eszme. Ezért nincs oly história, mely az angollal mérkőzhethetnék, még ha Shakespeare, Walter Scott mély fölfogása oly hozzáférhetővé nem tette volna is azt. Ez teszi széppé London némely részeit; a történelem hatalmas művész, olykor oly hatalmas, mint maga a természet. Mily rútak a Cornhill vagy a Cheapside magán-épületei, mily esetlen és durva a *mansion-house* vagy a börze, mily ízléstelenek ezeken a részletek, s mégis, festői szempontból, alig van valami szebb, mint eme városrészek képe, melyek századok óta nőttek ott egymásra, melyeken egy minden disharmoniát eltüntető általános összhang üledett meg, a mi kiegyenlíti a contrastokat, egy élő Antwerpen vagy Gent; szép ama szépség teljében, mint némely elbájoló táj, a melyre a philiszter azt szokta mondani: mit gyönyörködhettek ebben a lapos vidékben, a hol se vizesés, se rom, se szikla nincs; hisz' ez csak a mi egyszerű szántó-földünk, a melyen naponként dolgozni szoktunk.

Minő élő összefüggés a múltakkal a Lincoln's Inn vagy a Temple's Inn s mily varázsa van bennök ennek. A fák még most is ugyanazok, — az angol soha sem vágja ki a fát, ha elkerülheti — a melyek alatt már Henry Fielding tanyázott; itt ezen a réten, a város közepén — másutt régen virágágyas parkot csináltak volna belőle — itt szakították hajdan a két végzetes rózsát; amott a régi Temple-egyháza XII. századból, de hajója a XIV-dikből, a könyvtár mellette a XVIII-dikből s egy oldalsarnoka a XIX-dikből. S ha e csarnokokban, a csön-des, árnyékos udvarokon, a barátságos folyosókon szét néz s az elkopott falépcsőkön fölmeleg az ember, mint négy-ötszáz évvel

ezelőtt, ugyanolyan birákat, ügyvédeket, törvénykereső népet lel ott, a kik London legélénkebb, legzajongóbb részének kellő közepén ütötték föl tanyájokat, a hol egy kerézkörrenésnek, egy patkó kopogásának se szabad a csöndet háborítani. Ha ötszáz lépéssel odább mégysz, meglátod azt is, hogy e törvény-székek miként végeznek: ott terül London kellő közepén, a hol minden talpalat föld aranyat ér, egy roppant kiterjedésű, befü-vesedett, elhagyott piac, a közepén egy roskadozó lovagszobor, vagy inkább lovag nélküli kő-ló; igazi képe a pusztulásnak; ez a Leicester-squarei pörös telek, mely ide-stova száz év óta várja a legfőbb törvényszék ítéletét, hogy kié legyen, ki építhet reá, ki veheti használatba.

Még feltünőbbek a folyvást élő múltnak ez emlékei némely vidéki városban, kivált Oxfordban. Aligha van szebb városi kép a világon, mint Oxfordnak hosszú, szép hajlásban forduló főutcája, számtalan góth, román, renaissance, rococo homlokzataival, tornyaival, erkélyeivel; itt testi szemeivel látja az ember Anglia szellemi történetét; e csarnokok, e bolt-ívek alatt, e termekben, e pompás parkokban növekedett az angol ifjúság színe-java századok óta, itt gyülekezett az angol tudomány, itt elmélkedett az angol gondolat, itt tombolta ki magát az ifjú életkedv. S ez nem korláttal elzárva, katalogusba szedve, muzeum-módra, lelketlenül van itt közszemlére téve ki; hanem él ma is, ép oly eleven erőben, mint száz évekkor ezelőtt, pezseg az ifjúságtól s érzik benne a lakott hajlék melege; ugyanazon szószékekben ül a tanár, a melyből előde a reformatió idejében szónokolt; a lapos sipkájú tanulók ugyanazon réten játszák a crickettet, a melyen ősapáik játszták ugyanoly sipkában ugyanazt a játékot. Még csak egy hézag sincs itt sehoh; egy szeme sem hiányzik a láncznak föl egész a középkorig. Innen került ki, most negyven éve, az ifjú Gladstone, innen Manning érsek, de innen Új-Anglia positivista iskolája is, a radikális gondolkozók és politikusok, a kik Comte józan evangeliumát hirdetik s küzdelemre kelnek Ó-Anglia és az ő aristokratikus bűnei ellen.

II.

Ha valamely nép hosszú időn át egy bizonyos irányban tevékenyen működött, e tevékenység még mindig eltart jó

darabig, bár aránylag gyümölcsözetlenül, még azután is, midőn már a nemzet előkelői más térre kezdik összepontosítani erejüket és törekvéseiket. Így élte túl Olaszországban az általános művészi munkálkodás az igazában alkotó korszakot (1475—1525) több mint száz évvel; így Németországban az általános tudományos munkálkodás ma még épen oly tevékeny és talán tömegesebb, mint abban a korban, mikor az ország tulajdonképen megalapította műveltségét (1775—1825). Sőt a ki a XVI-dik század végén Bologna és Nápoly festőiskoláit meglátogatta, nem kevés tanulmányozásába kerülhetett meggyőződnie arról, hogy az olasz művészet, bár az otthoniaknak ezrei által űzve, az idegenek ezrei által tanulva, mégis elvirágzóban van, s a ki ma a német egyetemek életét látja, alig hihetné el, hogy több mint egy életkor óta a német nemzet érdeklődése többé nem csupán a tudományra van irányozva, mint volt a század elején.

Így van Angliában a politikával. A nemzet oly soká fordította legfőbb érdekeltségét az államra, oly soká szentelte legjobb erőit kizárólag az államnak, oly tökéletessé lett az állam gépe, hogy még ma is csodálatra méltó módon dolgozik tovább, s ugyancsak jól szemügyre kell vennünk, míg észre vesszük, hogy az első rangú ifjú emberek megszűntek szolgálni az államot, hogy az államügyek menete nem monopolizálja többé a nemzet egész figyelmét. De a figyelmesebb vizsgáló meg fog győződni róla, hogy úgy van.

A ki fogalmat akar szerezni arról a változásról, a melyen Angliában a közszellem fél száz év óta keresztül ment, olvassa Palmerston leveleit, naplóit és töredékes önélet-iratát, melyeket Sir Henry Bulwer, Lord Lytton testvére, bocsátott közre két kötetben. *)

Minő más világba vezetnek az „Old Palm“ ifjúkori levelei, mint a mai Albion. Az 1870 utáni Franciaország, a három közbeeső forradalom, a kormányrendszerek fölforgatása, a dynastiák változása daczára, jobban hasonlít az 1820-diki Franciaországhoz, mint a mostani Anglia a Palmerston ifjúkorabeli Angliához, bár itt egyetlen csepp vér sem folyt, egyetlen palota vagy börtön sem borúlt lángba.

---

*) *The Life of H. J. Temple, Viscount Palmerston.* By Sir H. Lytton Bulwer. — London 1871.

Az ó-angol politika utolsó nagy képviselője már ifjú korában egészen úgy tűnik föl, a milyennek férfi éveiben ismertük: komoly, a hol helyén van a komolyság, derült, a hol a derűtség megengedhető; élni szerető ember és üzletember egyszersmind; egészséges, gyakorlati értelem vezeti, a hol hazájának érdekei, emelkedett, nemes fölfogás, a hol annak becsülete és nagysága forognak kérdésben; megtestesült arisztokrata és angol-ember, a ki azonban mindig az elnyomottak pártján van s jobban ítéli meg az európai viszonyokat, mint Európa bármelyik államférfia — minden esetre jobban, mint Metternich; nincs benne semmi érzelgősség, de telve van szívjósággal és őszinte részvéttel. Bizalmas leveleiben sokat beszél magáról és saját érdekeiről; becsvágyát legkevésbé se rejtegeti; de voltaképi hiúságot egyetlen szóval sem lelünk bennök s természetesen ál-szerénységét még úgy sem. Sehol semmi nyoma a kapzsi nyereség-vágynak; sehol annak a magában-tépelődésnek, a mit épen a becsvágyó fiatal emberek ritkán kerülnek el. Se erkölcsileg, se testileg nincs hajlama semmi betegségre. Szórakozásai a testestül lelkestül ép embert mutatják, s akár mihez kezd — ügyekhez vagy mulatsághoz — mindig *totus in illis*. Mikor lovairól és a futtatásról beszél — melyben ő csak a sport izgalmát és örömét kereste és nem, mint mai napság igen sokan, a nyereséget — azt hinné az ember, hogy ez neki az egyedüli érdeklődése; épen oly élénken szól a vadászatokról, mint igazi szakértő és erdő-búvár. A politikai tevékenység azonban természetesen mindent fölülmúl nála s ifjúkori levelei, melyeket még nőtestvéreihöz írt is, gyakran elejétől végig igazi politikai tudósítások, nincs bennök egyetlen családi szó, egyetlen gyöngédség sem és a levél végén minden átmenet s minden szokásos befejezés nélkül röviden ezzel zárja be a politikai közleményeket: *Adieu!* — *yours affectionately Palmerston*.

Bár az állam mindennek előtt való neki, de épen nem felejtkezik el személyes érdekeiről se; kimegy birtokaira valahányszor teheti, javító terveket forgat a fejében, foglalkozik földművelési, ipari, bányászati ügyekkel, utak, csatornák kikötők építésével, mintha mindegyik különös szakja volna de saját érdekeivel mindig egyesíti bérelőinek, sőt a szomszédos népnek érdekeit is. Lankadatlanul fáradozik, hogy a szegény ir parasztok sorsát javítsa, függetlenebbé tegye őket,

iskolákat alapítson nekik, a papságot türelmesebbé tegye irányokban stb. De mindezt az emberszerető érzelem fitogatása nélkül, a mint általában nem szeretett erényeskedőnek látszani és a női szépség s női bájak iránti fogékonyságát sem rejtegette soha.

Rendkívül becsvágyó s felhasznál becsvágya kielégítésére minden eszközt, a mit lelkiismeretével és méltóságával összeférőnek tart, de kétes lépésre nem tántorul soha. Nem haboz barátait és rokonait, a kiket alkalmasaknak tart, zsiros állásokra emelni s egészen természetesnek találja, ha mások is azt teszik; de soha semmi sem bírhatja arra, hogy az államszolgálatra képtelen embereket csempészsen be, mert vele személyes viszonyban állanak. Kész egy talán már önmagának szánt magas méltóságot esetleg átengedni másnak; de ha az neki már oda is volt ígérve, vagy legjogosabban őt illeti, semmiféle álszégyenkedés nem gátolja, hogy az ígérethez vagy jogához ragaszkodjék. Épen oly őszinte önmagával, mint másokkal szemben: soha sem feledkezik el a helyes korlátokról. Mikor huszonöt éves korában megkínálták a pénzügyminiszteri magas állással, visszaútasította azt és megelégedett az aránylag jelentéktelen hadügyi államtitkársággal. Később se engedte, bár a nagy hatalom csábjait, a gazdagság becsét s a fényűzés ingerét korántsem vetette meg, se a fény, se a roppant jövedelmek, se a nagy hatalom által elvakíttatni magát, hogy elfoglalja a rendelkezésére álló indiai vagy csak az irlandi igazgatás fő vezetését is; mindeniket visszautasította ismételten. Ez az ildomosság és mérséklet se elevenességéből se bátorságából, se határozottságából nem von le semmit. A magán- és a közéletben egyaránt mindig egyenest célja felé tart; kerül szóban és tettben minden bizonytalanságot; szilárdan szemébe néz minden akadálnak; bátran neki vág, ha kell; elvállal minden felelősséget azért, a mit jónak tart s a nyíltság, becsületesség és biztosság által sikerül oly eredményeket érnie el, melyeket az emberek többnyire csak görbe úton, csellel és ravaszsággal hisznek elérhetni.

Levelei az embert, sürgönye a politikust jellemzik egyaránt tiszta fényben. Jól esik látni, hogy a közéletben sem csal meg senkit frázisokkal. Nem igyekszik nagy eszmék és európai föladatok köpenye alatt apró előnyöket halászni vagy kétes úton jutni magas célokhoz. Mindig országa érdekei vannak

szeme előtt s ezt be is ismeri nyíltan, de csak az egyenes úton keresi azokat. Nem ismer más, mint az irott jogot. Nem emlegeti nemzete becsületét és nagyságát, de soha meg nem szűnik örködni azokra; s mivel soha egy arasznyit sem enged, a hol hazája részén hiszi a jogot, soha nem retten vissza semmitől, a hol hazájának méltósága forog kockán, sikerült neki hosszú életén át megővni hazája jogait, méltóságát és érdekét, a nélkül, hogy a békét megzavarta volna. Senki sem akasztott ki kevesebb „elvet“ mint ő; de senki sem követte állandóbban a becsületnek és az igazságnak legfőbb elvét. Kevés vagy talán éppen semmi általános eszmén sem csüggött, de úgy látszik öntudatlanul is mindig előtte állt az angol politika ama vezéreszméje: hogy Anglia szerepe, saját érdekeinek megóvása mellett, hatalmasan védeni az európai békét, egyensúlyt és a szerződéseket.

Szóval úgy köz, mint magán életében a legszebb példája annak az ember-typusnak, a mely csak Angliában volt lelhető, de már ott is kiveszöben van: az államférfi és az ember ama typusa, a mely, bár philosophi képzettség híjával, költői érzék nélkül, érzélgés nélkül, eszményi lendület, vallási rajongás, töprengő erkölcsösködés nélkül, mégis mindig az igazságot látja, mondja, teszi és érzi, a ki élvezeteivel, tevékenységével, óhajtaival mindig a valóságban él s kinek az ösztöne és a megszokás biztosabb vezetői, a kötelesség, a becsület és haszon útján, maga és hazája javára, mint akármiféle bölcséleti, erkölcsi vagy politikai rendszer lehetne.

A mai nemzedékből aligha nő többé ilyen ember. Az angol viszonyok figyelmes szemlélője előbb-utóbb kétségtelenül azt veszi észre, hogy már nem csekély idő óta Anglia legkiválóbb fejei elfordúlnak a politikától, mint régebben a vallástól, s a tudományhoz pártoltak át. Az ifjabb nemzedék pedig különös scepticismusszal, sőt mintegy előkelő szánalommal tekint a politikai életre; a philosophia kérdései jobban érdeklik őt, mint az államiak, s ha ezekkel bajlódni kezd is: tudományos, philosophiai szempontból, mint elméletet s nem mint gyakorlati feladatot tárgyalja őket. A darwinismus és positivismus szenvedélyesebb vitákat támaszt, mint a conservatismus és liberalismus. És nemesak az ifjakat, hanem az öregek kiválóbbjait is ily élénken kapják meg az „új eszmék“. Csak némely clubokba kell betekinteni, hogy meglássuk, mennyire

elterjedtek a művelt közönség között oly nézetek, a melyek a régi hagyományos véleményekkel és észjárással a legélesebb ellentétben állnak. A francia, sőt a német is mostanság, negyven éves korában „készen“ van. Idegen eszmék többé nem változtathatnak nézetmódján, s ezt ő maga is annyira tudja, hogy az idegen eszméket meg sem akarja hallgatni. Sőt ez talán a legbiztosabb jele annak, hogy valamely nemzet művelődése többé nem fejlődben van, hanem kifejlett. A mai Angliában mindennap megtörténik, hogy ötven-hatvan éves emberek idegen nézetekhez térnek, Saulból Pállá lesznek s az új eszmékért ifjú élénkséggel sietnek harcza.

Ezzel függ össze folytonos gyöngülése ama nemzeti szoros köteléknek, a mely Angliát oly sokáig jellemezte. Az igazi államérdek ritkán egyeztethető össze a tiszta humanistikus meggyőződésekkel: bizonyos nemzeti korlátoltságon kell annak nyugodnia, mely erkölcsileg mint önzés, szellemileg mint kizárólagosság nyilatkozik. Anglia hagyományos külpolitikájának abbanhagyása, a mit vagy tizenöt év óta veszünk észre, nem történhetett volna meg, ha, legjelentékenyebb szellemei és fiatalsága által, a nemzet bizonyos kosmopolitismushoz nem hajolna s el nem fordult volna a csatakész politikától. És ez az irány nem is szorítkozik csupán a jelenre: nem elég Angliának, hogy a continens politikájától távol tartózkodjék, hogy földjé a joniai szigeteket, hogy a keleti kérdést humanitarius szemüvegen át tekintse, hogy az éjszakamerikai államokkal szemben, teljes joga tudatának daczára, a háborút minden áron kerülve, engedékenységet mutasson; vannak angolok — ha jelentéktelenek volnának, nem volna a dolog fontos — a kik többé nem foghatják fel III. Vilmos európai politikáját, ócsárolják Pittét és vállat vonnak Palmerstonéra; jelentékeny és szellemes angolok, a kik Anglia hősi küzdelmeit Európa politikai és vallási szabadságáért XIV. Lajos és Napoleon idején, merő Don Quixotiadoknak nézik. Ily felfogásmódnak a következményei sem maradhatnak el. Ha idejében el nem jön a visszahatás, akkor Anglia állama, mint egykor Holland, megszünend döntő befolyással lenni Európa történelmére, a mi egyébiránt Anglia népét nem fogja gátolni, hogy ily befolyást gyakoroljon. Hiszen már egyszer átélt egy ilyen korszakot s ki dönthetné el, hogy I. Károly és II. Károly gyöngé Angliája nem tartósabban folyt-e be Európa sorsára,

mint III. György hatalmas Angliája? Az a XVII-ik század, melynek folyamában, ha Cromwell rövid korszakát kiveszszük, Nagy-Britannia nem tett számot Európában, az volt Bacon és Hobbes, Locke és Newton százada: az angol állam legfényesebb korszaka, Chatam, Burke, Pitt és Fox ideje, egy világmozgató eszmét sem termett. Angliának általánosan elismert szellemi uralma Európában, Anna és I. György uralkodása alatt, a nemzeti hanyatlás korszakában vette fejlődése eredetét, épen úgy, mint Németországban az egy emberöltő óta elért szellemi fensőbbség a politikai süllyedtség éveiben készítettett elő. Franciaországban sem történt ez másként; a művelődés ott is XV. Lajos rosz korszakában érte el teljessége fokát.

S a ki meg akar győződni, mily intensív a szellemi élet Angliában épen most, ne érje be könyvek olvasásával, hanem menjen egyetemeikbe, *debating club*jaikba, tanulmányozza a tudományos és philosophi folyóiratokat keletkezésök légkörében. Már Németországban kezdenek megkövesülni az egyedül üdvözítő tudományos rendszerek; az ifjú tudósok már kezdenek esküdni a *mester szavára*; már német szokássá lett a tudomány választott népének nézni magokat — megannyi biztos jele, hogy az igazi tudományos szellem veszendőben van s a *tanúltság*nak enged helyet. Ellenben minő az egyéni függetlenség Angliában! Ott mindenki magának, magára dolgozik, természetesen minden bajai közt, de minden előnyeivel is az autodidaxisnak: a tudományos meggyőződés kedve, erélye, bátorsága, szenvedélye vezeti, nem ismerve semmi tekintetet. A németek e század első negyedében nagyon jól laktak a philosophiával s oly csömört kaptak tőle, hogy még ma sem igen tűrhetik az ily táplálékot. Pedig a philosophia a szellemi élet sava. Annak a nemzetnek, mely a philosophiától úgy elfordult, mint a mai német nemzedék, oda kell jutnia, hogy a tudományt routinszerűen üzze. Ki tagadhatná, hogy egyetemeiken a termek üresen maradnak, ha a metaphysika, vagy csak a psychologia tanára is, lép a szószékre? Ki vonhatná kétségbe, hogy csaknem mindig politikai nézetek, nem philosophiai vélemények szolgálnak a német tudományos rendszerek alapjául. Másképp van ez Angliában: a philosophiai kérdések átjárnak mindent, nemcsak a természettudományt, a történetírást, a nemzetgazdaságot, de az államtudományt is.

Ám olvasd Fitzjames Stephen művét: *Liberty, Equality, Fraternity*, és John Morley s Frederick Harrison válaszait e nevezetes műre; olvasd Herbert Spencer társadalmi tanulmányait vagy a Comtisták iratait. Természetesen nem Hegeli, még kevésbbé Kanti philosophia ez, hanem igazi ivadéka a XVII. századi angol philosophiának; de mégis philosophia, tehát olyan valami, a mi a continensen, Francia-, Olaszországban még inkább, mint a német földön, már névről is alig ismérletes.

Ha egybefoglalunk minden ily jelenséget, s összehasonlítjuk azokat a német közélet jelenségeivel, ha tekintetbe vesszük a politikai eseményeket, olvassuk e két nemzet legnevezetesebb íróinak legújabb műveit, megfigyeljük minő munkák és folyóiratok kapnak itt és ott legtöbb olvasót, minő tárgyról elmélkednek a férfiak, miről vitáznak ifjaik: aligha azon meggyőződésre nem fogunk jutni, hogy a germán faj e két ága, épen ez idő szerint, szerepet kezd cserélni, a philosopháló nép már politizálóvá, a politikus philosophfá lett — a mi különben egyáltalán nem azt teszi, hogy a németek egészen másképen ne politizáljanak, mint politizáltak az angolok, a mint hogy az angolok is egészen máskép fogtak a philosophiához, mint a németek szokták.

Nem is arról van szó, hogy méltányoljuk vagy ne méltányoljuk az új angol művelődést, melynek alapeszméi 1860 körül Darwin fő műveiben, Mill *Szabadságában*, Buckle műveltségtörténetében voltak kimondva, mint száz évvel előbb az akkori német művelődés alapelveit Lessing *Laokaonja*, Winckelmann műtörténelme és Herder töredékei vetették meg: csupán a tény megállapítása és fölismerése a cél. Csak a ki nyitva tartja szemét a szellemi életben körülötte történő események iránt, csak az engedheti meg magának, hogy időnként egészen a gyakorlati tevékenységnek éljen; folyvást lépést fog korával tartani, bár maga új hódításokat nem tesz is. Hogy e tekintetben a német nemzet eleget tesz kötelességének maga és utódai iránt, bizonyítja az a sokoldalú és élénk visszhang, a melylyel amaz angol úttörők működését fogadja.

III.

At Lords'! — Még él Ó-Anglia! Hanem hogy meggyőződjünk róla, nem *azokhoz* a lordokhoz kell menni a Westminster palotába, a kikből e mű szerzője saját szemeivel látott mindössze hármat — mondd hármat — szunyókálni a peerek házában egy appellatiót előadó ügyvéd beszédén — láthatóan bizonyítva ezzel, hogy igazok van a *commonok*nak, midőn a főlebbezési bíróságot a nemes lordok kezében tovább meghagyni nem akarják. Nem; hogy a vén Angliából még egy darabot lássunk, ránduljunk ki a Regentpark mögé, a gyönyörű vén fákkal árnyazott s most sátrakkal és állványokkal megrakott rétre, *at Lords'*, a hol tarka sokaság lesi az *etoni* és *harrowi* iskolás fiúk versenyének kezdetét. A világhírű cricketre készülnek ott, melyet már a múlt századi derült regények ismertettek meg a világgal.

A négy legnagyobb angol gymnasium — Rugby, Winchester, Eton és Harrow — közül, mindig e két utóbbi volt a legtekintélyesebb és népszerűbb. Eton inkább aristokrata, Harrow inkább demokrata jellemű. Sok év óta élénk verseny folyik e két iskola közt, az oxfordi és cambridgei egyetemek vetélkedéséhez hasonló, s mint ezekben, a vetélkedők nemcsak a tudományban és szellemi törekvésben, hanem a testi erőben és ügyességben is igyekeznek legyőzni egymást. A mi az egyetemeknek a csolnakverseny, az az iskoláknak a cricket. Két évenként — sőt egy idő óta évenként — nyilvánosan megmérkőznek az ellenfelek, s e végett bejönnek fölséges székhelyeikről Londonba, hogy ügyességeket bemutassák a szülők, rokonok s iskolájok egykori növendékei, a „vén gyermekek“ (old boys) előtt. Képzeltethük, hogy nem kis megtiszteltetés, megválasztatni ama tizenegy közé, a kiket mindenik iskola kiállít, hogy intézetök hírét s dicsőségét megvédjék. Egész éven át a cricket a főgyönyörűsége az iskolás népnek. Rendszeren az utolsó verseny győztese vezeti a gyakorlatokat a következő évig. Soká vizsgálja minden játész erejét és ügyességét, s fennen dobog a szíve annak, a kinek tavasszal vállaira veregetve szól: „te felöltheted a flanellt“. Mert tetőtől talpig flanellbe öltöznek, hogy a rendkívüli simuló puha szövet leg-

kevésbé se akadályozza szép karcsú termetök ruganyos mozdulatait. A döntő ütközet napján színes sipka és öv egészíti ki az egyenruhát s a két párt színei — sötét kék és égszín kék — egy héttel a verseny előtt általános divattá lesznek Londonban. Minden kirakat ily zubbonyokkal, nyakkendőkkal, harisnyákkal van tele, s a ki a verseny reggelének fölvirradtával látja azt, hogy nemcsak a hölgyek nyakán, kalapján, esernyőin, sőt itt-ott tetőtől talpig egész ruháján lengeti e színeket a szél, hanem a férfiak nagy része, még a papokat sem véve ki, szintén viseli, legalább gomblyukában az egyik vagy másik félnek jelvényét, az meg fogja érteni, hogy itt valami olyas folyik, mint a byzanci kocsiversenyek kék és zöld színei idejében. Az óriási társaskocsik, melyeken, kívül nyolcz, belől négy néző fér el, már a megelőző estén helyet foglalnak a réten, hogy másnap jó páholyul szolgálhassanak. Saraglyájokban a roppant ládák végtelen mennyiségű elemőzsiát rejtenek magokban s a közönség hozzálát az evéshez, a hogy csak az angolok tudnak enni.

Reggeltől estig s másnap újra reggeltől estig tartott a küzdelem, hol egyik, hol másik félhez hajolva a szerencse; néha órákig egyensúlyban a két fél ereje. A játész huszonkét fiú egész ereje, ügyessége, figyelme, éles szeme a játékon csügg. Minő általános ujongás a nézők között, mennyi taps, biztató kiáltás: „Well run! Well played!“ stb. ha egyik vagy másik pártnak sikerült a labdát túlhajtani a határon. S mikor végre egy harrowi fiúnak sikerül eldönteni az eredményt, hogy tépi szét a közönség a tér korlátait, hogy özönlik mindenki, öreg és ifjú, férfi és nő, úr és szegény, a fiúk mellé, hogy emelik vállra a győzöt s hordozzák háromszor körül! Minő lökdösés, taposás, kalap és esernyő-lengetés, minő rettenetes zsidaj — s a tolakodás közepén gyöngéd hölgyek a legfinomabb öltözetben. A fő hős után a másodrendűekre kerül a diadal sora s azután a „dicsőséges legyőzöttek“ is megkapják a hectori kitüntetést. Este felé lassankint elvonul az újjongó tömeg, de a mozgalom rezgése behat a nagy városig. A legalsó korcsmától az aristokraták clubjáig, az ügyvéd asztalától, kinek fia a győztes Harrowban tanul, a peer szalonjáig, kinek gyermeke a legyőzöttek között volt, akkor este nem beszélnek egyébről. Már a tusa alatt fölállítottak egy kis nyomdát künn a hely színén, hogy perczről perczre közzé telhessék az ered-

ményt, a mit aztán egy sereg gyerek nyargalva hord szét a közönség között. Este pedig, vagy másnap reggel, a *Times*, *Daily News* és a többiek hosszú tudósításokban és czikkeken vizsik annak hírét szélyel az egész világban.

A merre angol van az öt világrészben, mohón is olvassa azokat. De otthon sokan fejet csóválnak e diadalokra: úgy találják, hogy már messzire is megy a dolog; a fiatalságra nem jó, hogy ily módon, mint nemzeti hősök, istenítettnek; a verseny sűrűbben is van, mint kellene; előtte, utána egy jó darab időt egészen elveszettnek kell tartani; a nézők rendkívüli részvéte teljesen elvette a versenynek egykori inkább családias színét és czirkusi előadássá tette azokat. Ily hangok már nyilvánosan is kezdenek fölszólalni. A nyilvános iskolák ügyei iránt az angol művelt közönség mindenkor a legszeretőbb érdeket tanúsította s minden kérdés, mely jólétök, visszaéléseik vagy átalakításuk körül forog, azonnal általános élénk megvitátást kelt, kivált az *old boys* részéről. A lapok, különösen a *Times*, nemcsak magok közölnek róla vezércikkeket, hanem önkéntes munkatársaik határtalan számától is, a kik közreműködése az angol lapokat annyira megkülönbözteti más népek újságaitól s annyira befolyásossá és változatossá teszi. Minden fontos kérdést alaposan megvitatnak e rovatokban, illetékes férfiak, a kiknek nem életmódjuk a hírlapírás; s ha iskolákról van szó, minden *old wykhamist* (a winchesteri iskola volt növendéke), minden *ex-etonianus* vagy *olim Hergeoni* (Harrowbeli) kötelességének ismeri beleszólni. Aztán jönnek a szülők, tanítók, olykor magok az ifjak levelei, s a kérdés minden oldalról teljes földerítést nyer.

Újabb időben mind gyakrabban ismétlődnek a szülők fölszólalásai a sport túlhajtása ellen. Gyermekeik, a helyett, hogy a latint vagy a matematikát tanulnák, mást sem tesznek, mint a cricket, racket, boating mesterségét gyakorolják. Ebből nem lehet megélni. Ha így folytatják, a fiúk csak matrózoknak vagy vásári herkuleseknek válnak be. A sport igen költséges is s tetemesen növeli az úgy sem csekély pénzázdozatot, melyet a családapának hoznia kell, hogy fiát Rugby, Winchester, Harrow vagy Eton iskolájába küldhesse. A kitűzött értékes díjak és a fogadások nemtelenebb rugókat is hoznak mozgásba s a játszókat, mint egy czirkusi csapat, utazásokat tesznek, hogy elnyerjék a díjakat s előadást rendezzenek.

Általában nem jó, ha a fiúk megszokják csupán a testi erőt dicsőíteni és bámulni. Azért nem szükség félbehagyni a hagyományos test-edző régi angol játékokat; de a szülők és tanítók föladata örködni arra, hogy a helyes mérték és a középút megtartassék.

Mindez igen szép, igen helyes és elvitázhatatlan. De félni lehet, hogy a bajnak mélyebb gyökere van a társadalom mostani alakulásaiban, semhogy oly egyszerűen ki lehetne irtani.

Az angol aristokratia — legtágabb értelemben véve e szót s bele foglalva a gentryt is — érzi, hogy le van győzve s többé nem uralkodó osztálya az országnak. Ez érzés megszibbasztja ambícióját s lassankint átalakítja régi hagyományos erkölceit. Míg uralkodott Anglián, kitünő humanistikus képzettség által igyekvék méltóvá tenni magát e magas hivatásra, és a politikai iskola szorgalmas látogatása által megszerezni ahhoz a képességet. Ma mindez nem juttathatja őt semmire s mint a continensi nemesség, el kezd parasztosodni vagy puhulni; az előkelő osztályoknak mindinkább fő kívánsága lesz: élvezni az életet, a leganyagibb értelemben, s egy Shaftesbury vagy Walpole nemesen élvező életmódja már a múltak emlékéhez kezd tartozni. Az a nagy életerő is, a mely az angolban már benne van, más irányt vesz: a szellemi és erkölcsi erők fejlesztése mindinkább a testi erő kifejtésének enged tért; s a testi, szellemi és erkölcsi teljes műveltség ama szép egyensúlya helyett, mely az idősebb nemzedék gentlemenjeit oly magasra emelte a német *krautjunkerek* s a francia udvaroncok fölé, mely az angol irodalomnak s az angol államnak oly kitünő, szabadszellemű, klasszikusan képzett s a mellett testben megedzett férfiakat adott, minőket hiába keresnénk a continens hivatalnokai, szobatudósai és akadémikusai között, úgy látszik, a gladiatorkodás mind jobban lábra kap, nem nagy becsületére Angliának. Még rosszabb azonban az athletikánál az, hogy az oktatásügyben nem rég behozott számos új szabály, új vizsgálati rendszer és a pályázási divat elterjedése óta a vizsgára készítők (*crammer* — „magoltatók“) kezdik átvenni az ifjúság oktatását; a kipróbált, szellemképző két régi tantárgy — classikus nyelvek és matematika — helyett, melyeket Angliában az előtt lassan csepegtettek a tanulók elméjébe, most egész tömeg más tantárggyal tömik őket, melyek

majd az életben „hasznosak“ lehetnek. Mindezt néhány héttel a vizsga előtt gyorsan benyelik, hogy néhány héttel a vizsga után ép oly gyorsan elfelejtsék. Szóval Angliába is belopódzik az a fölületes fölfogás, hogy a középiskolai tanítás föladata közvetlenül előkészíteni az ifjút valami életpályára, míg a régi jó időkben az volt a hit, hogy a kollegium csak a lélek meg-edzésére való, mint a tornázás edzi a testet, hogy ezzel később bármi szükséges teendőnek elsajátítását könnyűvé tegye.

A kereskedő osztályból fölemelkedők roppant száma is, a kik előtt a parlament nyitva áll s a kik ebben már nagyobb számot tesznek, mint a nemesek és az *artes liberae* emberei, sokat tesz arra, hogy az angol iskolák hagyományos erkölceit megváltoztassa. Ezek egy iskolába küldik fiaikat a nemesi családok gyermekeivel, a fiúk más szokásokat, más erkölcsöket visznek magokkal a szülői házból, melyek elragadnak kisebb számú társaikra, a nemesek, a katonaság, bírák, ügyvédek, papok stb. gyermekeire is. Szorgalom és képzettség helyett költekezés és testi erő dolgában vetélkednek egymással. A régi szellem mindinkább megváltozik s természetes, ha ez ellen fölajdúl az az osztály, a mely leginkább szenved miatta, t. i. a kevésbbé vagyonos gentlemenek, kiknek fiai a szellemi munkálkodásra vannak utalva, hogy azzal vívjanak magoknak állást az életben. Nem bírják elviselni — s ki vehetné tőlök rossz néven — hogy leszorítottassanak arról a térről, melyet oly sokáig s oly tiszteletre méltóan foglaltak el, hazájok társadalmában és az államban.

Ők azt vélik, hogy valamiféle intézkedések által ennek még elejét vehetik s nem akarják bevallani magoknak, hogy az új Angliában, a milyenné ez az utolsó tíz év reformjai által lett, már nincsen számokra hely. Az angol államban, mint az angol társadalom- s angol irodalomban, ezentúl már a demokratia új ivadéka lesz az úr s azok a hagyományok, melyek oly sokáig uralkodtak a nyilvános és a szellemi élet fölött, kialvóban vannak. Anglia életereje oly kifogyhatatlan, hogy e hagyományok nélkül is nagy tetteket fog fölmutatni; de a classikai műveltség ama nemes zamatja, a mi a nyers angol természetet jótékonyan szelidítette s nemzeti kulturájoknak oly páratlan bájta adott, ha egészen el nem vész is, legfőlebb egyes csoportokra fog szorítkozni, holott hajdan áthatotta az egész nyilvános életet. A munka-megosztás kérlelhetetlen tör-

vénye behat még a felsőbb körökbe is, melyekben azelőtt ismeretlen volt a szakszerű specialitás. A most növekedő nemzedék közt hiába keresnénk oly katoná- vagy tengerész-tiszteket, papokat, földbirtokosokat, birákat, ügyészeket, kereskedőket, a kik szakmájok tapasztalatain és ismeretén kívül a classikus világ, a philosophia, a nemzetgazdaság s a történelem beható ismeretét vinnék életpályájokra, a nélkül, hogy beteges üvegházi növények volnának, — hanem mesterei a lovagias gyakorlatoknak is és eleven, életvidor társalkodók. A classikai műveltség már kezd a nyelvtudósok dolga s általában a tudomány a szakemberek monopoliuma lenni. Az orvos, a bíró, a tiszt már alig törődik valamivel, szaktárgyain túl; az ifjú nemes, a gazdag polgárfiú, életpályát csinál magának a sportból, a tétlen visszavonulásból vagy az üres és hiú társaság-üzésből; a művelt osztály mind skeptikusabban, hátat fordít a politikának s a faiseurök, utopisták és a nyers tömeg prédájává hagyja azt: egy szóval az angolok amerikaiasodnak. Természetesen, ez a fordulat még csak most van megindulóban. Adjon hálát, a ki még megérte szép őszi napjait amaz egyetlen nemzeti culturának, melynek pompás virulását atyáink élvezték. Mert ha nem minden volt is szép és méltó a bámulatra Anglia ama társadalmában, melynek legragyozóbb képviselőit még ifjú korunkban személyesen ismerhettük, ha a nyersség, elbizakodás, képmutatás kedvező talajt lelt is abban, hogy hurjánait tenyészthesse; de ama korszak angol gentlemanje, a ki ezt a nevet, erkölcsére és érzelmeire nézve egyaránt, igazán megérdemelte, mindent összevéve mégis a legszebb, legépebb, legharmonikusabb ember-ivadék volt, a mi a modern polgárosodásban, sőt az antik világ letűnte óta, élt valahol; az egyedüli, melyet a kalokagathia görög ideáljával összemérni lehet: ez ideálnak mögötte áll ugyan kelle-, műérzék- és metaphysikai műveltségben, de fölülmúlja azt kedélyre, humorra, értelemre, igazságszeretetre nézve.

Ez igazi ritka férfiak uralkodása volt az, a mit a világ kétszáz éven át, mint parlamenti kormány-formát, mint párturalmat csudált. Maga a rendszer nagyon irrationalis és egészen mesterséges; de azért Montesquieu ideje óta a szabad alkotmányos élet mintaképéül tekintetett. Az esett meg rajta, a mi megesik sok más emberi dologgal: a véletlen formát nézték lényegnek, magát a lényeget pedig csak mellékes dolog-

nak. A valóság az, hogy Anglián, e két száz éven át, arisztokratia uralkodott, melyet, mint minden politikailag szereplő arisztokrátiát, nagy államférfiak hagyományai vezettek. Ez az arisztokratia meghagyta maga mellett a királyságot, saját uralmát pedig a parlamenti formában gyakorolta; mire aztán, mint-hogy Anglia ez uralom alatt hatalmasan fölvirult, a világ azt képzelte, hogy érte az érdem a parlamentarismust, nem az angol arisztokratia államvezető bölcsességét illeti — mintha ez, a velencei vagy a római formákkal, éppen olyan jól nem uralkodhatott volna. Minő lényegtelen a parlamenti párturalom magában véve, mutatják kudarczai Francia-, Spanyolországban, az akadályok, melyeket Italia boldogulása elé gördít, a nehézségek, melyekkel meghonosítása Németországban jár, s roskadozása magában Angliában, mihelyt teremő és eltető szelleme, az arisztokratia, nem áll szilárdan mellette. Szándékosan mondunk „párturalmat“, mert csupán ez a kifejezés jellemzi helyesen és tökéletesen Angliának az utolsó két századbéli alkotmányos életét. Ez azonban eddig csak Angliában létezett. Se Párisban, se Madridban, Berlinben, Rómában, Bécsben vagy az egykori rajnai szövetségben, nem volt a parlamenteknek két nagy állandó pártjok, melyek szabályosan váltakoztak volna a kormányon. Vagy a korona az, a ki a népképviselőt ellenőrzése mellett uralkodik, vagy a parlamentnek különböző egyénei, a kik személyes természetű okokból a kormányrúdon fölváltják egymást. Ez utóbbi rendszer áll fenn Olaszországban s kezd egy idő óta uralkodni Angliában is. Fontos változások mennek végbe, függetlenül a parlamenttől és ennek szavazataitól. Azon forradalom következménye ez, a mely 1867 — a második választási reform — óta az angol alkotmányban végbe ment; forradalom, mely az előbb uralkodó földbirtok helyett a folyó tőkepénzt tette uralkodóvá, megnyitva a demokratiának a zsilipeket, mint megnyitotta Gracchus idején a lovagok politikai emancipációja a római demokratiát.

Még nem jutott a 'dolog Angliában odáig, mint Olaszországban, a hol tíz egymást követő miniszterium egyazon pártból kerülhet ki, egyazon politikát követi, csak a személyek vetélkedése váltakozván a kormányon; de útban van arra felé. Az utolsó whig kormányt gyakran hevesebben támadta meg saját pártja, mint a toryk; szenvedélyesebben keltek ki ellene

a liberalis lapok mint a conservatívek, a dissenterék mint a radikálisok. Kétségkívül voltak ennek, a miniszterek személyében rejlő mulandó okai is; de alapja mélyebben fekszik. A régi pártok bomlásnak indultak s új elemekből új pártoknak kell alakulni, mert új társadalmi osztályok, új érdekek képviselői jelentek meg az új parlamentben. Ezeknek eddig nagy részben a régi whig párt embereit kellett alkalmazniok, de természetesen nem mindig elégedhettek meg velök; viszont az ő embereik éppen oly kevéssé lehettek kedvesek a régi liberalisok előtt s elégedetlenség támadt mindkét oldalon.

Szóval, miután az angol állam 1830 körül elérte azt a tetőpontot, a mit minden organikus dolog csak fáradtságosan ér el, és csak mulandóan tarthat meg, miután egy ember-életkorig meg is maradt azon állapotban, a mely, mindent egybevetve, a világtörténelem legösszhangzóbb és legtökéletesebb államképe volt, most, mintegy tíz év óta, átalakulás stádiumába jutott és azon jóformán egészen keresztül is ment. Miután a század első felében a korona és a felső-ház inkább vesztette hatalmát, az alsó-ház pedig igazán egyedüluralkodóvá lett, újabban maga az alsó-ház is, saját összealkotásában, egészen más lett, mint azelőtt. A pártok, melyek nevöket már régebben megváltoztatták s *whig* és *tory* helyett inkább a liberalis és conservatív elnevezést használják; mintegy tíz év óta még ezeket a neveket is alig igazolják többé s mai napság gyakran nehéz volna megmondani, ki a szabadabb elvű, a conservatívok-e vagy a liberálok és egyáltalán nehéz volna különbséget fedezni föl egy-egy conservatív vagy liberalis pártember hitvallása és politikai működése között. Választások idején a két ellenjelölt programja gyakran pontról pontra megegyez: mindenik a fennálló örökösödési jogok, a vadásztörvények a jelzálogi törvényhozás megváltoztatását, mindenik a szavazó jognak a mezei munkásokra kiterjesztését tűzi zászlójára. Ha mélyebben nézünk a dologba, észre fogjuk venni, hogy azok az eszmék és az a politika, a melyeket mind a két párt hirdet, voltaképen se az egyiknek, se a másiknak nem sajátjai — s ebben van a rejtvény nyitja.

Az ötvenes évek alatt egész lassan alakult egy harmadik párt; ez szépen csendben az egész angol alkotmányt, és azzal együtt az egész angol művelődést aláasta vagy legalább is megváltoztatta. Ez a párt, a radikálisok pártja, uralkodik most

tíz év óta, absolute, zsarnokilag, kétségbe vonhatatlanúl; de uralkodik a két régi párt államférfiai által. Akár azért, mert tehetségesebb emberei még igen fiatalok, akár azért, mert a pénzszerzéssel elfoglalva, a nyilvános életre nem teljesen iskolázva, a parlamenti szónoklatnak és stratégiának nem eléggé mesterei, akár azért, mert azok a kevesen, a kik e párt tömegének érdekeit és ösztöneit rendszerbe foglalták, nagyon inpraktikusnak és elméletinek érzik magokat, — tény az, hogy az új párt oly miniszterek által uralkodik, a kik a két régi párt iskolájából kerülnek. Ezek, több mint másfél száz év óta uralkodván Anglián, természetesen nagy számú pompás készültségű férfiakkal rendelkeznek s kivált mióta seregöknek nagyja a radikálisokhoz pártolt át, sokkal több tiszttel, mint közlegénnyel. Az új souverain, a radikál párt, szolgálatba veszi őket, mint ipari érdekeinek képviselőit, s Disraeli, Gladstone, Lowe és társaik csupa parlamenti condottierik, a kik, mint a tizenötödik századbéli Carmagnolak és Piccininik, folytatják a vértelen hadjáratot, mely egészen mást dönt el, mint az ő eszméik és érdekeik sorsát. Conservatív (!) miniszterium volt az, mely készítette és keresztül vitte a legradikálabb választó törvényt, a mit Európa ismer, radikálisabbat még az általános szavazó jognál is, mert ez, alapjában véve, meglehetősen conservatív s a városi választó tömegek szélső törekvéseinek élet a vidéki nép szavazatai által el szokta venni. Az 1867-diki angol választó törvény azonban épen a városi lakosok és az ingó vagyon kiváltságát állapítja meg a vidéki nép és a földbirtok fölött. Így van ez a többi reform-törvényekkel és intézkedésekkel is az utolsó tíz év óta: a régi liberális párt programjával épen oly kevésbé férnek azok össze, mint a conservativokéval; a radikális párt állapította meg őket elvben s átadta, hogy hajtsák végre, hol a liberális, hol a conservatív iskola pártférfiainak.

Azonban meg-megjelen olykor a küzdelem terén egy kis csapat is, melyet kétszáz év óta nem láttak az angol parlamentekben, s mely, ha kinőheti — pedig könnyen kinőheti — magát, több bajt fog szerezni a radikalizmusnak, mint a whigek és toryk régi pártjai, csapattalan törzs-karaikkal. Az ultramontán pártot értjük; ez a jövődöbeli ellenfele a radikális pártnak, még pedig veszedelmes ellenfele, mert nagy számú, harcra kész serege van Irlandban, fontos pontokat

tart birtokában Angliában is s a külföldön támogatást talál a continens conservatív pártjainál; erős szervezet, rendületlen fegyelem tartja össze, és — van eszményi elve, a hitvallás, a mi a materialista radikalizmusnak teljesen hiányzik, mert eddig legalább még nem sikerült neki rationalista hitelveit a vallási credo magasságáig emelni. Igaz, hogy mellette van az anyagi érdekek hatalma, igaz, hogy Anglia nemzeti érzelme, melyet most mint elavúlt előítéletet lenézőleg kinevet, a döntő pillanatban segítségére fog menni, de azért kemény munkára kell készülnie. A mi pedig a kihaló régi pártok elaggott kapitányait illeti, talán már ők is a halottak közt lesznek, midőn eljön a végzetes összeütközés napja, vagy ha még élni fognak, félre állva nézik a vadúl és szenvedélyesen küzködő tusát, mint vén vívómester nézné, hol részt-vevőleg, hol elszörnyedve, két faragatlan legény viaskodását, a kik vad dühökben letörlik a fleuretek gombját s minden szabály ellenére, szúrva-vágva osztnak egymásnak undok sebeket.

Ha a rationalista materializmus és a vallási bigottság kerülnek egyszer egymással harcra, fölingerelve az emberi tömegekben alvó leghevesebb szenvedélyeket, akkor nincs többé hely amaz ildomos férfiak számára, a kik, előbb erővel és az erkölcsi felsőbbség erélyével, azután bölcsességgel és mérséklettel s végre engedékenységgel és hajlékonysággal fékeztek, vezették és szelidítették a szunnyadó szörnyeteget.

A ROSSZ SZOMSZÉD.

(Regény.)

Első közlemény.

I.

A régi hársfák, melyek az udvaron és a ház előtt annyi vídám családi képet s oly sok boldog órát láttak, most szomorú jelenet tanúi lettek s reszkető leveleikkel búsan susognak. Meglehet, azt susogják, hogy az a jó öreg úr, a ki őket sok év előtt, ifjú korában ide ültette, soha többé nem fog árnyaik alatt ülni, hogy ismerőseit vídám beszélgetésével, vagy az imént érkezett hírlapok friss ujságaival mulattassa; sem pedig egyetlenegy fiát, — örömét és büszkeségét — nem öleli többé szerető keblére. Meglehet, hogy e háládatos fáknak fáj e csöndes, kis udvaron most gyászoló népet látni és szomorú zajt hallani, a hol ezelőtt csak egy pár bizalmas jó barát sétálgatott, beszélgetve a gazdaság bajairól és reményeiről, a jövő terveiről és a világ dolgairól, néha vitázva, néha nevetve, de mindig bizodalmasan és derűlten.

Most máskép van.

Az öreg úr nem ébred föl a gyülekező nép zajára, mert ott fekszik hidegen, némán a nagy fekete koporsóban, melynek oldalára ezüstös betűkkel van fölírva:

„Antal László, meghalt 67 éves korában.“

Nem látja, midőn a kitárt kapun az egész kisváros színe-java betolong, letaposva a virágágyak széleit, melyeket ő még csak néhány hét előtt is annyi gonddal ápolt — hisz' ki törődneik most velök, midőn vége annak is, a ki őket oda ültette!

Nem látja, midőn a vén tiszteletes — a ház e mindig szívesen látott barátja — háromszor-négyszer is megtörli szemét s aggodalommal fog a halotti beszédhez, mely ha a megboldogútnak csak fele érdemét fogja is elsorolni, mégis eltarthat egy jó óra hosszáig.

Nem látja a templomi énekesek szomorúra vált ábrázátát, a mint gyászos mély hangon rákezdik: „Mindenek elmúlnak, a sír fenekére borúlnak.“

Nem látja a hosszú sorban felállított iskolás gyermekeket sem, a kiknek (bajos dolog elhinni, de igaz) semmi legkisebb kedvök sincs most egymással incselkedni és pajzánkodni, mert hiszen a kinek most az a gyászének szól, mindegyikhez olyan jó volt, mint a tulajdon édes apjuk.

Nem látja az egybegyűlt tisztas asszonyságokat sem, kik nem győzik eléggé mondogatni egymásnak, (mert beszélniök csak kell valamit!) hogy: „Minő jó ember volt, milyen becsületes ember volt, az isten nyugtassa meg haló földjében!“

Sőt még egyetlenegy kedves fiát sem látja, a ki koporsójára borúlva zokog.

Mindenkinek fáj ez a temetés, csak neki nem, a kit temetnek, meg a szomszéd sárga ház tulajdonosának, Szánthó Miklós urannak, a ki e pillanatokban világért sem hagyja oda boltozatos, vasrostélyos ablakú, homályos levegőjű szobáit, hanem egy ablaktábla mellől lesi a nagy temetést, azt morgva a fogai közt:

— Legalább azt az egyet megértem, hogy tovább élek nála!

Keserű diadal ez, de nem tud róla lemondani. Kiül az epés színű arczára, téveteg tekintetű szemeibe, redős homlokára, valami rideg, sivár öröm: a káröröm képeben. De nem érezheti teljesen a diadalt, mert van, a mi bántja, nyugtalanítja. A gyászbeszéd, melynek minden dicsérő szava áthallat-szik hozzája, a halotti ének, mely most nem csak az ajkról, hanem egyszersmind a szív fenekéről hangzik, a nagy népség, melyben minden arcz egyformán szomorú, mind nagyon fájnak neki; azért fájnak, mert ezzel azt az embert tisztelik meg, a kit ő gyűlölt s a kinek nem tud megbocsátani még a sír szélén sem. Hogy magasztalják, hogy siratják! Csak hadd sirassák mások, ő egy könnyet sem ejt érte; ő örvend, hogy nem fogja látni többé! Hogy ne örvendene annak a halálán, a kinek élete mindig csak keserűséget okozott neki.

Míg e sivár gondolatokkal tépelődik, leskelődve az ablak-tábla mögül, a negyedik ablak virágai közül szép szőke fej tekint ki; ártatlan, kedves, tizenhét éves leányka, kinek két szeme könnyekkel van tele. Látva a gyászmenetet, szomorúan emlékezik a szegény jó öreg úr mosolygó arczára és galambösz hajára. Sokszor látta őt kinn ülni a hársfák alatt, bodor füstököt eregetve nagy tajtpipájából s nyájasan beszélgetve a tiszteletes úrral meg a város vénebb lakóival, kik mindig oly szívesen álltak meg, hogy vele pár szót váltsanak. A gyerekek is mindig hangos köszöntgetéssel haladtak el előtte, mert a jobb tanulók számára mindig volt ajkán egy dicsérő szó, zsebében egy pár krajczár, szobájában pedig valami csinos képes könyv. Csak ő nem közeledhetett soha ehhez a nyájas öreg úrhoz — neki az meg volt tiltva. Hanem egyszer mégis beszélt vele. Öt év előtt épen a templomból jöttek ki, midőn az öreg úr megsimogatta arczát és megkérdezte nevét, s mikor megmondta neki, az öreg úr lehajolt hozzá, újra megsimogatta piruló arczát és azt mondta neki:

— Szegény kis árva, milyen kár, hogy oly korán meghaltak a szüleid!

Öt éve múlt ennek, mégis oly jól emlékezik rá. Azok a szavak, mint valami meleg sugarak, jól estek gyermekszívének, mely otthon nem érezett soha ilyen sugarakat. Attól a pillanattól fogva mindig úgy örvendezett, maga sem tudta miért, ha meglátta az öreg urat. Szeretett volna hozzá szaladni, hogy megcsókolja kezét, de az meg volt neki tiltva. Ő sohasem hallott jót mondani otthon erről az öreg úrról és mégis mindig csak jót gondolt róla. Egyszer meg is kérdezte a tiszteletes asszonyt, a kihez el-eljárt, hogy az ő gyámatyja mért haragszik úgy a szomszédjára, hogy még a nevét sem mondaná ki a világért sem, hanem csak a „rossz szomszéd“-nak hívja; de a tiszteletes asszony egy kis gondolkozás után azt mondta rá: „Néha a legjobb embernek is van haragosa, aztán kis leányoknak nem is jó mindent tudni, mert akkor hamar megöregesznek.“ S nem kérdezősködött többé, hanem csak gondolkozott a dologról. Egyszer azt gondolta, hogy ha valakit mindenki szeret s csupán csak egy gyűlöli, akkor tán még sem annak az egynek van igaza! De félbeszakasztotta gondolatát, mert eszébe jutott, hogy az az egy az ő gyámatyja, a kinek ő köszönettel, hálával tartozik, mert mikor szülei

elhaltak, őt, az árvát, elhagyatottat, magához vette, nevelte és szereti is a maga módja szerint. Nem illik hát tőle, az ő jóltevőjének gondolkozását és érzését bírálgatni. Gyűlöli a szomszédot, mert nem szereti! Hát ki szeret mindenkit? Meg is nyugodott e gondolatban s nem kutatta soha a gyűlölség okát; de most, midőn ő is áthallotta a tiszteletes úr halotti beszédét és a gyász-éneket, midőn látta a feketébe öltözött polgárok szomorú arczát és a koporsót, egész szíve fenekéig megindult és könnyezett. S nemcsak a halottat szánta, hanem azt a szomorú fiatal embert is, ki a koporsót követte, lassan, némán, keszkenőjével eltakarva könnyező szemét és arczát. Évek óta nem látta ezt az ifjút s csak bágyadtan emlékezik rá, hogy mikor iskolás fiú volt, hallotta víg hangját a kerten át s látta néha a kapu előtti hársak alatt, a mint vidáman beszélt atyjával s oda simúlt melléje és néha a keblére hajtotta fejét. Azóta hogy megnőtt. Beszélni sokat hallott felőle a tiszteletes úrnál, ki néha egy-egy hírlappal ment haza, sietve és örvendezve, a feleségéhez, s azt mondta:

— Nézd csak, mi van itt, anyjokom. Azt írják Béláról, hogy nagyon jeles képviselő lesz belőle.

Akkor aztán elbeszéltek róla sokáig. Mindig is derék, igyekező, kedves fiú volt. Nem lehetett nem szeretni. Már iskolás fiúkorában mindig tele rajzolta könyveinek belső tábláit. S olyan ügyesen rajzolt magától, nagy-bajuszos huszárokat, tornyos házakat, furcsa figurákat. Sőt egyszer, mikor már tanulni is kezdte a rajzot, olyan jól lefestette a tiszteletes urat meg a feleségét, hogy most is — ha előveszik — nevetnek rajta örömeikben. Abból derék fiú lesz! — mondta mindig a tiszteletes úr, a ki pedig nem igen szokta minden ember fiát megdicsérgetni.

Mindez élénken jutott eszébe a fiatal lánykának most, midőn az ifjú ott ment a koporsó után. Szemével nem láthatta arczát, de egész szívével átérezte fájdalmát. Hisz' az is árva lett!

Könnyezett e gondolatra, de hirtelen le kellett törölnie könnyeit, mert a másik szobából lépések kopogása hallatszott. A fiatal lányka hirtelen fölvette ölébe eresztett hímzését, s mintha ez nem lett volna elég, kis kanáriájához lépett, mely az ablak mellett a kalitka egyik fájáról a másikra ugrált és vidáman csicsereggett, mit sem törődve az emberek szomorú-

ságával, a ház titkaival s csupán magának élve boldog gondtalanságban.

Az ajtót szikár arcú, beesett szemű, deres szakállú öreg ember nyitotta be, szigorún parancsolva :

— Biri! tedd be mind az ablaktáblákat!

Úgy tartotta jónak, hogy a Szánthó-ház hunyja be valamennyi szemét, midőn a „rossz szomszéd“ halotti gyászkiéréte előtte elhalad. Mutassa az épület is a benlakók közönyét. Szánthó Miklós maga csapkodta be a nagyobb szobák ablaktábláit, s e zajra nem egy fehér hajú polgár figyelme vonúlt oda, s az öregek méltatlankodva mondták :

— Ez a konok vén ember még most is szeretné boszantani az istenben megboldogult szegény Antal László uramat, mikor az már nem törődhetik többé az ő eszeveszett gyűlöletével.

És szinte megkönnyebbültek, midőn túlhaladtak e házon, mely a gyász és részvét közepett egyedül nem osztozott a város szomorúságában.

Hát még mit nem mondhattak volna néhány óra múlva, este, a ház gazdájáról, a ki — a mit csak ritkán tett — elment vacsorálni a vendéglőbe, hallgatta a muzsikaszót, hozatott bort, megkínálta a szomszédjait, mondván :

— Jó egy napom van ma!

— Miért?

— Azt én tudom!

A víg muzsikaszó mellett gyönyörködött a sors amaz igazságszolgáltatásában, hogy a „rossz szomszéd“-ot e földi életből kiszólítá egy jobb világba, őt pedig itt hagyta ebben a siralom völgyében, a hol semmi, de semmi öröme nincs.

Mert hát ki szereti őt itten? Ki osztozik bánatában és örömeiben? Vagy csak van-e vajjon bánata is? Van-e egyebe egy vak gyűlölségen kívül? Létezik-e szív, mely ragaszkodik hozzá? Talán amaz ártatlan, tizenhét éves leányka, ki maga is fél az ő gyűlölségétől, nem hisz abban s rejtegeti a maga részvétét e sötét árnyék elől; a ki szeretettel könnyezett akkor, midőn ő kárörömmel mosolygott, s a ki most is — míg ő a víg muzsikaszót hallgatja sívár kedvteléssel — a tiszteletes asszonynyal együtt emlegeti a megboldogult jó öreg urat és csak néma sohajjal felel, midőn a tiszteletes asszony mondja :

— A te gyámatyád bizony sokat vétett ellene s nem

mutatott iránta keresztyén szívet, sem a míg élt, sem most, midőn meghalt. Isten ne rójjá föl neki bűnül!

— Nem tehetek róla, kedves nénikém!

— Tudom, kedves gyermekem! Neked más szívet adott az isten.

A fehér főkötös öreg asszony lehajolt a könnyező gyermek-leányhoz, megcsókolta fehér homlokát s engesztelve folytatá:

— Nem is kellett volna ezt előtted mondanom. Hisz te hálával tartozol neki. Bocsáss meg, a méltatlankodás kitört belőlem.

E pillanatban nyílt az ajtó s belépett a hazaérkező tiszteletes úr, magával hozva Antal Bélát, ki szomorúan köszönt. E nyomasztó pillanatban a lelkésznének nem jutott eszébe bemutatni az ifjút a leánykának, ki igen nyugtalanul érezte magát. Először állt szemben azzal a fiatal emberrel, kinek atyját az ő gyámatyja annyira gyűlölte mindig. Mintha magának is része volna e szeretetlenségben, valami nyomasztó érzés nehezült szívére. Pirúlt és remegett. Csak lopva veté föl szemét a sugáralakú ifjúra, kinek arcát, vonásait a fájdalom árnyéka borítá, nemes, megható kifejezéssel. Szeretett volna valamit mondani neki, valamit, a mire nem volt szükség, — mentséget, hogy ő nem osztozik gyámatyja gyűlöletében. De hallgatnia kellett, némán, szomorúan, elfogódva. És hallgatta az ifjú szavait, őszinte hangját, midőn mondá, megcsókolva tisztelettel a lelkészné kezét:

— Nem tudok haza menni. Félek, hogy otthon a veszteséget kétszeresen fogom érezni. Hisz' azt a házat képzelni sem tudom nélküle. Minden bútor, minden apróság szokásaira, kedvteléseire, jóságára emlékeztet; jóságára, melyért áldom és soha sem feledem.

— S meddig marad köztünk? — kérdé, hogy a vigasztalás meddő szavait kerülhesse, a lelkészné.

— Nem tudom, — felelt az ifjú. — Itt kell maradnom, a míg egyet-mást elintézek. Pedig most érzem csak, hogy a vándor arabok mily okosan tesznek, midőn a helyről, a hol egy kedvesöket eltemették, rögtön elvonulnak, más vidéken ütvé föl sátorfáikat, hol nem emlékezteti őket minden az elveszített lényre.

A fiatal ember szavaiban oly őszinte fájdalom nyilvánult, hogy Birike alig tudta visszatartani könnyeit. Legjobbnek gon-

dolta kalapja után nézni, hogy haza mehessen. De az öreg asszony visszatartóztatá:

— Igaz, — mondá, — önök tán nem is ismerik egymást. Szánthó Birike kisasszony, a ki őszinte részt vesz mindnyájunk fájdalmában.

— Köszönöm kisasszony, — mondá az ifjú, megszorítva kezét, — fiatal jó szívek nemes tulajdona, hogy a mások bánatát is érzik.

A leány nem tudott rá mit felelni, de szívét édes melegség futotta át. Jól esett arra gondolnia, hogy ez az ifjú föl sem teszi róla azt, a mitől ő az imént még félt. Mentségre nincs szüksége. Hisz neki.

A lelkészné is, mintha félt volna a fiatal ember igazságtalan gondolkozásától, félre vonta a fiatal vendéget s lassan súgta neki:

— Ez nem olyan, mint a gyámatyja. Abban a sötét házban ez a leány az egyedüli sugár, mely ott ragyog. Kedves, jó teremtés, megérdemli rokonszenvét. Ő más környezetbe illenék.

S Antal Béla kezdett beszélni a fiatal leánnyal, ki folyvást elfogódott volt. Jelentéktelen tárgyakról, komolyan beszéltek, de látszott, hogy szívesen váltanak szót. Egy-egy futó mosoly — tűnő fény e gyászos nap árnyékában — átfutotta arcukat; s midőn Birike elmondá, hogy hányszor látta az öreg urat ülni a hársfák alatt, hányszor hallgatta messziről nyájas beszédét s hányszor óhajtott volna vele találkozni és beszélni, ha ez lehetséges lett volna, az ifjú önkénytelenül mondá e szavakat:

— Mily szerencse, hogy a rideg szívek nem keltenek visszhangot!

Azután bocsánatot kért, mintha röstelt volna a leányka szívében megrezzenteni egy hűrt, mely bizonyosan a hála húrja.

Birike késő estig maradt a lelkészlakban. Ott maradt még akkor is, midőn Szánthó Miklós uram bele unva a muzsikaszóba, józan fővel, de elkábított szívvel ballagott haza felé, s meglátva a hársfákat, azon kezdett tépelődni: hátha ez az ember még halála után is ellensége lesz neki; meglátogatja álmaiban; üldözni fogja, megkísérti. Félni kezdett a halottól s elhatározta, hogy ma nem gondolkozik többet róla, mert

különben bizonyosan fölöle álmodik. És ő nem akar fölöle álmodni. Elég baja volt vele addig, a míg élt; most hagyjon neki békét. Ma nagyon későn fog lefeküdni, addig pedig Biri-vel majd elbeszélgeti az időt. Ennek a bohó fiatal leánynak néha olyan jó kedve van. Talán ma is az lesz.

Haza térve, alig hogy belépett a kapun, cselédjének megparancsolta: küldje be a kisasszonyt.

— A kisasszony nincs itthon, — felelte a cseléd.

— Nincs itthon, hát hol van, ha nincs itthon?

— A papnéhoz ment.

— Hívd haza tüstént! Hová marad ilyen késő éjjel?

A sötét szobák gazdájának szüksége volt arra az egyetlen sugárra, mely körülötte ragyogott, a fiatalság és kellem fényében. Máskor bosszankodott, ha őt kaczagni, kanárijával csevegni, vagy dalolni hallotta, — most örült, hogy egy bohó, víg, fiatal leány lakik vele. Eszébe sem jutott, hogy jön néha egy óra, melyben a fiatal leány egyszeribe megszűnik olyan bohó, víg gyermek lenni.

Szánthó Miklós uram bosszankodva gyújtotta meg a gyertyát, mely fakó fényt vetett a fekete diófa-asztalra, a kopott bőrbütorokra, majd a nedves, barnás falakra s legutoljára a falon függő régi képekre, melyek mind oly félelmes színűek voltak, mintha kedvetlenül érezték volna magokat e nehéz bolthajtású szobában, melynek ajtaja nem volt becsukva, mégis börtönnek látszott. Maga a házi gazda is e pillanatban nyugtalanul érezte benne magát s benyitott a másik szobába, a Birike szobájába, hol a falak fehérre voltak meszelve, az ágy tiszta hószerű takaróval lefödve, az asztalon egy pohárban friss bokréta állt, körölte egy pár színes szalag hevert, emlékeztetve a fiatalság apró örömeire, meg egy nyitott dalos könyvecske, az ablakokban zöldelő virágok, a kalitkában madárka, mely a gyertyafényre fölberzelte sárga tollacskáit s rezzelve emelte szemét az öreg emberre, mintha kérdezni akarta volna: mit keres itt? Minden azt hirdette itt, hogy van egy kis élet és elevenség is e rideg házban.

Az öreg ember letette a gyertyát az asztalra, leült és fölvette a dalos könyvet. Épen egy szerelmi költeménynél volt kinyitva. Azt olvasta Birike ma délután, s félbe hagyta. Talán ha folytatni fogja, jobban megérti. Szánthó Miklós nem igen érthette meg, mert boldog szerelem dala volt s bosszankodva

tette le — nem szólt a szívéhez. Várákozott tétlenül, várákozott a fiatal leányra, a kire most volt először szüksége. Úgy tetszett neki, hogy nagyon sokáig kell várákoznia. Néha fölkelte a székről s járt föl s alá. Árnyéka hosszan, sötétben vetődött a falra, befeketítve annak derült fehér színét. Meg-megállt s tűnődött. Ugyan mit csinálhat az a leány oly sokáig a papnénál. Nem is szereti, hogy oda jár. Azok is csak olyan igazságtalan emberek, mint a többi: rossz szemmel néznek rá, nem szeretik; azok is csak azt a rossz szomszédot szerették. De minek jut ez ismét az eszébe! Már el van temetve, legyen hát el is feledve!

Végre az ablak alatt felhangzott a Birike élénk szava. Az öreg ember maga sietett ki egy lyukacsos hólyaglámpával, hogy kinyissa neki a kaput. Alig várta, hogy másodmagával lehessen.

A folyosó végére érvén, kívülről valami idegen hangot hallott. Az öreg, előre tartva lámpását a kinyitott kapun, vette észre, hogy Birin és a cseléden kívül még más valaki is van ott. Egy férfi, fiatal férfi, valami ismeretlen.

— Nem magad jöttél? — kérdé kedvetlenül az öreg.

— Nem, atyám, — felelte félénken a leányka.

— Hát?

— Én voltam bátor elkísérni, — szólt közbe az idegen.

— Kihez van szerencsém?

— Antal Béla.

E névre az öreg ember végig borzongott egész testében. Akár egy kigyóra lépett volna, akár e nevet hallja. Mintha valami lázhozó szellő fúrta volna be magát izmai közé, úgy megrázkodott. Egy pillanatra megtántorodott és fázott, aztán a vér agyába rohant, megfogta a leány karját s betaszítá a folyosóra s a kaput hirtelen bezárva, felkiáltott:

— Menj, boldogtalan teremtés!

Maga pedig ingadozva tért szobájába, a hólyaglámpát úgy lecsapta az asztalra, hogy az darabokra szakadozott s mély keserőséggel mormogta:

— Ez a sors mutatóújsa! Ő meghalt, de nem vitte el ellenséges indulatát, hanem átadta azt örökségképen a fiának, hogy most ez keserítse meg öreg napjaimat!

Elképzelt mindent, a mit csak egy lázbeteg agy elképzelhet. Látta e fiatal, tapasztalatlan leánykát a nagyvilági

fiatal ember hálóiiban vergődni, mint a hogy a galamb vergődik a sas karmai közt. Hallotta maga körül a kigyó sziszegését s fölkiáltott:

— Nem, nem, ez nem lesz a te áldozatod! Én megöltalmazom téled!

A dívánra dőlt s elgondolkozott. Majd nyugtalanul kelt föl s benyitott a Birike szobájába, a ki már a nélkül is eléggé meg volt ijedve, de még jobban megijedt most e sárga, redős arcz haragos kifejezésétől, e lázban villogó szemek zord fenyegetésétől. Pedig mindez hamar elmúlt. A harag, a fenyegetőzés, a bosszúvágy hirtelen átengedték helyöket a levertségnek, a levertség ama nemének, mely iránt nem részvétet érzünk, hanem a melytől félünk.

— Jöjj ide leányom, — mondá az öreg bágyadtan, — beszélni akarok veled.

A leányka semmit sem vétett s még sem mert föltekinteni; csak köténykéje szélit tépdelte zavarában, míg gyámatyja ujra meg nem szólítja:

— Ne félj leányom! Ül le ide mellém. Így. De ülj közelebb. Csak nem félsz tán tőlem?

— Oh dehogy, atyám.

— Hát mért vagy olyan nyugtalan?

— Félek, hogy haragszik rám.

— Dehogy haragszom, csak féltetek. Lásd, te olyan tapasztalatlan, hiszékeu gyermek vagy. Tetszik neked a csinos arcz és a csengő hang; pedig sok sátán visel csinos arczot és sok szép hang vezet a rosszra. Ne higgy nekik. Te még nem ismered az életet, nagyon fiatal vagy. Ovtalak a széltől is, a hogy megigérttem apádnak, szegény megboldogult testvéremnek. Most, hogy felnőttél, még veszedelmesebb szelektől kell megvédelmeznem tégedet. Lehet, hogy mástól, lehet, hogy saját magadtól. Mert megesis, hogy néha az ember maga válik a maga legnagyobb ellenségévé.

A leányka remegve nézett gyámatyjára s összevonta keblén a kendőt, mintha arra gondolt volna, hogy ott valamit nem szabad meglátni és kitalálni valakinek.

— Majd megértesz, leányom. Szomorú, rossz dolgokat kell neked elbeszélnem. Már nagy vagy, tudnod kell! . . . . Hol találkozottál e fiatal emberrel?

— A tiszteletes asszonynál.

— Kár volt oda menned. . . . No de nem tudhattad, hogy a mai napon még arra is ráér: temetésről látogatóba menni. Tudom, leányom, hogy ezt akard mondani. Úgy-e?

Birike nem felelt, mivel nem tudott mit felelni. Nem volt bátorsága sem hazudni, sem az igazat bevallani. Ő csak azért ment el hazulról, mert otthon igen nyugtalan volt, a léget nyomasztónak érezte, a szobákat igen sötéteknek találta. Keresnie kellett egy derültebb hajlékot, a hol beszélhet, enyhülhet, jó szót hallhat. Ezért ment a papnéhoz, e jó öreg asszonyhoz, a ki mindig szerette őt. Olykor, ha otthon nagyon zordnak talált mindent, oda röppent, mint egy zaklatott madárka s ott talált enyhe fészket — pár órára. De ezt nem mondhatta el gyámatyjának. Hisz' az szemrehányás, tiszteletlenség, hálátlanság lett volna.

Nem volt más menedéke, mint a hallgatás. De ez a néma válasz, mely semmit sem mond és mindent képzeltet, még jobban zaklatta az öreget, ki félt most egy rémtől, saját agyremétől.

— Sokat beszéltél azzal a fiatal emberrel? — kérdezte az öreg.

— Keveset beszéltem, atyám. Alig pár szót. Neki a tiszteletes úrral és asszonynyal volt sok elvégezni valója. Én csak hallgattam.

— Haza kellett volna jöni atyádhoz.

— Tudtam, hogy nincs itthon.

— Ha féltél, hivattál volna haza. Szívesen jöttem volna. Nem kellett volna megengedned, hogy idegen kísérjen haza.

— Nem útasíthattam vissza, atyám. Mikor értem jött a cseléd, épen akkor készült ő is haza felé. Azt mondta: „Egy utunk van épen, ha megengedi, elkísérem, úgy is szomszédok vagyunk!”

— Rossz, gonosz szomszédság, bár ne lett volna soha! — vágott közbe az öreg.

— Nem tudtam, hogy a szomszéd fia is vétett tán atyámnak.

— Nem vétett, de még véthet. Attól tartok, hogy a sors nem szűnik meg engem zaklatni. Jön a folytatás, az apja fiában. Nem kellett volna megismerkedned vele.

— Félttem visszaútasítani ajánlatát, mikor oly szívesen tette.

— A szívesség sok rossz gondolat köpenye. Arra való, hogy eltakarják vele.

— Aztán a tiszteletes úrékat is megsértettem volna, ha vendégökkel hidegen bánok.

— Nem még addig hozzájok, míg ez itt lesz. Te tapasztalatlan vagy, nincs bátorságod, nem ismered az embereket, hiszel a mosolyban, édes hangban, mézes-mázos szavakban. Nemde, ennek is mézes-mázos szava van? Az volt az apjának is.

— Én csak azt láttam, atyám, hogy igen szomorú, levert volt.

— Képmutatás. A rossz tulajdonságok némely családban fíról fira szállnak. Képmutató volt az apja is, tudott nyájasan beszélni, ezzel vesztegette meg az embereket. Hej, ha úgy ismerték volna, mint én. Képmutatással szerezte meg a világ szeretetét s azzal rontott meg engemet.

Az öreg ember egy pillanatra elmélyedt sötét gondolataiba és emlékeibe, mialatt a szél — mely oda künn támadt — sorra rezegette, kopogtatá az ablakokat, mint a gonosz szellem, ki az embereket ijesztgetni jár — de csak a rossz lelki ismeret fél tőle. Az öreg ember megborzadt az ablaktáblák rezzenésére s a hársfák hallatszó suhogására.

— Mi volt az? — kérdé fölrijedve.

— A szél, atyám, semmi más. Csak a szél.

— Csukd be a táblákat, nem szeretem a szél zúgását hallani. Jól van, most már nem hallom. Gyűjts még egy gyertyát, olyan sötét van ide benn. Így. Most már nyugodtabban beszélhetünk. Mit is mondtam az elébb?

— Arról a fiatal emberről beszélt, atyám, a ki az imént haza kísért. (Nevét nem merte kiejteni.)

— Apjáról akarok szólni, gyermekem! Az apjáról, a ki az én egész kárba vesztett életemet megmérgezte. Én hiszek a sorsban, a végzetben. Szabad akarat, az nincs! Sorsunk meg van írva előre, s a hogy meg van írva, a szerint leszünk boldogok vagy boldogtalanok. Hiába küzdünk ellene. Az egyik összeszedi a kezét s minden sikerül neki; a másik kézzel-lábbal dolgozik s szerencsétlen ficzkó, szegény ördög marad. Egyikre a bőség kosarából hull a rózsza, le sem kell hajolnia érte; másik nem bír kigázolni a tüskéből. Egyiket szereti, dicséri, ünnepli a világ, pedig nem érdemli; a másik nem hall jó

szót, nem lát meleg pillantást, pedig méltó volna rá. Ez a végzet. Felállít bennünket küzdeni, hadakozni, elbukni. Ki vannak jelölve az emberek, egyik a másik segítségére, vagy megrontására. Így van a világon.

A fiatal leányka, kinek rózsabokréta és dalos könyv feküdt az asztalán s víg madárkája dalolt a kalitban, fázni, félni kezdett e sivár, rideg, vigasztalan életbölcsestől. Soha sem beszélt neki gyámatyja eddig erről; sőt tulajdonkép nem is igen beszélgetett vele, csak rendelt, parancsolt, a mire szükség volt. Minek beszél hát most, s minek épen erről? Hisz' ő más egyebet olvasott a könyvben, a virágban, a madárdalban s más egyebet hallott a tiszteletes úr igéiben, melyek paradicsomot ígérnek a jónak, poklot a gonosznak. Soha életében nem gondolt még ama vaserejű végzetre, mely szeszély szerint osztaná meg a vihart és napfényt az emberek közt, tekintet nélkül jóra, gonoszra. Hisz' ő hisz istenben, a kihez reggel, este imádkozik, a minden jó kútfejéhez, ki belát a szívbe és a szerint ítél. S most e fagyos végzetességről kell hallania, mely mint valami elméjében megháborodott őshatalom, veri azt, a kit nem kellene és fölmagasztalja, a ki nem érdemes rá.

Kedélyéletének virányára úgy hatott ez a beszéd, mint valami jégverés. De csak néhány pillanatig. Az a jég nem pusztíthatta el az ő virágait, mert azoknak mély gyökörok volt a szívben.

Kétkedő bámulattal nézett gyámatyjára.

— Még fiatal vagy, leányom! — folytatá az, — még zárt könyv előtted az élet. Nem is akarom azt megismertetni veled; de valamit jó tudnod belőle. A többire majd megtanít úgy is a tapasztalás, s adja isten, hogy minél kevesebbedbe kerüljön. Egykor te is meg fogsz győződni róla, hogy minden ember még e földön megleli jó vagy rossz szellemét. Én is megleltem ezt a rossz szellemet, a ki mindig üldözött és a kitől nem tudtam soha megszabadulni. Tudod-e, ki volt az, leányom?

— Nem tudom.

— Te jól tudod.

— Talán Ant —

— Ne mondd ki a nevét. Tudod, hogy ez a név mennyi szerencsétlenséget hozott rám. Tudod, hogy neki az én házam-

ban nem volt más neve, mint „rossz szomszéd“. Igen, a rossz szomszéd volt az én üldöző szellemem. Az volt gyermekkorunktól maig. Az lesz talán a síron túl is. Már az iskolában ő vonta el tőlem a tanítók szeretetét; ő volt, a ki ifjú korában hivatalos pályám elé tolaikodva, meggátolta előmeneteletem; ő volt, a ki elragadta tőlem azt az egyetlenegy lényt, a kit legjobban szerettem a világon s a kit tán csak azért vett nőül, hogy engem boldogtalanná, elhagyatottá, örömtelen agglégénynyé tegyen; ő volt, a ki rám bösztette az embereket, hogy a tisztújításokon megbuktassanak; ő volt, a ki miatt elvesztém igaz pörömet, mely annyi ezerembe került, s a ki miatt még ezt a házat is maholnap dobra ütik a fejem fölött, noha apámtól örököltem.

— Oh istenem! — sohajtá a leányka félve és részvevően. Hit és kétség foglalták el küzdve érzékeny szívét. Gyámatyjának levert, szomorú, gyűlölettől sötétlő arczára tekintve, hinnie kellett mindazt, a mit hallott; de eszébe jutván az elköltözött jó öreg úr nyájas arca és derült beszéde, nem bírta róla elképzelni, hogy az az ember ennyi igazságtalanságot követhetett volna el valaki ellen, a ki nem vétett neki.

Elmerült a hit és kétség e zavarában. Nem tudta magának megfejteni az igazat, hisz' midőn hetek előtt a tiszteletes úrtól egyszer megkérdezte, hogy vajjon az ő gyámatyja miért gyűlöli úgy a szomszédját, a lelki atya egy régi classikusból felelt rá s azt ő nem értette. Akkor sem értette, mikor megmagyarázták tartalmát, elmondva, hogy az emberi természet különös vonásai közt van az is, hogy gyűlölni szoktuk azt, a kit megbántottunk. Hogyan is érthette volna e gyöngéd, fésző, ártatlan szív, mely nem vala képes még sem gyűlöletre, sem megbántásra.

Az öreg újra fölrezzenté e kedvtelen málázásból.

— Igen, Birike, ő volt az a rossz szellem, ki — meglátod — még holta után sem hagy nekünk békét s elküldi hozzánk fiát, hogy képmutató arczával és mézes beszédével megrontsa köztünk a családi békét. De te nem fogsz neki hinni. Te elfutsz, midőn közelíteni fog hozzád. Te nem felelsz, midőn ő kérdez. Te elfordulsz, midőn ő mosolyogni fog rád. Úgy-e, azt fogod tenni, leányom?

— Azt hiszem, atyám, hogy mi nem is fogunk találkozni többé. Ő visszamegy a nagyvilágba, én meg itt maradok te melletted.

Volt a hangban, melyen e szavakat mondta, valami fájó, sohajtásszerű rezgés, lenyilaló a szív fenekéig. Az öreg pedig sajnálkozó mosolylyal nézett rá, mondván:

— Rosszúl hiszed, leányom! Ő fel fog keresni tégedet; nem azért, hogy szeressen, hanem hogy elcsábítson, s midőn elcsábított, nevetni fog könnyeiden s gonosz diadallal hirdeti a világnak: íme, a mi neki mély szerelem volt, az nekem csak egy könnyű hódítás vala. Nézzétek a Szánthó-család utolsó sarját, azt a gyöngé szép virágot én tapodtam el. Halljátok, hogy zokognak, hogy sírnak — én meg nevetek rajtok!

Birike félenken sütötte le szemeit. Nem attól félt, hogy őt, a gyöngé virágot, eltapodják, kinevetik; hanem attól döb-bent meg, hogy gyámatyja a szerelemtől beszélt neki, most először életében. Eddig csak a dalokból ismerte ezt az érzelmet; emberek nem szóltak neki arról soha. Csak mint egy költői világ álma lebegett az előtte, magasan az apró gondokkal tépelődő emberek fölött. Esmény, a melyre néznek, de a melyet nem bírnak. Soha sem gondolt rá, hogy valakit szerelemmel szeressen; nem gondolt rá ma sem, midőn a részvét és a helyzet érzékenysége melegebb dobogásba hozták szívét. És most gyámatyja, a ki eddig mindig oly szófukar volt iránta, beszél neki életbölcseégről, múltjának emlékeiről és ama mély szerelemtől, mely saját veszedelmére támadhat szívében. Megrezzent e beszéd hatása alatt. És megrezzent maga az öreg is, mert midőn a gyűlölet és aggodalom ékesszólóvá tették, hogy jobban hathasson e fejlődő leány szívére, egyszerre eszébe jutott szavainak és tettének badarsága. Talán ép most ébreszté föl a leány érdekeltségét ez ifjú iránt, ki ép azért vonzó, mert veszélyes, mint a tenger? Talán korán volt szólni a szerelem lehetőségéről? Talán botorság volt tiltóan beszélni ez ismeretségről, mert hiszen tiltsuk el a poklot s az emberek úgy fognak vágyni bele, mint egy édenkertbe!

Szánthó Miklós rácsapott a saját homlokára, a mért ily túlságig ingerelte magát s annyit beszélt gyámleányának a rossz szomszéd fiáról, hogy okvetetlenül foglalkoznia kell vele. Fölkelt a kerevetről s megfogva a leányka kezét, kéréleg mondta neki:

— Kedves gyermekem, sokkal jobb lesz, ha többé nem találkozol vele.

És aztán, mikor a remegő leány már magában maradt s

kezdte felbontani ágyát, az öreg — mint a kit nyugtalanság zaklat — újra besompolygott hozzája, hogy még egyszer elmondhassa:

— Azért beszéltem neked annyit, gyermekem, mert már felnőttél s tudnod kell magadat megvédeni a csáboktól. Szomorú lenne, ha róla álmodznál. Ő csak boldogtalanná tehetne!

De mit ért mindez, mikor a leányka — lehajtva hófehér vánkosára szép szöke fürtös fejét, — egyre azon tűnődött, hogy az a rokonszenves ifjú, ki atyját úgy könnyezi, csak nemesszívú lehet s egykor a leányt, a kit megszeret, nagyon, de nagyon boldoggá fogja tehetni.

A kit megszeret!

E gondolatra fehér arczát elfutotta a vér s hirtelen elfújta a gyertyát.

II.

Ki gondolná, hogy az a gyér elevensövény, mely a két szomszéd kertet elválasztja, olyan nagy akadály lehet, mint egy khinai fal, melyen nem lehet átlépni. Vagy még nagyobb; olyan, mint egy tenger, a gyűlölet fekete tengere, melyet áthidalni senki sem tud.

Akadtak ugyan vakmerő teremtések, kik megpróbálták és ezt a khinai falat csatározva átröpülték, de rögtön meg is bánták volna könnyelműségöket, ha idejük marad a megbánásra. De nem maradt, mert Szánthó Miklós uram, a méhes mögül leszködve, nyomban leszélpuskázta a vakmerő jószágokat, t. i. a jobbkedvű tyúkokat, délczeg kakasokat és vállalkozó pulykákat, melyek az Antal László kertjéből olykor-olykor vig kodácsolás közt látogattak át a szomszéd kert veteményes tábláira. Óh milyen diadal volt az, midőn Szánthó Miklós egyenkint dobálta át a lelövöldözött baromfiakat, melyek fölött az öreg szomszéd csak fejcsóválva mosolygott egyet-egyet, szívéből szánakozva a szegény gyarló emberen, a ki tehetetlen bosszúját e jámbor jószágok ellen fordította. Antal László aztán még abban az évben magas deszkakerítést vonatott az elevensövény mellé; de jött a tél, hosszú, hideg, barátságtalan estéivel, mikor a deszkakerítésre sovár szemet

szoktak vetni a szegény emberek, a kik oda haza fáznak és dideregnek. El is pusztult az Antal Lászlóé nemsokára s miatta sokan a vén fukar Szánthó Miklós uramat vették gyanúba, mivelhogy azon a télen sokkal erősebben füstölgött a kéménye, mint más években; no de ez csak a kávénikék és mendemondázó öreg urak pusztá szóbeszéde volt, melyre okos ember nem sokat szokott építeni. Antal László maga is azt mondta rá: „Azt már csak még sem bírom föltenni róla!”

Elég az hozzá, hogy a két kertet pár év óta megint csak az a gyér elevenesvény választja el, melyen keresztül az egyik szomszéd mindig jól láthatta, mit mível ott a másik.

A ki e körülmény miatt a legkevesbbé haragudott, az maga Antal Béla volt, a fiatal képíró, a ki még a temetés után való harmadik héten is egyre csak otthon maradt, mert a gazdaság dolgát nem lehetett oly hamar eligazítani, a mint eleinte képzelte. Unalmában-e vagy a virágok és fák kedvelése miatt, úgy látszik, nagyon megszerette a kerti sétákat. Ki is ne szeretne árnyas, lombos fák alatt járni, melyeknek ágain víg madarak csicseregnek, mintha azt vitatnák: hogy itt maradjanak-e még egy darabig, vagy pedig szálljanak tovább, a hűs erdőbe? Ki ne nézné örömet a virágokat, melyek színes fejceskéiket bizonyára nem a fölötti töprengéstől csóválják, hogy vajjon hová lehetett az ő jó öreg házi gazdájok, ki őket annyiszor megöntözte kedvtelésből, sőt földjüket is meg-megkapálta, leveleiket gondosan megtisztogatta a férgekől s most egyszerre csak feléjük sem néz? S ki ne szeretné nézni a zöld bokrokat, melyek néha úgy összezőrdülnek a szellőkkel, mintha csak arra sarkalnák őket, hogy hajtsanak mír feléjük egy pár esőfelleget, hadd szabadúlhassanak meg a tolakodó, alkalmatlan nyári portól.

Nem csoda, ha a fiatal képíró, kinek élénk fogékonysága lehetett a színárnyalatok és sokféle alakok iránt, szintén csak jobb szeretett e fák, virágok és bokrok közt járni, mint benn ülni a szobában, hol atyjának elvesztése sokkal nyomasztóbb gondolatokkal tölté meg szívét. Oda künn több szórakozása akadt — hisz' a természetnek különös hatalma van a fájó szíveket engesztelni, megnyugtatni, fölvidítani! Tünő jelenségei is megannyi jelképek, melyek hatnak reánk. Ha egy aranyos pillangót röpít felénk, a keleti hitrege halhatatlansági jelvényt látjuk benne. A rózsafelhő, mely az égen tűnik föl, mint-

egy kecsegtetve vigasztal, hogy túl rajta tán egy szebb világ van, hol a szerető szívek nem szakadnak el egymástól. Most madarének hint ránk vigaszt, majd a verőfény biztat, mely a sírből is életet fakaszt. És a bánatos szív hisz nekik, méléz, álmodozik fölöttük; csak a boldogok azok, melyek nem érnek rá velök törődni!

Antal Bélát azonban valami egyéb is vonta a kertbe, mint a kert fája, bokra, virága, a lég pillangója, sugara s az ég rózsafellege és verőfénye.

A szomszéd kertből gyakran hallatszott át egy édes, csengő női hang, olyan friss, mint a madárkák hajnali dala, csak hogy tartalmasabb, értelemmel és érzelemmel tele. Az a hang valami édes nyelvet beszélt a népdal egyszerű szövegében.

Birike volt az, ki a vetemények közt szorgalmasan plántálgatva, néha egész önfeledten dalolta:

„Fáj a szívem, majd megszakad,
Szeretnélek, de nem szabad.“

Akaratlanul jött ajkára ez a dal, nem is gondolva rá, hogy egészen illik az ahhoz, a mit érezni kezd. Hiszen sajátlag nem is érezte még azt, hanem csak sejtette, álmodta.

A hang azonban nagy áruló. Meglehet tudni belőle, hogy mi súgja a dalt, csak véletlen-e, vagy a szív, mely beszélni nem tudván, énekelni óhajt? A ki figyelemmel hallgatta a Birike dalát, könnyen kivehette belőle, hogy ő nemcsak ezt a dallamot szereti, hanem alkalmasint érzi is azt, a mit dalol. Olyan álmodozó, epedő, búsongó hangja volt, hogy Béla, a ki némán hallgatta, megrezzent bele. A miről a nagyvilág fényes, de önző sürgése közt annyiszor ábrándozott, a mi a törekvés hevében annyiszor játszott képzeletével, mint egy távoli egyszerű, de boldogító paradicsom: az idyll varázsa fogta el lelkét. Annak ígérete alatt állt. A színházak elragadó dalművei, a hangversenyek fényes hangvirágai sohasem hatottak rá oly kellemes bájjal, mint ez az egyszerű népdal, mely nem volt a közönségnek szánva s nem számított tapsra, koszorúra.

Nem állhatott ellen vágyának, mely az elevenesövény felé vonta, hogy azon áttekintsen. Lábújjhegyen, mintegy lopva közeledett ahhoz, sejtve, érezve, hogy tekintetével tán egy

sovárgó titok bizalmas magányát háborítja meg. Látni ohajtá e leányt, a ki bizonyára halványan, búsan végzi munkáját, mert a ki ily szívrehatólag dalol, az csak a fájdalom fenekéről veheti e természetes hangokat.

Tudta bár, hogy a szép szökehajú leánykát fogja megpillantani, mégis úgy örült, hogy nem csalódott, mintha csalódhatott volna.

Volt valami ígézet az egész levegőben, eltelve két romlatlan, érező szív delejétől, kik akaratlanul vonzódtak egymáshoz, nem a külső tetszés, hanem a benső részvét hatalma által. Mind a ketten árvának, elhagyatottnak tudták egymást, s mind a ketten érezték, hogy az élet balzsamából a legfőbb hiányzik nekik — a szeretet. Egyik most vesztette el, a másik nem is bírta soha. Amannak pótlásra volt szüksége, emennek egy mindig táguló ür kitöltésére. S mind a kettő az ifjúság hajnalának rózsafényében élt, midőn a fájdalom is táplál, a vágy is boldogít, a remény is kielégít.

Antal Béla mégis csalódott valamiben, midőn áttekinített. Meglepetve látta, hogy a kis szomszéd nem halványarcú, nem könnyező szemekkel s teljességgel nem kedvetlenül végzi a munkát. A veteményes ágyak közt fris, élénk, kedves alak járt, piros arcú, élénk szemekkel, kezében öntözővel. Világos kék ruha volt rajta, sugár derekához simuló fekete otthonka, egyszerű, tiszta és csinos, fején lenge kék kendőcske, mely alól homlokára csúszott ki egy pár szöke fürtöcske, csillogva a napsugáron, mely édesdeden játszott vele, mintha valami kedves rokonfény volna vele. A fiatalság egész varázsa lebegett e leánykán. Csak a dala volt szomorú.

Az ifjú nehéz szívvel gondolt rá, hogy ez az elevensövény csakugyan khinai fal. Azzá teszi az illedelem és a szomszéd kert gazdájának gyűlölete. Pedig milyen könnyű volna különben átlépni e bokrokat, ha nem nehezülne rájuk egy sötét árnyék. Így okosabb lesz ott hagyni, bemenni a szobába s nem látni ama kedves, élénk alakot s nem hallgatni azt a mélabús, sokatmondó dalt. Egy pillanatra azonban szeretett volna hozzája lépni, hogy bocsánatot kérjen tőle, a mért néhány nap előtt akaratlanul oly nagy keserűséget okozott neki. Elképzelte, mily komor szemrehányásokat hallhatott gyámatyjától s szánni, szeretni kezdte e kedves gyermeket; gyöngéd virágot látott benne, kit a vak sors kényszerített egy sötét, irigy, vén

fa tövében növekedni föl napsugár nélkül; szelid galambot, kit a véletlen szeszélye egy bőszen hienával zárt össze.

Birike nem vette észre az ifjút s csak öntözött, plántált és dalolt tovább. Hanem észrevette később, midőn a méhesbe vonúlva, leült és olvasgatott, maga sem tudta jóformán, hogy mit, s mikor nagyon szórakozottnak találta magát, elkezdett varrogatni, ügyetlen nagy öltésekkel. Mert a szeme nem volt egészen sem a könyvben, sem a vásznon. A gyümölcsfák lombjai nem voltak olyan irigyek, hogy egészen elfogták volna előle a kilátást, sőt a legkisebb szellő lebbenésére gyöngéden el-elhajoltak, mintha érezték volna, hogy e miatt Birike a legkevesbbé sem haragszik rájuk. Megpillantotta az ifjút, ki egy virágágy mellett mélázni látszott. Megrezzent, midőn először esett rá tekintete. Eszébe jutott gyámatyjának komor beszéde: „elcsábítna és nevetne könnyeiden.“ Sajátlag nem is volt tisztában azzal, hogy mint csábítanak el valakit; de megborzadt attól, hogy nevethet valaki azon, a min a másik sír. De nem — nem tudott oly rosztat hinni ez ifjúról, kiről a lelkészakban mindig csak jót beszéltek s kiről a hirlapok annyi szépet jósoltak. Nem bírta őt csalfának képzelni.

Így gondolkoztak, álmodoztak egymásról sokat. Köztük egy árnyék állott s attól nem közeledhettek, hogy kezet szorítsanak és szót váltsanak. Ha tán víg társaság közepett találkoztak volna, minden akadály és töprengés nélkül, mint találkoznak annyian, táncz közt, zene mellett, bizonyára az történik, a mi olyan mindennapi dolog, hogy beszélnek, mulatnak, meglehet tánczolni is egymással egy keveset, aztán haza mennek s egyik elfelejti a másikat. De így előjött a vágy, mely merész, aranyos szivárvány-hídat kezdett építeni az árnyék fölött s ezt a zajtalan munkát két fiatal szív mélyén kezdte.

Egy kora reggel a fiatal leányka a kertbe sietett megint, megnézni virágait, melyek nyilását nem akadályozza senki; megnézni a méheket, melyek kertből kertbe járnak szabadon, gyűjtve mézpalotájuk édjét; hallgatni a boldog madárcákát, melyek arra a fára szállnak, a hol nekik legjobban tetszik. A természet eme vídám szabadsága mindig teljes erővel vonja azokat, kik az emberi balítéletek és torzsalkodások korlátai közt élnek, szabadon is rabúl. Birike gyors léptekkel sietett át az udvaron, nem is képzelve, hogy milyen meglepetés várakozik

rá. A méhesben, a szalmaszéken, melyen ő ülni, olvasni, varrni szokott, egy csinos kis rajzot talált.

Tudta, hogy ki készítette. Saját szíve dobogta el azt neki. Mindjárt rá ismert arra is, a mit e kép ábrázol: az ő kertjüket, az ő méhesöket s abban őt magát, a mint — fején a könnyűd kendőcskével — könyvet olvas.

Olyan könnyűd, kedves vonások voltak. És ő maga is — nini, milyen jól el van találva! Akár csak a tükörben nézné magát! Óh a tiszteletes úr meg a hírlapok nem hiába mondogatják, hogy ebből a fiatal emberből nagy képíró lesz.

Mi az: egy nagy képíró, azt Birike sajátkép nem is tudta. Sohasem látott még jó képeket; még a zárda templomának oltárképeit sem látta igazán, hogy milyenek, oly régiek, feketék és szakadozottak voltak s a néha hozzájuk elvetődő kántor évek óta emlegeti is, hogy mindig akarnak új képeket festetni, de nincs rá pénz.

De mennél kevésbé tudta, hogy mi egy jó képíró, annál nagyobbak képzelte. Varázslónak, ki a színek és alakok szépségével elbájolja az embereket.

Örömeiben megesókolta a kedves kis rajzot, mely neki olyan bájos volt, hogy ki sem tudta volna mondani s égő arczezal rejté otthonkájába, a szíve mellé, nem sejtve, hogy ezt a csókot, ezt a szemérmes zavart a fákon, virágokon és méheken kívül más is meglátta, — más, a kinek ez igen jól esett.

A fák lombjai azonban gyöngéden összesimúltak, nehogy zavarba hozzák az ártatlan, gyöngéd, piruló leánykát, kinek meglepetésére, örömeire hirtelen egy bús emlék borúlt, mint a mosolygó pázsitra egy elvonuló terhes felleg árnya. Eszébe jutottak gyámatyjának komor, baljóslatú szavai: „Ő fölkeres tégedet, nem azért, hogy szeressen, hanem hogy elcsábítson.“

De ez a szomorúság kevés ideig tartott. Lerázta lelkéről, mint a madárka a hideg esőcsöppeket szárnyairól. Fiatal szív volt, mely csak azt hiszi el, a mi neki örömet okoz, s a többit agyrémnek tartja, melyre sokkal okosabb nem is gondolni.

S teltek, múltak a napok.

A khinai fal már át volt lépve. Az ifjú napról napra kisebb akadálnak tartotta azt, s egy nap végre elhatározta, hogy beszélni fog e kedves leánynyal.

Kell!

Nem viselheti el szíven azt a bizonytalanságot, hogy vajjon csakugyan nagy szomorúságot okozott-e neki? Előtte állt mindig a zord jelenet, midőn atyja betaszítá a folyosóra s hirtelen bezárta a kaput. És aztán, a mint haza ment, ott künn a szélzúgásban egy mogorva, veszekedő, keserű vén ember hangjait hallotta, a ki egy remegő, ártatlan gyermeket szid.

Hányszor szeretne volna azóta megkérdezni tőle: hogy csakugyan nagyon megszüdték-e ő miatta?

Ez a kicsinyes, töprengő, de meleg rokonszenvből eredt aggodalom volt ama vágyódás álarcza, mely őt a szomszéd kert felé vonta, valahányszor a méhesben látta Birikét.

Ott ült ő újra s köténye tele volt leszakgatott virággal, hogy azokból friss füzért kössön szegény édes anyja arczképére, mely ott függött ágya fölött. Egészen el volt mélyedve gondolataiba, emlékezésébe. Édes anyjára gondolt, a kinek képét alig bírta már visszaidézni. Hiszen kis gyermek volt, midőn elvesztette, s akkor nem is érezte, csak most érzi már, hogy mit veszített benne. Könnybe lábadt szemmel sohajtá: ha most élne!

E pillanatban megzörrent a méhes melletti bokor s mire föltekintett, előtte állott — a „rossz szomszéd“ fia.

Meglepetése nagyobb volt, mint öröme s rezzelve ejtő ki kezéből a még csak félig kötött koszorút. Az ifjú lehajolt, fűszedte a virágokat s elfogúltan mondá:

— Biri kisasszony! én bocsánatot jöttem kérni a minapi hibámért, de mielőtt megbocsáthatott volna, már új hibát követtem el: megijesztettem önt.

— Megvallom, — felelt a leányka teljes zavarral, miközben még egy-két szál virágot vett föl a földről, örülve, hogy nem kell föltekintenie, — megvallom, hogy ez igen váratlan volt.

— Bocsásson meg, nem tudtam ellenállani. Mindig vádolt valami, hogy önnek néhány nap előtt könnyeket okozhattam. Meg kellett kérdezni, hogy nem haragszik-e rám ezért?

— Miért haragudnám önre? — kérdezte mélázó mosollyal.

— Mert meggondolatlan valék: kitettem gyámatyja

haragjának. Nem kellett volna önt haza kísérnem; nem is kellett volna önnel beszélnem — az sokkal jobb lett volna! Ugy-e, szenvedt miattam?

— Nem szenvedtem. Gyámatyám tudja, hogy nem én kértem föl a szívességre.

Antal Bélát melegíteni kezdte a leány egyszerű őszintesége, keresetlen, nyílt beszéde s elfogódott kellemes hangja. Nézte egy ideig s aztán mosolylyal mondta:

— Most már nyugodtabban távozom, tudva, hogy nem szenvedt miattam s nem neheztel rám.

— Még ha szenvedtem volna is, nem neheztelnék.

— Mert szíve jó, nemes. Soha sem feledem részvétét, mely annál vigasztalóbb volt, mert nem számíthattam rá. Ön e ház kiengesztelő szelleme. Isten adja, hogy olyan boldog legyen, a milyen jó.

A leány fölemelte nagy kék szemét, mely szép volt, mint egy darabka az égből, de bár folt nélküli, még sem vidám. Valami mélázó tekintet áradt belőle, — bizonytalan kérdezés egy néma titok előtt.

Antal Béla nem mert rá felelni. Egy vidám pillantás, melybe némi kis finom kacérság, némi kis nagyvilági édelgés vegyül: felbátorította volna; de e gyermeteg komolyság elvette tőle a szót.

Menni akart.

— Isten önnel, kisasszony! Jól esett, hogy kifejezhettem köszönetemet az ön testvéries részvéteért. Isten önnel.

Kezét nyújtá, melyet a leányka zavartan fogadott el. Felelni is akart valamit, de nem tudott. Egy mosoly volt minden válasza. Mire ajka megnyílt, az ifjú már eltávozott. Szótlatlanul nézett utána és szívében titkos szorongást érzett. Talán nagyon hideg volt iránta, azért távozott el ily hamar? Talán nem is akart egyebet, mint választ kapni egy kérdésre s kifejezni egy köszönetet. Az udvariasság készte e lépésre, semmi más. Szánja tán, mint egy a világtól elszigetelt árvát, ez az egész, a mit iránta érez?

Ily töprengések közt múlt el pár nap, mialatt nem találkoztak, de alkalmasint annál többet gondoltak egymásra.

Szánthó Miklós, noha keveset törődött Birikével, vette észre, hogy hallgatagabb, szórakozottabb, mint máskor.

— Mi bajod? — kérdezte tőle.

— Semmi, atyám!

— Ni, ez a rózsza nincs megöntözve, a madaradnak sincs tiszta vize. Ha már ilyen haszontalan jószágot tartasz, legalább viseld gondját!

A leányka elpirúlt.

— Ma elfeledkeztem róla, mert sok volt a varrásom.

Szánthó Miklós megcsóválta a fejét s mormogva távozott:

— Min járhat az esze!

Béla e közben minden este elment a lelkészlakba, de Birikét soha sem találta ott. Sőt három napig a kertben sem láthatta. Eleintén fájt neki e visszavonulás, mert azt hitte, hogy nem féltékenységből, hanem közönyből ered. De ez a gondolat nem csüggeszthette, mert föl-fölmerült emlékében a kedves jelenet, midőn Birike a kis rajzot oly gyermekes örömmel csókolta meg s oly hirtelen elrejté keblébe. Ez bizalmat, reményt öntött bele, s ez a remény azt súgta: bizonyosan a félték szemérem tartóztatja vissza, vagy gyámatyjának tilalma, de nem a neheztelés, nem a közöny.

Béla elhatározta, hogy még egyszer beszélni fog vele, de mert nem láthatta, levélkét írt neki s azt a méhes asztalára tette egy kis virágbokréta alá.

Kora reggel volt, a lég tele illattal, verőfényvel; minden fűszál ragyogott a harmattól s a láthatáron egy parányi felhő sem zavarta meg az ég ragyogó kék színét. A leányka alig várta, hogy kimehessen a zord falak közül, ki a kertbe, a friss légre. Szinte nyughatatlan volt, mintha valami sejtelen, előérzés háborgatta volna. Pedig hisz' mi történhetnék, mikor most is csak úgy, mint minden reggel, egy kis bokrétát meggy kötni az asztalára.

A mint a méhes mellett haladt el, megpillantá, hogy már egy kész bokréta fekszik az asztalon. Oda sietett, s látta, hogy a bokréta alatt egy levélke hever. Megállott elgondolkozva, pedig nem volt mit elgondolnia, mert egyszeriben tudta, hogy azt a bokrétát ki köthette s azt a levélkét ki tehette oda. Örült és remegett. Hol fázó borongás futotta végig, hol édes melegség. Fölvette a bokrétát, mosolygott rá, gyönyörködött színeiben s élvezte illatát. Majd megint letette s nézte a finom alakú levélkét. Látta, hogy az ő keresztneve van ráírva. Öt illeti, de neki azt még sem szabad elolvasnia. Soha senki sem írt még neki levelet, idegen. S mi lehet benne? Nem a

közönséges kíváncsiság zaklatta, hanem a vágy, melyet egy még be nem vallott, el nem ismert, névtelen érzelem fejlődése szül. Fölvette hirtelen a levelet s keblébe rejté, hogy meg ne láthassa más. Indúlt vele kifelé, hogy a konyhán elégesse, mielőtt gyámatyja fölébredne. De a fél útról ismét csak visszatért s leült a méhes kis faasztala mellé. Úgy érezte, hogy nagyon melege van attól a kis levélkétől. Kivette és nézte s a mint hosszasan nézte, egyszer csak fölszakítá borítékját, kibontotta és olvasni kezdte.

„Biri kisasszony! Szívem ösztönöz rá, hogy nyugalmát néhány percze ismét megháborítsam. Abban a reményben teszem, hogy ön nem fog félremagyarázni. Látva önt s érezve gyöngéd részvétét, úgy gondolom, hogy nekünk kétszeres szeretettel kellene kipótolnunk azt, a mit gyűlölködő és megbántott apáink egymás iránt elmulasztottak. Kétség és remény között csüggek e gondolaton most is, midőn megkérem, engedje meg előszóval bucsúzni el öntől, mielőtt elhagynám e helyet s visszatérnék a nagyvilágba, a hol elérni törekszem a czélt, melyet meglehet itt hagyok el e város mögött. Néhány nap óta keveset foglalkozom a dicsőség ábrándjaival, s érzem, hogy más út is van a boldogsághoz. Sokkal szomorúbban fogok távozni, ha öntől búcsút nem vehetek. Ma alkonyatkor keresni fogom önt kedves helyén, a méhesben. Ha nem találom ott, jele, hogy kérésemet megtagadta s akkor isten önnel, sietni fogok mennél távolabb menni e helytől, a hol elvesztettem atyám szerető szívét és a legszebb reményt. Ha ott találom, akkor szavaim fogják folytatni e levelet.“

Rövid levél, de Birikének sok idejébe került, míg elolvasta. Mindjárt az első pontnál megriadva tette le. „Szíve ösztönzi“ rá. Arcza kigyúlt e gondolatra s az, a mit érezett, a zavar, félelem, vágy és boldogság oly valami különös vegyüléke volt, hogy egész testében reszketett tőle. Tán a boldogság ama legteljesebbjét érezte, mely túláradásában fájni szokott a szívnek. Aztán minden pontnál megállott, gondolkozott rajta s újra átfutotta. A közepétől kezdve pedig elolvasta hirtelen, futva s a végső pontnál roszúl esett neki, hogy nincs több.

Egy kis levél — s mégis milyen nagy történet egy ártatlan szív világában! Mennyi örömet és mennyi bajt okoz. Most, mint a hajnali szellő, édesdeden játszik vele, majd mint a fenyegető vihar, megrázza egész lényében.

S mit tegyen?

Eljöjjön-e alkonyatkor, vagy ne jöjjön el? Hiszen még a házba is oly nehéz most fölmennie. Attól fél, hogy elárulja magát gyámatyja előtt. Meglátják arcán, hogy valami különösnek kellett történni vele. Talán ki is találják, hogy levelet kapott. S mi történik akkor? Bátorításul újra elolvasta a levelet, mely annál többet fejezett ki, mennél többször elolvasta.

Jött érte a cseléd: az úr fölkelt s reggelizni akar! E próza vetett véget a költői nyughatatlanságnak. Birike indult föl a keblébe rejtett levéllel, elgondolva, hogy többé nem a régi, gondos házi leány, a ki ezelőtt mindig jó előre utána nézett, hogy a gyámatyja reggelijében hiba ne legyen. Most csak magával gondol. Menet közben megállt s arca határozott kifejezést öltött. Nem, nem! kérelmét nem teljesítheti, bármint szeretné is. Az nem illenék egy fiatal leányhoz: alkonyatkor találkozni a kertben idegen fiatal emberrel! Meg volt győződve, hogy ez a hidegelhatározás sokkal erősebb nála, semhogy változást szenvedhetne. Pedig hát hasonló lehetett a márcziusi hóból csinált szoborhoz — kisüt a napfény s pár óra alatt elolvasztja.

Nehéz nap volt ez, melyben oly lassan múltak az órák. Ő maga pedig mintha ki lett volna cserélve. Egyik perczben boldog, a másikkban egészen szerencsétlen, ki nem tudta, mit tegyen. A reggelinél alig mert gyámatyjára tekinteni, nehogy az kiolvasson valamit szeméből. Érezte, hogy szüksége volna vidámságot mutatni, holott belől olyan szomorú volt. Virágait még a reggeli előtt ugyancsak megöntözte s a kanárinak is bőven adott tiszta vizet, nehogy az öreg megint fölfedezzen valamit; de a virágokra alig vetett egy pillantást, a madárkához pedig nem szólt egy szót sem. Megszűnt a kedves, gondtalan, apró örömeknek élő gyermek lenni. Sőt kezdte észrevenni, hogy ez a helyzet őt rosszszá teszi, képmutatóvá, hazuggá. Nyájaskodott az öreg úrral s tréfásan tett czukrot a kávéjába, midőn titkon arra gondolt: óh ha édes anyja élne most, mily boldog volna, annak elmondhatna mindent, az nem akadályozná örömeit! Ha az öreg valamit kívánt, nevetve ugrott föl s hízelkedve adta át a fekete tajtékpipát, melyet maga tömött meg, holott egy zugba ülni és mélázni szeretett volna. Sok apró kérdés jutott eszébe s megkérdezte mind, nehogy gyámatyja kérdezzen valamit. Szórakozott és szeles volt az ebédnél

is, keveset evett, sokat ivott s annyit csacsogott, hogy Szánthó Miklós megsokalta és azt mondta rá:

— Mi lelt, hogy olyan jó kedved van?

De látta volna csak ebéd után, midőn az öreg ember elkullogott hazulról, hogy faggatóra vegyen megint egy pár vén fondor prókátort, a kik egyre biztatgatták, milyen jó kedve van az ő gyámleányának! A pamlagon kezére hajtott fővel ül és szeme tele van könnyvel. Aztán gondolataiból fölriadva, nyugtalanul jár-kei a szobában; leül minden székre, de egyen sem találja helyét; próbál kinézni az ablakon, de mindjárt megunja; dologba fog, de csakhamar abba hagyja; kitekint a folyosóra, hogy rendet csináljon, de eszébe jut valami s megint a szobába megy.

Nézi az órát, mely oly lassan jár. Csak már holnap reggel volna!

Hirtelen ruhaszekrényét nyitja ki s arra gondol, hogy melyik a legszebb ruhája? Úgy találja, hogy egyik sem elég szép. De hát mért volna szebb? Megfeddi magát egy olyan gondolatért, mely csak félig szülemlett meg. Csak tetszvágyó leányok szeretik a cifra ruhát; legokosabb, a ki beéri azzal, a minő van. De sajátlag mért is vesződik ő most a ruhákkal, mikor nem készül sehová. Jobb, ha fölvesz egy könyvet és olvas. Könyv helyett azonban a Béla levelét veszi elő s azt olvassa. De nini, az az óra megbolondult — most meg hogy siet. Még másfél óra s itt az alkony. Nyár vége van, hamar beköszönt az est. Mennyivel hosszabb volt a nap csak egy hó előtt is még. Általában mennyivel jobb volt akkor! S mennél jobban siet az óra, annál nyugtalanabb a leány. Végre is a tükörhöz menekül és csinosítja magát. Nem készül sehová és mégis rendbe szedi haját, sőt egy szalaggal köti át fején a hajfonat koronáját.

Úgy tetszik neki, mintha asztaláról a virág, kalitkából a madár s falról az édes anyja képe, mind figyelemmel kísérenék, hogy mit csinál? S vajjon mit mondanak, azt-e, hogy maradjon, vagy azt, hogy menjen? Az ablak kezd homályosodni s kívülről az idő arra inti, hogy siessen, mert késő lesz.

Kimegy ismét a folyosóra, megnézni, ha csakugyan leszállt-e már a nap? Épen most száll s végsugarai ragyognak a fákon, virágokon s a levegő olyan különös, van benne még a nyár meleg fényéből és már a közelgő őszi mélaságából is.

Olyan ábránd- és vágyszülő idő azoknak, a kik még tudnak vágni és ábrándozni.

Jó darabig áll Birike a folyosó nyílásánál s néz a kert felé. Szeretne maradni is, nem is. De nem tud maradni. Lassú léptekkel megy át az udvaron, nem fölpipezve, mint a hogy hiú leányok tették volna, hanem az egyszerű kék karton ruhában s a sugár derekához simuló otthonkában. Csak menet közben az udvaron tűz hajába egy rózsát, teljeset, pirosat, minő a boldog szerelem virága.

De még a kertajtó előtt van, — még visszatérhet. Meg is áll, de nem tér vissza, hanem hirtelen kinyitja és becsapja maga után az ajtót s szaladni kezd a méhes felé, holegészen kifáradtan dől a székre, pirúl teljes zavarban és várakozik nagy aggodalomban. Kárhoztatja magát, a mért nem gondolta meg jobban a dolgot, hanem könnyelmű volt és lejött.

Nem sokáig lehetett tépelődni, még egy perc s Béla előtte állt, elfogódva üdvözölte s nézte a leánykát, ki oly félénk, hallgatag és halovány volt.

— Köszönöm Birike, — mondta neki, — hogy nem tagadta meg kérésemet s nem okozott nekem mély, elviselhetetlen fájdalmat. De ön remeg?

— Fázni kezdek.

— Hiszen olyan enyhe a lég. Tán fél gyámatyjától?

— Nem, ő tőle nincs okom félni. Nem tudja, hogy itt vagyok, nincsen is itthon s ő nem sokat törődik velem. Ő rendszeren a szobájában ül s olvas régi törvénykönyveket vagy az iratok közt keresgél; vagy elmegy a kávéházba, hogy tapasztalt ügyvédekkel tanácskozzék. Azok közt mindig akad, a ki csalfán biztatja, hogy pénzt kapjon szegénytől. Ő hisz nekik. Tegnap előtt is egész keserű örömmel mondta nekem: „Ne félj, édes leányom, megszereztem egy okiratot s megint van reményem, hogy újra kezdek a pört, melyet a rossz szomszéd ellen elveszítettem!”

— Atyámat nevezi így, nemde?

— Őt, — bocsásson meg, hogy akaratlanul elárultam.

— Képzelem, mennyi rosszat beszélhetett önnek felőle, hogy most még a fiától is úgy fél. Hiszen rám se mer tekinteni!

Birike fölnézett s aztán — örülve, hogy nem magáról kell mondani valamit — azt felelte:

— Igaz, hogy gyámapám sokat beszélt az ön atyjáról.

De ne kívánja, hogy elmondjam, a mit beszélt. Nem akarom azzal szomorítani. Neki meggyőződése, hogy ez a két család egymás átkára van teremtvé. Az ön atyját, a kiről mindenki annyi jót mond, üldöző szellemének tartotta mindig.

— S engemet is gyűlöl bizonyára, noha nem is ismer?

— Annyit mondott csak, hogy nekem őrizkednem kell öntől, ha nem akarok boldogtalan lenni.

— S elhitte?

— Ha elhittem volna, akkor most nem vagyok itt, hogy öntől bucsút vegyek.

Béla megfogta a leány kezét és melegen csókolta meg, s ez a gyöngéd érintés mily rózsás hőséggel árasztott el két arczat.

— Engedje meg, — szólt Béla, — hogy leülhessek egy kissé.

Csak egy alacsony szalma-zsámoly volt még ottan, arra ült, a Birike lábához.

— És most engedje meg azt is, hogy beszélhessek önnek egy kicsit az én szegény jó atyámról, a ki a világon senkinek sem vétett. Ha ismerte volna, tudná, hogy ő senkinek sem lehetett üldöző szelleme. Azt csak az ön gyámatyja hitte úgy, a ki gyűlölettel gondolt rá, ama nyomasztó érzülettel, mely mint valami sötét sűrű köd, még a napot is képes mogorva fátyolba burkolni. A sors, igaz, úgy akarta, hogy e két ember sokszor találkozzék és megbotoljon egymásba az élet útain; de mit vétkezett azzal az én atyám, hogy már az iskolában — jobb tanuló és vígabb pajtás volt s tanárai és iskolatársai jobban szerették, mint őt. Szánthó Miklósnak már akkor az a törekvése volt, hogy különb legyen nála, s mivel nem lehetett, ellenségité vált. Kereste a versenyt vele, s mivel nem győzött, gyűlölni kezdte, mint kudarczainak okát. Mert az emberek jobban szerették, a tisztújításon inkább őt választották meg, a társaságokba szívesebben hívták, a kitüntetésekben örömessebb részesíték és mert egy áldott jó nő (az én anyám) inkább akart az ő neje lenni — vajjon mindez az ő vétke volt-e? Pedig ezek voltak az egyedüli nagy vétkek, melyeket az ön gyámatyja sohasem tudott neki megbocsátani. Előbb irigyelte, aztán minden lépésében versenyezni törekedett vele, aztán — mert nem ért célzt — napról napra jobban gyűlölte. Megbukva a hiúság és szív vágyaiban, melyeket mesterkélve táp-

lált, egy sötét érzületbe kapaszkodott, melynek konokan áldozott föl mindent. Elvakult és egy agyrémben hitt. Hitte, hogy igaza van akkor is, midőn a legnagyobb igaztalanságot követte el. Nem vádak gyanánt mondom ezeket; nem illenék őt vádolnom épen ön előtt; én magam sem gondolok rá haraggal, csak szánom és azt hiszem: inkább szerencsétlen, mint vétkes.

— Óh igen, — sóhajtott föl Birike — nincs családja, nincsenek igaz barátai, nincsenek örömei. Rajtam kívül nincs senkije.

— Igaz, de ő nem kímélte a mások örömét, sem szomorúságukat. Ön aligha fog már emlékezni arra az időre, midőn szegény anyámat eltemettük.

— Nem emlékezem, — felelt Birike félénken.

— Mi a legnemesebb nőt sirattuk, s azon az este a szomszédunk meghívta néhány ismerőseit, az udvaron terített és muzsikaszó mellett vígadt. A vígasság lármája áthalatszott hozzánk, be a szobába is, a hová vonúltunk, s úgy vegyült siralmaink közé, mint szándékos gúny, boszantó káröröm.

— Ne folytassa, kérem. Fáj hallanom is. Inkább mondja el, hogy mi az, a miért gyámatyám azóta, hogy emlékezem, mindig pört folytatott szomszédja ellen, egyébbel sem gondolván, mint hogy e pört megnyerje.

— Atyám a szőlőhegy tövében egy igen szép telket vett két testvértől, kiknek egyike távol szolgált, mint katona. Négy év alatt e nagy telekből a legszebb gyümölcsös kert lett, beültetve gyümölcsfákkal, körülkerítve csinosan, a kert kellő közepén díszes nyári házzal. Boldog órákat tölténk benne s atyám és anyám mindig oly örömet költöztek ki oda a téli szomszédságból. Mikor a katonatestvér haza került, az ön gyámatyja magához hívatta s azt mondta neki: „Mig te távol voltál, telketeket tudod nélkül eladták négyszáz forintért, s most átveheted a részedet, benn van a takarékpénztárban, rongyos kétszáz forint. De ne fogadd el, hanem add el nekem a te részedet ötszáz forintért. Ha akarod, mindjárt kifizetem.“ A katona ráállt, megkötötték a szerződést s aztán az ön gyámatyja elkezdett pörölni velünk. Nem kímélt sem pénzt, sem fáradságot, csak hogy a pört megnyerhesse. Atyám egyezkedni akart, de Szánthó Miklós elutasította. Egyre azt beszélte

kávéházban, fogadóban, utcán: ha a pört megnyeri, akkor a fele telekről, mely neki jut, a fákat kihányatja s beülteti bodzafával, annak jó szaga van, ha virít; a ház felét pedig lefűrészelteti. A föld az övé, a falat, födelet elhordhatják. Figyelmeztették elegenden, hogy minek háborgatja szegény Antalékat, kiknek ebben a házban és kertben annyi gyönyörük van; ő azt mondta rá: annál derekabb lesz! Az emberek félni kezdtek s elvonultak tőle. Ő pedig, a mi pénze volt, mind e pörre költötte, megújítva háromszor is. A mint a tiszteletes úr beszéli, erre a pörre vett föl egy nagy kölesönt is, abban a reményben, hogy nyerni fog, s az többet ér majd, mint a világ minden kincse, mert az nagy öröm lesz. De az igazságtalan pört elvesztette s atyámnak mindössze még valami csekélységet kellett fizetni a katonának. Ez az a pör, melyet az ön gyámtyja most negyedízben akar valami új jogcímén megindítani. Így hallottam, én magam nem értek a törvénykezéshez.

Birike végig hallgatta ez elbeszélést s aztán szelíden kérte:

— Beszéljünk másról.

— Igaza van, beszélhetünk másról, szebbről, jobbról. Belátom, hogy hevem el is ragadt s felét sem lett volna szabad elmondanom önnek; de végre is föl kellett világosítanom, mert hisz' önt a mi családunktól félni tanították. Ön tán még én rám is félelmes ellenszenvvel gondolt, midőn én önre már testvéri szeretettel gondoltam.

— Hogyan hiheti azt rólam?

— Fog-e rám emlékezni, ha távol leszek?

— S meddig lesz távol?

— Nem tudom. Sok függ attól, hogy mit fog felelni ön arra, a mit őszintén, röviden akarok kérdeni.

— Kérdezzen.

— Hisz-e ön nekem? Bízik-e bennem? Tudna-e nőm lenni?

A leányka arcát elfutotta a vér. Hirtelen fölkelt, nyugtalanul remegett s kezét homlokára téve, egész testében meg rázkodott. Olyan váratlan volt ez a kérdés, hogy csaknem fájdalmas meglepetésnek érezte az első pillanatban. Nem is gondolt rá soha, hogy ez valaha előforduljon közöttük. Ő, az egyszerű, igénytelen, a világtól úgy szólván elzárt leány, kit

oly kevesen ismernek, el sem képzelte még soha, hogy valaha tán férjhez kell mennie. S most egyszerre egy nagyvilági ifjú, kire hír és dicsőség vár, ki tele van jóssággal és nemességgel, azt kérdi tőle: „Tudna-e nőm lenni?”

Sokkal inkább érezte a zavart, mint a boldogságot, s midőn az ifjú kérdően nézett rá, nem tudott egyebet felelni e szónál:

— Béla?

— Megleptem e kérdéssel, Birike! Látom, hogy nagyon zavarba hoztam azzal; de azt is látom, hogy szíve jót sugott rá: keresztnevemem szólított. Lássa Birike, nekem nem volt időm és alkalmam, hogy erre lassan készítsem elő szívét. Csak egy párszor találkoztunk s meglehet, sok ideig nem látjuk egymást. De meg kellett tudnom a bizonyosságot, mielőtt távoznám, hogy számíthatok-e arra, a mi életem célját fogja képezni, ha ön úgy akarja? Azért kértem e búcsuzóra, mert óhajtottam önnel jegyet váltani.

— Az nem történhetik meg, Béla. Midőn atyám meghalt, (szegény anyámra nem emlékezem már!) azzal a rendeléssel adott testvére gyámnoksága alá, hogy ő rendelkezék fölneveltetésemről, sorsomról, jövőmről. Abban nőttem föl, hogy neki engedelmeskedjem. Nála nélkül nem tehetek, nem ígérhetek semmit. Ő pedig soha sem egyeznék ebbe!

— Várunk az időtől. Talán most, hogy atyám meghalt, enyhülni fog az ő gyűlölete is. Talán nem fogja átvinni az apáról a fiúra, a ki nem állt útjában soha. Lehet, hogy rosszabb napjai jönnek s annak nélkülözése, a mit megszokott, megtöri makacsságát. Ha szomorú helyzetbe jutnak (s azt jósolja mindenki), akkor eljövök, hogy kezet és segílyt nyújtsak neki. Lehetetlen, hogy azt el ne fogadja s akkor boldogok leszünk. Ha elútasít: akkor megszabadítom önt s kiragadom szomorú helyzetéből.

— Mire gondol, az istenért.

— Arra, a mire jogot szerzek a hűség által s a mi kötelességemmé válik mindkettőnk jövője végett.

A leányka e határozott, komoly szavakra oda borúlt az ifjú keblére, zokogott és sohasem volt boldogabb, mint ez aggasztó pillanatban. Béla pedig lehajolt hozzá, megcsókolta szelíden homlokát s a leányka édes mosolylyal hagyta. E percekben feledni látszott mindent, árvaságát, elhagyatottságát,

a szomorú éveket, melyekben az anyai szeretet melege nélkül nőtt fel, egy rideg, szigorú ember oldalán, elszigetelve mind azoktól az örömeiktől, melyek a gyermekkort oly vídámmá s a fölserdült hajadon virágkorát oly feledhetetlen széppé teszik. E percekben mintha nem is a földön lett volna, hanem egy álmvilágban, mely a költészet varázsával van tele.

— Szeret? — kérdezte az ifjú.

— Hiszen látja.

— Akkor nem félhetünk a jövőtől. Egy év az, a mit távol kell töltenünk. Nagy idő, de megrövidíthetjük azzal, hogy mindig egymásra gondolunk.

— Nekem több időm lesz arra itthon, egyedül, mint önnek a nagyvilágban. De miért megy el?

— Mert pályám kötelességei kívánják. Csak atyám betegeskedése gátolt meg, hogy már a tavasszal külföldre nem utaztam. El van készítve minden s ajánlva vagyok híres mesterekhez. Egy évig Olaszországban fogok utazni, hol a régi nagy képírók éltek s ma is élnek a vásznon s tanítanak minket. Hogy fogok most tanulni, törekedni! Minden madonnafő mögött ott fogom látni önt, a ki int, buzdít, lelkesít. Méltó igyekszem lenni az ön nemes szívéhez. Ki akarok emelkedni, hogy önnek annál inkább megadhassam az élet örömeit. Az az év, melyet egymástól távol töltünk, lesz szerelmünk próbaköve, s mi mind a ketten kiálljuk azt tisztán, feddhetetlenül. Mikor újra találkozunk, mennyi mondanivalónk lesz. Egymással nem levelezhetünk, mert leveleim gyámatyja kezébe kerülhetnének; de majd kérdezősködni fogok önről a jó öreg paptól, ki majd megír nekem mindent. Tőlök hallani fog én rólam is. Nem gyakran, csak ritkán, mert nekik sem árulhatjuk el titkunkat, nehogy megtudhassák az is, a ki boldogságunkat meggátolhatná. De legyen nyugodt és bízzék bennem. Én még nem szerettem az életben soha senkit és nem is fogok szeretni mást, csak önt. Hiú kalandok, veszélyes szórakozások nem fognak engemet elvonni az ön képétől. Egész lélekkel, teljes szenvedélyvel merülök a művészetbe, mely szerelmemet csak nemesíteni és fokozni fogja.

— Miért hallgatott el, Béla? Beszéljen, úgy szeretem hallgatni. Hiszen olyan sokáig lesz távol.

— Ma szeptember huszadika van. Jegyezze meg jól, Birike, e napot. A jövő évben ugyane napon újra eljövök.

— Egy egész év! — susogta a leányka. — Mily nagy idő — tizenkét hónap, ötvenkét hét, háromszázhatvanöt nap!

Édes szavak, bizalmas ölelések közt váltottak jegyet. Tanúkra nem volt szükségök. Ezek a bólingató falombok, ezek a maholnap elhulló virágok, ezek a melegebb ég alj alá készülő madarak s azután fenn az ég végtelen távolában feltündező csillagok sokkal inkább illettek e mélytitkú szertartáshoz, mint holmi önző, fecsegő, másokkal keveset törődő, de annál többet pletykázó emberek.

— Ez a gyűrű, — mondta Birike, — melyet önnek átadok, valaha az én anyám jegygyűrűje volt. Keveset mutat, kopott, megfakult színű kis arany karika, de nekem egyedüli örökségem ő tőle s legbecsesebb ereklyém ő utána. Önnek bizalommal adom át.

— Lássá, ez a gyöngyös kis gyűrű is ép ily kedves emlék. Anyám viselte egykor szintén. Engedje az ön újjára húznom.

— Nem, az nem lehet. Ott meglátnák. Én azt nem az újjamon fogom viselni, hanem a szívem fölött. — S kebelébe rejtette.

Már csak kevés idejük volt beszélni. A folyosóról lehalatlatszott a haza érkezett Szánthó Miklós nyers, száraz hangja: „Hívd föl a kisasszonyt! Tán biz' elaludt a méhesben!”

Birike fölrezzent s zavarodottan kérde:

— Mikor utazik el?

— Holnap reggel, de egy év múlva ismét itt leszek.

— Várni fogom e napon, ez órában, e helyen.

— S nem fog hiába várni.

— Isten áldja meg, Béla.

— Önt ezerszer! Nem képzelem, mily boldoggá tett. A sors igen jó hozzám, atyám elveszített szívéért adott egy mást, az önét.

Forrón ölelte át a szép, kigyúlt arcú leányt, ki engedte magát csókolni s mielőtt távozott volna, ő is megcsókolta — egyszer. S aztán elfutott, vissza sem tekintett. Béla gyönyörködve és fájó szívvel nézett utána.

Pár percz múlva a leányka ott volt gyámatyja szobájában,

a ki nem szemrehányó szavakkal, hanem vigyorgó arczczal fogadta:

— Jer csak kedves leányom, örülj velem. Jó újságot mondok. Új reményem, új bizodalmam van. Borkócsy uram, tudod, az a körmönfont eszű fiskális, új életet önt belénk. Kitalálta a módját, hogy lehet a pört megindítani újra s megnyerni végre. Ha az apját tönkre nem tehettem, tönkre teszem legalább a fiát. Koldusbotra fog jutni és én kaczagok rajta. Jer, édes leányom, örvendezzél velem!

VADNAI KÁROLY.

A TÖLGYEK ALATT.

(Margitsziget.)

A tölgyek alatt
Szeretek pihenni,
Hova el nem hat
Város zaja semmi.
Zöld lomb közei
„Áttörve“ az égbolt,
S a rét mezei
Vegül árny- és fényfolt.

A tölgyek alatt
Oly otthonos itten!
Évem leapadt:
Ime, gyermek lettem,
Mint mikor a tölgy
Sudarát megmászta,
Hol seregély költ —
S vígan madarászta.

A tölgyek alatt
Több egykoru társsal
Madár-fiakat
Kifeszíténk nyárrsal

Jó tűz lobog ott,
Zizeg a kis bogrács —
S ha bealkonyodott,
Haza már egy ugrás.

A tölgyek alatt
Örömet valék én,
Bár a madarat
Hagytam utóbb békén.
Gyermeki önző
Korom ifju ábránd
Veszi ösztönző
Szárnyára, s tovább ránt . . .

De tölgyek alatt,
Valamerre jártam,
Szülő honomat
— Csak is ott — találtam;
S hol tengve, tün्यान
Hajt, s nem virul a tölgy:
Volt bár Kanaán,
Nem lett honom a föld. —

A tölgyek alatt
Még most is el-ülök;
Bűv-kép csalogat,
Ábrándba merülök;
Hajó-kerekek
Zubogását hallom . . . .
„Hajrá, gyerekek:
A vízi malom!“

A tölgyek alatt
Im meglep az alkony,
Hüsebb fuvalat
Zörög át a parkon;

Felhők szeme rebben:
 - Haza sietek,
 Jobb ott, melegebben,
 Ki vén, ki beteg.

A tölgyek alatt
 Vágynám lenyugodni,
 Ha csontjaimat
 Meg kelletik adni;
 De, akárhol vár
 A pihenő hely rám:
 Egyszerűen, bár
 Tölgy lenne a fejfám!

ARANY JÁNOS.

HEINE DALAIBÓL.

I.

Mindenütt, bár merre még is,
 Szemed engem mindig ott lát,
 Szívem ellen bármit tégy is,
 Annál jobban hajlik hozzád.

A gonoszság bája lánczol,
 Míg a jóság tova kerget,
 Hogyha menekülni vágyol,
 Úgy mutass hozzám szerelmet.

II.

A magányos tengerparton
 Fátyolát az éj kibontá,
 A felhőkön áttör a hold,
 A habocska súgva mondá:

„Az az ember ott bolond-e,
Vagy mi több, talán szerelmes?
Hogy az arcza oly búsan víg,
Majd vidám és majd keserves.“

Mosolyogva néz le a hold,
És jó kedvvel így szól ő is:
„Szerelmes is, meg bolond is,
S azonfölül még költő is.“

III.

Oly szívesen pihensz te
Karomba', vállamon!
Mert én vagyok a te mennyed,
S te vagy a csillagom.

Alattunk úgy nyüzsög ott lenn
A dőre emberiség,
Kiáltoz, dühöngve, kaczagva. —
Ám jól van, csak tegyék.

A sipkát csörgetik egyre,
Czivódnak oktanul,
Verik furkóval egymást,
Nem egynek vére hull.

Mily boldogok vagyunk mi,
Ily messze, túl e zajon —
Fejed mennyedre hajtod
Én édes csillagom!

IV.

A sárga lomb megrezzen,
Ágról a levél levál', —
Minden mi szép, mi kedves,
Elhervad, sírba száll.

Még csillog az erdő csúcsán
 Egy-egy szomorú sugár,
 E csókkal tán a vidéket,
 Bucsúzva köszönti a nyár.

Szeretnék sírva fakadni
 Szivem legmélyiből;
 Válásunk bús perczének
 Emléke szivembe gyül.

El kelle téged hagynom,
 Tudtam, meghalsz bele!
 Én voltam a bucsúzó nyár,
 Te az ág hulló levele.

MAJTHÉNYI IMRE.

· ZENÉSZETI SZEMLE.

A nemzeti színház két újabban színre került dalműve a Bizet György *Carmen* című komikai operája és Massé Victor *Pál és Virginia* című lyrai dalműve.

Az elsőnek szerzője, mint kiváló zongorajátészó, korán fejlődött és sokat tanult zenész, és mint szerzője néhány sajátos és eredeti tehetséget tanúsító zeneműnek, fiatal kora daczára szép hírt és nevet szerzett; és korán bekövetkezett halála (1875 közepén) általános részvétet keltett föl még a francia zenevilágtól távolabb álló körökben is.

Bár folytonosan és, mint sejthető, nagy szorgalommal dolgozott, hátrahagyott zeneműveinek száma nem nagy. Négy dalmű, egy melodráma (*L'Arlésienne*), egy nyitány (*La patrie*) zenekarra, néhány dal zongorakísérettel és néhány apró zongoradarab és dalműátírat (legtöbbynire töredékek Gounod dalműveiből), ez mindössze, a mit (nyomtatásban kiadva) hátrahagyott.

A francia zene, mely mindig élénkebb és könnyebb, vidámabb és pezsgőbb volt, mint a német és mindig több forgó tőkével dolgozott, — bár sokszor a mi benne ragyogott, nem

arany, hanem apró ezüst- vagy épen csak megezüstözött pénz volt, mely legtöbbet forog, legkönnyebben elterjed, de leg hamarabb el is kopik, — e sajátságait elveszti és öregedni látszik. Annyira még nincs kimerülve és elöregedve, mint a német; de a két új tényező, a tanulmány és gondolkodás, melyek mindig nagyobb tért foglalnak el a francia zenei alkotásban, és a folytonos törekvés, újat és eddig nem hallottat kigondolni: idézik elő főleg az újabb francia zene különös jellegét, mely forrásától és eredeti sajátságaitól mindig megszzebbre távozik és mindinkább eláltalánosodik és hanyatlík. Bizet példája is mutatja a hanyatlást. Ily nagy tehetségű zene-költő sem bírt kiválóbbat alkotni a kedvezőtlen viszonyok közt.

Első két operájában *Les pêcheurs de perles* és *La jolite fille de Perth*-ben a természetes kellem helyett sokszor festett és erőltetett kellemmel találkozunk. Néhány töredék után ítélve, értem, mért arattak oly kevés sikert. Mindkét dalmű inkább képzett és szellemes műkedvelő munkájának látszik. Legtöbbszöyre közönséges és könnyen folyó első gondolatait írta le, melyek rendesen a születés pillanatában érdekeseknek látszanak, de szépségök gyorsan elhervad. A mi bennök talán leginkább fölkeltette a figyelmet, az a válogatott és sok helyen sajátságos összhangosítás; és többször olyan váratlan, szeszélyes, de szellemes zenei meglepetések, milyeneket későbbi műveiben is sokszor szeret alkalmazni.

A *Jolie fille de Perth*-ben van egy cigány-táncz, mely némi nevezetességre tett szert. Egyetlen hang kezd gyöngén pengetve a kíséretet, egyetlen hang kezd egy árva, lassú, szomorú dalt (*h-mollban*), néhány hangból összetéve, melyeket közönséges sípon ki lehetne hozni. E dal, mintegy rögeszméje a zenésznek, mindig előlről kezdődik, de fokenként erősbödik és gyorsul és végre (*h-durban*) egy zajos és szédítő gyors prestóban végződik.

Mint „musicien serieuset“ csak *L'Esprit saint* című hymnusából (egy énekhangra zongorakísérettel) és *St. Jean de Pathmos* férfi négyes kardalából ismerem. Az első igen szépen és ihletteljesen kidolgozott dal. A másik (Hugo Victor szövegére) szintén szép hangulatú komoly karének, finom és válogatott modulatióval. Közepén igen érdekes fugázás jön elő szent János e szavaira: *Continuez, grands, petits, jeunes, vieux*. Ilyen szeretetreméltó könnyűséggel csak francia tud bánni

az ellenpontozással. Sok bevezetés nélkül, úgy szólván vakmerően egymásnak kergeti szólamait és nem veszi el lélekjelenlétét, ha azok keményebben összeütköznek és kúszálódni kezdenek, hanem mosolyogva, mintha semmi sem történt volna, lassanként szétválasztja őket és egy darabig ismét finoman megy minden.

Dalaiban, a mit tisztán lyrikus szövegekre komponált, a közönségesen nem igen emelkedik fölül; legalább előttünk nem, kik ebben Schubert, Schumann, Franz Róbert és Brahms által sokkal szebbekhez vagyunk szoktatva. De úgy látszik, nem is tud igazán érdekes lenni, ha nem lehet egyszersmind valamiben különös és némileg keresett.

Kedvére való szöveget talált Hugo Victor *Adieux de l'hôtesse arabe* költeményében. Az arab nő búcsúja fehér vendégétől mélabús és szép hangulatú, exotikus és egyhangú kíséret mellett. Igen kedves és csinos dala a *Pastorale* (Regnard szövegére): egy ifjú pásztor és pásztorleány rövid párbeszéde a csókról. Egyszerű és szép dalok a *Vieille chanson* (Millevoye) és a *Bölcső-dal* (Desbordes-Valmore asszony). A *Chanson du fou* (Hugo Victor) rövid, határozott, megkapó rhythmusával nagyon emlékeztet Rubinstein modorára. Van még dalai közt egy (Nilsson Krisztinának ajánlott) czikornyás *Tarantelle*, tele hangfutamokkal és trillákkal.

Az *Arlésienne*, nyitány, melodramatikus zenekíséret, köz-zenerészek és kardalok Daudet Alfonz hasoncímű drámájához. Bizet zenéje itt rendkívül finom. Élénken emlékeztet Schumann érzelmes és mély finomságára. Általában, látszik, hogy Schumannt, — ki felé a francziák jelenleg a német zeneköltők közül a legélénkebb érdekeltséggel fordulnak, — nagyon szerette és tanulmányozta. *Jeux d'enfants* című, zongorára négy kézre írt, apró kedves gyermekdarabjaiban is valószínűleg Schumann lebegett szemei előtt, ki az ilyen zenei apróságokat annyira divatba hozta.

Bizet az *Arlésienne* nem igen terjedelmes zenéjét aránylag kevés gondolat-anyaggal állította össze. Jó része kikerült a három szép provençi népdalból, melyeket benne mint főgondolatokat fölhasznált.

A nyitány a *Marcho dei Rei* című régi provençi indulóval kezdődik, mely változat-alakban, néhány rendkívül meseterséges és sokszor erőltetettnek látszó modulációval játszatik.

Ez után következik a két főgondolat, mely a színműben, mint melodramatikus zenekíséret, végig vonúl. Egyik igen szép és mély érzelmű lassú motívum, a másik gyorsabb és szenvedélyesebb; épen a színpadi pathoshoz alkalmas kíséret.

A karok közül az első: *Grand soleil de la Provence* rövid és közönséges. Kiválóbb és több figyelemre méltó a másik, egy a színpad mögött halk hangon énekelt reggeli karének (*fisz-mollban*).

A melodramatikus zenerészek hatása, daczára a finom és bájos hangmeneteknek, kevés lehet. Folytonosan beszélnek és közbe játszik a zene, úgy hogy egyiket se lehet egész figyelemmel kísérni. Különben is a legkétesebb értékű műfaj, mely a szavalatot köti össze a zenei hangokkal.

A zenekari részek közül a második felvonást bevezető *Pastorale* igen szép. Előfordúl még egy különálló *Intermezzo* és egy ügyesen és mesterségesen kombinált *Carillon* (harangjáték). Mindkettő érdekes zenedarab.

Utoljára, úgy látszik, valami nagyon eredetit és szellemeset akart adni, mi azonban nem sikerült. Miután anyitányból ismert királyok indulóját kánonszerűen énekeltette a kar által, megkíséرتi egyesíteni egy másik provenci tánczdallal, a *Farandolel*, olyformán, hogy az énekkar az indulót énekli, a zenekar pedig a Farandolet játssza hozzá. Zűrzavar keletkezik, melyben egyik themát se lehet világosan kiérteni.

A *Djamileh* rövid egy fölvonásos komikai opera, három személylyel. Az egész nem sok fejtörést okozhatott szerzőjének, bár élénk és sajátos tehetsége sok helyen az első pillanatra föltűnik. Vannak benne könnyen folyó és dallamos részek, de általános jellege az eredetiség-keresgélés. Nem mer egyszerű és tiszta lenni, talán mert fél, hogy közönségessé válik. A nyitány például egy nyakatekert gondolatból szőtt indulóval kezdődik és egy, különféle összhang-alapon egymásután sokszor ismételt különös üres és lapos dallammal végződik. Élénkebb folyamata a dalműnek csak a második számmal kezdődik: Haroun és Splendiano tüzes kettős-dalával és Haroun szenvedélyes és merengő coupletjeivel. Itt egymásután következnek az opera legszebb részei: *Djamileh f-moll* dala, melyben álmát elmondja Harounnak, utána egy pezsgő és élénk rhythmusú hármas dal; és különösen a Ghazel: *Nour-Eddin, roi de Lahore*, mely sajátos kíséretével, lágy

és szomorú dallamával és zavart, nem rimelő zenemondataival leginkább megragadja a figyelmet. Van még egy kis csínos kardal, melyet Haroun barátjai énekelnek, melyben az egyes szólamok halkán kánonszerűen követik egymást; és egy táncrész, mely egy bizarr chromatikus hangfigurából van képezve és először úgy hangzik, mint egy elhangolódott sípláda, de lassankint oly szilajjá és lármássá válik és a kar oly különös monoton dalt dúdol hozzá, hogy hangjainál előbb gondolnánk kerengő dervisek, mint alméák tánczára.

Djamileh kevés hatása után annál izgatottabban kereshetett Bizet ismét valami új, hatásos és eredeti tárgyat, az annyira kimerített opera comique terén. Így találhatta meg Carment, a szilaj szenvedélyű cigányleányt, kinek történetéből oly gyönyörű tragikai elbeszélést, olyan életteli, mégis elragadó eszményi alakot csinálhatott volna Mérimée Prosper, ha a szépség és szenvedélyen kívül csak néhány rokonszenves és szeretetreméltó vonással látta volna el és a visszaszítótakat mellőzte volna. De kedve telt benne, talán realis hűséggel, talán romantikus túlzással, olyan idegenszerű alakot festeni, mely majdnem csak annyira érdekel, mint valami természeti ritkaság.

E tárgy épen Bizet kedvére való volt. A cigányokhoz eddig is nagy szeretettel vonzódott. A „genre sautillant“-ban pompás új spanyol táncrhythmusokat alkalmazhatott. A spanyol népies jelenetek, a bőséges alkalom a jellemzésre, a víg epizódok, de szomorú bevezetés, mind megfelelték hajlamának.

*Carmen*ben, mely a fiatal zeneköltő hattyúdala lett, leg-erősebben észlelhető Bizet zenéjének háromféle jellege. A kevés lyrai részben egyszerű és könnyen folyó első gondolatait írja le, és szerencséje és élénk tehetsége folytán eléggé érdekes és mindig kerekded dalok jutnak eszébe. Másik sajátsága ismét a lázas keresgélés új, túlajtott, eredeti és excentrikus hangmenetek után. Különösen modulációja sokszor a megengedhetőség szélső határán jár. Folytonosan új és meglepő összhang-összeállításokon töri fejét, mi sokszor szellemesen sikerül, de sokszor erőszakolt lesz és egyszersmind a gondolatok szűk voltát sejteti. Harmadik sajátsága végre, hogy sokszor váratlanul és látszólag véletlenül a szív legmélyebb érzelmeit érinti és mozgásba hozza, egyszerű és szép, legtöbbnyire bús hangulatú dalaival.

A nyitány a bikaviadal ünnepi indulójával kezdődik, réztányérok és trombiták zajával; mely után Escamillo viador-dala következik. Ez a kettő a szerző legkedvencebb gondolata, egyszersmind a két legegészségesebb és erőteljesebb az egész dalműben. Első szavaival mindjárt megmondja a zeneköltő, hogy hova vezet; hogy nem a „virgines et pueri“ számára fog dalolni, hogy cigányleányok, bikaviadorok és csempészekről fog történetet mondani. A kis hangfigurát, mely a viador coupletje után játszatik, nevezhetjük a végzet motivumának, mely a darab egész folyamában mindig fölhangzik, ha Carmen balsorsa jut a szerző eszébe; különösen a jelenetek végén, mindig ízléssel, sokszor igen finom és szellemes módon alkalmaztatik és a katasztrófa közeledésekor mindig hatalmasabban és fenyegetőbben lép föl.

Különösnek tetszik, hogy e kellemesen gyönyörködtető és könnyűdnek látszó zene első sorban nem a tehetség és szellem, hanem a tanulmány és gondolkodás munkájának látszik. Legszébb gondolatai nehezen születtek. Sokat javíthatott rajtuk; sokat közölök úgy csinált össze mesterségesen. Gondolkozik a szöveg szavain és így teremti zenei eszméit, melyek mind rendkívül jellemzetesek; de egy jellegűek és egymásnak ikertestvérei. Zenei föltaláló ereje nem bő és erős. Zenei gondolkodásának alapja rendesen az egyszerű diatonikus, de még többször, föltünően sokszor a chromatikus hanglépcső. Ez olyannyira sajátosága, hogy az első két felvonásban, melyben zenéje legfrisebb és eredetibb, nincs zenegondolata, mely nem azon alapúlna. A katonák első kardala, a tiszt és Micaëla énekpárbeszéde, a zenekar nyugtalan kísérete, a (nálunk kihagyott) finom kis érzelmes chanson, melyet a fiatal emberek énekelnek a gyári harang megcsendülésekor, midőn a munkás leányokat várják; a pompásan dolgozott női kar, melyben két csoportban czivakodnak a gyári munkásnők; maga a Habanera alapjául vett eredeti spanyol-amerikai dallam: mind e zenerészek alapját a föl vagy lemenő hanglépcső képezi. Ilyen a negyedik fölvonást bevezető (nálunk szintén kihagyott) mélabús, egyhangú jóta-táncz, mely egy csapással érezteti, hogy a játék és szerelmi tréfának vége és közeledik a bús végzet.

E sok chromatikus menet bizonyos szomorú és beteges alaphangot ad a zenének. Bizet rendelkezésére állhattak a leg-

válogatottabb spanyol népdalok és tánczok: fandangók, jóták, tangók és bolerók; de ezek, bár legtöbbnyire tüzesek és mély érzelműek, neki egyszerűek voltak. Neki lázas és sorvataz tűz kellett, milyen a seguedillájában lappang, melylyel Carmen elcsábítja a szerencsétlen Don Josét. Kezdődik két egymásután következő quint-alapon, mely különösen másodszor, midőn két tiszta ötöd-összhang következik közvetlenül egymásután lefelé, a legbúsabb érzelmet gerjesztő moduláció. Ezen nyugszik a sorvataz dallam: hat hang megy lassan fölfelé, s a hetediknél megfordul és gyorsan visszaomlik.

A második fölvonás fandangója még különösebb módon mutatja ezt. Egy bizarr és primitív hangfigura, milyen a fandangókban rendesen a hang-ár és az extasis tetőpontján szokott egyszerre halkan és nyugodtan megszólalni, ismét alapjában a föl- és lefelé menő rendes hanglépcsőből van képezve; de a mellett az alap-összhang is folyton tovább mozdul, és lefelé végig megy a diatonikus hanglépcső minden fokán, *e-moll*, *d-moll*, *c-durban*, és így tovább, míg végre az *f-dur* után hirtelen visszaesik *e-moll*-ba és megkezdődik Carmen dala. A lehető legkezdetlegesebb moduláció; mintha csakugyan egy csapszékből zenélő cigány keresgélte volna össze gitárján. E chromatikus sajátága annál különösebb, mert ha azt elhagyja, érdekességét is elveszteni látszik. Így a harmadik és negyedik fölvonásban fáradtan és kimerülten mindegyre alantabb repül. Az ötös-dal, a castagnette-táncz, a szenvedélyes kettős-dal, a kártyavető hármas, a karok, Micaëla dala; mind tehetség és szép kidolgozás munkái, de ezekben az alaphang eláltalánosodik és különös idegenszerű jellegét elveszti.

A sok apró élénk zenei párbeszéd, és a zenekar finom jellemzése: mind ebből kilátszik az értelmes és sok drámai tehetséggel megáldott mester. Milyen élénk és kerekded például mindjárt az első jelenet. Az útcza mozgalmas és zajos élénkségét a zenekar nyugtalan futamai jellemzik, melyekben a zár-alap-akkord soha sem fejezi be a hangköröket, hanem mikor már ez elő van készítve, helyette mindig hirtelen a quart-sext jelen meg és a mozgalom tovább foly. A jelenet közép részét a tiszt és Micaëla párbeszéde képezi és Micaëla távozása után újra az első katonakar énekelte, mi által az egész szép kerekded és beégzett alkatot nyer.

Bizet különösen két első felvonásában oly finoman dolgozott részleteket ad, milyenek nem is a színházi közönségnek valók. Sokszor a jelenet végeztével jön a legérdekesebb, mikor már senki sem hallgat oda. Különös kedvvel és művészien dolgozza ki a hangok távozását és elhalását, (például az utcagyerekek karánál, a viador távozásánál, a csempészek elvonulásánál). Ilyenkor igen érdekes és szellemes kombinációkat alakít. A motívum elhalkul, a mint messzebbre távozik; az alap-összhang már nem vehető ki tisztán, és ha már csak egyes töredékes hangok hallatszanak, a harmonia a közelfekvő legkülönösebb modulációkban omlik szét. Épen, mintha a fül, az érzéki csalódás folytán, maga egészítené ki a töredékes hangok után az összhangot.

A fandangóban is igen jellemzetes az a hely, midőn két-két üteny erősen, azután alig hallható gyöngén következik egymásután, és pedig egészen távol eső idegen hangnemből; mintha a táncz és vígalom zaja időnként elnyomná a zenét.

De ilyeneket a színházban nem is lehet észrevenni. A színházi zenét nagy és némileg durva vonásokban kell készíteni, úgy mint a színpadok mázolását.

Kétségtelen, hogy a második felvonás tréfás helyei nem egészen illenek a keretbe. Bizet félt talán, hogy egyhangú lesz, ha, mint Mérimée beszélyében, hol a mellékszempélyek is mind komolyak, mindig komoly és bús alapszínű marad. A buffo-helyeknél az egész darab súlypontja megmozdul és azután nem is bír a darab vége előtt megállapodni, és ennek következtében a néző sem bír többé határozott álláspontot elfoglalni.

A zeneköltő is, különösen a második felvonás ötös-dala után, fogyni kezd az erőből és talán a kedvből is. Nem dolgozza többé oly finomul a részleteket; egyetlen varázsszere, a chromatikus hanglépcső, cserben hagyja őt; kezdődnek régi szokásai, a mesterkélttség és keresettség, s az utolsó felvonásban, a mily mértékben feszül a drámai érdek, úgy elhanyagolják és alárendelt helyet nyer a zene.

Egy általános pillantást vetve végül a zeneköltő működésére, úgy találjuk, hogy annyi komoly tanulmány után egy pár összegyűjtött aranyát úgy szólván apró pénzre felváltva kellett kiadnia a komikai operában. De másban miben is

kereshette volna sikerét? A hangszeri zenének nem hazája Franciaország. A lyrai zenére hiányzott kedve; a nagy és komoly operára hiányzott hajlama és tehetsége. Így a szegény korán elhalt zeneköltőt *Carmen* letűnése után, tehát valószínűen nem sokára el fogják felejtani. A zeneköltő műve úgy is gyorsan halaványodik és fonnyad. Az opera-írónak hatása élénkebb ugyan; és az által, hogy a zene „balkézre házasságot köt a drámával“, oly nagy köre a közönségnek vonatik hozzá, mely a zenétől különben távol maradna; de a mennyivel nagyobb a pillanatnyi hatása, annál gyorsabban tűnik le. Az opera-író műve letűnve a színpadról, elfeledtetik; míg a hangszeri zenemű, habár szerényebb körben, sokkal tovább marad életben.

Massé Viktor, szerzője a *Galathée*, *Les noces de Jeanette*, *Le fils du brigadier* és *Fior d'Aliza* című, Franciaországon kívül csak a katalogusokból cím szerint ismert dalműveknek — legújabb operájában, *Pál és Virginiában*, minden erejét összeszedte, hogy annyi sikertelen kísérlet után valami kiválót és nevezetesebbet alkosson; és hogy ez nem sikerült, azt minden szorgalma és komolysága daczára dalműírói tehetségének hiánya okozta. Minél többször halljuk és vizsgáljuk operáját, annál inkább megerősödik sejtelmünk és gyanúnk, hogy Massé itt lényegében csak összeállított, nem szerzett újat. Már előbb készen levő dalait rakta össze, és valahányszor a ragasztékul szolgáló énekbeszédhez vagy drámailag elevenebb helyhez érkezik, egyszerre gyámolatlan és tapogatózó lesz és leszáll még azon szerény magasságból is, melyre dalaiban rendesen emelkedni bír. Nevezhette volna *Pál és Virginiát*, mint dalainak egy másik gyűjteményét *Recueil de vingt mélodies*nek.

A két anya első kettősdalában mindjárt meglátszik, hogy a három eléggé csinos zenegondolat eredetileg nem e célra készült. Elég szépen kezd mind háromszor (igaz, hogy a dalamok inkább illenének két daloló kúfárnéhoz), de a jó zene sokkal hamarabb véget ér, mint a szöveg szavai, melyek által azután fáradtan vonszoltatja magát tovább.

Dalai rendesen elég tisztességesek és csinosak; túlnyomó nagy számuk érzelmes és lassú menetű, egyhangú és egyszerű kísérettel, melyektől némi sípláda-szerű jelleget nem lehet eltagadni.

Pál és Virginia első kettős-dala: *Oh üdv, oh gyönyör*, elég

kedves és csinos, valamint dallam-párbeszédökben Pál első dala; de nem sokára szétfolyik és lapossá válik.

A szebbek közé tartozik Pál (*asz-mollban* kezdődő) dala a második felvonásban: *Ah hogy ha válni kell*, mely fájdalmas és nemes szenvedélylyel kezdődik; de azután ez is bágyad és elközönségesedik, különösen a mint Virginia dala: *Nagy ég! ha lehetne remélnem, járúl hozzá.*

Virginia dala: *Ne büntesd őt*, mikor St. Croix előtt kegyelmet kér a szegény rabszolgaleány számára, egyike a szebbeknek és talán mindegyik közt leginkább megfelel a szöveg szavainak. Valamint az utánna következő összesben is, melyben kar és magánszereplők lassanként lágyítják meg St. Croixt, legjobban sikerült neki az a külső és gépszerű összerakásmód, melyet összeseiben követ.

Egészen gyöngé és értéktelen dalok ellenben, Virginia románca: *A vadont ma éjjel bejártuk tétován*, a harmadik képben, és dala: *Oly enyhe, oly vidám fönn az ég*, a negyedik képben, valamint Pál dala az ötödik képben, midőn Virginia levelét olvassa: *Jó anyám, te meghagyád.*

Érdekesebb, és különösen a sok egyforma lassú időmértékű dal után némileg föléleszti a lankadt figyelmet a néhány friss rhythmusú és jellemző dal, mint a néger fiú dala, a rabszolgaleány románca a tigrisről és két másik dala a negyedik és ötödik képben.

A miket a szöveghez kellett Massének komponálni, azok épen nem sikerültek; ilyen Domingó hőbortos dala a legelején: *Nélkülem mennek ők*. Ezért a hol össze kell adnia, vagy élénkebb drámai jelenetet, ott egészen közönségessé válik és ereje elzsibbad. Ilyenek: az összes az első képben Pál, Virginia és a rabszolgaleány közt; Pál jelenete anyjával a harmadik képben és St. Croix veszekedései Pállal.

Karének tulajdonképen csak egy féle van; mintha az Ile de Franceiak csak egy nótát tudnának. Midőn a hajó megérkezik és a második felvonásban megint elindul, rákezdik a színpalak mögött halk hangon rövid, de szép hangulatú dalukat. A rabszolgák a második képben, midőn karéneket kellene énekelniök, csak hosszú időközökben adnak néhány hangot, mi által elég élethűen van jellemezve a kimerültségök. A bamboulatánczban pedig, melyet szintén a rabszolgák karénekének kellene kísérni, az ethnographiai jellemzés kedvéért, egyetlen

alaphangtól csak ritkán térnek el. Mind két esetben szívesebben vennénk egy kevésbé élethű, de zeneileg szebb kardalt.

A történet sem bírja a drámai érdeket fentartani. A főszereplők elejétől végig nem tesznek egyebet, csak szeretik egymást és lassú dalokat énekelnek. Egyszer félre értik egymást. Újra ünnepélyesen szerelmet vallanak. Bucsúznak. Hűséget fogadnak. Egymás levelét olvassák. Folytonosan egymásra gondolnak. Vizióban látják egymást. Végre a szegény Virginia meghal és Pál még egyszer örök hűséget fogad holt teste mellett.

Néhány gondolatát (milyenek a tigris-románcz, a nagy szerelmi kettős-dal, Pál levél-dala), mint vezérmotivumokat is alkalmazza; de ritkán és ízléssel. Úgy látszik azonban, hogy a rossz szándék meg volt többre is, csak az alkalom hiányzott.

Kevésbé szerencsés a zenekarnak programmszerű jellemzésével. A nyitányban például zenei magyarázattal alig boldogulunk és zenén kívülit kell megkísérteni. Az eleje nagyon szép, borongó hangulatú, mindig a mély *d*-én, mint alaphangon fokozatosan árad és hullámszik, s egészen illő bevezetés egy drámához, melyben a háborgó tenger és a vihar idézik elő a katasztrófát. Második részében azonban a nagy kettős dal fatális reminiscenciákat ébresztő főgondolata, melyel Pál és Virginia szerelmét akarja a szerző kifejezni, háromszor megszakíttatik egy szenvedélyes és zajos zenerész által, mely ismét soha sincs befejezve, hanem mindig hevesen neki iramodik és egy nagy crescendó után arpeggiókban szétfoly. („A végét elfeledtem“, mintha ezt mondaná itt a szerző.)

Az egészet nem lehet világosan megérteni. Gyanítható, hogy a Pál és Virginia szerelmét és ennek akadályait akarta valahogy zenei hangok által kifejezni.

Világosabb, de zeneileg sokkal gyöngébb a második fővonást bevezető *Erdő* című zenerész. Első része egy parafráz Méala rabszolgánő dala fölött, melyben a leselkedő tigrisről énekelve, figyelmezteti Pált és Virginiát, hogy meneküljenek St.-Croix köréből. E dal elég volt márkétszer hallani, hogy kevés rhythmikus különössége által érdekelttségünk iránta fenmaradjon. Itt egészen tönkretéve kerül ki a zenekari megdolgozás alól és képtelenné válik rá, hogy a darab további folyamában még egyszer tisztességgel bemutatthassa magát. A második rész egy lassúbb zenedarab, megint a *Légy tanúm oh nagy éj,*

kettős dal fölött, melyet úgy is annyiszor hallunk. Így ennek semmi értelme nincs. A grammatikai magyarázat itt sem segített, a logikáihoz kell fordulnunk. Szerencsére a második fölvonásban megtudjuk, hogy Pál és Virginiának erdőn keresztül kellett haza menekülniök. Ezt jelenti a nagy vágtatás a zenekarban. Futamodás közben természetesen nem gondolhatnak másra, mint az intő dalra és a nádasok közt leskelődő tigrisre. Ezért tűnik föl mindúntalan a rabszolgaleány románcza. Később, mikor Virginia elfárad, leülnek és beszélgetni kezdenek; és természetesen nem beszélhetnek másképen, mint az ő különleges *Légy tanúm, oh nagy ég* kezdetű kettős-daluk töredékeivel. Ezt jelenti a hegedű és gordonka közti párbeszéd.

Legtöbb dicséretre méltó az egész dalműben a szorgalom és kedv, mely minden sorából látszik, és a komolyság és szeretet, melylyel a rokonszenves tárgyat dolgozta. Egyszerű dalaival a szívre is tud nem egyszer hatni; de drámai zene-költői tehetségnek egész hosszú művében nyomát se találjuk.

ÉRDY LAJOS.

AZ OROSZ INVASIÓ EURÓPAI TÖRÖK- ORSZÁGBA.

I.

A hírlapirodalom a török-orosz háború kitörése óta napról napra, sőt óráról órára veti a közönség elé az ellenkező hírek, az össze nem függő adatok, és a napi eseményekkel együtt folyton változó kombinációk tömegét. Ezeknek nyomasztó hatása alatt talán szívesen veszi az olvasó áttekintését annak, a mi nem dicsekedhetik ugyan a napi érdek lázas ingerével, de igényt tarthat bizonyos állandó becsre. Kivált angol források után akarjuk megkísérteni azoknak a tényezőknek egybeállítását, a melyek az óriás számvetés annyi ismeretlen és incommensurabilis tényezője közt ismerteknek, állandóknak tekinthetők, és pedig annyira, hogy úgy a mostani, valamint az előbbi orosz-török hadjáratokban közösök voltak. Hatásuk-

ban már a múltból ismeretesekek lévén, az egész számvetés szilárd alapjául szolgálnak és épen ezért úgy a szereplőknek, mint a nézőnek figyelmét méltán igénylik. Tekintetbe nem vételők hadvezéren és politikuson egyaránt és okvetlen megboszúlja magát, figyelmes mérlegelésök ellenben eligazodást nyújthat a napi események változataiban, az ismeretlen és mérhetetlen tényezők zavarában. A hadjárat eddigi lefolyásában is érthetővé, sőt szükségszerűvé tesznek sokat, a mi különben megmagyarázhatatlan volna; ép úgy megvilágítják a történeteket, mint a hogyan világot vetnek a történhetőkre, és ezért retrospectiv érdekek nem csekélyebb, mint azon érdek, melylyel a még eshetőkre bírnak.

E tényezők közt a legfőbb helyet a hadszíntér természeti viszonyai, a topographiaiak és az éghajlatiak foglalják el; ha e viszonyok sajátásaiknál fogva e harcztéren általán sokkal nyomósabban lépnek föl, mint másutt: emeli fontosságukat, hogy csak félig, ha nem alig művelt tartományokkal van dolgunk. A műveltség a természet hatalma alól való fölszabadulás, az uralkodás fölötté. A hol e fölszabadulás hátra maradt, ez uralkodás ki nem fejlődött, fokozott jelentőséget kell tulajdonítani a természeti viszonyoknak.

Az oroszok, tanúlva annyi korábbi kísérletből, ezt nemcsak fölismerték, de előkészületeik és hadviselésök első kezdetének tanúsága szerint kiváló gonddal figyelembe is vették és legalább e részben nagy elismeréssel kell szólni az orosz hadvezetésről.

Az orosz diplomácia részéről minden megtörtént ugyan annak a látszatnak előidézésére, hogy a háború váratlanúl lepte meg Oroszországot, egészen szándékainak ellenére, egyenesen és csupán a török makacsság által előidézve. Különösen a czár béketűzéséről és békés hajlamairól kellett sokat hallanunk, és ezeket nincs is miért kétségbe vonni. De annyit minden esetre meg kell jegyezni, hogy annak a fölfogásnak, mintha béke s háború fölött egyes, — bármi hatalmas fedelem is, — határozhatna, csupán a kancsó-politikusok körében lehet helye; háborút a legműveletlenebb, a legabszolútbb államokban is a nemzetek, az állami érdekek és hagyományok indítanak. Az orosz invasiók a régi Byzancz felé ugyan azon történelmi jelleműek, mint ama német törekvések Olaszország felé, melyek a nagy római birodalom hanyatlásának

idején kezdődtek, és csakis a legújabb olaszországi hadjáratokban látszottak az olasz egység tényében befejezésüket nyerni. Oroszország előkészületei a mostan dúló keleti háborúra megkezdődtek az ezt megelőzőtt keleti háborút, a krimi hadjáratot befejező párisi békekötésnél. A tárgyalásoknál észlelhető orosz-francia-olasz-porosz közeledés Ausztriával szemben, volt orosz részről az első lépés az azóta folyton folyt előkészületekre. A keleti invasió megújítása minden kétségen, minden czári békehajlamokon fölül állott, és legfőleg az időpont fölött határozhatott — nem a czár, — hanem az európai constellatió. Állandó tényezőink közt el kell ismernünk az orosz faj keleti törekvéseit, elannyira, hogy tán nem mondunk sokat, ha ezeknek a természeti szükségek jellemét tulajdonítjuk. Szándékunk lévén általán minél távolabb maradni a politikától, nem fogunk kiterjeszkedni az évtizedeken át ernyedetlenül folytatott előkészületek politikai részére, Ausztria és Franciaország gyöngítésére, Anglia elszigetelésére, az állandóan hű porosz szövetséges támogatására, a törökországi keresztyének fölizgatására, végre magának a portának is teljes elszigetelésére. Mindezek kiterelnének egyfelől megszabott körünkből, de másfelől eléggé ismertek is. Részben nagy történelmi tényekben állanak előttünk, részben, különösen az izgatást és aláaknázást illetőleg a sajtó által bőven föl vannak derítve. *)

De igenis ki kell emelnünk a tulajdonképi hadi előkészületeket, melyek magukban is elég hosszú tartamúak és melyek ép úgy bizonyítják, hogy Oroszország a háborúra el volt határozva, mint a hogyan tanúskodnak arról, hogy egész nagyságukban méltatta annak természeti nehézségeit. Három év óta nemcsak orosz, hanem amerikai gyáarak is óriás mérvekben dolgoztak orosz hadi szerekben. Roppant mennyiségű élelmezési anyagok halmozattak össze orosz számlára román területen még a conferentia ülésézése alatt; már a moszkvai beszéd idején hadi szállítási szervezéssel foglalkoztak orosz tisztek Romániában; az 1876-ik év végén orosz vásárlások Európa-szerte megkettőzték a chinin árát. Az oroszok mindent elkövettek, hogy nagy előrelátást modern tudománnyal

---

*) *Les Responsabilites*, megjelent Konstantinápolyban a conferentia után; e tekintetben különösen sok és érdekes, eddig sehol meg nem czáfolt adatot nyújt és legfőbb forrásnak szolgálhat.

egyesítsenek a hadjárat földirati és éghajlati nehézségeivel szemben.

II.

E természeti nehézségek közt első sorban áll a Duna. Mielőtt az invasió sereg csak el is érné, legalább jobb szárnyának mintegy 400 angol mérföldet kell meghaladni rossz karban levő útakon és egyetlen egy vasútvonalon, mely ezen fölül nagy kerülőket tesz és gyarlón van építve és felszerelve. A szállítás, különösen a hadi szerek és az élelem szállításának roppant nehézségei után az előtt a folyam előtt áll az invasió, melyen valamennyi európai közt legnehezebb az átkelés, és melynek, kivált a bolgár oldalról, legkönnyebb a védelme. Nemcsak szélessége, sebessége és vizeinek folytonos változása képezik a nehézségeket, hanem még inkább a lapos román oldal terjedelmes mocsárai, melyek kevés pontra szorítják az átkelhetést.

Igaz, hogy korábbi invasiók alkalmával még nagyobbak voltak e nehézségek. Minden átmeneti pont jelentékenyen meg volt erősítve és mind a két part török kézben volt, úgy hogy a védelem nemcsak passív, hanem activ is lehetett. Ezúttal a törökök még egyetlen egy hídfőt sem emeltek a balparton. Ezzel szemben azonban ezúttal török kézben volt a tenger, és evvel együtt a folyam vízi védelme is.

A lehető átmeneti pontok közt a szerb határtól kezdve az első Widdin *) jelentékeny várával védve. Hogy e posztójukat miért nem erősítették a törökök most is, mint 1853-ban, Kalafat megszállása által, alig érthető. Mintegy harmincz angol mérfölddel lejjebb esik Lom-Palanka, fontos a Duna jobb partján húzódó kitünő országútnak a Pírot-Zsófiába vezető úttal való találkozásánál fogva, de magában hadsereg átkelésére mocsárainál fogva is kevésbé alkalmas. Negyven, kilenczven és százhusz mérföldnyire esnek Rahowa, Nikapoly és Sistowa. Mind jelentékeny átmeneti pont, a melyek most is szerepet játszottak. Rahowánál keltek át az oroszok

---

*) Régebben magyarul Bodony, úgy mint Rusesuk Oroszesik. Jó volna ismét fölleveníteni.

1810-ben, és innen utak vezetnek Vratza-Zsófiába, Plevnára és a nyugati Balkan szorosaiba. Nikápoly az Olt beszakadásával fekszik szemközt, itten a Duna mindkét partja száraz és szilárd, a folyam keskenyebb mint csaknem mindenütt, az Olt hajózható Szlatinától fogva, mely viszont vasúti állomás, úgy hogy ide könnyen szállítható minden hidászati anyag.

Sistowa fontossága a folyam azon hajlásában van, mely a partot a nyugati Balkán-szorosokhoz közelebb hozza és azon, bár másodrendű utakban is, melyek innen vezetnek Tirnova és Plevna felé. De itt a part, kivált az oláh oldalon, ismét mocsárosabb. Itten sikerült jun. 27-én az orosz sereg átkelése, támogatva a jóllehet kicsiny mellékfolyó (Vede), valamint a Turnu-Mogurelli és Gyurgyeo mellett egyidejűleg tett átkelési kísérletek által, melyek, ha nem sikerültek is, de a török erők szétforgácsolása által lényeges szolgálatokat tettek.

Sistowán alól a jobb part mocsárai lehetetlenné teszik az átkelést egész Gyurgyeo-Ruscukig. Ruscuk azonban az egész vonalnak legerősebb vára. 1810-, 1811-, 1828- és 1853-ban ostromokat állott meg és helyzete olyan, hogy most is legalább ostromzárt követel.

Negyven mérfölddel lejjebb van Turtukai, szemben vele a román parton Oltenitza. Itt átkeltek az oroszok 1810-ben és 1828-ban. A folyam aránylag keskeny, a partok szilárdak, egy mellékfolyó (Argis) és a bukaresti országút szállításokra alkalmas, és innen visz a legegyenesebb út Várnába és Sumlába. De Turtukai is meg van erősítve, bár inkább csak ideiglenesen és innen tovább ismét lehetetlen az átkelés Silistriáig. Silistria ismét jelentékenyebb vár, 1773-, 1809-, 1828-, 1829- és 1853-ban volt orosz ostrom alatt és csak is 1809-ben és 1829-ben esett el. Silistrián alól kezdődik a Dobrudsa, több rendbeli előnyös és ezelőtt is használt átmeneti pontokkal, mint a minők Hirsowa, Braila, Galatz, Izkasi, Izmael és Killia. A Dobrudsa ezúttal is csakhamar orosz kézbe került. De mocsárai, gyér lakossága, egészségtelen éghajlata, exponáltsága a török kézben levő tenger oldaláról, félreeső fekvése a főhadszíntértől, megfosztották ezt a tartományrészt attól a jelentőségtől, melylyel mint Varna elleni működési alap akkor bírhatott, midőn még a tenger is orosz kézben volt.

Ez a Duna-vonal természetes és mesterségesen fokozott nehézségeivel. Erélyes védelemmel szemben vétele a lehető

legnehezebb műveletek közé tartozott volna, és pedig annnyival is inkább, mivel a jobb part általán nemcsak magasabb és szilárdabb, hanem szakadatlan kitünő országút is vonúl rajta végig Widdintől Silistriáig és a tulajdonképi vízi uralom úgy a tengeren mint a folyamon egészen a védő kezében volt.

Ezek a nehézségek magyarázzák és igazolják az oroszok hosszas veszteglését a folyam előtt, míg e várakozás maga mutatja, hogy az oroszok e nehézségeket kellőképen vették számba, a minek köszönhetik is kétségtelenül az átmenet könnyű sikerét.

Egy angol tekintély *) még a háború előtt kiszámította hogy ha minden jól megy és az oláh vasúton semmi megakadás nem történik, legalább is negyvennégy nap kell hozzá, hogy az oroszok négy hadtestet vonhassanak össze a Duna bal partján. Ehhez hozzávéve csak négy napot is magára az átkelésre, szerinte negyvennyolcz nap kellene a hadüzenettől a balkáni műveletek megkezdhetéséig. A hadüzenet ápril 24-én történt; tehát négy hadtest sem kelhetett a jobb partra jun. 7-dike előtt. Úgy, de az oroszok hét hadtesttel szállották meg Romániát. Miklós nagyherczeg és vezérkara nyilván szem előtt tartották a hadászatnak azt a fontos elvét, hogy az első csapás gyorsasága mellett annak súlya és ereje is döntő hatású. Ha ehhez hozzá vesszük, hogy az időjárás a lehető legkedvezőtlenebb volt és az utakat járhatatlanokká tette, nem fogunk a hosszas késedelemben meglepőt találni és épen nem leszünk kénytelenek azt a kellő előkészületek hiányának tulajdonítani.

Mert még akkor is, ha sikerülhetett volna hídakat verni csekélyebb erővel is és mielőtt még az ostromkészlet megérkezett volna, — a mi alig hihető, — voltak egyéb okok is az elhamarkodás ellen. A szállítás nehézségeit tapasztalhatták az oroszok már Romániában, a hol az ország minden segélyforrása és vasúti vonal állott rendelkezésükre. Képzeltető, mennyire fokozott nehézségek vártak a túlparton, félig már elpusztított tartományban, csupán szekerek — hat- és nyolczszögletes kerekeken járók — használata mellett; így ez okokból is helyes volt addig halasztani az átkelést, míg az ostromkészlet, az

---

*) *Russian wars with Turkey.* By Major Frank S. Russel S. E. London, 1877.

élelmi szerek, a hadszervonat, a tábori kórházak utólérték az átkelendő hadakat.

Ha az oroszok látszólagos tétlenségét és veszteglését a hadjárat elején már ez okok is igazolják, hozzájárulhattak ezekhez politikai tekintetek is. Idegen beavatkozástól az oroszoknak kevésbbé kellett tartani, míg csupán Romániában állottak, mint az esetben, ha hosszasan kellene Bulgáriában állaniok döntő eredmények nélkül. Ezért akarták a betörést Bulgáriába teljes erővel megkezdeni és ellentállhatatlanul gyorsmenetűvé tenni. Az első balkáni operatiók elhamarkodottsága a dunai operatiók óvatossága mellett határozottan erre látszik utalni.

De ha a dunai átkelés óvatossága egyik főoka volt könnyű sikerének, az idővesztés más tekintetben mégis nagy hátrányokkal járt, melyek ismét a természeti viszonyokban gyökerestek. És itten az éghajlatra kell áttérnünk.

III.

Bármilyen indokolt sőt elkerülhetetlen volt a Dunavonali vétele előtti késedelem, nem járhatott jelentékeny hátrányok nélkül. Háborúban nem az egyetlen, s néha nem is a legnagyobb veszély az ellennek fegyvere. Halálosabb és végzetesebb a ragályos kórok különböző neme. 1829. júliusában több mint 40,000 ember, az orosz működő sereg felénél több, kórházakban feküdt; ez év öt haván át 81,000 ember betegedett meg és ebből 29,000 halt el. Igaz, hogy ez évben úgy mint 1774-ben is a pestis pusztított az orosz seregben, holott e ragály ma már ismeretlenné vált Európában. Mindazonáltal az Al-Duna mente annyira egészségtelen, hogy az azt occupáló — kivált idegen — hadseregnél kedvező egészségi viszonyokat alig lehet várni.

A hó olvadása idején a Dunának úgy az erdélyi Kárpátokból, valamint a Balkánból eredő mellékfolyamai óriás mérvekben dagadoznak és áradnak és hosszú mérföldeken át ragadják magukkal az állati és növényi anyagok tömegeit; e hóvizek lefolyásával a folyók legnagyobb része csaknem teljesen kiszárad, a partokon és medrekben visszamaradt rothadó szerves anyagok a 40 R. fokig emelkedő ottani hatalmas

napmelegnek behatása alatt messze területeken megmételtyezik a levegőt. Hasonló rothadási folyamatot idéznek elő a dunai mocsárok. De magában a nagy hőség is végzetes hatású kivált orosz hadseregre nézve, mely, a milyen jól bírhatja a hideget, annyira nem lehet edzve a melegnek végleteivel szemben. Ezenfölül, a milyen magas a nappali hőmérsék, oly hirtelen és jelentékenyen csökken éjjel, a mihez nehéz harmatok és gyakran szűnni nem akaró esőzések járúlnak. És mindezt tetézi az a veszély, mely a langyos rossz vízben és a tömérdek jó és rossz gyümölcsben a szomjazó idegenre nézve rejlik. És valamint a vidék aránylag egészséges májusban és júniusban, de fölötte mételtyes lesz a nagy nyári melegben, úgy szűkül ez időben a zöld takarmány és a víz is, — nagy hadsereg számára mindkettő pótolhatatlan hiány.

IV.

Ha a legjobb esetben is jelentékeny idő- és erővesztéssel a hódító hadsereg átlépte a Dunát, a második természetes védvonalat, a Balkánt találja magával szemben.

Gróf Moltke *) megjegyzi, hogy ha a Balkán-átmenet nehézségeit régebben jóval túlbecsülték, az 1828—29-iki hadjárat óta hajlandók túlságosan is kicsinyleni. A két véglet közt ingadoznak csakugyan a vélemények, és úgy látszik, hogy az orosz hadvezetés is ezúttal az utóbbi felé hajlott. Pedig a való a kettő között van. A Balkán erős természetes védvonal, de erőteljes és erélyes védelmet igényel, hogy tartható legyen. Gerincein a Duna-völgyéből Drinápoly felé nem kevesebb, mint hat szoros vezet át, melynek mindenike alkalmas hadi mozdulatokra, némelyike épen kiválóan alkalmas.

Keletről nyugatnak az első út a tengerparti: Várna-Dervis-Jowana-Burgas. Ez azonban el van zárva a vármai erődítmények által és ezúttal egészen félreesik az orosz invasió működési vonalától, jöllehet régebben, midőn a Fekete-tenger még nem török, hanem orosz kézben volt, és ehhez képest az orosz működések főalapját is képezte, igen fontos sze-

---

*) *The Russians in Bulgaria and Rumelia.* By Baron van Moltke. London, 1854.

repet játszott; ezuttal azonban egészen figyelmen kívül maradhat.

Következik a Pravadi és Aidos közti szoros, mely Várna és Sumla közt lévén, nem használható legalább az egyik birtoka nélkül. 1829-ben Díbics is csak részben használta, de a tengerre támaszkodott és Várnát előbb birtokába ejtette.

A következő út Sumla-Karnabad. Tekintettel a sumlai nagy mérvű erősítésekre, ez is mellőzhető, mert habár nagy szolgálatot tehet a török hadvezetésnek az orosz betörés ellen intézendő oldaltámadásban, az orosz hadsereg előrenyomulására nem használható.

A negyedik a tirnova-kazani vonal. Kazan előtt és e városon túl két könnyen védhető szoroson át (a második az úgynevezett Vaskapu) meredek esésekkel és emelkedésekkel sok nehézséget, de a Vaskapun túl három utat nyújt Dobral, Karnabad és Slivno felé.

Ötödször azok az utak, melyek Tirnovától keletnek Slivno, nyugatnak Kazanlik felé vezetnek. Az előbbi alig használható lovasság számára, az utóbbi a nehezen erőszakolható Sipka-szoroson vezet át, de azontúl a jamboli-drinápolyi vasútvonatra is.

A hatodik vonal Lovác-Troján-Tatar-Bazardsik, a leg-rövidebb vonal Nikápolyból a philipopol-drinápolyi völgybe, de már jelentékeny kerülő Drinápolyra; nagyobb hadseregnek is könnyen használható; de Viddin, Nis, Zsófia által oldalt fenyegetve van.

Ezekén kívül fenn marad még a szerb határon illetőleg a Viddinen, Piroth, Zsófia, Tatar-Bazardsik és Philipopolison át Drinápolyba vezető út. A Balkánt és nagy nehézségeit úgy szőlván megkerüli, nyílt, termékeny, hadsereg főtartására kiválóan alkalmas, de többszörösen erősített vidéken vezet át, a legkönnyebben járható, egy részén vasút van, de a leg-hosszabb, és használata alig képzelhető Szerbiának a háborúba vonása nélkül. Török részen ellenben kitünő szolgálatokat tehet a balkáni szorosokon betörő ellenség oldalának fenyegetésére. Ozmán basa csakugyan e vonalról tört előre Plevnába.

Noha tehát a Balkán épen nem képez áthághatatlan akadályt, és ha természeti nehézségeinél fogva tán még a Duna-vonal is fölülmúlja, ha számos út is vezet rajta keresztül, és ezek egy részénél minden a védelem erejétől és erélyé-

től függ, mégis, a mint már megjegyeztük, úgy látszik, hogy az orosz hadvezetés ezúttal túlságosan kicsinyletta a nehézségeket. Ehhez hozzájárul a szintén már említett politikai szempont, mely több veszteglést látszott megengedni a Dunán, Oláhországban, mint Bulgáriában. De elbizottá tehette az orosz hadvezetést a Duna-vonalnál talált ellentállás csekélysége és erőtlensége is. A természeti nehézségek e kicsinylése súlyosan megboszulta magát és hosszú idővel vetette vissza az orosz előhaladást.

Az első balkáni hadműködések csakugyan azt mutatták, mintha az orosz hadsereg kardcsapás nélkül, díszmenetben akarná elfoglalni európai Törökországot. Megfelelkezve a szilárd baziroszásról a Dunán állandó hidak, Ruscsuk vétele, vagy legalább ostromzárolása által, megfelelőkezve Sumla cernirozásáról, a legrövidebb vonalon a sistovi átkelőtől, és úgy szólván ez egyetlen-egy vonalon, minden oldalfödözet nélkül nyomult előre az orosz invasió, igaz, hogy akadálytalanul és megdöböntő gyorsasággal a tirnova-grabova-kazanliki úton, elfoglalva a védtelen Sipka-szorost, fenyegetve már-már a jamboli-drinápolyi vasútvonalat. De az elhamarkodott előre nyomulás arra kényszerítette az orosz hadvezetést, hogy úgy szólván újra, elején, újabb erőkkal kezdje a balkáni hadjáratot. A használt vonalat makacson tartani tudta ugyan, de a legválságosabb helyzetben, a Sipka-szorosnál, Viddin felől és Sumla-Ruscsuk felől egyszerre megtámadva. Hosszas erő- és idővesztés, egy téli hadjárat volt az elhamarkodásnak legolcsóbb ára.

A legjobb esetben hónapok kellenek hozzá, hogy az oroszok roppant veszteségek után a Balkánt erőszakolhassák és ismét Drinápolyt fenyegethessék. De még ekkor is, még itt is határozó ellentállásra találhatnak. Marmont tábornagy megjegyzi, hogy még akkor is, ha Sumla elesett és győzelmes hadsereg eredményesen nyomult délnek a Balkánon át, egy hadsereg a drinápolyi térségen összevonva „Állj“-t parancsolhatna a betörőnek. Marmont ideje óta a drinápolyi hadállás előnyei nagyban növekedtek. Két vasút, a Bosporustól és az aegéi tengertől vezet oda, és vethet oda erőt és segédforrást, és ha a végső pillanatban idegen hatalom Adrinápolyban akarná védeni Stambult, könnyen megtehetné.

Másfelől az ellenség a legjobb esetben is csak a leg-

nagyobb áldozatok után, kimerülve érkezhetik ide, már a természeti, élelmezési, egészségi nehézségek miatt is. Díbics, midőn 1829-ben Stambult fenyegette, egy hadseregnek úgy szólván csupán vázával rendelkezett már.

Meg kell azonban itten jegyezni, hogy Drinápoly előtt álló ellenséggel szemben a valódi, a legnagyobb veszély az, hogy ilyenkor a Stambulban fenyegető lázadás valószínűsége szoríthatja minden áron való békekötésre a portát.

Ha föltűntettük az invasió nehézségeit, nem fogunk az iránt véleményt kockáztatni, hogy mennyiben fog sikerülni azoknak legyőzése. Ily véleményadás messze elterelne bennünket tisztán katonai, sőt politikai kombinációkra. Részben ismerhetetlen tényezőkkel kellene számolni, és ha korábbi hasonló hadjáratok sok tanulságot is nyújtanak, a körülmények azóta sok tekintetben és lényegesen változtak. A hódítók egyfelől elvesztették régi bázisukat, a tengert. Másfelől azonban nem kevésbé becses alapot nyertek Oláhországban, a hol vasútak által is támogatva vannak.

Annyi bizonyos, hogy az idővesztés a Dunán és az első erőszakolási kísérlet meghiúsulása a Balkánon hátravetették az orosz siker esélyeit. Minden nap fokozza az invasió nehézségeit. Napról napra inkább pusztúlnak élelem tekintetében a megszállott vidékek, a védő készületei tökéletesednek, az egészségtelen időszak s majdan a tél beáll. Mindez természetesen fokoztatott volna, ha a törökök komolyan és offensive is védik vala a Dunát. Az oláh vasútakat megronthatták, a hídfőket — minők Kalafat, Turnu-Mogurelli, Gyurgyeo, Oltenitza, Kalaras, — megszállhatták és védhették volna. A dunai hajóraj, monitorok és ágyúnaszádok, melyek jelentékeny tényezők lehettek volna, szintén tétlenek maradtak. Kettő mindjárt eleintén, és pedig nyilván a legnagyobb vigyázatlanság miatt elpusztúlt, a többi hét darab bölcsen félrevonúlt.

A mi a támadókat illeti, azok egy nagy előnyről, nyilván politikai okokból, lemondtak. Az oláh vasút érinti Szörénytornyát (Turnu-Szeverinu). Evvel szemben fekszik a szerb Kladova. Innen egy orosz sereg a Timok völgyén át nyomúlhat Zsófiára, a Balkánnak minden nehézségét teljesen elkerülve. Balsikerek kényszere még ezentúl is arra bírhatja Oroszországot, hogy bele vonja a háborúba Szerbiát, kivált ha politikai szempontból meg volna nyugtatva.

De ez esetben nyilván még egyéb veszélyek is fenyegetik a portát. Tudjuk, hogy Pétervárott nyíltan speculálnak egy stambuli lázadásra. Legalább a palotaforradalmak nagyon is divatosszá váltak ismét. Görögország fegyverkezik, Creta izgalomban van. A tavali fölkelők ismét fegyvert foghatnak.

Másfelől minden eddigiek szerint alig lehetne az invasiónak sikerre kilátása, ha Törökországnak csak egyetlen egy határozott és tevékeny szövetségese is lett volna, a ki, ha nem is haddal, de legalább fegyverrel, pénzzel és tisztekkel támogatva, szóval abban a félhivatalos segélyben részesítette volna Törökországot, a melyben részesítették az oroszok tavál Szerbiát. És ennyiben el lehet mondani, hogy Ignatieff és Gortsakov diplomatiája, mely a portát minden irányban izolálta, többet tett mint az orosz hadvezetés a legfényesebb fegyvertények által is tehetett volna. *)

ASBÓTH JÁNOS.

É R T E S I T Ó.

Nov. (Új föld.) Írta Turgenjew Iván. Budapest, Athenaeum, 1878.

Turgenjew, a kitünő orosz regényíró, legújabb könyvével számos és kíméletlen támadást vont magára hazájából. Ócsárolták munkáját és politikáját, hogy amaz nem regény, ez meg nem politika s ő maga ím vén korára együtt tagadja meg a művészetet és a hazafiságot. Sőt volt, a ki azzal vádolta, hogy czimborál a nihilistákkal, mert minden titkukba be van

---

*) Jellemzi e hadjáratot, hogy noha e vázlat szeptember elején készült, most, midőn sajtó alá megy, alig van hozzáadni való más, mint Plevnának imént bekövetkezett eleste. Ozman basa merész és szilárd állásfoglalása megállította az orosz invasiót, úgy hogy ez csak most folytathatja, a hol akkor megakadt. Miután azonban az oroszok ezalatt nemcsak a Sipkát tartották, hanem Plevna ostromizálásával kapcsolatosan Zsófia felé is működtek, valószínű, hogy most már mind a két vonalon meg fogják a Balkán elfoglalását kísérteni, de a zsófia-i vonal használata Szerbiának actióba vonására is utal. Törökország még védheti a Balkánt, sőt Drinápoly alatt is készülhet döntő csapásra, ha anyagi vagy erkölcsi kimerülés nem kényszeríti előbb békekötésre.

avatva s többet tud felőlök, mint az ezer szemű orosz rendőrség. Turgenjewet elkeserítették e támadások, s elkeseredésének azzal a nyilatkozattal adott kifejezést, hogy *Norval* befejezte írói pályáját.

Ha ez igaz, úgy egy jajkiáltással végzi, melynek fájdalma, keserve mélyen meghatotta azokat is, kik a szent Oroszországra és társadalmára, a butaság és ravaszság, a romlottság és együgyűség, a föláldozó hűség és hitetlen rajongás e sajátos keverékére csak ellenszenvvel tudnak gondolni. Turgenjew elejétől fogva szerető fájdalommal gondol rá és reménytelen szívvel mesél felőle. Hangjában a szeretet és bánat árnyalata az orosz hivatalszobák tömjén-füstös levegőjébe nem tud behatni; ott csupán az éles gúnyt érzik s innen a hivatalos kritika (Oroszországban ép úgy van hivatalos színházi, regény- és vers-kritika, mint másutt hivatalos vezércikk) dühe és marakodása.

Valóban kevés regényíró mondott hazája társadalmára fölött kíméletlenebb, kegyetlenebb bírálatot, mint Turgenjew; kevésnek sikerült a gúnyt és érzelmességet tárgyiasabb formákban és szorosabb összhangban mutatni be. Nincs itt helye, hogy az orosz regényt általánosságban vizsgáljam; csak egy közös vonását akarom kiemelni. Annak, a mit — jó vagy rossz szóval — kedélynek szoktunk nevezni, alig van nyoma náluk. Ború és köd mindenütt s ha a felhők közül olykor kiesillan is egy-egy méla sugár, a mit megvilágít, az sivatag, nyomorúlt vidék. Egy-két virágán is már rajta a hervadás lehellete. Ettől a hangulattól — nem, ez több mint hangulat — ebből az eszmevilágból nagyobb íróknak egyike sem tudott megszabadulni, sőt a ma egész Európában divatos realizmus ebben nyer nálok mintegy nemzeti jelleget. Ép annyira jellemzi Puskind, mint Lermontoffot, Gogolyt mint Sollogubot, Pizemszkit mint Turgenjewet, s teszi nehézzé írói egyéniségeik szabatosabb körvonalozását. E vonás maga is rejt magában Turgenjewnél kétségkívül valami szomorú ígézetet, ugyanazt, melylyel egy őszi tájék vagy egy váromladék vonz magához. De a dolog természeténél fogva ez a varázs nem lehetne olyan tartós, — a *Vadászrajzok* 1846-ban jelentek meg, — ha különben is kitűnő írói tehetséggel, talán inkább föltaláló, festő és jellemző, mint alakító erővel nem párosúlma. Turgenjew ma a rajznak kétségkívül első mestere a világon.

A *Nov* minden ízében magán viseli keze nyomát. Már fogadásában van valami nyomasztó, határozatlan, bevégzetlen; mintha az író csak egy követ akart volna leemelni lelkéről, de mindnyájan érezzük, hogy a kő ott maradt és nyomja és nyomni fogja ezután is. Társadalmi képet rajzolt, mint az *Apák és fiaikban* s a *Füstben*, azon orosz társadalom képét, melyben remélni nem tud, de reményéről lemondani sem. Korhol, de a siker hite nélkül; szeret, de nem bízik e szeretet megváltó erejében. Tudja, hogy az orosz társadalom osztályait áthidalhatatlan mélység választja el egymástól, mely nem engedi, hogy igazi nemzet legyenek igazi nemzeti eszmény-nyel. A művelődés, jóllét, polgári és erkölcsi szabadság elérhetetlen messzeségben. Sokan érzik, hogy ezen változtatni kellene; de a cselekvés útja-módja iránt senki sincs tisztában. A tettet itt a „gondolat halaványítja el“, ott a rövidlátó fanatizmus lángja emészti föl. Kiben remélhetne a költő? A gazdag és úgy nevezett művelt osztályok vagy külföldön lopják a napokat, vagy féltékenyen őrzik az egyetemes corruptio rendszerét, vagy a legjobb esetben gondtalan élvezetbe merültek és közönyösök minden eszme iránt. A népet meg, melynek jóllétéről, fölszabadításáról szó van, lehetetlen kimozdítani tétlen butaságából és hihetetlen gyávaságából. Nem lehet sötétebb rajzot képzelni róla, mint a milyet Turgenjew új regénye ad. Mintha hinné, hogy ez a nép igazán csak szolgának, állatnak született. De mégis vannak, a kik tenni akarnak és tesznek. Szegény deákok, rajongó könyvmolyok, emancipált asszonyok az egyedüliek, kiknek a földhöz-ragadtság e világában szárnyaik vannak. Ezeknek is csak azért, hogy a lángba röpküljenek vele és ott veszsenek. Az éretlen lelkesedés öngyilkossága mindaz, a mit tesznek. A hol élnek, nem az ő világuk, tehát pusztúlnak belőle. Minek? Mi célból? Látja-e valaki hasznát?

Egy ilyen összeesküvést mesél el a *Nov*. Egyikét azon örült kísérleteknek, melyeket nihilista-forrongásnak szoktunk nevezni, s melyek — bár nyugatról veszik táplálékukat — maig is majdnem érthetetlenek előttünk. Hőse Nesdanow, egy rajongó tanuló, ki egy magas államhivatalnok falusi házához kerül nevelőnek s a vidéket föl akarja lázítani. Rugói: szerencsétlen társadalmi helyzet, mert törvénytelen gyermek, és emésztetlen forradalmi röpiratok. Az összeesküvés célja: föl-

forгатása mindennek és homály. Részesei : félig tanulók, félig csavargók. Hozzájuk csatlakozik néhány rajongó nő ; hiúsága közójök csal egy gyáva polgárembert is s kétségbeesése egy földbirtokost, kinek vérmérséklete ép oly szerencsétlen, mint sorsa, s ki nem annyira boldogítani akarja az embereket, mint inkább bosszút állani rajtok. Ezek aztán munkálkodnak : egy láthatatlan kéz vezeti őket, mely ép oly ügyetlen, mint valamennyien ; prédikálják az ígét, de a föld népe nem érti meg őket s kineveti, mert nem bírják a pálinkát ; könyveket osztogatnak olyanoknak, kiknek még unokái sem fogják a betűket ismerni ; járnak-kelnek, utaznak, leveleznek s tesznek mindent a legrovidlátóbb, hiszékenyebb tervtelenséggel és kapkodással. Előre látjuk, hogy az óriásnak, melyet megakarnak dönteni, kezét sem szükséges fölemelnie ellenök ; egy szemhunyorításával tönkre teszi őket. Maga a nép, melyet föl akarnak szabadítani, árulójuk lesz ; főemberöket, jóltevőjét megkötozi és a rendörség kezébe szolgálatja. Nesdanow már elvesztette hitét s agyonlövi magát. A többiek vagy börtönbe kerülnek, vagy szétugranak s más nevek alatt más vidékeken újra kezdik az egészet. Valóban sivár egy kép. Az egész örült és hihetetlenül éretlen ; nevetséges is lenne, ha halál és Szibéria nem fordulnának elő benne. És miért, mi czélból mindez ?

Nemcsak a földolog, a részletek is mind e természetellenes, kificzamodott jelleget viselik. Lelkesedés a pusztá tagadás mellett, föláldozás a czél ismerete nélkül, vértanúság egy lenézö mosolylyal szemben, szerelem vágy nélkül a közügy szolgálatában ! Mert ilyen Nesdanow és Marianna szerelme. A leány szolgálni akarja a szent ügyet s nagybátyja, az előkelö Szipjegin házából elszökik a szegény deákkal. E komor és mégis szeretetreméltó, előítélet nélküli és mégis szüzies Marianna mesterien van rajzolva. Az ügynek áldozza életét s úgy hiszi, szerelmével is szolgálhatja azt. De csakhamar érzik mind a ketten, hogy ez nem igazi szerelem s bár a leány szilárd lelkének sohasem ingadozó következetességével tudtára adja Nesdanownak, hogy ajtaja nyitva áll előtte s ha érzi, hogy joga van rá, beléphet hozzá esküvőjük előtt, — kedvese becsületesebb, semhogy ezt tenné. A természetellenes viszonynak nincs megható eleme, mely ki ne lenne aknázva. Az ifjú Nesdanow egy hallgatagságában még rajongóbb hívét látja maga mellett eszméinek, Mariannát s egy józanabb, de ép oly mélyen

érző embert, Szolomint; mindegyik többet ér nála: amaz rendületlen hitével, ez hideg, ép eszével; az „orosz Hamlet“ lelkébe férkőzik a kétely előbb maga iránt s ez azután egyengeti az utat oda, hogy a mint megismeri a népet, az ügyben se higgyen, melynek életét szentelte. A rendőrség is nyomában; mit tehet egyebet, mint hogy pisztolyt ragad s meghal. Meghal a vértanú hite nélkül az eszmében, melynek áldozatúl esett. Marianna pedig gazdájokkal, a gyáros Szolominnal menekül és összekel.

Minden minden — a szerelmesek ragaszkodása, egy kaczer nő ingerkedése épúgy, mint az államférfi céljai s a költő ambíciója — csak félnek, bevégzetlennek marad, mint Nesdanov lelkesedése. És — bár paradoxonnak látszik — mi sem lehet biztosabban, határozottabban, következetesebben rajzolva, mint a kétely, a határozatlanság, az ellenmondások e világa. Ez Turgenjew legfőbb művészete. A mit csak gondol, képzels érez, anélkül, hogy elbeszélésében szükségesnek tartaná hangját helyzeteihez képest módosítani, akár szenvedélyt, akár érzelmességet önteni bele: mindig el tudja teljesen érni célját. E, sokszor majdnem száraz előadás szinte hihetetlen benyomást gyakorol ránk. Hangulatait annyira tárgyiasakká tudja tenni, tekintete az emberi szívbe oly mély, keze a rajzban oly biztos. Mindig el tudja az igazi vonást találni és sohasem pazarol semmi fölöslegest. Valami bámulatos, jellemző biztonság van minden szavában. Mindegyik a maga helyén, mindegyiknek megvan a maga jelentősége. Valódi drámai modor az elbeszélés eszközeivel. Látszólag egyszerűbb eszközökkel alig lehet nagyobb hatást érni el nála. Képei — a falusi csárda, a gyári élet, a két régi módi házaspár — ép oly találók, élénkek, igazak, mint alakjai. Kritikusai szeretik hangoztatni ellene, s van is benne némi igazuk, hogy nagyon szereti a különcöket. De az is igaz, hogy nála sohasem lesz játékká a jellemzésnek az a divatos módja, mely egy-egy külső vonással akar egyéníteni; a kik alakjai közül különczök, azok lelkök mélyéből azok. Leírásukra kevés szót veszteget; de a mint szóhoz vagy tethöz jutnak, más és más helyzetbe kerülnek, a mint az élet egymásután intézi hozzájuk a kérdéseket: kik ők és milyen emberek? — a leghatározottabb vonásokkal állanak előttiünk és domborodnak mesteri alkotásokká.

De a bámulat mellett is, melylyel a művésznak adózunk,

a *Nov* mindig szomorú olvasmány marad. Az elpusztúlt rajongókat a költőnek csúfolkodásából is kihangzó részvéte kíséri sírjokba, börtöneikbe vagy bujdosó útjokra. Bevallja, hegy nevetségesek és az minden, a mihez kezdettek és kezdeni fognak. De rajongásuk szennytelen és nemes, míg mind azokat, a kiket szembe állít velök, nyomorútnak festi. Hol itt a megnyugtató, a kiengesztelő elem? Eötvös is egy egész társadalmat fog bírálathoz alá a *Falu jegyzőjében*; de mennyire más fölfogásban, hangban, eredményben! Gúnya a kiváltságos osztályok ellen éles, keserű, sokszor igazságtalan; ostora kemény és kegyetlen. Fölfogásának erélye, túlzásai azonban, midőn egy régi világ szükségszerű pusztulását hirdetik, egyzersmind egy újnak szükségszerű elkövetkezését jelentik. Minden sorából kicsillog a remény, a bizalom a jövőben, a társadalom azon elemeiben, melyekre jövőnknek épülnie kell s melyeken az épülni fog. Míg az ő rajzaiban a rombolás és építés kalapácsütéseit, zaját halljuk egyszerre, a nagyobb művész, Turgenjew csak a göröngyök vígasztalan zuhogását hallatja, melyek valamely koporsóra hullanak.

—t.

Karl Hillebrand: Geschichte Frankreichs von der Thronbesteigung Ludwig Philipps bis zum Sturze Napoleon III. I. Band, 1831—1837. Gotha Friedrich Andreas Perthes. 1877.

E mű a nagyérdemű szerzőnek, kit a *Budapesti Szemle* olvasó közönsége az 1877. nov.-decemberi füzetből ismer, első nagyobb kísérlete, tudományos módszerrel, tudományos előadással tárgyalni ugyanazon dolgokat, melyek ismerete annyit köszön a szellemes essayíró észrevételeinek és az éles szemű néző életképeinek. Eddig a meglevőt rajzolta nyugati Európában, most a központi ország, Franciaország újabb állapottai fejlődését beszéli el.

Azon pontból indul ki, midőn a juliusi forradalom megdöntötte a középkori monarchia legutolsó maradványát, és midőn a nép meghatározva dynastiáját, új embert állított az új alkotmány élére. Leírja az egyes pártok és irányok, a constitutionalisok, a legitimisták, a köztársaságiak küzdelmeit, melyeket az új király saját állása erősítésére és személyes uralmának megalapítására használ föl. Be-bejátszanak az

európai nemzetközi politika bonyodalmai és Algir elfoglalása. Már a Bonapartismus is előreveti árnyát e chaosba, Napoleon Lajos herczeg sikeretlen és nevetséges strassburgi attentatumaival. A socialistikus és communistikus irányok tárgyalását a következő kötetre halasztja a szerző.

Szükségtelen kiemelnünk, hogy a mű minden sora beható tanulmánynak és szigorú kritikának viseli magán bélyegét. De mi a legfontosabb és mi e munkát az egykorú történetírás remekeinek legmagasabb sorába emeli, azon valóban magas államférfiúi fölfogás, a melylyel a roppant anyagot a fő történeti szempontoknak alá tudta vetni és azon művészet, melylyel annyi hatás és ellenhatás bonyolított harcából, egységes, művészi egészet bírt alkotni. Azon tragédia első fölvonását látjuk benne, mely a francia államot az európai államtestületben mindig fenntartott magas polczáról letaszította, a francia társadalmat politikai tekintetben oly megbízhatatlanná és megoszlottá tette, minőnek a mostanában dülő alkotmányos viszályok föltűntetik.

És mi okozta mindezt? Hillebrand nem mondja ki, de kirí minden szóból, minden gondolatból: az egészséges, a múltat a jövővel észszerűen összekötni igyekvő conservatív érzés hiánya a politikában. Taine nagy munkája a francia forradalomról, pathologikus módszerrel, hogy úgy mondjuk a bonczoló kedvtelésével, a ki „szép esetet“ lát kése előtt, adja elő a régi történeti szervezet fokozatos fölbomlását; Hillebrand nagy férfiak nagy kísérletét írja le, a kik új, életképes szervezetet óhajtottak alkotni, fölhasználva a régi monarchia stabilitását és a forradalom elveinek észszerűségét, a polgár királyság megalapítására.

Mert szerzőnk a világtörténetben nem csak az irányok, pártok és szellemi áramlások eredményét látja, hanem egyes emberek munkáját is. E tekintetben határozottan ellentétben áll a Ranke némely munkáiban, különösen francia történetében annyira uralkodó világnézettel, mely oly férfiakban, mint IV. Henrik, Richelieu vagy XIV. Lajos, úgy szólva csak akaratlan végrehajtóját látja, az egyes fejlődések ellenállhatatlan parancsának. Nála Broglie hg., Thiers, Guizot, a király, mint önálló, különös célok után törekvő egyéniségek lépnek föl. Alakjaik kidomborodnak, látjuk, hogy élő emberekkel van dolgunk, a kik alávétvék ugyan a népek egész életében győ-

kerező tényezőknek, de a kikben megvan a törekvés, részben az erő is, e tényezőket módosítani, sőt megváltoztatni, keblök eszményeinek érdekében. Különösen Perier Kázmér tragikus alakja lép előtérbe. Az eddig uralkodó liberális forrásokon alapuló vélemény ellenére, szerző kimutatni igyekszik, hogy az általa képviselt irány: csak annyi szabadságot adni, a mennyit a juliusi forradalom után megtagadni lehetetlen volt, erélyesen üldözni a túlzókat, akár legitimisták, akár köztársaságiak, épen úgy ellenállani a király önkényre törő akarátának, mint a kamarák népszerűséghajhászásának, volt az egyedül jogosított és helyes. Thierst általában véve Perier egyenes követőjének tartja, Guizot sokkal alacsonyabban áll nála. „A király csakhamar belátta, hogy könnyebb fölhasználni a dogmák emberét (Guizot), mint a francia nép szokásainak és erkölceinek képviselőjét (Thiers).“

Általában véve azt hisszük, könyvünknek legsikerültebb része az, melyben Perier alakja kimagaslik és csomópontjául szolgál az eseményeknek. Szinte meglátszik, hogy a szerző mennyire megveti a harminczas évek közepe felé folyó sivár kamarai vitákat. Ezért itt a belügyek előadásánál csak egyes epizódok vonják magukra kiválóan a figyelmet. Így Berry hercegnő elfogása és fogsága (nagy részt kiadatlan irományok után), Fieschi merénylete a király ellen stb.

Mínthogy Hillebrand nemcsak az egykorú hírlapokat és emlékiratokat használta föl nagy bőségben, hanem a berlini és turini levéltárakból is meríthetett, műve sok tekintetben kiegészíti ismereteinket az akkori Európa nemzetközi viszonyairól. A juliusi forradalom után még erősen áll a keleti nagyhatalmak phalanxa, szemben a nyugati hatalmakkal. Belgium függetlenné válása, francia és angol pártfogással, nyitja az első rést az eddigi állapotokban. Érdekes, hogy Poroszország akkor inkább a nyugati birodalmakhoz szított, mint a szent szövetség többi tagjaihoz. A francia-osztrák politikát illetőleg, mely két állam különösen Olaszországban versengett egymással, szintén több fontos pont tűnik föl új világításban, p. o. Ancona megszállása a francziák által, midőn a pápai udvar majdnem jobban kedvezett az illegitim francia kormánynak, mint Ausztriának, a történeti jog előharczosának. Őszintén megvalljuk azonban, hogy Hillebrand minden művésze és egyes adatainak minden megbízhatósága mellett sem

érthetünk egyet előadása főeredményére nézve, melyet körülbelől úgy formulázhatunk, hogy Franciaország külpolitikája helyes volt és szerencsés, míg azt — az angol miniszterium intézte. Tán nem egészen rationalis, de mindig igaz, hogy egy nagy nemzet külső céljainak kitűzésénél nem tartja magát mindig a legközelebbi célhoz, hanem követi a történetében előírt hagyományokat, és bár áldozatok és csalódások árán is, a nemzeti hagyományok eszményeinek valószínűsítésén fáradozik. Nem valószínű, hogy 1831-ben a Lengyelország vagy Olaszország javára vitt háborút nagy siker koronázta volna; de bizonyos, hogy megmenti vala Franciaországot az anyagi érdeke süllyedése és azon tespedése veszedelmétől, mely az egész orleanista kormányt örökre megbélyegezte.

Természetesen, az ily eszmék előharczói Hillebrandnál nem számíthatnak kegyelemre. Igaz, maga a legeszményibb cél sem szentesíti az eszközöket, ha örökös zendülésben és békétlenségben állanak, mint a „juliusi harczosok“ eszközei. Magunknak is meggyőződésünk, hogy politikai téren a jó akarat egyáltalán nem erkölcsi hatalom. De a hol e jó akarat annyi önfeláldozással és becsületességgel van párosulva, mint Lafayette marquisben, több kiméletet igényel, mint minőben itt részesült.

Szerzőnk egy más művében (*Aus und über England*) úgy beszél Franciaországról, mint Európa Don Quixottejáról. Ily Don Quixotte volt Lafayette is. Természetesen a mai németek azon erős gyakorlati szellemmel, mely a parvenuk jellemvonása, lenéznek az ilyen eszmék nyilatkozását és a legnemesebb embernek is, ki elérhetetlen politikai célokért küzd, csak nevetséges oldalát látják. Elég e tekintetben Mommsen Catojára emlékeztetni. Bár mily végtelen is a különbség a római közép-nemes és a francia marquis közt, abban megegyeznek, hogy Plato respublicáját látják ott, hol Romulus salakja van. A németek tudják, kivel van dolguk.

Nézetünk szerint ily esetben a történetnek szorosan el kell választani az erkölcsi és a politikai jellemzést. És valamint Tiberiusnak is joggal akadt védelmezője, mert kitűnő politikus volt, úgy megkövetelhetjük, hogy a tiszta ember egész erkölcsi tisztaságában ragyogjon ott is, hol szigorúan elítéljük politikai életét és céljait.

Mind a mellett e műben a német irodalom valódi díszét

látjuk és élénken óhajtjuk folytatásának minél előbb megjele-
nését. E folytatást a szerző ígérete szerint, a socialista és
irodalmi irányok fejlődésének leírása fogja nagy érdekűvé tenni.

MARCZALI H.

Der Mythos bei den Hebräern und seine geschichtliche Entwickelung. Untersuchungen zur Mythologie und Religionswissenschaft von Dr. Ign. Goldziher. Leipzig, 1876. F. A. Brockhaus, 402. l.*)

Fiatal tudós hazánkfia e műve nagy föltünést okozott a külföldön, főleg Német- és Angolországban, de Hollandiában is, mint a mely országokban jelenleg kiválóan foglalkoznak a mythosztudománnyal és a mellett a héber régiségek és történelem terén is ernyedetlenül foly a kutatás. Terjedelmes és beható ismertetésekben és bírálatokban tárgyalták e munkát, melyről, a különböző álláspontok különbsége szerint, jót is, rosszat is mondtak, melyet lelkesedéssel dicsőítettek és merész eredményeivel makacsúl visszautasítottak. Egy pontban azonban egyetértenek e bírálatok; elismerik ugyanis, hogy Goldziher könyve alapvető, úttörő munka, mely a héber, általában a sémi mythologia terén korszakot alkot és mint ilyen az összehasonlító mythosztudomány körében az első rangú szakművek sorába tartozik. Kevesen hitték eddigelé, hogy vannak héber mythoszok, e kevesen is alig tartották egy héber mythologia megalkotását lehetségesnek. Goldzihernek sikerült ez alkotás és ebben van műve nagy értéke. „Első sorban fődolog volt — mondja a könyvről Steinthal, e téren a leghivatottabb bíráló, egy terjedelmes ismertetésében — az új tudomány fővonalait és alaprajzait szigorú tudományossággal körvonalozni, a héber mythosz individuális jellemét rajzolni. És ezt megtette a szerző. Lehetővé tette ezt neki sokoldalú tudománya és alapos műveltsége a mythologia és nyelvtudomány összes terein, valamint az ethnológiának és őstörténelemnek, a vallástudománynak, költői világirodalomnak, főleg pedig az arab iroda-

---

*) Ugyanaz angolúl: *Mythology among the Hebrews and its historical development.* By Dr. Ign. Goldziher. Translated with additions by the Author by Russel Martineau, M. A. London, 1877. Longmans.

lomnak és történelemnek köreiben. Hogy sok dologban eltérünk tőle, az nem kisebbíti érdemét; hiszen határozott és világos opponálás e téren valósággal csak az ő műve alapján vált lehetségessé.“ A mint Steinthal itt kiemeli az író érdemét és műve értékét, épen így és részben még melegebben tették ezt a mythosztudomány más kitünőségei, mint Cox György vagy Müller Miksa és mások.

Goldziher könyvének jelentősége nemcsak föladatának nagy tudományossággal és éles gondolkodással keresztülvitt megoldásában, hanem ama föladatnak magának kitűzésében is rejlik. Hármias czélt kívánt a szerző elérni e művel: be akarta bizonyítani, hogy a sémi, de különösen a héber népnek csak oly mythosza volt, mint akár a görögnek vagy germának; ebből folyólag, e mythosz rendszeres megalkotásában, ki akarta mutatni, hogy a nyelvtudományon és psychologian alapuló ugyanazon összehasonlító módszer alkalmazható, illetőleg alkalmazandó a héber mythoszra is, mely módszer az indogerman mythologia terén bámulatos eredményekre vezetett; végre a mythosztudomány legújabb problémáját, mely az emberiség művelődési fejlődésének fokait a mythoszban is véli fölmutathatóknak, a héber mythologia terén meg akarta oldani. Mind a három föladat kitűzésével és kidolgozásával nagy lendületet adott a tudománynak és nemcsak a héber mythologia szempontjából írt alapvető művet, hanem egy-szersmind oly munkával gazdagította a modern tudományos irodalmat, mely az összes nyelv- és mythosztudomány terén nagy és pedig kedvező befolyást fog gyakorolni. Lássuk Goldziher művének e három főpontját közelebbről.

Érdekes azon vita, mely a sémi népek mythológiájára vonatkozólag, főleg a geniális Renan Ernő fölszólalása következtében fejlődött és Renan teljes leveretésével végződött. Renan is az aprioristikus theoretizálás és systemizálás, de a mythosztudomány újabb vívmányainak elhanyagolása is vezette tévútra. Szerinte a sémi faj lényegileg monotheistikus ösztönnel van fölruházva, míg az árja népek a polytheismus felé hajolnak. Ez, ugyancsak Renan szerint, onnan van, „hogy az árja népek a természeti tárgyakat és tüneményeket azok sokasága és különfélesége szerint szemlélik, míg a sémiekek a természeti tárgyak változatos különféleségét az egység szempontjából vezetik lelkük elé; amott a sokaság szétbontja az

egységet, itt az egység összevonja a sokaságot.“ Mindenki észreveszi, azt hiszem, hogy e ködös elméletet, mely állítólag a sémiak monotheistikus és az áriák polytheistikus ösztönének okozója, teremtetője, ellenkezőleg és megfordítva csak azért gondolta ki a szellemes francia orientalista, hogy ama népek föltételezett ellentétes irányát a vallás terén okadatolja. Okoskodása nem is talált osztatlan tetszést, de ama következtetése, hogy a kiválóan monotheistikus ösztönű sémiak nem bírhatnak mythoszszal, hogy tehát arab, héber, assyriai stb. mythologiáról szó sem lehet és hogy ennek következtében minden mythikus anyag, mely a nevezett népeknél netalán mégis található, idegen származású, — e következtetés igen sok pártolóra talált. Pedig nem tekintve ama szógazdag, de nem sokat mondó elmélet aaptalanságát, Renan e fölfogása a mythosz lényegének valóban bámulatos félreismerésében, a mythologia és a vallás saját szerű, mai nap már nem is menthető összezavarásában és — hogy más tudományos vívmányokról hallgassunk — az Euphrates és Tigris vidékein történt ásatások alkalmával talált nagyfontosságú emlékek meg nem bocsátható mellőzésében gyökerezik. Goldziher épen oly érdekesen mint találóan mutatja ki e fölfogás elméleti helytelenségét. Hiszen a mythoszalkotás az ember lelki életének legesleges első foka és mint ilyen nem lehet korlátolva az emberiségre csak egy fajára, pl. az indogermanra. A hol ember van, a hol nyelv fejlődik, ott keletkezik mythosz is.

De nemcsak a mythoszalkotás maga közös működése az összes emberi fajoknak, hanem közös a mythoszalkotás anyaga és iránya is; nem oly értelemben, mintha az emberiség akkor alkotta volna mythoszeit, midőn a különböző fajok még nem váltak el egymástól, mert az ethnographia és őstörténelem újabb eredményei ellenkezőleg bizonyossá tették, hogy a nyelv és ennél fogva a mythosz is csak a faji élet megalapítása után keletkezett; — de igen is oly értelemben, hogy a szellem fejlődésének törvényei és a lelki élet föltételei az egész emberiségre nézve ugyanazok és ennél fogva a mythosz anyaga- és irányának is ugyanannak kell lenni az emberiség számtalan néptörzsére vonatkozólag. Ez általános irányú tárgyalása a Renan hypothesisének (melyet szellemes szerzője maga természetesen kétségbe vonhatatlan dogmának tekintett) Goldziher könyvének legáltalánosb érdekű része (az I—IV.

fejezet), mivel itt egyszersmind a mythosz lényege, keletkezése, fejlődése, viszonya a valláshoz stb. is nyer az összehasonlító mythosztudomány jelen állása szellemében fölfogott és keresztülvitt tárgyalást.

A munka tulajdonképi tárgyának szempontjából azonban fontosabbak a többi fejezetek, melyek a héber mythosz rendszerét adják és az ó-testamentom ismeretes elbeszélései legtöbbjeit egy sorba helyezik a Zeus, Aphrodite és Poseidon, valamint a german és általában az indogerman mythosz egyéb alakjaival és kalandjaival, — amazokat is mint ezeket visszavezetve azon égi tüneményekre, melyek az őskor emberének fogékony phantasiáját ellentállhatatlan varázsszal megragadták és utóbb, a nyelvi anyag elavulása következtében, alakokká, fokozott vagy varázshatalmú, de általában mégis emberi tulajdonságokkal fölruházott istenekké lettek. Itt főfeladata volt szerzőnknek, a mythosz nyelvi anyagát kifürkészni és megmagyarázni, és ennek segélyével az egyes mythoszok szellemét és célzatát kifejteni.

Az összehasonlító mythologia ugyanis azon, más szempontból is kétségtelen alapigazságból indul ki, hogy a természeti tünemények megjelölésére szolgáló szókincs azon ősidőkben, melyekben a mythoszok keletkeztek, sokkal gazdagabb volt, mint a minőnek azt a nyelv későbbi, irodalmi fejlődési foka föltünteti. Tény az is, hogy az irodalmi nyelv megalapítása idejében a természeti tünemények megjelölésére szolgáló szók jó része elvesztette eredeti jelentését; e szók tulajdonnevekké váltak, azon alakok tulajdonneveivé, a mely alakok a mythologiában szerepelnek. Ezeknek tulajdonnevei tehát nem egyebek, mint a természeti tüneményeknek régibb, jelentést veszített köznevei. A nevek ezen eredeti jelentésének föl kutatása képezi az összehasonlító mythosztudomány nyelvészeti föladatát, melyet az az összehasonlító nyelvészet módszerének segítségével biztos alapon old meg. E módszer segítségével sikerült kimutatni, hogy például az indek védáiban, ugyanazon szók, melyek Homerosznál már mythologiai tulajdonnevek, még köznévi alakban és jelentésben szerepelnek, mint a napnak, a holdnak, a sötétségnek vagy a világosságnak stb. nevei. Azon olvasóink, kik nem szeretnek idegen nyelvű könyveket forgatni, de kik e nyelvtudományi igazságról bővebb fölvilágosítást és való meggyőződést kíván-

nak nyerni, vonzó alkalmat találnak arra most Müller Miksa azon művének derék magyar fordításában,*) melyben a fent inkább csak érintett, mint kifejtett nyelvfejlődési tény tudományosan és mégis oly kellemes módon van tárgyalva, hogy a laikus figyelmét és érdekét is lekötni képes.

Goldziher, művének első négy fejezetében, philosophiai és művelődéstörténeti alapon bizonyította be, hogy a mythoszalkotás mint lélektani tény a művelődés bizonyos fejlődési fokán, valamennyi emberiségi fajszükségképeni és ugyanazon törvény folytán létesülő ténye; — az V-dik fejezetben kimutatja, hogy a sémiekek nyelvkincsében és azon nevekben, melyek régi hagyományaikban mint historiai alakok személynevei fordulnak elő, ugyancsak természeti tünemények elnevezései maradtak fenn. Hogy ez állítás nem pusztán aprioristicus föltevés, azt Goldziher a sémi nyelvtudomány törvényeinek fonalán adatokkal törekedett világossá tenni. A héber történetekben találkozunk pl. e nevekkel: *Lábhán* és *Áshér*. Az előbbi annyit jelent mint a *fehér*, ki apósa Jákobnak, a tizenkét törzs atyjának, s egyszersmind ellenfele is Jákobnak, úgy mint *Ézsau* (eredetileg *Észár*) azaz: a *szőrös* vagy a *hosszú hajzat-tal ellátott*: napnév, mert a régi emberek a nap sugarait szőrnek vagy hajzatnak nézték és nevezték (v. ö. *Crines Phoebi*). Ha e haját megnyírják, a naphős elveszti erejét, a nap leáldozik (így a hosszú hajzatú *Simson* a hébereknél, a haját vesztett *Nisos* a görögöknél, *Sif* és *Loki* története a germánoknál stb.). A *Jákob* nevét, mint a ki testvére nyomdokát követi és annak sarkát fogja kezében, midőn születik, Goldziher az *éjjeli sötétség* nevének bizonyította be az arab nyelvből és a régi költészetből, a hol rendes nyelvi kifejezés (phrasis) az, a mi a hébereknél mythos alakjába van öntve. Jákob ellensége *Lábhán*, a fehér, a nap. A nap küzd a sötétség ellen, mely utóbbi az emberiség majd minden mythológiájában csalfának, tolvajnak, csellel élőnek van feltüntetve. Arany Jánosnál is «az éj fölvette tolvaj köpenyét». Hogy *Lábhán* a régi sémiekek

---

*) Müller Miksa újabb felolvasásai a nyelvtudományról, fordította Simonyi Zsigmond, Budapest, 1876. A magyar tud. Akadémia könyvkiadó vállalata. E szellemes, gyönyörű könyvet melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe. A mythosztudomány nyelvészeti oldalával főleg a VIII—XI-dik felolvasások foglalkoznak.

nyelvében a *napnak* egyik neve volt, mely később a nyelvkincs apadása folytán tulajdonnévvé változott, azt szerzőnk onnan bizonyítja, hogy az irodalmi nyelvben a *holdnak*, a nap feleségének, héber neve tényleg *Labhán-á*, mely szó nem egyéb, mint a *Lábhán* szónak nőnemű alakja. Ugyanezen nyelvészeti eljárás mutatja ki azt, hogy *Ásher* a nap egyik régi neve, mert a sémi mythológiában a hold istennője tényleg *Ashér-â* azaz: Asher-né, nőnemű nap, a mi eléggé bizonyítja, hogy *Ásher* valaha a *nap* régi neve volt.

Ily nyelvészeti módszerrel sikerült Goldzihernek a legtöbb héber és számos sémi hagyománynak *solaris*, azaz az égi testekre visszamenő jelentését földeríteni és azon történetekről, melyek hozzájuk fűződnek, kimutatni, hogy a sémi szellem tevékenységének ugyanazon fokán keletkeztek, melyet a megfelelő árja történetek képviselnek. Az a sok vérfertőztetés, testvérgyilkosság, testvérek egymás ellen vívott harcza, melyekről a héberek hagyománya regél, nem egyéb származású és jelentőségű, mint az indogermán hagyománynak hasonló tartalmú anyaga. Az esthajnal egyesül az éjjel, saját atyjával, a reggeli hajnalt szerelemből üldözi a nap, de egyesülni vele nem bír, mert a mint a nap megjelen a láthatáron, eltűnik gyermeke, a hajnal. Ilyenek azon történetek, melyek a régi héber hagyományban ép úgy mint az indogermánban (és természetesen az altájiban is) foglaltatnak és magvait képezik a nagy eposzoknak, melyekben — rendesen már a történeti, mondai anyaggal való többé-kevésbé sikerült egyesülés után — föl vannak dolgozva. Goldzihernek főfeladata volt, a héber mythoszokban előforduló tulajdonnevekre nézve ezen fölfogást nyelvészeti úton bebizonyítani, és azt hiszszük, hogyha *Janus* (= *Dianus*)-ra nézve kétségbe nem vonható, hogy az *Dian-a* himnemű alakja, úgy nem férhet kétség ezekhez sem: *Labhán*—*Labhan-á*, *Ásher*—*Áshér-â*, *Cham*—*Chammâ* (= nap) stb. Ha *Kalypso* (az »elfödő») az indogermánoknál a felhős ég neve (a mihez pedig Müller Miksa szanszkrit bizonyítékai után kétség nem fér), akkor azt, mit szerzőnk *Lôtról* (a m. héberül az »elfödő»), és azon regéről, melyben *Lôt* nemileg egyesül leányaival, mond, már eleve lehetségesnek és a felhozott bizonyítékok alapján elutasíthatatlannak kell tekintenünk — ha csak nem akarunk a sémiekek számára más psychológiát és más nyelvtudományi módszert teremteni. De persze erről szó sem

lehet; nem is ezen szempontból támadták meg Goldziher könyvét. Tisztán tudományos eljárása eredményeit csakis azok utasították vissza, kik a historiai igazságra nézve kevesebbel is megelégszenek, mint kétségbe vonhatatlan történeti okiratokkal, és kik a héber hagyományokat más mértékkel akarják mérni, mint bármely más régi népét. Ezekkel nem vitatkozhatni, mert ők a *hit* álláspontját foglalják el, ez pedig a mi esetünkben össze nem egyeztethető a tudomány eredményeivel.

Végre, mint említettem, Goldziher még a mythosztudomány legújabb problémáját is földolgozta és érvényesítette. Kuhn Adalbert, az összehasonlító mythologia valódi teremtője, csak 1874-ben fejtette ki ezen eszmét is. *) Ha t. i. a mythosz nem egyéb, mint azon kifejezésmód, melylyel az ősember a reá ható természeti tünemények jelenkezését, de még inkább azok váltakozását és egymásra való hatását, egymáshoz való viszonyát megnevezi és jelöli: akkor a mythosz minőségének és irányának más-meg másnak kell lenni a mythoszalkotó emberiség kulturfokaihoz képest. A cultura fokait az ember változó, fejlődő viszonya a természethez jelzi; más ez a vadászat- és halászattal való foglalkozás, más a nomádélet, más a földművelés fokán. A mythosz az emberiséget a művelődés legelső csírázásától egészen a legmagasabb művelődési fokokig kísérte, — természetesen folyton alkalmazkodva az emberiség szellemi látköréhez. A mythosz így hű tükre az emberiség világnézetének, mely semmire sem veri oly találóan vissza sugarait, mint éppen a mythoszra, — sőt mondhatni a mythosz azonos e világnézettel, melyet éppen a mythosz karol föl legtökéletesebben, anyagban és tartalomban megtartva eredeti alakját, de irányban és minőségben mindig híven füződve az emberiség műveltségi fokához, világnézetének irányához.

A művelődési korszakok apróbb részleteiben e történeti módosulás nyomai alig válnak észrevehetőkké; de nem kerülhetik ki a kutató szemét, midőn ez a nagyobb művelődéstörténeti korszakokat teszi összehasonlító tanulmánya tárgyává. A mythosz alakulásával az emberiségnek főleg három

---

*) *Über Entwicklungsstufen der Mythenbildung*, von Adalbert Kuhn, Berlin, 1874., — csak néhány lap és mégis a nagyszerű nézponatok egész gazdag tárháza. Fent fővonásait adjuk csak.

ily művelődési korszaka esik egybe: az úgynevezett természeti állapot, helyesebben a halászat és vadászat kora, a nomád korszak és a földművelés kezdete; — ezek mindegyike okvetetlenül rányomja bélyegét azon mythoszokra, melyek ezen korszakokban keletkeznek, úgy hogy azután, megfordítva, a mythoszról visszafelé következtethetünk a nép művelődésére. A pásztor ember csak nyája után tartja fenn magát. Élelme azon legelő minőségétől függ, melyet nyája számára talál. A jó, friss, egészséges legelő, — ez szerény kívánságainak összessége. A borús égboltozat, mely neki esőt hoz, az ő szemében azon *barátságos* elem, melynek győzelmét (a fényes nap tikasztó és a legelőt kiszárító sugarai fölött) folyton óhajtja. Azért nevezi magát az arab ember *az eső fiának*. A nomád ember folyton vándorol; a forró nap e szempontból is *ellenségének* tetszik. A csillagos éjjeli ég és a hold az ő barátjai és oltalmazói. Másképen a földművelő ember: a termékenység a nap forró sugarainak ajándéka; a zivatar, a szélvész, a nagy esőzések ártanak a vetésnek. A nomád ember azért az *estével* kezdi időszámítását és a *holdhoz* fűzi évszámítását, míg a földművelők a nappallal kezdik az időt és a nap szerint osztják be az évet. Innen van, hogy a holdcultus mindenütt megelőzi a napimádást, mert a nomád culturfok megelőzi a földművelő életet. E fejlődés, e haladás nem megy könnyen; hosszú, heves harcok eredménye az. A nomadismus mindig ellensége a földművelésnek — azért nevezi azt süllyedésnek és látja isten átkát abban, hogy az ember »arczának verejtékével eszi kenyérét.«

De már nagyon is sokat közöltünk Goldziher könyvéből. Szolgáljon mentségünkre az, hogy itt egészen új és fölötte érdekes új tudománynyal van dolgunk, melyet olvasóinknak egy kissé terjedelmesebben véltük bemutatandónak; — továbbá az, hogy egy jeles tehetségű és képzettségű hazánkfiának könyvét ismertettük, mely német és angol alakjában bejárja a világot és magyar alakban csak azért nem láthatott napvilágot (holott eredetileg magyarul volt írva), mert kiadót nem talált, ki nyomtatására vállalkozott volna; — végre az, hogy a mű, értékénél fogva megérdemli, hogy hazánk azon műveltjei is bírjanak tudomással róla, kikről se föl nem tehetni se nem követelhetni, hogy héber mythológiát olvasanak. A kik mythológiával, bármely nép mythológiájával,

foglalkoznak, nem nélkülözhetik Goldziher érdekes művét, — ebben találhatja derék barátunk tanulmányainak és törekvéseinek legméltóbb jutalmát.

HEINRICH G.

Rabelais és kora. Tanulmány. Írta Neményi Ambrus. Kiadja Zilahy Sámuel. 1877.

Nagy emberrel megismerkedni nagy dolog. Mindenesetre köszönettel tartozunk Neményinek, ki tanulmányában az emberiség nagy eszméinek egyik legdicsebb hősét, Rabelais-t, francia modorban: hatásos világításban, jól szemlélhető arczéllel és élénk színezéssel tünteti elénk. Irodalmunk, fájdalom, oly szegény irodalomtörténeti monographiákban, fiatal íróink pedig annyira szeretnek egy egész évezredet felölelő irodalomtörténettel fellépni, a helyett hogy csupán csak egy csoport vagy csak ötvenév jellemzésére szorítkoznának, hogy Neményi művét még az esetben is örömmel üdvözlönnék, ha nem emelné is azt tartalma és előadása a közönséges fajta tanulmányok fölé.

Rabelais méltó arra, hogy a magyar közönség is megismerkedjék vele: mind egyénisége, mind kora kiválóan érdekes és tanulságos. Valóban Rabelais csodálatos sokoldalú lángész, ki csaknem kimeríthetetlen, ki mindenben jeleskedik a mihez fog és nagy költő létére egyszersmind korának egyik legkiválóbb tudósa, ki már Vesale előtt bonczolja az emberi testet és Voltaire előtt a társadalmi és vallási intézményeket. És e nagy ember egy nagy kor, a XVI-ik század gyermeke, a nagy harczok és végletek ezen századaé, melyben az olaszok az ő, és a spanyolok az újvilágot fölfedezvén, a két évezreddel megifjúlt szellemek oly nagy lendületet vettek, és melynek nagy eszméi a kortársakat hősies tette lelkésítik.

Rabelais nagy műve a *Gargantua* és a *Pantagruel*, mely halhatatlanságának legbiztosabb záloga, külsőleg tekintve csak egy óriások kalandjairól szóló regény. Nagy becse jellemzései és eszméiben rejlik: Rabelais korának minden rendjét és típusát festi és alkalmilag fejtegetett eszméi gyakran messze túl emelkednek félhomályos századán.

Neményi mind a két sajtóságra egyaránt kiterjeszti figyelmét és mind a kettőt általában helyes és szép fejtegetésekben méltatja, de e mellett nem emeli ki eléggé Rabelaisnek azon mintegy még középkori tulajdonságát, melylyel műveinek minden lapján találkozunk és mely még Shakespearet is jellemzi:

a szellem gazdagságából folyó túlzását, szertelenségét, a mely minden korláton áttörve, féket veszve és kifogyhatatlanul képet képre, új igazságot új igazságra, szitkot szitokra, aljasságot aljasságra halmoz és a fenségesnek és groteszknak ez óriási zagyvalékából satiráját alkotja. Rabelais gyakran a legfennköltebb eszmékből átesap a legdurvább feneketlen bestialitásba; e részben olyan mint ama sziklakoszorúza svéd tó, melynek síma kék tükre egyideig csak az ég magas csillagait tükrözi vissza, de hirtelen egy víz alatt iszapot föl-föl hányó vulkán által megzavarodván, sárga hullámaival csak piszkot ver föl. Neményi ezt a középkori, fajtalan, orgiaktól mámoros és nyers Rabelaiszt mellőzni szereti. Azonban a középkor az új korral Rabelaisnek nemcsak századában, hanem lelkében is küzdött. Rabelais jellemzésénél pedig mind a két Rabelaiszt kell tárgyalni; nem lehet tehát csupán a hegytetőkön járni, a melyeken már az új kor hajnala ragyog — mint ezt Neményi tette — a köd és árnyék fődte völgyekbe is le kell szállani.

A tanulmány fölosztása igen szerencsés; előadván Rabelais nézetét az államról, a vallásról, az irodalomról, a nevelésről és végre a nőkről, egyszersmind néhány bár vázlatos, de mégis jellemző és találó vonással megismerteti a kort is. Az idézett fejezetek élén a szerző folyvást feltünteti az illető intézmény állapotát a XVI. században és azután azt fejtegeti, hogyan vélekedett róluk Rabelais; ily módon egyszerre ismerjük meg az író is korát is és egyszersmind ítéletet mondhatunk satirainak helyes vagy helytelen voltáról.

Az első fejezetben a szerző a sokat hányt-vetett költő életét igen érdekesen meséli el, annál sajnosabb, hogy e fejezet az egyes adatokra vonatkozólag nincs elég kritikával dolgozva. Neményi ugyanis nem ismeri Rathery munkáját,*) ki végleg kiküszöbölte Rabelais satirikus életrajzából a mondai elemeket és az egyes adatok hitelességét alaposan megrostálván, először adott megbízható, kritikailag megállapított Rabelaisbiographiát.

A francia állami élet rajzát a második fejezetben a szerző polemiája élénkíti. Neményi itt gyakran mint egy XVI-dik századbeli szenvedélyes pártember szól, kinek kormány-ellenes kifakadásait már nem mérsékli a máglyától való félelem. E fejezet különben eléri célját: megérteti velünk mért sütötte Rabelais iszonyú haragjának izzó bélyegét a korabeli királyok és a bírák homlokára.

---

*) *Oeuvres de Rabelais* par Rathery et Des Maretz. Paris, 1871. Didot frères.

A vallásról szóló fejezet azon része, a mely Rabelaist szembe állítja Calvinnal, talán a legszebb mit valaha magyarul a francia irodalomról írtak. A sok találó jellemvonás közé azonban itt is hibás adat csúszott be: Neményi szerint Calvin és Rabelais a nép kellő közepéből emelkedtek ki, pedig Calvint nem nevezhetjük a nép fiának, mert apja gazdag egyházi egyző és vármegyei fiscalis volt. Hogy Calvin néha egy kis szellemi kölcsönért fordult nagy ellenfeléhez Rabelaishez és példának okáért ironikus nyilatkozatait a szentek és az ereklyék imádása ellen a *Gargantuá*ból merítette, nem lehet oly határozottan állítani mint Neményi, mert semmikép nincs bebizonyítva; a Neményi idézte két passus hasonlósága csak arra szorítkozik, hogy mind a kettő egy és ugyanazon visszaélést ró meg (bár különböző módon), a mit akkortájt sokan tettek, kik Rabelais hírét sem ismerték.

Neményi ezek után ki akarván mutatni, hogy Rabelais szertelen támadásaiban túlhajtott a célján és hogy idejében nem lehettek a szerzetesek valamennyien olyanok a minőknek ő rajzolta, a nagy demokrata papi tribun Maillard példáját hozza föl, a ki szerinte egy ízben a királyhoz és egész udvarához kemény feddést intézett, melyben fölszólítja a királyt és nagyjait hajsák le fejüket, mert be vannak írva az elkárhozottak könyvébe. Maillard példája e részben nem bizonyít semmit, mert ő nem volt, mint a szerző hiszi, Rabelais kortársa, ki csak 7 éves volt, midőn Maillard meghalt, azon villámokkal padig, melyeket a fent említett alkalommal szószékéről szórt, nem a francia király föl Kent fejét, hanem csak Flandria holmi herczegét sújtotta. *)

Az irodalomról szóló fejezetben Neményi, miután mintegy albumban több költő elegansan kidolgozott arczképét mutatta be, éles pointjeivel neki megy Franciaország bálványozott költőjének Ronsardnak. Az egyetlen jó tulajdonság, a melyet rajta találhattam — így ír Neményi — az, hogy *Ronsard magyar származású* volt. Ezen utóbbi állítását Neményi Ronsard egyik költeményének következő soraira alapítja:

„Quant a mon ancestre, il a tiré sa race
D’ou le glacé Danube est voisin de la Thrace
Plus bas que la Hongrie, en une froide part,
Est un Seigneur nommé Marquis de Ronsart.
Un de ses fils . . . . . quittant son pays . . .
Traversa la Hongrie et la basse Allemagne.“

---

*) Gerusez. *Essais*, I. 215.

Tehát Ronsard azon állításából, hogy őse Magyarországon túl és alább fekvő tartományban lakott és hogy elhagyván hazáját Magyarországon meg Németalföldön keresztül utazott Franciaországba — a mi mind arra mutat hogy nem Magyarország a hazája — Neményi azt következteti hogy Ronsard magyar származású volt! Más érve nincs. Különben ha Neményinek e részben igaza is volna, még sem nevezhetné Ronsardt jogosan honfitársunknak (mint könyvének 114. lapján) mert itt legfőbb öseiről lehet szó, Ronsard maga már Franciaországban Vendomeban született. Honnét való Ronsard családja, az még nincs biztosan eldöntve; én valószínűtlennek tartom, hogy Magyarországból, nem csak a fent idéztem költemény alapján, hanem mert első biographusa, A. Binet szerint családja Magyarország és Bulgária határvidékeiről való, a mi inkább szláv eredetre mutat, valamint az is, hogy Ronsard családi neve eredetileg Russár volt. A régibb francia irodalomtörténetírók, kik előtt a francziáknál szokásos botrányos geographiai tudatlanság következében Magyarország földrajzi helyzete egész életükön át rejtélyes probléma maradt, egész egyszerűen ráfogták Ronsardra, hogy magyar származású; az újabb francia irodalomtörténet eldöntetlennek tekinti: vajon magyar vagy szláv (bolgár) családból ered-e? és csak azt tekinti bizonyosnak, hogy ősei a Duna vidékéről valók. Ha Ronsard híjával is volt a Neményi fölfedezte jó tulajdonságnak, azért mégsem szűkölködött más jó tulajdonság nélkül, mint azt Neményi megvető nyilatkozata velünk el akarja hitetni és ha nagy éposza, a *Franciade* nagyon is beillik az eposzirodalomban igen szokásos *genre ennuyeux*-be, kisebb költeményeiben mégis valódi költészetet és sok kellemet találhatunk.

Mint hogy Neményi mindazokat elítéli, kik a XVI-dik században uralkodtak, következetesen a nőkre is haragszik (természetesen csak a XVI-dik századbeli nőkre) és nem győz elég vadat fölhozni I. Ferencz kedvese, Etampes hercegnő és II. Henrik kedvese, a híres Diane de Poitiers ellen, ki a király neve alatt uralkodott Franciaországban. Már azon az udvariatlan hangon, a melyen Neményi Etampes hercegnőről beszél, meglátszik hogy a tudósok legszebbike és a szépek legtudósibika többé nem czáfolhatja meg ellenfele érveit jó előre szemének egy pillantásával, azon ígész szemnek pillantásával, mely az akkori költőket oly számtalan ódára lelkesítette és mely még a „brutalis“ I. Ferenczet is holtiglan elbűvölte.

Neményi különben nemcsak udvariatlan, de igazságtal-

lan is, midőn kevés erényét eltagadván, oly bűnökkel vádolja d'Heilly kisasszonyt (Etampes hercegnőt), a melyekre soha sem vetemedett. Pedig ez a szép női diplomata oly nagy bűnös volt, hogy nem kell elítélése czéljából kétséges bűnököt ráfogni. „Egy Poitouból Párisba fölkerült nemes is, a későbbi Etampes hercegnő férje — így meséli el Neményi a hercegnő első, de nem utolsó botrányát — nejével feljött az udvarhoz és I. Ferencz a milyen kegyelmes jó úr volt, a derék férjet, kitüntetésekkel elhalmozva és magas állami méltóságra emelve, szépen haza küldte, de nejét ép oly kegyes jó indulattal Párisban marasztotta. Alig terjedt a híre a vidéken, hogy a király mily nagylelkűen vigasztalta meg ezen nemes urat neje elvesztéséért, valóságos dulakodás, vetélkedés támadt a többi nemesek között a fölött, hogy hites életpárját melyik... veszíthetné el hamarább.“ Neményi elhallgatja itt, hogy I. Ferencz, ki d'Heilly kisasszonyt már mielőtt Párisba jött volna, látta és megszerette (mert ez a hercegnővel szemben egyértelmű volt), csak hogy kedvesének hozzá méltó rangot szerezzen, köttette ezen álházasságot — mi a fontosabb elbeszélte eseményt mégis más színben tünteti föl. Hogy a hercegnő pénzén árulta volna el I. Ferencz titkait ellenségének, semmikép sem bizonyos, sőt inkább valószínűtlen. A gazdag Franciaország uralkodónéja nem szorult egy diplomatikus borralóra. „Ezt az Etampes hercegnőt, így folytatja Neményi megvető nyilatkozatait, legalább a történelemben nem is tartották aztán egyébnek, mint a mi csakugyan volt.“ Etampes hercegnőt nem egész méltatlan nevezték el *Mecène des beaux esprits*nek, a történelem is azt vallja, hogy ő nem csak a művészeket, de a művészetet is pártolta, sőt szerette. Hogy ő, valamint Diane de Poitiers, a legközségesebb fajta nők sorába tartozott, hogy ez utóbbi korlátolt eszü volt — mint ezt személyes ellensége: Neményi állítja — nem fér meg állandó nagy befolyásukkal, az állam ügyeire és sok foganatos politikai ármányukkal. En különben nem akarom e két mindamellett nevezetes nőt általában védeni, nem akarok az úgynevezett mentőklöz szegődni, kik mostanság különösen a német irodalomban dívának, kimutatván Néro, Messalina és Borgia Lucretia hófehér ártatlanságát és tiszta galambszívét, mert tudom, hogy csak azon gyémántok iránt volt fogékonyságuk, melyek aranyba foglalva fehér mellükön ragyogtak, de nem azon gyémánt iránt, mely mint köny a szegény elnyomott nép szemében csillámlott és mert tudom, hogy pompás bíboruk nem csak a bíborszíntől volt piros — de mégis hibázatnom kellett, hogy a szerző oly túlságos sötét színekben

festette d'Heilly és Diane arczképét. Neményi általában ítéleteiben gyakran oly végletes, mint volt végletes általában a XVI-dik század, ezen mélabús század, melybe annyira bele szeret merülni és mely, mint ő maga mondja, mindannyiszor erőt vesz lelkén. Ilyenkor ő XVI-dik századbéli pártember és gyűlölete olyan véghetetlen mint szeretete.

Neményi azonban nemcsak a „király kisasszonyairól“, a kikről oly sok adatunk van, mond ítéletet, hanem némikép Rabelais anyjáról is, kinek életéről nem tudunk semmit, még az is csak gyanítás, a mit Neményi biztosnak állít: hogy nem-sokára fia születése után meghalt. *) Neményi nem hiszi, hogy ez asszony, ha életben marad, nagy hatással lett volna fiára. „Körülbelől három éve most — így érvel Neményi — hogy Franciaország azon vidékének, hol Rabelais született, a Tourainnek falvait bebarangoltam és megnézegettem. Ha Rabelais az ő idejében e darab földet a paradicsom kertjének nevezte, mondását saját tapasztalatom után is megerősíthetem; még azt is hozzá teszem, hogy az első bűn előtti paradicsomhoz lehetne ezt a földet hasonlítani, oly boldog együgyűséggel vannak lakói megáldva napjainkig is. S ha mai napság ilyenek — elképzelhetem, hogy milyenek lehettek 300 évvel ezelőtt, s elképzelhetem, hogy ilyen faluban milyen asszony lehetett a szegény kocsmáros (R. atyja) hitese társa“. Én ugyan nem voltam oly szerencsés mint Neményi, néhány órát vagy napot a regényes Tourainben tölteni, nem volt mint neki alkalmam víg utazó gyanánt Rabelais születése helyének, Chinonnak kocsmájába benyitni vagy a kútnál egy piruló leánytól kérdezni, hogy mind oly szépek-e a tourainbeli hajadonok mint ő? és tán a kocsmárossal Mac-Mahonról beszélni, tehát nem is mondhatok a tourainbeliekről általában és a nőkről különösen olyan alapos ítéletet, mint Neményi, de azért mégis kételkedem, hogy az ő úti ismerőseinek együgyűségéből Rabelais szegény anyjára lehessen következtetni, ki 400 évvel ezelőtt halt meg. Ha már e részben hozzávetéssel élünk, akkor azt hiszem, inkább mondhatjuk, hogy R. anyja, ha életben marad, fiára alkalmasint nagy hatással lett volna és hogy alkalmasint tehetséges nő volt, mert a nagy költők anyjai, a mennyiben ismerjük, mind tülelmelkedtek a közönséges nők színvonalán.

Neményi általában elítéli a XVI-dik század nőit; szerinte e század teljesen hijával volt azon fogalomnak, a melyet mi

---

*) Gehlhart. *Rabelais, La renaissance et la reforme.* 1877. 32. l.

nőiességnek nevezünk, sőt a megvetésre legmúltóbb nők kora, oly korban pedig, melyben az igaz nőiesség hiányzik, nincs valódi férfiaság sem (140. 142-dik lap). Mintha szeme előtt, midőn e kemény szavakat írta, csak a király maitressei és udvarának ledér hölgyei lebegtek volna, kik után nem lehet az egész kort megítélni, hisz' a történelem maga is a mosolyogva mérget keverő Diane de Poitiers mellett nemének örök büszkeségét, Louise Dumoulint, ki boldog mosolylyal halt meg férjeért és Coligny nejét is említi, kik a Neményi által e kortól eltagadott nőiesség példányai gyanánt szolgálhatnak.*) Az erkölcsök e században, különösen a nemességnél, szabadosak voltak ugyan, de nem nagyobb mértékben, mint az azelőtti században; egy korszak erkölceit voltaképp nem a szerint kellene megítélni, mennyire ragaszkodtak emberei ahhoz, a mit mi most erkölcsösnek vélünk, hanem a szerint, mennyire követték azt, a mit akkorában erkölcsösnek tartottak.

Neményi a nőkkel végzi be érdekes fejtegetéseit. Kár, hogy korrajzat nem toldotta meg még egy a művészekről szóló fejezettel. A ki a renaissancet jellemezvén, mellőzi a művészetet, olyan, mint a ki leírja a rózsát és megfelelkezik illatáról.

A Rabelais életrajzában előforduló hibás adatokon kívül még másutt is akadhatunk néhány tévedésre. Ilyen például az, hogy annak bebizonyítására, hogy több kiváló kortársa hű maradt a katolika egyházhoz, H. Estienne és Des Périers példáját hozza föl, kik mind a ketten reformatusokká lettek. Ilyen azon állítása, hogy Calvin személyesen ismerte Rabelais, a mi kétséges, vagy midőn Ramus Péterről, a nagy tudósról elmondja, hogy apja pásztor volt, míg a valóságban elszegényedett és szénbányában munkáló nemes ember volt. De Thouból Neményi egy helyütt francziául idéz, a mi magyar könyvben furcsa, mert a híres történetíró munkáit latinul írta. E kisebb hibák, melyeken egy-egy tollvonás által lehet segíteni, nem vonnak le sokat Neményi könyvének becséről; az értelmes olvasó ilyenek miatt nem üt lármát, hanem a javítást a könyv szélére jegyzi.

Neményi könyvének egyik főérdeme stilusa, mely a jó francia íróiskolából való, rövid, de nem annyira, hogy nem találna helyet egy szép kép számára, vagy hogy ne tenne egy érdekes megjegyzés kedvéért egy kis kerülőt. Ő nem

*) Michelet. *Histoire de France*. X. 41.

magasztalja úntig az ő halhatatlanját, mint ezt az életrajzírók szokták, hanem inkább jellemzi; nem dörongolja le ellenségeit, hanem az epigramm finom kardjával egész illemmel döfi szíven. A ki oly szemlélhetőn és élénken ír, mint Neményi, annak szívesen elhiszszük, hogy a stil nagy mesterét Rabelaist tanulmányozta. E mellett megvan Neményiben az is, a mi ellen kedvence oly gyakran vétett: a jó ízlés. Még csak azt akarjuk megemlíteni, hogy Neményi tanulmányát nemcsak tartalma, hanem kiállítása is megkülönbözteti a könyvpiacz köznapj jelenségeitől.

RIEDL FRIGYES.

Újszerű tiszta magyarság példája.

Pik, gála, satirung és interesáncz,
Probléma, zsenírunng, ráf, findzsa, nüánce,
Seitli, butella, kalázli, bigót,
Chémia, szekta, cokét, patriót . . .
Hát mit purizáljuk nyelvünket ugyan,
Jobb substituáljuk készen ha mi van;
Igy az olasz, britó, franczia, sváb,
Korcs szavainkba szeret hamarább.

BAJZA.

Bod Péter halála, Kazinczy születése és az „idegen tollakkal“ ragyogásról való panasz után száz és néhány évvel hogy írnak magyarul, annak mutatom fel egy példáját.

Írva találtatik a tiszta nyelv e remeke a magyar tud. Akadémia *Értesítője* 1877-diki folyama 131—134. lapjain. Itt Mayr Aurélnak van egy 141 sorra terjedő értekezés-kivonata, mely szól „az úgy nevezett lágy aspiráták phoneticus értékéről az ó-indben“. E 141 sorban találunk 145 idegen szót, nem számítván a nép-neveket (ind, indgermán, svéd, stb.), a magyarázásúl felhozott idegen szólásokat (Geräuschläute, tönend gehauchter Absatz, stb.), egy pár görög szót s vagy négy ó-indust; csak a műszókat vagy tudományos szólásokat. Ezekből hát esik minden sorra több mint egy (145 : 141). Nem nagy munkával esik egy kis szótárt állítnom össze, mert igen tanúlságos. Íme itt van: affricata, aspirálni, aspirált, aspirata, aspiratio, cerebrál, combinatio, concessio, conservál, consonans, dedicál, dialectus, dissimilál, dissimilatio, dissimilationalis, dorsal, etymologice, etymologicus, glottogonicus,

homogen, hypothesis, initialis, interdentalis, media, medial-aspirata, mediae aspiratae, metathesis, modern, nord (ó északi német), phoneticus, positio, possibilis, postulál, processus, reducéált, reduplicationalis, relative, simplex, sonora, specialiter, spirans, spiranticus, suppositio, tenuis, theoria, vocalicus, vocalis. Tehát összesen 47 idegen szó, mind műszó, oly tudomány-szakban, a melynek nyelvét, nem is említve régiebb íróinkat, 40 év óta tisztáztatják Czuczor, Fogarassi, Lugossy, stb. Mert itt nincs vegytani vagy természetrajzi vagy orvostani fölfedezésekről s mintegy rejtett létezés-módú valóról vagy szervről szó, hanem mind oly fogalmakról, melyeket igen kis munkával megtalálhatott volna jó elnevezéseikkel együtt elébb említett íróinknál. No de nem akarta megtalálni, inkább szerette tudománya mélységeit így fejezni ki, hogy beszéde minél tarkább és így minél tudósabb legyen; hogy beszéde tarkabarkaságával mintegy kimutassa, hogy nem a „nép“-nek s nem is a magyar művelt közönségnek szól, hanem azoknak, kik magyarul csak azt tudják, a mi nem tudomány, kik ha tudományt akarnak fejtegetni, terjesztetni, e dolgot csak úgy tehetik, ha beszédökben, a mi tudomány, az nem magyarul van, s magyarul csak az van, mi *nem eszme* (Erdélyi mondaná: *neszme*) és így nem fontos rész, — hogy a tudományhoz a magyar nyelv nem adhat szókat és így a magyar ész gondolatokat; a pegasusnak legfőlebb lábai mieink, szárnyat hozzá idegen szellem ád.

Valóban, ha egy kissé számítunk, furesa eredményhez jutunk. A 141 sorban, mint mondtam, legalább annyi idegen szó van (természetesen többször ismételve). Egy-egy sorra több jelentékeny szót, azaz dolog-nevet vagy igét nem tehetvén hatnál: látni való, hogy minden sorra egy, tehát minden hat szóra egy idegen esik. Ha pedig még a másnemű idegen szókat és az igéket is kiveszszük, körülbelől minden ötödik szó idegen. A beszéd már csak ez által is olyan forma, mint egy korcs alkotmány, épen oly torz valami, mint a nálunk és másutt sokszor kigúnyolt prókatori vagy theológusi tarka beszéd, melynek eltaszító, jobb ízléssel ellenkező és undok, pedans voltát mindenikünk rég tudja s már száz évvel ezelőtt panaszták és gúnyolták. De járúl még ide más körülmény is. A mi szerzőnk alkalmasint tudna magyarul beszélni, ha nem restelné, és a mi több, a műszók magyarságára is gon-

dolna néha, ha méltónak tartaná; e mellett alig ha esküdt ellensége az újításnak is, mert *neszeket, zárhangokat, hehezetet, lehozást* s több ilyféléket írogat. Csak az a baja, hogy neki a magyar műszó nem kell; ezeket fölkeresni méltónak, alkalmazni szükségesnek nem tartja. Általában jó és tiszta nyelvre gondolni tudományos magassága alattinak véli. És erről igen könnyű meggyőződni. Ha valaki *affricata, cerebral, tenuis* s még néhány ilyen műszót magyarul nem mer adni, azt értjük, az szabatosságra törekvés; de hogy valaki egy helyen *hehezetet*, más helyen *aspiratiót* mond, egy helyen *levezetést*, más helyen *deducálást*: az bizony teljes *nonchalanceal* ír s beszéde nem a magyar akadémia termébe való. Hogy aztán nem csak műneveket, hanem műszólásokat is, tehát nem csak *aspiratát*, hanem *aspiratio, aspirál*, nem csak *vocalist*, hanem *vocalicust, dissimilationalist, spiranticust* s efféléket mond, s végre a legegyszerűbb és hívebb magyar kifejezéssel jelölhető szókat: *possibilis, relative, specialiter, concessio, conserválás, vocalis, stb.* teljes hanyagsággal vegyíti beszédébe, azt mutatja, hogy ő nyelvész lehet, de a nyelvet műízléssel alkalmazni nem tudja. S ha tudja és nem akarja, annál vétkesebb. Ily nyelvre egyszerű ember úgy bámul, mint a *Bot-csinálta doktorra* Kutyiesics Demeter, midőn amaz Cicero és mások nevében magas szemölddél hallatja bölcsességét s tudós szavait mondván: „a mi deák nyelvünkön *berèsith*“ és „a mi zsidó nyelvünkön *pítuita*“. Mohó vagy túlzó puristák nem vagyunk; azt is tudjuk, hogy a tudomány nyelvének egyet és mást el kell nézni. De a nyelvtisztaságot nemcsak nemzeti önérzetből kívánjuk meg, hanem a jó ízlés érdekében is; — aligha is volt valaha az írásbeli jó ízlésnek olyan tanítója, ki a jó írásmód kellékei közül kihagyta volna a tiszta vagy nem kevert nyelvet. De ha másoknak másképp tetszik, vagy mert így „szegény ez a magyar nyelv“; s ha talán folyóirataink, tudományos embereink és tud. testületeink is ilyen beszédben gyönyörködnek: ám kezdjük rá Kárpátoktól Adriáig:

Pik, gála, satírun g és interesáncz . . .

Hát mit purizáljuk nyelvünket ugyan,

Jobb substituáljuk készen ha mi van. . . .

IRENOPOEUS.

ENEA SILVIO DE' PICCOLOMINI VISZONYA MAGYARORSZÁGHoz.

A fölfedezési expedíciók és a humanismus azon két hatalmas rúgó, melyek a középkor végszakában az elméket folytonos tevékenységre sarkalák. Rokon igyekezet mindkettő, a mennyiben amaz az új világban a társadalmi és állami ösformákat átültetni, ez a szellemi világot az elfeledett őskor legnemesb terményei által újjá szülni iparkodott. A classicus művek növekedő ismerete volt azon eszköz, mely a műveltségnek új irányt, mondhatnók, az emberiségnek új műveltséget adott.

Italia ez igyekezetek anyaköppője. Ha valahol, csakis Latium classicus földjén ébredhetett föl hétszázados dermedtségéből az antik szellem és önthetett új életet Európa organismusába. Italia tartotta fönn leghívebben a régi rómaiak nyelvét; itt az egyházi és művelt élet tűzfokában élt az még mint az istentisztelet, tudomány és ügykezelés köznyelve; a római jog, a régiek eme nagyszerű alkotása, Italiából soha ki nem veszett, sőt észrevétlenül utat törvén magának Európa minden népeihez, előkészítette a talajt a humanismus számára; az egyház pedig, mely idegrendszerhez hasonlóan beágazta a Keletet és Nyugatot, közvetítője lett az új műveltségnek, melynek képviselőit ismételve a pápai székbe ültette. Itáliából terjedt el és honosult meg a humanismus, miként Angol-, Francia-, Német- és Lengyelországban, úgy minálunk is.

Enea Silvionak, ki utóbb II. Pius éven ült sz. Péter székében, nem kis része volt a körül, hogy kortársai: Szécsi

Dénes, Vitéz János, Janus Pannonius, Hunyadi Mátyás és mások hívei, lelkes terjesztői lettek az új műveltségnek.

E férfinak életét kívánom rajzolni, különös tekintettel vonatkozásaira hazánkhoz.

I.

Az 1443. évi novemberben új taggal gyarapodott a német birodalmi iroda személyzete. A chiemseei püspök pártfogása következtében nyert a koszorús költő, Enea Silvo de' Piccolomini alkalmazást III. Fridrik udvarában.

Haki ösmeri hősünk *Tractatus de Curialium Miseriis* ¹⁾ című vonzó humorral írott művét, annak nem fellengző fogalmai lehetnek a cancellisták udvari életéről.

Ugyanegy házban szoroskodva laktak, ettek és dolgoztak együtt. A királyt, pedig ennek kegye után esengtek valamennyien, csak nyilvános kihallgatások alkalmával szemlélethették, azt is messzünnen, mert az ajtónálló, ki a pohárnokot, szakácsot, solymázmestert, lovászt és peczért bebocsájtotta, kemény szavakkal utasítá őket vissza. — Nem hiányoztak másnemű keserítések sem a nagyobb udvari tisztek részéről is, mihez az ellátás nyomorúságos volta szövetkezett. Magok közt, mint olyan szegény emberek összetartottak ugyan, de azért ők sem voltak mentek az irigységtől és féltékenységtől. Életgondok nemzették ez állapotot... Ha újoncz érkezett közéjük, arra mindegyik kancsal szemmel tekintett, mert hisz újra kisebbedett, több részre oszlott a sovány keresmény.

És a kiknek társaságába jutott most Eneánk, azok ezen fölül merő németek valának, kik úgy fogadták szegényt, mint mételyest; kajánkodtak előnyeire, gyűlölték benne a cancellár pártfogoltját. Az ebédnél és a közös hálószobában a legrosszabb helyre utasították; hahotáztak fölötte, és ő, németül nem értvén, még csak vissza sem vagdalódzhatott. Ha simulni akart hozzájuk, ellökték; minden közeledési kísérlete meg hiúsult, elannyira, hogy állapota szánandó, elviselhetetlen volt. De Enea nem volt kényes természetű, hogy a midőn szerencse-

---

¹⁾ Levelei közt 1444. nov. 30. kelettel. Összes művei baseli 1575-ki kiadásában a 120. lapon.

próbálni ide fölkapott, csakhamar hátráljon. „Hidd el, — írja egyik barátjának¹⁾, — nincs keményebb tanya a fejedelmi udvarnál, hol irigység, rágalmazás, gyűlölködés, féltékenység, gyalázkodás, ellenséges indulat, szégyenvallás, sértegetés és kimondhatatlan kín lakik.“ De mindezek daczára, a szebb jövő reményében türt. Az egykedvűség és alázatosság palástjába burkolódzva „füleit lógatta — úgymond²⁾ — mint a kinzott állat, melynek súlyos terhet raktak a hátára.“

Pedig ekkor már 38 év folyt le azóta, hogy Enea Silvio Corsignanóban, 1405. október 18. megpillantá Olaszország szép egét. — E kised helység, melyet mainap ugyanannak nagy szülöttétől Pienzának neveznek, hajdan a Piccolominiaknak, e hatalmas sienai családnak, volt birtoka. Hanem azon időben, midőn Enea lett e család tagjává, már csak foszlányai maradtak a régi gazdagságnak; ama tizenhatsz gyermek pedig, kikkel anyjok, Vittoria Forteguerra gazdagította a nemzetséget, oly ellentétes viszonyba lépett ennek anyagi helyzetével, hogy atya és anya kényszerülve voltak letenni főnemes származásuk előítéleteiről, és hogy megélhesse, derekasan a mezei munkához látni, melyben Enea — legidősbik gyermekek — parányi erejéhez képest segélyekre volt.

Silvio a családatya, nem volt classicus műveltség hián. Fiát is, miután 18. évét elérte, beküldé a sienai főiskolába, hol süve, Lolli, vette föl házába, míg a többi rokonok egyébként segítettek a nagyreményű ifjút.

A sienai főtanoda nem épen felelt meg a kor igényeinek. Azon nagynevű férfiak közül, kik a classicai műveltséget újjá szülték, a hellen nyelvet taníták, a latint a barbár szennytől megtisztíták, és az úgynevezett szabad művészetek hallatlan fölszárnyalását előmozdíták, senki sem oktatott Sienában.

E gyakorlati férfiak Horatius, Virgilius és Cicero példájára fejedelmi kegyeket, államhivatalt vagy dús tiszteletdíjat kerestek, és ezért inkább a pápák vagy Viscontiak, a florenczi és velenczei aristokraták udvarai verőfényében sütkéreztek, míg viszont a sienaihoz hasonló plebejus kormányok

¹⁾ Ad Casp. Fara, 1444. nov. 30.

²⁾ II. Pius commentariusai 9. lapján.

hatalmok növelésére, semmint ily fényűzési czikkekre fordíták pénzüket.

Azonban az új virradat szele érintetlenül Sienát sem hagyta. A serdülő nemzedék a római szerzők szépségeit mohón szívta föl, sőt a theologia mélységes ismeretei és a jog éleselmű lehozásai csak akkor ízlettek neki, ha a classicismus savát, füszerét nem nélkülözé rajtok: már a tanulásban is élvezetet keresett. — Egyébiránt sajátsága a humanioráknak, hogy nem annyira tanításra, mint inkább bevezetésre és megizlettetésre van szükségök.

Enea túlesvén a nyelvtani folyamom, és elsajátítván, mit az irány- és verstanból keveset eléje adtak, a latin remekírók műveit éjjel-nappal tanulmányozta. Alig maradt ideje az alvásra, evésre. Helylyel-közzel az ebéd — az igaz — szükségből is elmaradt, de nem ritkán csak azért, mert röstellé megkezdett olvasmányát abbahagyni. Ágyába is magával vitte egyik-másik kedvencz szerzőjét, s a hajnal már ismét mellette lepte meg. Legalább így tudósít laktársa s ifjúkori barátja, Lolli; s az eredmény, mely Enea fáradozásait koszorúzá, készítenek elhinnünk tudósításait.

Csakhamar írói tehetség is nyilatkozott ereiben. Kezdetben Cicero leveleit kezdé utánozgatni, beszédek és történeti leírások fogalmazásában magát gyakorolni; utóbb Pertrarca mintái szerint tusk nyelven írt költeményeket, melyek némileg hírbe hozták. Reánk e költemények közül egy sem maradt.

Nem kis hatással volt Eneánkra Francesco Filelfo megjelenése az olasz földön. E fiatal tudós nyolczadfél évet töltvén Konstantinápolyban, szinte az egyetlen nyugati volt, ki a hellen remekírókat nemcsak fordítani tudta, hanem beszélt is görögül. Florenzben, hol tömérdek fizetésért tartotta előadásait, akkora tiszteletben részesült, hogy Cosimo Medici és Palla Strozza siettek látogatására, a nemes hölgyek pedig kitértek útjából, ha az utcán sétált; a kövek is, ha beszélni tudnának, csak az ő dicséretét hangoztatnák, mondá önmaga szédületes elkapottságában. — Enea szegénysége daczára szerét ejtette, hogy két évig hallgathatta az ünnepelt tanárt. Megfinomult írálya, főleg az epistolographiában volt florenzei iskolázásának gyümölcse.

A megerötetett tanulásnak azon közeli veszélye, melyre

hasonlatot a tormaiba esett féregről szokás venni, Eneára nézve nem létezett; kezdettől halálaig, mindig oly élénken érdeklődött a nagy világ körül, hogy vonzalmat a remeteséghez nem tapasztalt magában. E mellett atyja és rokonai erősen sürgeték, hogy akadémiai fok és kenyérkereseti tudomány után nézzen. Ez ugyan nem volt inyére, de mert rokonai támogatása nélkül nem tudott ellenni, engedett zaklatásinak, és a jogtudomány felé fordult. Hanem a jogászság akkori alakjában hajlamot nem, ellenkezőleg: ama nevetséges ellenszenvet kelté föl benne, melynek későbbi gyalázkodásaiban tárt kaput szeszélyének.

Ily viszonyok közül menekülni iparkodott minden áron, s az alkalom hamar kínálkozék. Capranica Domokos bíbornok útját Rómából Sienának ejtván, titkárra volt szüksége. Hallott az ifjú Piccolomini tehetségeiről; ez pedig készségesen ragadá meg az alkalmat gazdáját a szent-Gotthárdon át Baselbe kísérni, hova 1432 tavaszán megérkeztek.

Basel ekkor az egyházi reformzsinatnak volt székhelye. Fejedelmek, egyházi és világi méltóságok, tanárok, tudósok, szerzetes férfiak, mind többé-kevésbbé nevezetes emberek gyűlhelye. A pártszenvedély szinte az egész zsinat tartama alatt kisebb-nagyobb hullámokat hajtott. Piccolominit a pártállás, eleinte kivált, kevésbé nyugtalanítá. Ő egyszerűen szerencsét keresni jött. Kitetszik ez abból, hogy ugyanegy évben a pápa ellen cselvető püspököknek, azután a sz. atya leghűbb bíbornokának szolgálatában egyaránt készségesen sürgött; később hasonló odaadással serénykedék a baseli zsinatnak, az olasz pápaság elvi elleneseinek táborában. Nem hozott ő egyházpolitikai meggyőződést magával, nem tartozott sem a pápai, sem a zsinati párthoz; hanem mindkét párt kedvét kereste. Kegyeket hajhászott, barátságot kötött itt is, ott is, a mi később hasznára vált.

Vidám társalgás a kancsó mellett szellemes emberekből, kik magokat költőknek nevezék, társaságot gyűjtött együvé. Szegények voltak valamennyien; többnyire az egyik vagy másik főpapot szolgálták, kiknek pártállásával keveset törődtek. Enea is közéjük tartozott. Ebendorffer, bécsi egyetemi tanár, akkor zsinati tag, még később is, midőn már II. Pius ült a pápai trónon, kedélyesen emlékezett vissza ezen, a Capranica, Alberghata, Caesarini, az arlesi bíbornok és mások

titkáraiból, udvarmestereiből egyesült társaságra, mely nagyra becsülte volt, ha a tanár körében ebédelhetett. Ilyenkor megtörtént, hogy Enea vállalkozott átfutni a vendéglőbe ételért, vagy egy pint borért a közös estebédhez.

Capranicanál, ki komor, hozzáférhetlen, hirtelen haragú, de éleselmű, erköcsi tekintetben tiszteletre méltó és szigorú férfiú vala, kinél a hivatalos ügyködés elemeit sajátítá el, nem sokáig maradt Piccolomini. A freisingeni püspök szolgálatába szegődött és vele Frankfurtba utazott ama birodalmi gyűlések egyikehez, melyek soha létre nem jöttek. Ez uránál sem volt hosszú maradása, mert a frisingai mindenkorra elhagyta Baselt, és volt titkárával csak tíz esztendő múlva találkozik ismét a német király udvarában.— Végzetesb Enea harmadik helye Bertalan, novarai püspöknél. Ezen cselszövő ember, mint a milanói herczeg fondorlatainak ügynöke, nem kisebbre vállalkozott, hanem hogy Jenő pápát hatalmába kerítse. Azonban a merénylet fölfedeztetett, Enea, mint a püspök vállalatának egyik eszköze, csak úgy menekült a hinárból, hogy Nicolo d' Albergati bíbornok szolgálatába állott. Albergati a szerzetesi erények példánya és azon főpap volt, kire a pápák a legnehezebb ügyek elintézését bízák. A humanistákkal szívesen rokonszenvezett, és szeretett körébe fogadni művelt, finom szellemű ifjakat, kik egyéniségökhöz képest hol mint növendékei vagy szolgálói, hol mint barátai vagy tanítványai voltak körülé. De mindnyáját szoros fegyelemben tartá, és netalán erkölcsi kihágásaik miatt böjt-, elzárás-, sőt békó- és testi fenyítéssel bünteté.

Enea új gazdáját a Lemán-tó partjára kísérte. Itt Rippailben élt Savoyai Amadé (utóbb V. Bódog ellenpápa) nagyúri remeteségében. Albergati gyöngéd ölegetések közt üdvözlé a herczeget; bámulta és magasztalta visszavonultságát a közélet teréről, mintha főnhéjázó terveiről, melyek magva a tiara volt, mitsem tudna. Nem így életvidor kísérete, mely, mert élőszóval nem tehetette, a falon holt szénnel és Cicero szavaival tolmácsolta véleményét: „Totius autem iniustitiae nulla capitalior est, quam eorum, qui cum maxime fallunt, id agunt, ut viri boni videantur.“¹⁾

¹⁾ Cic. *De offic.* I. 13.

Albergati nem sokára azután új megbízatást nyert, hogy t. i. a békét a francziák és angolok közt közvetítse. Két ízben foglalkozott már ez ügyben eredménytelenül; most is csak annyit ért el, hogy a burgundok és III. Károly közt a békét helyre állítá (1435. szept. 21.), s e szövetség életét az angolok ellen irányzá. Hogy ez érdekbe a skót királyt is bevonják, Enea volt kiszemelve. S ő szívesen vállalkozik; mert messze vidékeket bebarangolni, diplomaticus eredmények által tekintélyét növelni: az efféle megbízatások inyére voltak. Hanem már Calaisban tapasztalta föladata veszélyességét. Ugyanis alig ismerte föl benne a nevezett város előljárósága a sz. keresztről nevezett bíbornok titkárát, azonnal hűsre tétette. Az esetleg arra utazó winchesteri bíbornok kiszabadította ugyan, de engedélyt a tovább utazásra Londonon át nem nyert; ellen-szenve daczára tehát tengeri utazásra kellett elszánnia magát. Ellenszenve nem volt alaptalan, mert alig vonta föl vitorláit a jármű, melyen Skócziába kívánt hajózni, a szélvész a norvég partok felé terelte azt, és csak tizenketted napra kötött ki, sok eltűrt baj után, a skót partokra.

A megmenekült első teendőjéül ismerte beváltani fogadását, melyet a veszély perczében Istennek tett. Kemény téli időben, mikor ama vidéken csak négy óra hosszat süt a nap, mintegy tízezer lépésnyit mezítláb zarándokolt a sz. Szűz valamely kápolnájához. Itt néhány órát szunnyadt s aztán alig bírt megmozdúlni. Szerencséjére az éhség tovább űzte. Nehéz volt útja, elképzelhetjük; de csakis ezen megerő-tetésnek köszönhetette, hogy lábainak utóbb ismét hasznát vehet; a köszvény azonban, mely itt társául szegődött, halá-laig nem hagyta el többé.

Edinburgban a király kegyesen fogadá Eneánkat, noha küldői óhajtását nem teljesítette. Jakab nem akart háborút Angliával. Arra mégis ajánlkozék, hogy követeket küld a béke közvetítése céljából. Ha pedig a háború kiütne, — ennyit ígért, — Angliát segíteni nem fogja. Eneának megtérítette utiköltségét, 50 nobilit, két szép lovat, egy értékes gyöngyöt ajándékozott neki, melyet viszont ez édes anyjának szánt.

Hogy útját visszamenet a szárazon teszi, az iránt tisztában volt magával. A tenger nem volt pártoló eleme; éltében többször nem bízta magát reá. Most is kereskedőnek öltözve kerülön vette útját Londonnak, innét Dovernek.

Az 1436. év tavaszán vala, midőn Enea ismét visszaérkezett Baselbe. Urát, a bíbornokot ott nem találta. A pápa időközben a velence-milanói ügyek elintézésével bízta volt meg Albergatit. Olaszországba utána menni annál kevésbbé lehetett kedve Eneának, mert elérkezettnek hitte az időt arra, hogy önálló szerepet játszszen. A zsinat nagyobb tért engedett szelleme fitogtatására, mint a szerény és fáradságos szolgálat, valamely főpapnál, ki azon fölül föltétlen engedelmességet és szigorú életrendet követelt.

Az alkalom épen kedvezett. A zsinati napirenden volt a keleti és nyugati egyház egyesítése s az egyesülés föltételeinek megállapítására a zsinat áthelyezése valamely alkalmas városba. Négy város kínálkozék kebelébe fogadni az egyház atyáit: Velence, Florencz, Avignon és Pavia. Mindegyik városnak akadt többé-kevésbbé ügyes pártfogója; ügyetlenül csak Pavia szószólója beszélt, ki a helyett, hogy a várost és a milanói herceget, a város urát ajánlaná, a pápa, Velence és Florencz gyalázásában kalandozott. Az atyák türemetlen lármája hallgatásra kényszeríté a szónokot, de felkölté Eneában a gondolatot, megragadni a kedvező pillanatot, hogy első szónoklatát Pavia érdekében tartsa, képzettségét és szónoki tehetségét bemutassa, s e mellett a milanói herceg kegyét megnyerje.

Az elegans szűzbeszéd, melyet Cicero és Quinctilianus tanítványa elmondott; a dicséret és hízeltetés, melylyel a finom olasz mindenfelé kedveskedett, kimagaslik a Baselben tartatni szokott száraz, theologiai és canonjogi tudakossággal túlterhelt, csint és átlátszóságot nélkülöző beszédek közül. Két óráig feszült figyelemmel, sőt ámulva hallgatták szót az atyák; úgy találták, hogy beszédje szép is, tudós is; másolatokat kértek tőle, s kezdék a sienai szellemdús embert becsülni. A siker még annyiban is kielégíthette Eneát, a meny nyiban a milanói fejedelem és érsek kegyeit kiérdemlette. Paviáról azonban mint a leendő zsinat székhelyéről szó sem volt. Florencz és velencei Udine vagy Avignon fölött folyt a harc a pápai és a francia párt között; és oly elkeseredetten folyt e harc, hogy az 1437. május 7. tartott nyilvános ülésen, a latin egyház, midőn a göröggel egyesülni akart, önmagában meghasonlott. A pápa ugyanazon évi szeptember 18-án Ferrarába híttá össze az új zsinatot, és a baselit fölőszlatott-

nak nyilvánította, mire a baseliek 1439. június 25. a pápa letételével válaszoltak.

II.

A ki nem hozott magával Baselba szilárd meggyőződést, vagy legalább erős vonzódást egyik-másik párt iránt, az itt a változó benyomások hatása alatt okvetlenül megzavaródott, míg végre valamely áramlattól elsodortatva egyik vagy a másik párthoz esküdött. — Így járt Enea Silvio is, ki az egyházszakadásig csak arra ügyelt, hogy mind a két párt főembereinek barátságát élvezze. Még nem volt egyházi javadalma most sem, sőt papi jellege is hiányzott, mert oldozkolódott a papi szigorú életrendtől. Urai, kikhez az utóbbi években Cervantes bíbornok is számítandó, szívesen látták a derült, szellemes fiatal embert, ki szép latinsággal fogalmazta leveleiket. — Azonban minél komolyabb lett a vetélkedés a pápa és a zsinat közt, minél merevebb a pártok magatartása, annál inkább megkövetelték, hogy — főleg az olyan, ki hivatalt vagy más előnyt keres, szint valljon. Eneára nézve is bekövetkezett ez állapot, noha nem épen volt kedvére.

A szakadás a pápa és a zsinat közt létre jövén, nemcsak a curiapárti főpapok költöztek el Baseltól, hanem a zsinati kisebb hivatalnokok némelyei is eltávoztak. Az így megürült hivatalokat pedig oly férfiakkal tölték be újra, kik a válságos napokban híven megállottak. Enea szintén ekként jutott be, eleinte csak a scriptorok közé, kiknek kötelességök volt az ülések jegyzőkönyveit vezetni s az ügyiratokat másolni. Később megválasztották rescribendariusnak, vagyis irodafőnöknek, azután abbreviatornak, vagyis fogalmazónak s e tisztelet főnökének, végre az önpecséteket, melyek által a zsinati bullák hitelesítették, szintén reá bízta. Nemcsak az irodában, a tárgyalásoknál is kifejtette Enea tehetségeit, a miért tagja, időközönként elnöke volt a hitügyi, és más bizottságoknak.

A befolyásos főpapok közül, mint már említők, első sorban a milanói érsek volt pártfogója. Ennek segélyével és a zsinat jó hajlama mellett nyerte el a sz. Lőrinczről nevezett milanói javadalmas prépostságot. Sietett széket fogni ugyan-

ott, a mi a káptalan és a pápa ellenkezése daczára sikerült is. Visszaérkezvén Baselbe szent Ambrus (a milanói egyház védszentje) ünnepe következett; ekkor tartá első egyházi szónoklatát, mely méltó párja volt ama zsinati beszédének. — Ezen javadalmat azonban sokáig nem bírta, mert kitört a járvány, Enea oly súlyosan megbetegült, hogy halála hírért költötték, mely hírre a lörinczi prépostság más kezére jutott. Eneának alkalma volt a fejedelmi kegyek változandóságát tapasztalnia. E veszteséget a zsinat a trienti egyház egyik kanonoki javadalma átruházásával pótolta.

Így füződött Enea sorsa mind szorosabban a zsinat végzetéhez. Határozott pártemberré csapott föl, s a mily mértékben levetette — mint ő mondja — az inasruhát, annyiban kezdett legénykedni. Tetszett magának, ha Jenő pápát meg a curiát szóval és írásban püfölgette, hanem hogy „nec parvum erat inter hostes romane ecclesie nomen. Aeneae,“ azt már csak inkább képzelte magának. De tény az, hogy a zsinat bizalma mindinkább meggyökerezett benne. Kitűnik ez abból is, hogy 7—9 követségnek, melyekről egyébiránt többet sem tudunk, hanem hogy Strassburgban, Savoyában, Konstanz- és Frankfurtban jártak, tagjává választatott. A követségben, melyet a majlandi herczeg Bécsbe küldött, az újonnan megválasztott római királyt, II. Albertet üdvözlendő, Enea novarai Bertalan püspök kérésére, szintén részt vett. Tudjuk, Albert megígérte volt a magyaroknak, hogy az ő megegyezésök nélkül el nem fogadja a német koronát. Enea Silvio Bécsben emlékiratot dolgozott ki, mely sürgetően ajánlja Albertnek a német korona elfogadását, és kifejti a hasznót, mely ez elfogadásból a magyarokra háramlik. A mint hogy Albert (nem hiszszük ugyan ez emlékirat által indítatva) azt el is fogadta.¹⁾ Ekkor volt Eneánk először Ausztriában, de itt igen kellemetlenül érezte magát. A lakosok erkölceit durvának, bánásmódját sértőnek találta; a humanisticus műveltségnek nyomát sem bírta fölfedezni. Bizonyára nem is gyanítá, hogy tíz évet fog majd itt tölteni és önmaga lesz hivatva, hogy a classicus műveltség magvait elhintse.

¹⁾ E jelentéktelen emlékirat Bécsben 1438. apr. 27-én kelt, kétségkívül ugyanaz, mely Peznél, *Thesaur. anecd. nov. T. VI. P. III.* p. 232. található.

Idő közben a baseli gyülekezet kijátszotta utolsó kártyáját. Ellenpápa vállasztásába fogott. Bíbornokai nem lévén, 32 zsinati atyát szemelt ki a választói conclave képezésére. Enea Silviot, noha sem papi jellege, sem akadémiai foka nem volt, mégis kiszemelték e választók közé; sőt a zsinat az engedélyt is megadta, hogy a canoni szabványok ellenére ugyanegy napon szenteltesék föl subdiaconusnak és diaconusnak. Azonban neki nem volt kedve pappá lenni ily tűnékeny dicsőség végett, s így a franczia Brunonnal clericus cerimoniarumnak neveztetett, kötelességökké tétetvén a választás rendjére felügyelni s a választási oklevelet kiállítani.

Tudjuk, hogy 1439. nov. 5-én az ötödik scrutiniumból kelt elő Savoyai Amadé, ki mint ellenpápa V. Felix nevét vette föl. Az új pápa Eneát titkárjává (scrinarius) nevezte ki.

A zsinat, midőn IV. Jenő pápa letételével, még inkább az ellenpápa megválasztásával az egyházi szakadást betölthetlenné tette, maga alatt vágta a fát. Az európai fejedelmek szinte egyhangúlag rosztalták a zsinat eljárását és rövidebb-hosszabb kerülön visszatértek az egyház hűségére. Jenő pápa reális alapon állott; mellette küzdött a hagyomány is; elvárhatta míg adandó alkalommal egy-egy főpap, fejedelem vagy nép hozzá visszatér. Ellenben a zsinat egy eszmére, az egyházi reform eszméjére, melyet létesíteni képes nem volt, melyhez az idők még meg nem értek, támaszkodott, s ez eszme elvesztette varázserejét.

Enea belátta ezt. Belátta, hogy itt nincs jövője; s a jelen sem volt igen kecsegtető. Kétségtelenül nagyra vehette, hogy zsinati működését pápai titkári hivatallal jutalmazták. Rómában keresett, drágán fizetett, jól jövedelmező állomás volt a titkárság. A humanisták előbbkelői, Poggio, Leonardo Bruni szintén pápai titkárok voltak. Felix curiája azonban, melyet csak kevés, jelentéktelen hatalom ismert el, a hova sem pörökkel nem jártak, sem kegyelmekért nem folyamodtak, mely nem adományozhatott püspöki méltóságokat és más egyházi javadalmakat: a titkári hivatal kevéssel kecsegtetett. Hozzá járult, hogy a mely arányban csekély volt a jövedelem, oly arányban sok volt a vesződség és torzsalkodás.

Nem csodálkozhatunk tehát, ha látjuk, hogy Enea kereste az alkalmat a Baseltől való szabadulásra. Kínálkozott ilyen, midőn 1442-ben a zsinati követekkel Frankfurtban a

birodalmi gyűlésen tartózkodék. Itt esetleg megismerkedett Sylvester, chiemseei püspökkel és Sirk Jakab, trieri érsekkel, kik őt III. Frigyes, római királynak ajánlván, kieszközölték, hogy ez őt július 27-én költővé koszorúzta ¹⁾ és a birodalmi irodába fölfogadta. Elbúcsuzott tehát V. Bódogtól Baselben és Fridrik király kíséretéhez csatlakozék. Bódog nem szívesen bocsájtotta el magától ügyes titkárját. Ha valami, talán az vigasztalhatta őt mégis, hogy ez ügyének buzgó előmozdítója lesz a királyi udvarban. Enea ellenben, megérkezvén Bécsbe, valószínűleg még 1443. elején azt írta egyik barátjának, hogy immár szívesen kikötött itt, e biztos révben, távol a főpapok czivódásaitól. És már 1445-ben (úgy hiszem szept. közepén) úgy sóhajta föl ugyanazon barátjához címzett iratában: „Vajha Baselt soha ne is láttam volna.“ ²⁾

A római király udvarában két csoporttal találkozott, melyek a befolyásért vetélkedtek: a stajer urak és a hivatalnokok pártjával. Amannak élén a büszke triumviratus: Ungnad János, Neiperg János és Zebinger Walter kénykedett; emitt a freisingeni, chiemseei, passauai és augsburgi püspökök, Riederer Ulrik, Sonnenberg Ulrik és Kappel Hartung jeles törvénytudók egyesültek Schlick Gáspár vezérlete alatt, kit fejökül nem csak azért ismerték el, mert immár a harma-

---

¹⁾ Németországban ez szokatlan esemény volt. Olaszországban is azon téves nézet alapján jött divatba, hogy Julius Caesar és Octavianus diadalmeneteik alkalmával szintén megkoszorúzták volt az érdemes költöket. Ezért áhítá e tisztességet és részesült is benne Petrarca Ferencz. a classicismus restauratora; Allighieri Dantét pedig ravatalán díszíték föl a költő jelvényeivel. Zsigmond császár 1433-ban Beccadellit koszorúzta meg babérral; Olaszország fejedelmei maguk avatták költökké udvari poétáikat.

Enea oklevelében felsoroltatnak költeményei, magasztaltatik olvasottsága az ókori remekírókban, híre, mély tudománya, kiemeltetnek komoly erkölcasei és jeles tehetségei; meg van itt említve, hogy a király sajátkezűleg koszorúzta meg, felsorolvák az előjogok, melyekkel a koszorúzott élhet. Nem különböznek azok a szabad művészek mesterének jogaitól: szabad költeményeit kiadnia, fölolvasnia, értelmeznie, felettök vitatkoznia, szabad aranyhímzett ruhát s egyéb ékitményeket viselnie. Ez oklevelet, mely Frankfurtban 1442. július 27-én kelt, legutóbb kiadá Chmel *Regestii* I. köt. toldalékában a XVII. szám alatt.

²⁾ Ad Jo. Campirium a nürnbergi kiadás XXXII. levelében, és Voigt *Die Briefe des Aeneas Silvius* című értekezésében (*Archiv für Kunde österr. Geschichtsquellen* XVI. köt.) 146. sz. a.

dik császárt szolgálta mint cancellár és mindnyájokat fölül-múlta mesterfogásokban, hanem azért is, mert csupán ő volt képes féken tartani Ungnadékat.

Láttuk mily fogadtatásban részesült új állomásán Enea, ki a zsinaton és Bódog pápa udvarában már szerepet játszott volt, míg itt mindent újból kellett kezdenie, hogy bizalmat keltsen és befolyást szerezzen. Szerencséje volt Schlick bizalmát, később barátságát megnyernie, mely úton mind magasra hágott Frigyes kegyeiben elannyira, hogy midőn Schlick kegyelemvesztetten az udvarból el, halni távozott, Enea rövid ingadozás után e támasza nélkül is föntartá magát az elért magasságban.

Enea nagy változáson ment keresztül bensőleg is. Noha tartózkodását Ausztriában számkivetésnek tekinté, mégis jobban érezte magát itt, mint Baselben. „Sok ok miatt kell gyűlölnöm Baselt, — írja föntebb idézett levelében, — hol annyi időt vesztettem el haszontalanul, honnét eltelve fölebbvalóim nézeteivel, másként nem menekülhettem, hanem ha mélyebben ártom magam Németországba.“ — A baseli ideáktól megcsömörlött, de a pápai táborba áttérni egyenesen még sem akart, talán ez nem is volt számára lehetséges. Ausztriában legalább ereszt alatti érezte magát, hol szárazon megvárhatta, merre huzódnak a fellegek, hol derül ki a kék ég.

Schlick és koronás ura kezdék már jelezgetni visszatérésöket a római egyházba, és titkáruk hűséges és öntudatos visszhangja volt gazdáinak, kiknek bizalmát időközben megnyerte. Részt vett az 1443. és 1444. évi birodalmi gyűléseken; tagja volt a birodalmi bizottságnak, mely a hitszakai megszüntetésének módja fölött tanácskozott, és melynek határozatait Rómába megvinni ő volt kiszemelve.

Az 1445. év elején elindult Rómába. Övéi, kiket Sienában útba ejtett, sirva rimámkodtak neki, ne menjen Jenő pápához, mert Jenő engesztelhetetlen, és kegyetlensége elől nem fogja megóvni sem követi minősége, sem menvédje. De ő nem tágitott. Ha a követséget föl vállalta, — úgymond — el kell benne járnia, vagy meghalnia. Tudta ő, hogy Rómában szívesen látják. Úgy is lett. Régibb ismerői tárt karokkal fogadják; a pápa kegyesen bánt vele. Enea átnyújtá levelét és beszédét nem mint követ, hanem mint megtérő így kezdé: „Mielőtt, szentséges atya, a király megbízásait elő adnám,

röviden magamról akarok szólni. Tudom, sok jutott értésedre felőlem, a mi se nem ajánlatos, se nem ismételésre méltó. Nem tagadom, sokat írtam, beszéltem és tettem Baselben. De szándékom nem az volt, hogy neked ártsak, mint inkább, hogy az egyháznak használjak. Mi tagadás lenne: tévedtem, de tévedtem sokakkal, jelentékeny férfiakkal. Itt Caesarini Juliánra és másokra hivatkozván, ekként folytatá: „sőt miután a baseliek tévedését beláttam volt, akkor sem futottam hozzád, mint a legtöbben tévők. Attól tartottam, hogy egyik tévedésből a másikba, egyik örvényből a másikba sodortatom, s ezért azokhoz menekülék, kik semlegesekeül tartattak. Nem akartam megfontolás nélkül az egyik végtetből a másikba menni... Ime most itt állok, kérlek bocsásd meg, mert tudtomon kívül vétettem.“

A kiengesztelődés megtörtént. Enea pedig visszatért a királyi udvarba, hol mint a római szentszék bizalmas és titkos ügynöke a német nemzet visszavezetésén a vallási hűség, szorgalmasan működött.

Messze vezetne czéломtól, ha Enea Silvio működését e téren nyomról nyomra kísérném. Elég legyen a találékony eszű férfiú részvételét a Carvajal és III. Fridrik közötti értekezleten, melynek eredménye az volt, hogy német király a pápa hűségére visszatért —; kettős követségét Rómába (1446.) mely alkalommal a frigy a pápa és német király közt szorosabbra fűződött, érintenem. Mindekkoráig még álcza alatt működött; csak 1446 őszén vetette el azt egészen a frankfurti gyűlésen, hol mint határozott Jenő-párti lépett föl. Ez év végén, valamint a következőnek elején ismét tagja volt a római követségnek, mely a király és német fejedelmek nagy része hódolatának föltételeit megállapítá és a haldokló IV. Jenő pápával elfogadtatá. Jelen volt ugyanakkor V. Miklós megválasztásán, és ezt is arra bírta, hogy az előde által szentesített egyezményt megerősítse. Végül része volt a bécsi concordatium megkötésén, mely a német nemzet és pápai udvar közötti viszályoknak véget vetett.

Ezen érdemei jutalmául Enea Silvio, ki időközben, 1446-ban pappá szenteltette magát, trieszti püspökké nevezetett ki.

III.

Áttérek különleges tárgyamhoz : mily viszonyban állott Enea Silvio de Piccolomini hazánkhoz ?

Kezdetben nagyon elfogúlt volt a magyarok iránt. Mint a német király hűséges *cselédje*, visszahangoztatta azon fölfogást, mely III. Frigyes ellenséges udvarában kelt szárnyra, hol Ungnadék, Zebingerék adták a hangot, vagy az öreg Schlick Gáspár, ki ha gyöngédebb húrokat pöngtetett, ezt *realisticus* önzésből tevő.

Igaz ugyan Németország sem bírta Eneánk különös kegyét. E tekintetben egy híron pendült olasz honfitársaival, kik Petrarca óta azt tarták, hogy az egész német föld egy rabló barlang; a legelső nemesember a legarratermettebb harambasa; élni itt annyit tesz, mint inni; a lélek barbársága a hitetlenséggel határos; a tudomány barátai fehér hollok; a finomság kedvelői nem léteznek; a humanismus iránt hiányzik a fogékonyság; e barbarok közt nem lakhatik a muzsa.¹⁾

És Magyarországot még e barbarok mögé helyezte Enea kezdetben. Kitűnik ez azon kicsinylésből, melylyel leveleiben Magyarországról szóll. „Dementis est — úgymond — Platonem apud Hungariam investigare.“²⁾ Vagy midőn siralmasan párhuzamot von Rómában lakó barátjai és a maga sorsa közt, ki Németországba szakadt. És mely Németországba? kérdi szánalmas hangon, „hol az Magyarországgal határos“³⁾.

Pedig ha valakinek, a humanista Silvionak illett volna Magyarországot nemcsak Németország elé, hanem az Italián kívüli Európa első népei közé helyezni, hol a humanismus még Zsigmond alatt oly mély gyökereket eresztett, hogy már Mátyás alatt teljes pompájában virágozhatott. Már Pier-Paolo Vergerio nyerte meg Zsigmond hajlamát az új irány részére, és Magyarországba jöven vele, lefordítá számára Archianost

¹⁾ Jo. Ant. Campani *Epistolae*, I. epist. VI, 1. 2. 6. IX, 45. és egyébűtt (a lipcei 1707. kiadás).

²⁾ *Ad Jo. Perigallum*, 1443. a baseli kiadás 37. levele.

³⁾ *Ad Jo. Campisium*, 1445. főntebb idézve.

egyszerű, mesterkéletlen nyelven, mert a magyar király a czikornyás irályt nem igen értette.¹⁾ Vergerio Magyarországon maradt haláláig. — Zsigmond nagy kedvezéssel volt az új tudományos lendület iránt, mit abból is következtethetünk, hogy megkoszorúzta Beccadelli, Hermaphroditus és Cambiatore költőket. A magyar főpapok és főurak, kik Zsigmondot külföldi útjaiban kísérek szintén megkedvelték az olasz finomsággal járó classicus műveltséget. Védenczeiket, gyermekeiket ezentúl szívesebben küldik olasz, mintsem német egyetemekre. Enea Silvio ezt igen természetesnek találhatta, hisz tőle tudjuk, hogy a német egyetemeken a részegeskedés annyira fölkapott, miszerint a lipcei egyetem 1500 tanulója közül legünnepelebbebb volt azon hős, ki társait mind az asztal alá itta²⁾.

Mihelyelt Enea Silvionak alkalmá nyílt hazánk viszonyait bővebben megismerni úgy, hogy párhuzamot vonhatott a magyarok és németek közt, elfoglaltsága azonnal fölengedett. Midőn tapasztalá, hogy hasztalan ajánl költői, szónoki, politikai és történelmi műveket Frigyesnek, ezekért ugyan soha elismerésben nem részesül; hogy hasztalan tartja császári ura elé az ó- és jelen-kor fejedelmeit példakul: Estei Lionellot, Guarino tanítványát, Gianfrancesco Gonzagát, Vitorino da Feltre pártfogóját, mindenek előtt pedig a nápolyi Alfonsot, e példalódzás egy szikrát sem éleszt Frigyes törpe lelkében; ellenben látá, hogy Hunyadi Mátyás maga köré gyűjti a műsák fiait, kivált az olaszokat, udvarában megbecsüli, gazdagon megajándékozza őket, tanítókul rendeli az ország egyetemein, általok rendezteti gazdag könyvtárát, építet, festet, véset velök a maga költségén, amiért viszont megénekelik, történeti műveikben megörökítik őt: lehetetlen volt nem a magyaroknak ítélni oda a babért.

Hogy a német főurakat nem érdekli az új tudomány, azon nincs mit csodálkoznunk³⁾, de hogy Eneának évek

¹⁾ E. S. Antonio Panormitae, Bécs-Ujhely 1854. jan. 26.

²⁾ E. S. Comment. in Anton. Panorm. I, 41.

³⁾ Jellemző, mit Enea Lajos bajor herczegnék ír de dato Roma 1457. jul. 5: *Vidimus libenti animo epistolam tuam et mirati suum subscriptionem propriae manus. Scribis enim optime, quodest in tanto principe valde laudabile.*

hosszú során sem sikerült egyetlen főpapot is megnyerni azon irány számára, melynek ő apostola volt, annál feltünőbb, mert Magyarországon Széchy Dénes pártfogása és Zrednai Vitéz János barátságának örvendett, míg Janus Pannoniust ő erősítette meg a pécsi püspöki széken. Hunyadi János, noha „illiteratus existens“, sem maradt érzéketlen az új szellem fuvallata iránt, mint az Poggionak hozzá intézett leveleiből kitűnik ¹⁾.

Ép oly hasztalan küzdött Enea, hogy a császári irodában, melynek egyik jelentékeny tagja volt, Cicero és Quintilianus vétessék mintául az irományok készítésénél; így divott ez Olaszországban régtől fogva. Saját példája, ékes levelei utánzásra nem találtak, mert jogász uraimék a császári cancelláriában megszokott mechanizmussal a régi formulárek mellett maradtak. Hunyadi János, V. László és Mátyás király irodáiból ellenben más levelekkel szolgált Vitéz János. Csak el kell olvasni az innét kikerült okirato-
kat, hogy azonnal ráismerjünk a florenczi mintákra.

Meglepő továbbá, hogy Enea a bécsi egyetem tudósai-
val és mestereivel szinte semmi viszonyban sem állott, sőt az ő agyafurt philosophiájuk Enea gúnyja tárgya. A bécsi magistereknél, így gúnyolódik, a logica nem hasznos alkalmazásánál, hanem halálokkal végződik. Tudományokból semmi gyakorlati haszon sem vonható el. A zene, ékesszóllástan és verstan nem érdekli őket. Ellenben Vitéz János és Hunyadi Mátyás egyetemein olasz tanárok terjesztették a kor színvonalán álló tudományt és szép művészeteket ezernyi tudvágyó ifjú közt.

Ezen és hasonló észleletek rokonszenyvvel és jóakarattal töltötték el Eneát a magyarok iránt, mely jóindulat levelezéseiben Széchy Dénes esztergami érsekkel, Vitéz János nagyváradai püspökkel, Ágoston győri püspökkel, Listi Miklóssal tápot és kifejezést nyert, és annál inkább fokozódott, minél hívebb pártfele volt valaki a Habsburg-háznak, névszerint Utószületett Lászlónak.

Mert László érdekében buzgó tevékenységet fejtett ki. Jogai védelmében az emlékiratok egész sorát gyártotta és küldözgette szét Magyar-, Lengyel-, Német- és Olaszor-

¹⁾ *Spicilegium Romanum* Tom. X. epist. 10. 11.

szágba. A kik László pártját fogták, ha Cillei vagy Giskra volt is nevök, azok szemében minő jeles férfiak valának ¹⁾, és viszont ellenesei az igazságtalanság pártolói, a hazugság terjesztői voltak. A hazugság hazája pedig Lengyelország. Még mint irnok vállalkozott a kedves, szőke királygyermek védelmére. Melegséggel ecseteli a negyedéves Lászlócska kecsességét, ősei jelességét, és magával együtt ajánlja őt az esztergami érseknek tovább is kegyeibe. Ez volt első levele a főpaphoz ²⁾. A másik azon emlékirat, melyet 1445. októberben adott át úgyancsak Széchynek, mint a Bécsben időző magyar követség fejének. Ez ékes dolgozatban ellentétképp állítja össze Magyarország hajdani nagyságát mostani szánandó sorsával; ennek okát a szétvonásban és egyenetlenségben látja. Az egyetértés csak az igazságosságból sarjad. Nagy igazságtalanságot követett el Magyarország, midőn törvényes királyát, Lászlót mellőzé. Tegye jóvá a hibát és ismét nagy lesz. A köztársaság, (melyről Budán szó volt) nem a nemes magyar népnek való. Magok közül se válaszszanak királyt, mert ez egyenetlenségre vezetne. Máshonnet pedig alig lehetséges királyt nyerniök. Dicséri azután László eredetét; magasztalja a gyermeket; kiemeli a hasznót, mely megválasztásából ered. Inti végre a követséget, hogy Fridrik király jogos kívánságainak engedjen, és ne akarják a már megkoronázott Lászlót újra megkoronázni. Ez utóbbi ponton fekszik a fősúly. — Kétségtelen, hogy a levél, melyet Fridrik király ez ügyben Jenő pápához írt ³⁾ szintén Enea Silvio tollából folyt. — Hasonló irányú a levél, melyet a krakói bíbornokhoz Sbignew Olesnickyhez intéz ⁴⁾. A humanisták e kegyelőjét arról igyekszik meggyőzni, hogy mily nagy jogtalanságot követett el a lengyel nemzet a Habsburgok ellen, melynek megtorlását szenvedti most Jagelő Ulászló halálában. Tegye jóvá elkövetett sértését, és igyekezzék László király elismertetését Magyar- és Csehországban előmozdítani. — Nem ily szörmentében bánik el a lengyel királyné korlát-

¹⁾ „Giska (így) vir magnificus, nostrique saeculi non parvum decus.“
E. S. ad *Jo Campisium*, Bécs, 1446. márcz. 6.

²⁾ Kelt Gráciban 1443. szept. 16.

³⁾ Goldast, *Comment. de regno Bohemia ed. Schminke* T. I. Francof. 1719.

⁴⁾ ddo Bécs, 1445. szept. 13.

nokával¹⁾, ki Ulászló megmenekülését a várnai csatából híresztelvén, a zavart növelni igyekszik Magyarországon. Maró iróniával tépi rongyokra a lengyel hazug állításait, és a mester önérzetével gúnyolja sorról sorra barbár latinságát. — E nemű iratokhoz sorolandó még Enea Silvio levele, Lénárd, passauai püspökhöz, melyben midőn köszönetét fejezi ki a tőle nyert aspachi lelkészi javadalomért, összefoglalja még egyszer mindazt, a mi a magyar trónviszály érdekében történt, és a magyar ügyek rendét Zsigmond halálától a kelet napjáig érdekesen előadja.

László iránti ragaszkodásának fényes jelét adja Enea azon a királyfi számára írt értekezésével is, melynek czíme: *Tractatus de liberorum educatione*²⁾. Vendel Gáspár, László nevelője kérte föl szerzőt e műve megírására, ki azt 1449-iki karácsonyi ajándékkul ajánlá föl a tíz éves királyfinak. Nevelési szabályokat tartalmaz az fejedelmi sarjak számára. Plutarchos értekezése a nevelészetről és Quinctilianus forrásai. Hogy a humanismusra építi nevelési rendszerét, azt mondanunk sem kell. És mivel a humanismus küszöbe a grammatica, ezt bővebben tárgyalja. Vergerio, kiről főlebb emlékezzünk, és Leonardo Bruni hasonló értekezéseket írtak, de Enea műve kiválik közülök gyakorlati fölfogása által. Szerinte Lászlóból ne királyi tudós, hanem művelt király váljék. Tanuljon grammaticát, rhetoricát és dialecticát; olvassa a classicus költőket és szónokokat, philosophokat és történetírókat; de tanulmányait eszköznek, ne czélnek tekintse. Tudjon latinnul jól beszélni, hogy később az államügyek tárgyalásában részt vehessen, idegen követekkel értekezvén, tolmácsra ne szoruljon. Ne kíváncsozzék Cicero vagy Demosthenes szerepére, de tökéletes fejedelem legyen. Ez okon óhajtja, hogy necsak szellemét, hanem testét is edzze, mert a magyar király majd nem hiányozhatik a táborozásokban a törökök ellen. Hasonló irányban Enea a királyfi mind szellemi, mind testi nevelését illetőleg számos talpraesett tanácssal kedveskedik, melyeket nem könyveiből szedegetett a humanista, hanem az életből merített a gyakorlati férfiú.

¹⁾ 1445. szept.

²⁾ A nürnbergi kiadásban a 431. levél; a fönt idézett baseli kiadásban a 965. és kk. ll.

A felsoroltakon kívül akaratlanúl is még valami vonzotta Enea rokonszenvét Magyarország felé: a keresztyénség ügye, melynek a török ellen védbástyája volt hazánk.

Magyarország sz. István óta folytonos összeköttetésben állott Rómával és Olaszországgal. Most a török veszedelem korában, midőn a pápák Magyarország támogatását, mint a keresztyénség közügyét fölkarolák, e kapesok annál jobban izmosodtak, minél inkább lazultak Németországgal szemben, mely Ulászló, Hunyadi János és Mátyás korában többnyire feszült viszonyban állt hozzánk. Róma magasabb szempontból tekinté e viszályt és többnyire pártunkat fogta.

Rómában sok jó barátja volt Magyarországnak. A humanisták szitották a rokonszenvet irántunk. A pogány ellen indítandó háború, a vitéz magyarok segélyezése félszázadon át leghálásabb themául szolgált nekik. Egész irodalom keletkezett ez irányban, melyet a legjelesbek közülök, Poggio és Filelfo indítottak meg, buzdító leveleik egész sorozatát bocsájtván közre. ¹⁾

Innen van, hogy Piccolomini minél sűrűbben érintkezik az olaszokkal, annál inkább hajlik felénk, minél inkább közeledik Rómához, annál jobban közeledik hozzánk is.

Az 1445. év elején volt még, mikor először járt Rómában, hogy érzelmei miatt németnek csúfolták olasz honfitársai. E gúnynev jóformán, Le Jeune bíbornok estélyei egyikén ragadt reá azért, mert nem akarta megengedni a házi gazda azon állítását, hogy a világ minden fejedelmei közt Ulászló magyar királyt illeti az elsőség, ki a várnai csatában a keresztyénségért elvérezvén, hervadhatatlan babért szerzett magának. ²⁾

---

¹⁾ Poggio még Jenő pápa életében írt a winchesteri bíbornoknak és Henrik spanyol infansnak tüzes intőleveleket, és buzdította Hunyadi kitarására. Konstantinápoly eleste után az aragon és nápolyi királyhoz, sőt a pápához is írt intőleveleket. (*Spicilegium Romanum* T. X. epist. 12. 13. 10. 6. 9. 55.) — Filelfo, ki hét és fél évig lakott Konstantinápolyban, görög feleséget vett, nem maradt mögötte; ő is egész sorát küldötte szét a törökök ellen intézett leveleknek, közöttök természetesen Magyarország királyához is. (Rosmini, *Vita di F. Filelfo* I. III. p. 76.) A többi humansita szintén melegen karolta föl ez ügyet s egy félszázadon keresztül szította.

²⁾ A. S. *Cardinali Moriensi*. 1445. szept. 3.

De csakhamar túltett Piccolomini valamennyi társán. Mint a szent-szék követe, folytonos összeköttetésben a magyar főurakkal a leglelkesebb és legavatottabb tolmácsa lett azon eszmének, mely egy évtizeden át nyugodni nem engedte őt, melynek végre hőse és mátyrja lön.

1452-ben, midőn Frigyes a császári koronaért járt Rómában, Enea Silvio, akkor már sienai püspök, a pápai consistoriumot fényes beszéddel lepte meg, melyben keresztes hadjáratra buzdít a törökök ellen, és segílyt kér a magyarok árva királya és vitéz nemzete nevében, kik bástyái a keresztyénségnek. „Siessünk — úgymond — a derék magyarság segílyére; szabadítsuk meg a görögöket a szolgaság járma alól, és visszafoglaljuk a szentföldet, kiírtjuk a bálványozást és kiterjesztjük a sz. hitet ad indos et garamantes“¹⁾

Nagy hatással volt e beszéd a hallgatóságra, keserű könnyek csillogtak a jelenlevők pilláin; de az eredmény ez idő szerint nem sok lett. V. Miklós el volt foglalva pompás építkezéseivel, a császárnak nagyobb gondja volt gyümölcsös kertjeire és madaraira²⁾, mint minden egyébire, még Konstantinápoly bevételének rémhíre, mely 1453. jul. 12. érkezett Grácza, sem bírt tartós benyomást gyakorolni reá.

Egészen másként tett Piccolomini, ki ekkor, úgy szólván, már divatba hozta az ozmanok ellen indítandó keresztes háború eszméjét és tűzfoka lett az izgatásnak. — Alig ért hozzá Konstantinápoly veszedelmének még bizonytalan híre, levelet intézett a pápához³⁾ melyben *nem minden számítás nélkül* a vatikáni könyvtár alapítójához ezeket írja: „Sajnálom — úgymond — a világ leghíresebb templomát, a Sophiát, melyet elrontanak a törökök vagy megfertőztetnek; sajnálom ama számos basilikát, melyeket romba döntenek és meggyaláznak: de mit mondjak azon számtalan, a latinok előtt még ismeretlen könyvről, melyek ott találtnak? Hajh! hány nagy férfiúnak neve vesz el most, Homeros másodszor hal meg, másodszor múlik ki Platon! Hol keressük majd a költők és philosophok szellemét? Kiszáradt a múzsák forrása!

¹⁾ A beszéd *Hist. Frid.* ed. Kollár, p. 307—318.

²⁾ Mencken, *Scriptt. rer. German.* I. III. p. 18.

³⁾ A. S. Nicolao V. Pont. Max. Graz, 1453. jul. 12. Nürnbergi kiadás 162. sz. a.

Vajha annyi értelmünk maradna, hogy e veszedelmet méltán megsirathatnók . . . S mindez hanyagságunk miatt, törté-
nik . . . Ha buzgóbbak leendettünk a keresztyén ügy körül, e
szörnyű csapás nem ért volna. Tudom, senki mélyebb fájdal-
mat nem érez szentségednél, és méltán; mert senkire oly
káros hatással nem lesz, mint szentségedre. Valamennyi latin
író, ki a római pápák történetét megírja, ha szentséged korá-
hoz érkezik, dicsőségéről a következőket jegyzendi föl: V. Mik-
lós pápa sz. Péter örökét a zsarnok kezéből kiragadta, az egy-
házi szakadást megszüntette, sienai Bernátot a szentek közé
avatta, sz. Péter palotáját fölépítette, főtemplomát bámulatos
fénynyel kijavíttatta; jubilaumot tartott; III. Frigyes csá-
szárrá koronázta: szép és ékes dolgok ezek, melyeket nevedről
hirdetni fognak, de mindezeket elhomályosítja majd, ha vége-
zetül hozzá teszik: kormánya alatt a törökök Konstantiná-
polyt elfoglalták, elpusztították . . . Kötelességed, szentatya,
föltámadni, írni, követeket küldeni a királyokhoz, inteni, ser-
kentenii a fejedelmeket és községeket, hogy valamely közös
helyre jöjenek, vagy követeket küldjenek, és a keresztyénség
ügyéről gondoskodjanak . . .“ Hasonló értelemben írt mind-
azon bíbornokokhoz, kikkel szorosb ismeretségben állott ¹⁾.

A keresztyén világ szemei csakugyan Rómára valának
függesztve. A pápa nagy consistoriumot tartván, keresztes
háborút hirdetett²⁾, s a háború költségeinek fődözésére a
pápai, bíbornoki és összes papi jövedelmek tizedét ajánlotta
föl. Azután követeket küldött a keresztyén fejedelmek-
hez, hogy őket a törökök ellen indítandó közös vállalatra
buzdítsa.

A német császárhoz is megérkezett a pápai követ,
minek következtében Frigyes Regensburgba, sz. György nap-
jára (1454. apr. 23.) birodalmi gyűlést hirdetett. E gyűlésen,
noha Európának szinte összes fejedelmei hivatalosak voltak
reá, az egy burgundin kívül nevesebb nem jelent meg.

¹⁾ A. S. *Cardinali s. Petri ad Vincula* (Cusa Miklós) Grác, 1453. júl. 21. (Nürnbergi kiadás 155. sz. a.) *Card. Firmano* (Capranica Domokos) júl. 27. nürnberg. kiadás 136. — *Card. S. Angeli* (Carvajal) aug. 10. és szept. 3. nürnberg. kiadás 135. és 153. — *Ludovico Patr. Aquilej.* (Scarampo) aug. 12. nürnberg. 142.

²⁾ A bulla 1453. szept. 30-án kelt, l. Raynaldus 1453. 110. 9.

László, magyar király követeket sem küldött. A császárt Enea püspök személyesíté, ki noha szokott buzgalomával ajánlgatá a keresztyénség ügyét, csak annyit eszközölhete ki, hogy ősszel újabb gyűlést tartanak Frankfurtban, és abban határoznak. Hogy Enea, ki a ker. fejedelmek langyosságát fájdalomosan tapasztalá, mily reményt táplált a jövő iránt, leírja egyik barátjának ¹⁾: „Szeretnék hallgatni; szeretném, ha véleményem hamis volna; inkább szeretném az álprófeta, mint az igaz nevét kiérdemelni. Miért? kérded, azért, mert hogyan remélhetnék jót a keresztyénség számára, ha a keresztyénségnek nincs feje, melynek mindnyájan engedelmeskednének. Sem a pápának, sem a császárnak nem adják meg a magáét. A tisztelet és engedelmességnek nyoma sincs. Mintha nevek költött, fejük festett volna: a pápát és császárt annyiban vesszük. Minden városnak megvan a maga királya, és a hány ház, annyi a fejedelem. Hogy fogsz annyi főt, a mennyi a keresztyénséget kormányozza rábeszélni, hogy fegyvert ragadjon? ... Ki fogja az angolokat a francziákkal megbarátkoztatni; ki a genuaikat az arragonokkal egyesíteni; ki a németeket a magyarokkal és csehekkel kibékíteni? ... Menj tovább és vizsgálj a keresztyénség arczatát. Azt mondd, Olaszország nyugodt, és könnyen fog fegyvert az idegen ellen, midőn honn békében van. Nem tudom, mennyiben nyugodt? Az aragonok királya és a genuaiak közt a háború maradványai még fönnállnak. Genuáról nem is lehet föltenni, hogy hadat indítson a török ellen, kinek, úgy mondják, adót fizet. A velenczések szövetségre léptek a törökkel és noha azt állítják, hogy fegyvert ragadnak a hit mellett, ha a többi keresztyének is azt teszik: ki fogja e föltételt betölteni? Mit tesz az olaszokkal, ha e két nagyobb tengeri hatalom hiányzik? Mert az aragonok királya, habár a leghatalmasabb is köztök, és minden jóban buzgó, egymaga aligha indítand tengeri hadat a törökök ellen. A pápának mennyi a tengeri hajója, tudod. Hiányzik tehát a hadviselésnek egyik fele. Mert miután az lön elhatározva, hogy a törököt vizen és szárazon kell megtámadni, az olaszok távol maradván, keveset reméllek a tengeri háborútól. A fekete tenger tehát nyitva

¹⁾ *Leonardo de Benevolentibus (Benvoglienti)*. Bécs-Ujhely 1454. július 5.

álland a törökök számára. És ha a szárazon viselünk háborút, számlálhatatlan sereget hoznak Ázsiából Görögországba. Spanyolországban, tudod, mennyi ott a hatalomra, kormányzásra, akaratra és véleményre nézve eltérő király. A kik közülök a nyugati széleken uralkodnak, azokat nem lehet éjszaka-
nak terelni, van elég dolguk a granadaiakkal. Franciaország királya, jóllehet kiűzte az ellenséget egész országából, a tengerpartokon nincs biztonságban, katonáit az országon kívül nem küldheti, midőn az angol hajóhad minden órán meg-
lepheti. Az angolok másról sem gondolkodnak, hanem hogy a francziáktól vett vereséget megboszulják. A skótok, dánok, svédek és norvégok, ott a világ végén, hazájokon kívül nem tehetnek semmit. Az egymás közt meghasonlott németek sehol sem tartanak össze. A városok a fejedelmekkel állanak vitá-
ban... Ausztriában nincs nyugalom.. Magyarországon a főpapok és főurak irigykednek János (Hunyadi) vajdára, ki hajdan kormányzó volt, most kapitány czímen bírja az ország legnagyobb részét. A cseh Giskra a királytól a Szepességre
investiáltatott, hanem hogy birtokába jusson, gátolja őt János. A rácz despota, noha azt vélik róla, hogy a törökkel egyet ért, a magyar király segélyét kéri, és azt állítja, hogy a törökök harczkészen állnak; de a magyarok nem is hederite-
nek reá, és azt kell hinnünk felőlök, hogy inkább fegyverszü-
netet vagy békét kötnének a törökkel, hogysen ellene hadat indítsanak... Mindegy; itt maradok a frankfurti gyűlésen,
és ha már a keresztyénségnek nem használhatok, legalább vezeklek bűneimért, marczangolom magam testben és lélek-
ben. Ha mégis valamelyes haszon háramlanék a közjó részére, ezt annál szívesebben fogadom, minél váratla-
nabbul jő“.

Mily beható ismerete az európai politikai viszonyoknak, mennyi buzgóság a keresztyénség ügye iránt.

Eközben a frankfurti gyűlés napja elközelgett. A fejedelmek részvéte még silányabb volt itt, mint Regensburgban. Megjelent azonban a tüzes Giovanni da Capistrano, kit Enea ismételt fölszólítása bírt arra, hogy abba hagyja a hussziták amúgy is eredménytelen térítgetését, és inkább a török ellen indítandó keresztes háborúra tüzeljen. Megjelentek a magyar követek is.

Szép beszédek hián a gyűlés nem szükkölködött, a lel-

kesedés nem hiányzott, ígéretekben nem fukarkodtak; de ahhoz is, hogy érdemleges határozatot hozzanak, a brandenburgi gróf erélye kívántatott. Ő vitte ki, hogy a magyarok megkérdeztessenek: mekkora segélyre volna szükségök? Midőn a kérdezettek úgy nyilatkoztak, hogy 10,000 német lovas- és 30,000 gyalogból álló sereggel beérik, ha egy tekintélyes hajóhad az ozmant délen támadja meg, hosszú vitatkozás után a gyűlés elfogadta mindkét javaslatot együttesen azon hitet táplálva, hogy a szárazföldi sereg fölkelése a hajóhad kiindulásán amúgy is hajótörést szenvedend.

A határozat tehát akként hozatott, hogy Németországból harmincezer gyalogos és tízezer lovas a jövő nyáron a magyarok segélyére induljon, míg másrészt az olasz révekből egy tekintélyes hajóhad vitorláz ki, mely a törököt Görögország és az ázsiai partokon támadja meg. Erre nézve megkeresendők a pápa, a nápolyi király, Velence és Genua, miközben a császár és német fejedelmek a szárazföldi sereg kiállítására írást Bécs-Újhelyben értekezzenek.

„Sokan azt lihetnék, hogy nagyot végeztek e gyűlésen, — írja Kapisztrán a pápának, — nekem azonban úgy tetszik, semmi vagy vajmi csekély jó született belőle.“ Tény az, hogy a frankfurti gyűlés a bécs-újhelyit szülte.

Lássuk a bécs-újhelyi gyűlés eredményét. Kezdetben e gyűlést át akarták tenni Bécsbe, mert Újhelyben nem volt elég alkalmatosság a sok fejedelem és követ kényelmes elszállásolására. Bécsbe érkezék 1455. febr. 16-án az ifjú László, magyar király, vele korlátnok, Vitéz János, nagyváradi püspök, számos főúr, közöttök Hunyadi. Céljok volt Mohamed nagymérvű készülődéseivel szemben segélyt kérni a keresztyénségtől, mely még nem látszott fölfogni, hogy a dunai védvonal nem pusztán a magyarok érdekében oltalmazandó. Bevezetésül a keresztyén fejedelmek egyesüléséhez már most kezdődtek az ellenséges súrlódások közöttök. László egyáltalán nem akart Bécs-Újhelybe átmenni, semmi vágyat sem érzett magában gyámját viszontlátni. A kíséretében levő főurak a császár sajátkezű aláírásával ellátott menvédeket és 2000 lovas számára szállást kértek. E szám a császár kíséretéhez és az újhelyi viszonyokhoz képest felelmes volt, a kíséret száma leszállított, a császár aláírása fölöslegesnek nyilvánítottatik, Czillei grófot pedig látni sem akarták. — Piccolo-

mini attól tartott, hogy a gyűlés létre sem jő, azért minden igyekezetét arra fordította, hogy a meghívottak ugyancsak el is jöjenek, s ez okból leveleket írt mindenfelé. Egyebek közt írt Kapisztrán Jánosnak is, kit behatón utasít, hogy és mit prédikáljon Újhelyen. „Jelen lesznek itt, ha nem csalogdom — úgymond ¹⁾ — német, cseh és magyarországi főurak, Olaszországból és Franciaországból is eljődögélnek némelyek. Vallásunk védeméről fognak tanácskozni, hogyan hajtsák végbe a frankfurti határozatokat. Akkor majd megértjük, mint gondolkoznak fejedelmeink. Ha buzogni látjuk kebleiket, hálát adunk Istennek, ki nem akarta, hogy szent egyházunk napjainkban kiírtassék. Beszéded dícsérendi a szilárd és nagylelkű főurakat, reménynyel eltöltöd őket és gyors haladásra inted a megindultakat. Ellenben ha úgy találad, hogy népünk vezérei félénkeek és viszálkodók, akkor is ösmerjed kötelességedet. Szünet nélkül kiáltasz és mint a harsona főlemeled szavad; vádolod renyheséget, vétkeled a dölyföt, megalázod a fukarságot. Ez ugyanis, ama három legveszélyesebb kórság, melyek vallásunkat a török kardjára hányják. Ha sérények, alázatosak és bőlesek volnánk, könnyen gyűjthetnénk akkora sereget, mely nem csak a törököt, de minden hitetlent leverni elég hatalmas lenne. Hanemhát némelyeket visszatart a nagyravágyás . . . , kik jöllehet saját házukban sem tudnak uralkodni, azt óhajtják, hogy mások fölött gyámkodjanak. Másokat, kik gyönyörök közt születtek, párnákon növelkedtek, kéjekbe merültek, a léhaság maraszt honn. Ezek nem képesek elviselni sem éhséget, sem szomjúságot, sem fáradságot; a világ romlását sem gátolnák, ha azért egy napi kényelmökről le kellene mondaniok. Másoknak soha sem elég amijök van; egyetlen törekvésök a kincsgyűjtés; magokhoz ragadnának mindent, a mit a föld és tenger ad; nagyszerűt, fényes tettet nem képesek véghez vinni; ha valamit tesznek, mogorván és késedelmesen cselekszik; fogukhoz verik a pénzt, mielőtt kiadják, s ezt is sopánkodva teszik stb.“

Az újhelyi gyűlés 1455. febr 26-án nyílt meg. Vetélkedéssel kezdődött a fölött, kit illet az előbbvaló ülés; azután a belügyekkel fárasztották egymást a viszálkodó német rendek;

¹⁾ *Jo. de Capistrano*, a nürnbergi kiadás 420. levele

a frankfurti gyűlés határozatainak végrehajtásától mindenki oldozkolódott. A közülest, melyet a magyarok kedvéért — mint mondani szokás — becsületből tartottak, a pápa követének beszéde nyitotta meg. A következő napon (márczius 23-án) Vitéz János szónokolt, hosszas beszédben bizonyítván a háború szükséges voltát¹⁾. E beszédre Piccolomini válaszolt²⁾. Beszéde ismeretes. Fénylik az a classicai tudományosságtól és humanistaeus ékesszólás minden díszétől. De mind e szép szavak, melyeket a sienai püspök a császár nevében mondott, pusztá, üres ígéreteknel egyebek nem valának. Tényleg zavarban volt a császári udvar az iránt, miként fejeztesse be ezt a szerencsétlen bécs-újhelyi gyűlést, hogy legalább némi vigasztaló útravalót vihessenek magokkal a segélykérő magyarok. Azonban kisegítette őt zavarából V. Miklós pápának márczius 25-én történt halála, melynek híre április 12-én ért Újhelybe. E végzetes incidensre hárítottak most mindent, a miért főleg a frankfurti gyűlés határozatait végre nem lehet hajtani. De azon reménnyel kecsgettették mégis a magyarokat, hogy a közeli áldozó csütörtökhöz egy évre a német had Belgrád előtt fog táborozni. Addig segítsen magán a magyarság, a mint tud, csak békét ne kössön a törökkel. E beszédet is Enea Silvionak kelle megtartania, és ez volt utolsó beszéde, melyet német földön mondott.

Hogy mit tartottak mind e kecsgettetések felől a magyarok, kitűnik az új pápához írt levelökből: „Az újhelyi gyűlésen a drága idő vesztén, meghiúsult reményeken kívül csak az történt, hogy ellenségeink örömeire semmi sem történt.“³⁾

IV.

Az új pápának minden gondolata és törekvése az ozmanok ellen indítandó irtó háborúban összpontosult⁴⁾ III. Calix-

¹⁾ Mindkét beszéd *In Cod. lat. Monac.* 4016 fol. 70—75 és fol. 46—49.

²⁾ Pray *Annal. Reg. Hung.* P. III., pag. 154. és Mansi, *Pii Orat.* T. I., pag. 316.

³⁾ 1455. jul. 21. Wadding, *Ann. Minor.* T. VI. p. 151.

⁴⁾ „Animus illi ad exterminationem mochameticæ secte magnus est et ardens“, írja Enea Silvio Carvajalnak 1457. apr. 1.

tus agg korának szívósságával táplálta ezen eszmét, melyre a conclaveban megválasztatása alkalmával megesküdt, hogy t. i. minden teltségét Konstantinápoly visszafoglalására, a keresztyén foglyok kiváltására és a mohamedanizmus kiirtására irányozza. És valóban, ezen esküje uralkodása zsinormértékeül szolgált. Óra hosszat tanácskozott azokkal, kik a török ügyekben jártasabbak valának; föl nem fogható, miként költhetett elődje annyit építkezésekre és könyvekre, és az új vaticani könyvtár codexei arany és ezüst sarkait, melyeket V. Miklós sugárzó arcczal személtetett vala, letépette, és a török háború költségei födözésére pénzzé verette. Asztala nemes-fém készlete hasonló sorsra jutott. A mi eddig csak puszta szónak látszott, az általános keresztes háború, a keresztyén fejedelmek egyesülése e célra, a magyarok segélyezése, a pápai hajóhad: mindezt az új pápa korát meghazudtoló lázas tevékenységgel igyekezett egyszerre valósítani. Annyit kétségtelenül bebizonyított, hogy nem az apostoli széken múlt, ha a keresztyénség ügye keleten elhanyagoltatott.

Calixtus első sorban megerősíté mindazon jövedelmes búcsúkat, melyekkel elődje kecsegtette azokat, kik a török háborúban részt vesznek. Határnapul, melyen a keresztesek Európa minden országaiból, valamint az olasz hajóhad a magyar sereg támogatására induljon, 1456. évi márczius első napját tűzte ki ¹⁾. Elrendelte, hogy folytonos imádságok mondassanak a keresztyénség győzelmeért, és napjában háromszor szólaljanak meg világszerte a harangok, a híveket reggel, délben és este imádságra szólítandók. A birodalmi gyűlésekről és congressusokról, melyek haszontalanságát belátta, mitsem akart hallani; hanem tizedet vetett ki a keresztyénség összes papjaira, melynek jövedelme a török ellen indítandó hadjáratra fordítatott. Mindenek előtt segélypénzeket küldött a magyaroknak, bosnyákoknak és Skanderbégnek, míg ő maga a Tiberis partján hajógyárat állíttatott föl, melyből tizenhat pápai hajó 1456. május 31-én Scarampo bibornok parancsnoksága alatt csakugyan a törökök ellen indult.

Mihelyest ez új pápa megválasztatásának híre a német

¹⁾ Lásd 1455. máj. 15-én kelt bulláját Raynaldusnál 1455. 19. sz.

császári udvarba eljutott, azonnal Piccolominit szemelték ki, hogy a császár hódolatát megvigye Rómába.

Május vége volt 1455-ben, midőn Enea a csendes Újhelynek, a barbar Germaniának búcsút mondott azon hallgatólag elhatározással, hogy huszonhárom évi számkivetésének véget vet, s többé vissza nem tér.

A pápa szívesen fogadta a német császár követét, nemcsak ura kedvéért, hanem mert oly egyént ismert benne, ki a török háborúnak buzgó előmozdítója s emellett a dunavidéki, névszerint magyarországi viszonyok értelmes ismerője.

Hogy a keresztyénség ügyén a Duna mentében lendítsen, Calixtus nem sokára megválasztatása után Carvajal, bíbornokot, mint követét küldötte Német- és Magyarországra. E jeles férfiú legmértőbben tölthette be ez állomást, mely Caesarini eleste óta a várnai csatamezőn, üresedésben maradt. A pápa kettős föladatot szabott eléje: Magyarországon szorgalmazni a háborút az ozmanok ellen; és Fridrik császár és László király közt helyre állítani a békét. — Azonban Carvajal, ki 1455. nov. 22-én érkezett Bécsbe, már az első alkudozásoknál meggyőződött affelől, hogy Fridrik még mindig a régi fukar, kinek csak a pénz a bálvány. Nem is törődött tehát vele többet (mire a pápa a békítés végett másik követet küldött Újhelybe, a paviai püspököt), hanem Magyarországra fordította egész tevékenységét, hogy Hunyadynak, kit kora Makkabeusának elnevezett¹⁾, lelke egész buzgóságával előmozdítsa. „Fáradozásaink jól illenek ezen követhez, és víszont e követ fáradozásainkhoz,“ e szavakban köszönte meg őt a magyar király a pápának²⁾.

Piccolomini a pápai curián úgyanegy czélra törekedett. A segélyhadakban, melyeket a német gyűléseken hasztalan szorgalmazott, mióta a pápai hajóhad serényen készül, újra bizakodott. Az ő tanácsára és többnyire tollából szakadatlanúl folytak ama intő levelek, melyekkel a pápa a magyar és német rokon fejedelmeken (egy ízben egyházi átok fenyegetésével is) kibékülésre sürgette. Mindezen fáradozásnak, a hasztalan kísérletén kívül, eredménye nem volt, s így esett, hogy

¹⁾ Kapisztránhoz 1456. jan. 12-én kelt levelében, l. Pray *Annal.* III. 167.

²⁾ 1456. apr. 7. l. *D'Aschery Spicileg.* T. III. p. 799.

a német birodalom részt nem vett a belgrádi dicső napon, mely az egész keresztyén világot örvendezéssel töltötte be. Alig találunk krónistát, ki ha még oly távol lakott is az esemény színhelyétől, nem tudott volna a keresztesek csodás győzelméről regelni.

Az agg pápa hálaadó ünnepélyeket rendelt világszerte, és vérmes reményei már Konstantinápolyt visszafoglalva, Európát a pogánytól megtisztítva, a szentföldet meghódítva a törököt kipusztítva látták ¹⁾; buzdításai nem szüneteltek. Ellenben az európai fejedelmeket a belgrádi diadal még lanyhábbakká tette. Mert a veszély ideig-óráig elhaladt; a győzelmet a magyarok magokra hagyatva is képesek voltak kivívni: a biztonság érzete visszatért.

A tavasz beköszöntött. A pápa újonnan épült hajóit élelemmel rakottan elküldé a hajóhadhoz; a magyarokat pénzzel gyámolította; a keresztes háborút kihirdette Bosnyárorszáig. Másrészt egyik csalódás a másik után keserítette: a portugál király hajóhadának április 1-én kellett volna kiindulnia és a pápa hajóhadával egyesülnie; hanem hírt sem adott maga felől. Franciaország harmincz hajót ígért, de egyet sem küldött, míg Anglia, Bretagne, Burgund és Aragonia hitegetéseik daczára szintén nem mozdultak. A milanói herczeg 3—4000 embert ígért a magyarok segítségére, ha a császár neki a lombard vicariatust adja. Csak az volt a baj, hogy nem tudott vele ez iránt megegyezni. Velence a pápai intésekre nagyot hallott. A magyar urak és királyi udvar közt viszály ütött ki. Ama egyenetlenség pedig, mely László király és a császár közt izzott, még mindig nem hamvadt el.²⁾ Szegény Calixtus pápa mindhalálig folyton intett, esdett és várt; és hasztalan intett, esdett és várt.

Enea Silvio Piccolominit ez időtájt nagy kitüntetés érte; a pápa december 18-án consistoriumot tartott, melyen őt bíbornokká nevezte ki. Nehezen ment ez végbe, — írja egyik bíbornok társának ³⁾, — az ajtósarkokat (cardines)

¹⁾ Calixtus 1456. nov. 2-án kelt levele Theinernél II. k. 445. l.

²⁾ L. Calixt leveleit Carvajal-, László- és az esztergami érsekhez 1457. apr. 10. Theinernél II., 450—452. sz. a.

³⁾ *Card. Jo. Papiensi*, Roma, 1456. dec. 26.

nagyon bevonta volt a rozsda, úgy hogy fordulni sem akartak. Faltörő kosokat, a gépek minden nemét föl kellett használnia a pápának, hogy a benyíltot megnyissa.

Nem késik ezután az új bíbornok Fridrik császár, Lenora császárné, Alfons aragon király mellett László magyar királynak is megköszönni, hogy őt számtalan levél és követség által ajánlotta. Hasonló értelemben írt Dénes, esztergami bíbornok-érseknek, Vitéz János, nagyváradi püspöknek, Carvajal, pápai követnek és kedves barátjának, Liszti Miklós jogtudornak, kik mindnyájan közreműködtek az ő fölmagasztaltatásán. „A mit Miklós pápától tisztességünk növelésére esdettél, — így szólt a Vitéznek címzett levél, — azt utóda, Calixtus teljesítette. Ugyanis a legközelebbi kántorbőjtök letelével a bíbornokok sorába fölvelt. A mi fölött nem kételkedünk, jobban fog örvendeni Atyaságod, mint minmagunk. Mert mi keveset örvendezünk ez előléptetésünkön, tudván, hogy a tisztelet, mely érdemtelennek adatik, szégyenére és gyalázatára válik. Méltóságod pedig sokkal többre becsül engem, mint a mennyit érek. Nem csoda, ha szívesen hallja barátja fölmagasztaltatását. Akarjuk, hogy meggyőződjék és tapasztalja Kedvességed, miszerint az övé vagyunk. Nem is más okból kívántuk e bíbornoki méltóságot elnyerni, hanem hogy valamikor méltó szolgálatára lehessünk“¹⁾.

És ismét máskor ugyanannak:²⁾ „E méltóságba (a bíbornokiba) helyeztetvén, mindenkoron szemünk előtt fogjuk tartani, mennyivel tartozunk Magyarországnak, királyának és Neked.“

És valóban, a római curiánál mindig mint a magyar nemzet bizományosa, cardinalis protectora igyekezett hazánk és egyesek ügyeit előmozdítani. Beavatva lévén az ország viszonyaiba, ismerős a magyar királylyal, főpapokkal és főurakkal, e tisztségben eljárni ő volt a leghívatottabb. A sürű érintkezésben Magyarország és curia közt a pápa csakugyan reábizta a magyar ügyeket, illetőleg az előterjesztést; ő mondja tollba a pápa leveleit; levelez a pápa nevében a magyar királylyal, Carvajal bíbornokkal, közbenjár a császárnál a kiengesztelődés ügyében és egyebekben, mint ezt látni

¹⁾ *Kelet*: Roma, 1456. dec. 27.

²⁾ *Kelet*: Roma, 1457. márcz. 11.

alkalmunk lesz. Többet mondunk: féltékeny ez állomására, mely neki, mint olyannak, ki sem gazdag nem volt, sem hercegi vérből való, tekintélyt is kölcsönzött a szent collegiumban. S ez okon gondja van arra, hogy a magyar udvar is magáénak tekintse, hogy kitessék, miszerint mintegy megbízatása van a magyar udvartól. „Azon légy, kérünk, — így ír fönnidézett levelében Vitéznek, — hogy a királyi fölség megköszönje a pápának és a szent collegiumnak a mi előléptetésünket, melyért többször írt.“ Ugyanezt sürgeti Liszti Miklósnál ¹⁾, és hozzá teszi: „Ha magyar ügyben írtok a mi urunknak, a pápának és bibornokoknak, gondod legyen, hogy kitessék, miszerint mi vagyunk királytok leghűségesebb embere, a mint hogy vagyunk is; mert találkoznak némelyek, kik bennünket felülmulni törekszenek, mintha királyiabbak volnának, mint mi. . . Izgass (agites) ez irányban az esztergami bíbornok és nagyvárad püspök uraimnál.“

Bibornoki korából reánk származott leveleinek nagy része csakugyan a magyar ügyekkel foglalkozik. 1457. okt. 1. napjáról három levele maradt fönn, melyeket Calixtus pápa nevében írt. Az egyikben kérve kéri a császárt, hogy László, magyar királylyal béküljön ki, s az egyezséget, melyet Lajos, bajor herceg ajánl, fogadja el. — A másikban sürgeti László királyt, hogy a keresztyénségnek és Magyarországnak nagy kárára tartott haragot Fridrik császárral tegye le, és a török ellen induljon. — A harmadikban pedig meghagyja Carvajal bíbornoknak, hogy Prágába menjen a magyar király lakadalmánál a curiát személyesítendő. Igyekezzen a békét Frigyes és László közt (minthogy veszedelmesebb a belviszály a külföldi háborúnál) helyreállítani, és a török elleni hadjáratot szorgalmazni. ²⁾

A német császár és magyar király kibékülése nagyon szívéen feküdt. Eleinte ugyan, míg viszonya a császárhoz a hosszas szolgálat folytán a legbensőbb vala, óhajtatását akként fejezte ki, hogy a magyarok engedjenek a császárnak, hogy legalább hátmögől biztosítva legyenek. De később teljesen pártatlan állást foglalt el, és csak azt kívánja Istentől, hogy a

¹⁾ 1457. márcz. 10-éről keltezett levelében; V. ö. 1457. nov. 2-án kelt levelét is.

²⁾ Nürnbergi kiadás 385. 345. 353. levelei.

kik oly közel vérrokonok, a fejedelmek egyezők lennének, és elátkozza az egyenetlenség okozóit „Pereant qui discidii sunt auctores.“ Majd Carvajal bíbornokhoz fordulván, sajnálatát fejezi ki a fölött, hogy sürgős viszonyai Boszniába szőlítetták őt (Carvajalt), midőn a régi viszály a császár és magyar király közt kiújult. „Szeretném — úgy mond — ha inkább ezen betegséget gyógyítanád, és a beleinkben dúló gonosz bajt igyekeznél elhárítani, mint azt, mely csak bőrünkön ül.“

Máskor egyeseknek tesz szolgálatot. Jelenti egyebek közt Lisztinek, hogy a kalocsai egyház ügyében megtett mindent, a mit csak tehetett. — Majd meg könyörög a császárnak, intézkednék, hogy Fraknóvár kapitánya ne essék oly igen terhére a győri egyháznak, mert valóban igen keseríti és terheli a papságot ¹⁾. — És midőn hírt veszi, hogy Vitéz János fogságba esett, a régi barátságért, és mert ártatlannak hiszi őt, mindent elkövet, hogy kiszabadítsa. Ajánlja kedves Lisztijének Rovarella Lőrincz, apostoli követet, kit a pápa az ő (Enea) sürgetésére megbízott, hogy közbenjárjon Vitézért; levelet is küldött vele ²⁾. Midőn pedig kiszabadulása esék tudomására, azonnal magát Vitézt üdvözlí, mondván: „A mennyire fájlaltuk méltatlan és keserű fogságodat, annyira örvendünk és örvendezünk most megszabadulásodon.“ ³⁾

Kétségtelen jelei ezen levelek azon élénk érdeklődésnek, melylyel Enea — és bizonyára önzéstelenül — Magyarország iránt viseltetik. De jellemzőbbek azon kifakadások, melyekkel az akkori legfontosabb eseményeket, Hunyadi János elhunytát, t. i., és Cillei Ulrik végzetes halálát kíséri. Míg ugyanis Hunyadi elhunytá fölött nem bír megvigasztalódni, mert benne — úgy mond — minden reménységünk elveszett ⁴⁾, addig Cillei elveszte fölött örömét palástolnia kell. „Gratisime — így kiált föl — igen kedvesek valának soraid, melyekben Cillei gróf vesztéről értesítesz. Nem mintha halála bennünket megörvendeztetne, hanem mert szép sorban beszéled el az eseményt, melyet előbb zavarodottan adtak elő. Íme,

¹⁾ *Imperatorii Friderico*. Roma, 1457. szept. 11. Nürnberg. kiadás 291. sz. a.

²⁾ De dto Roma, 3. júli 1457; a nürnberg. kiadás 284. levele.

³⁾ De dto Roma, 1457. aug. 10. Nürnbergi kiadás 384. levele.

⁴⁾ *Joanni Card. S. Angeli*, ddo Roma, 1457. márcz. 8.

mily hiu a világi pompa, mily gyarló dicsősége, mily rövid hatalma! Elesett, ki egy intésével kormányzott nagy országokat! Hanem a ki vért szomjuhozott, vérében veszett; a ki karddal ronta meg másokat, kard által veretett le. Bocsásson meg lelkének az Isten.“ Így válaszol a bíbornok az alárendelt udvari fogalmazónak ¹⁾).

Aragonia királyának újságolván azonban a dolgot, szabadabb menetet enged érzelmeinek: A gróf (Cillei) gyilkosa — kétségtelen — László volt, fia ama Hunyadi Jánosnak, ki annyiszor küzdött a törökök ellen, ki Mohammed dölyfét ugyanazon helyen (Nándorfehérvárt) ez évben megtörte. Úgy hiszik, hogy fia nem kevesebbet használt a keresztyénségnek a gróft megölvén, mint atyja, midőn Mohammedet megverte. ²⁾

A mi azonban minden viszonyok és körülmények között egyenlően szíven fekszik, az a török által veszélyeztetett keresztyénség ügye. A török elleni háborút megszakasztás nélkül folytatni, az összes keresztyén fejedelmeket ez irányban érdeklődtetni, a segélyhadak megajánlását, elindulását szorgalmazni: ez képezi mintegy központját folytonos, lázas tevékenységének. Mivel pedig belátta, hogy a fősúlyt a magyarok segélyezésére, a magyar haderő fönttartására kell fordítani, mert a magyar ügy ez idő szerint az európai ügyek élén állt, a magyar viszonyok igénylik főfigyelmét.

„Leginkább azt óhajtjuk tőled, hogy gyakran írv nekünk, és semmit se hallgass el a törökről.“ Ennyit régiebb ismerőseitől, a királyi iroda jól értesült tagjaitól kíván. ³⁾ És mivel ezek serényen megteszik, a mit kíván, tolla folyton működik. Levelet levélre küldöz a császárnak, az aragoniai és egyéb fejedelmeknek, a különféle udvaroknál levő barátainak, jóakaróinak, ismerőinek; tudósítja őket a veszedelmekről, tanácsot osztogat a teendők iránt; buzdítja, kéri, ösztönzi és biztatja őket.

„A törökök felől a következőkről értesíttetem, írja Borja Rodrik bíbornoknak, a pápa rokonának, a római curia egyik

¹⁾ *Nicolao Listio*, d.d. Roma 1457. márc. 10. Nürnbergi kiadás 259. levele.

²⁾ *Alphonso regi Aragonum* ddo Roma 1457. márc. 27.

³⁾ *A. S. Nicolao Listio Volaterrano*, Roma, 1457. apr. 1.

legbefolyásosb tagjának: Az idősb rácz despota meghalt, fiai a törökhöz pártoltak (és cselt vetnek a keresztyének ellen. Úgy értem, hogy nővérök, ki neje volt Cillei grófnak, Cilly várában tartózkodik. Meg kellene gátolni, nehogy az asszony fivéreit kövesse estökbén). ¹⁾

„A törökök nagy készüléteket tesznek Magyarországra rontandók. Magyarországon nincs kész hadsereg; segélyt sem várhatnak Németországból, noha ez hamar oda érhetne. Franciaországban a Rhöne fölött hajókat készítenek, melyek — úgy hiszik — fölszerelendők lesznek, hogy a török ellen induljanak. A portugál király föltételében állhatatos; nem tudom azonban, mit teend, látván, hogy kevés fejedelem indul vele. A mi urunk (a pápa) a szokott módon buzog a vágytól Mohammed hitetlenségét kiírtani, és a melyek tőle függnek, azokat a leggondosabban intézi.“

Már Frigyes császárnak a portugál királyról azt írja, miszerint nem tartja valószínűnek, hogy a portugál király hajóhaddal induljon a jövő hóban a török ellen, mert Magyarországon nem készül sereg, Olaszországból sem érkezik más hajóhad a pápain kívül. Világos, hogy megfélemlíteni iparkodik a császárt, s ez úton hatni reá, a mint ez ugyanegy nap kelt, s a császári iroda legbefolyásosabb embereihez: Sonnenberger Ulrik, gurki püspökhöz, Riederer Ulrik, császári tanácsnokhoz és Senffleben Henrik, procuratorhoz intézett levelei tanúsítják. „Leginkább arra buzdítsad — úgymond — ő magasságát, a császárt, hogy hadat vezessen a törökök ellen; a német népeket pedig serkentse, minthogy ő az első, kire a keresztyének tekintenek. Itt ugyanis az a biztos kútfőből eredő hír szárnyal, hogy a törökök fejedelme nagy seregeket gyűjt megtámadandó Magyarországot, melynek, ha a németek segítségére nem lesznek, nincs remény amaz ország föntartásához.“ ²⁾

A következő napon, azaz április 7-én Solerio Jánoshoz, a siciliai király udvari emberéhez intéz leveleket és inti, hogy mindent megtegyen, a mit észszel, fortélylyal és erélylyel megtenni képes, miszerint ura a veszélyeztetett keresz-

¹⁾ A zárjel közt mondottakkal Fridrik császár levelét bővíti ki. Kelt Roma, 1457. apr. 4.

²⁾ Nürnbergi kiadás 267. 273. és 274. levelei.

tyénségnek segítségére siessen. Ezt pedig ugyancsak április 7-én kelt iratában ekképen buzdítja: „A mai napon, fenséges és hatalmas király, levelek érkeztek Magyarországból a pápához, melyek az egész curiát megháborították. Értesítenek, hogy Mohammed török császár Egyiptom, Cilicia és Scythia uraival szövetséget kötven, töméntelen seregeket gyűjtven, újra Magyarország felé közeledik, hogy Fehérvárt, melyet mások Belgrádnak hínak, minden erejével megszállja. Már meg is indult, és nincs kétség benne, hogy tizenöt nap múlva minden hadával ama helység előtt tábort üt. Megesküdött, úgy beszél, hogy nem hátrál, ha Ázsia nagy részének vesztéről értesülne is. Ezt a rémülettel eltelt fehérváriak az apostoli követnek írkák. . . Megverte a mennybéli Isten ez éven a törököket, mert nem emberi győzelem volt, melyet Fehérvárnál arattak. Ki akarta tudni Isten, mit tesznek a királyok és a keresztyén népek egyéb fejedelmei? Időt engedett, mely alatt a keresztyén népek, ha úgy akarják, fölkészülhettek volna. . . De minél kegyesebb az Isten, annál hanyagabbak vagyunk mi. . . Íme visszatér az ellenség, és nincs, a ki szegény Magyarországnak segítséget hozzon! *És félek, hogy Magyarország elvesz s e nemēs országot az ellenség rása földúlja. Mit ha Isten megenged, romba dől a mi vallásunk fala, és megnyilván az út, Itáliába ömlenek a török hordák.* . . Támadjon föl tehát föntséged! . . . A többi fejedelmek majd mind fenségedre fordítják szemeiket. . .“

És a miért jelenen oly buzgón esedez, azt mint pápa, mivé rövid időn, 1458. aug. 19-én választatott, lelkének minden hevével teszi.

Vértanújává lesz ez eszmének. . .

De nem czélom a pápa, II. Pius viselt dolgait értekezésem keretébe foglalni. Csak azt emlitem meg befejezésül, hogy Pius utolsó gondolata is Magyarország volt: hátrahagyott összes vagyonát, melyet a török háborúk céljából gyűjtött, 40—48,000 aranyat a magyar királynak küldötte.

PÓR ANTAL.

AZ OLASZ KÖLTÉSZET HATÁSA A MAGYARRA.

Második közlemény. *)

IV.

Érdekes tünemény s alig volt eddig méltó nyomatékkal kimutatva, hogy nekünk a XVIII. század előtt nem igen van szerelmi dalunk és szerelem-énekesünk. Míg az olaszok, francziák, mint a középkori vándor-daloszok örökösei és a németek irodalma már a középkorban gazdag effélékkel, nálunk az egy Balassán, a mellékesen és „csendesén“ ezzel is foglalkozott, Zrínyin kívül, megnevezést érdemlő, egyetlenegy sincs. Thaly gyűjteményeiben van néhány, műköltői eredetet tanúsító szerelmi darab, még pedig a XVI—XVII. századból; de ezekkel együtt is kevésre megyszerelmi dalaink száma s mi több, értékök is sokkal csekélyebb mint más nembeli költeményeinké. Vajon a nép is oly keveset dalolt volna ilyfélét, vagy csak a műveltebb költés termékeinek különböző nemei közt van ez a különös arány? Elég az, hogy szerelmi dalunk kevés van s a mi például Balassától van, az is alig érdemli azt a dicséretet, melyet reá egyikünk a másik után, stereotyp szólásokban talán azért halmoz, hogy e nemben ennyi és ilyen is föltűnő. A csapongó jelleműnek látszó Balassa valóban költői lelkülettel bír — a szónak nem legkomolyabb értelmében, — föltehetni róla, hogy nem erőlködik, nem affectál, hanem valódi érzéseket énekel, valódi vágyásokat fejez ki, valódi csalódás, bosszúság vagy szégyen ösztönzi. De úgy nézem, a kalandos szeretkezőnek lelkében nincs meg az a mélyebb érzés vagy talán erkölcsi

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 31-ik számában.

alap, mely a költőt, ha komolyan szól, ékesszólóvá s így erősen vonzóvá teszi, ha pedig játszián dalol, nem engedi, hogy eszmétlenül, ízetlenül dévajkodjék. Balassa nem tréfál, nem játszik; sőt inkább olyan komoly, ünnepélyes vagy legalább énekhangulatú, mintha komoly dologról szólna, fontos dologért esdekelné, s mind az a miért égne-földne könyörög, egyéb volna nagyon is egyéni érdekű, csapongó léha indulatnál, csaknem azt kell mondanom: állatiságnál. A sorok közül pedig kirí, mit a történelem, a költők „életének tanúja“ s néha leleplezője is igazol, hogy a költő ingatag volt, maga sem vette komolyan szerelmi viszonyait, hogy költői jelleméből hiányzik az a lelki szépség, mely a szerelmet mélyen, férfiasan, szilárdan érzi és viseli, annál fogva azt vagy részvét-gerjesztő fájdalommal, vagy ellenkezőleg a testies, de nem állatias érzést, vonzó játszissággal adja elő. Balassának nyelve sem felel meg a kívánatoknak. Korán sem találni föl benne azt a könnyedséget, folyékonytságot, természetességet, mely akárhány egyházi énekeinkben előbbi időről is föltalálható.

Sokkal jelesebb Amadé, kinek soraiiban legtöbbször játszi, könnyű vérű szerető érzései fejeződnek ki; halni kívánása, élete átkozása a könnyelműség furcsa vonzó kedvességével hatnak reánk; mérgeskedése duzzogása szintén egészen érthetők. Az utóbbiak, Révai, Ányos, Dayka s még egy-kettő, egészen mellékesen vagy elnyomottan fejezik ki a szerelmet — kezdik ugyan a szerelmi dalokat hangoztatni, de nem erős szenvedélytől gerjesztetnek, vagy egyoldalú, csupán búsongók, nem élvezők, — szerelem költőinek épen nem nevezhetők, úgy mint Amadé vagy azok, kiken a szerelem dallását főképp kell kezdenünk: Csokonai és Kisfaludy Sándor.

Csokonait kezdetben, latin költők után, olasz olvasmányok és utánzások foglalkoztatták. Tanult, követett más nemzetbelieket, fordította Kleistot és Blumauert, utánozta Bürgert; de szerelmi dalait egy részt olaszokból vette, más részöket azok hatása alatt szerlette. Ösztönözte, tanította az élet is, de idomította a tanulmány is. Arra, a mi költeményei között tisztátlanabb vagy gyarlóbb, az élet adott ösztönt, ahhoz, a mi nemesebb, a tanulmány, eszmélés. — Szülővárosa nem volt oly sanyarú puritán az élet és erkölcsök dolgában, mint gondolnók. A nemes város valamint a francziás-német műveltség avatottjait s terjesztőit, osztrák főtiszteket, ország főurait

s ilyeket tárt karokkal fogadta, úgy az újabb művelődést, az emancipált erkölcsöket is eltanúlták s bevették az előbbkelők, sőt bizony néha az egyház és iskola emberei is, — kiknek kalandjairól sokat tudott az akkori, s beszélt az utóbbi világ is. Ha maga a nép tiszta és komoly maradt is, az előkelők közt a modern szerelmezés nagyon honos volt. A helyzetnek és időnek szüleménye volt Csokonai első melodramai kísérlete Szilágyi tanár ellen, mely annak egy titkos és piszkos viszonyára czélzott, melyről Toldy Csokonai jeles életírásában, talán nem-tudás miatt vagy kíméletes elleplezés végett mélyen hallgat (*Csokonai élete* XXIV. XXVI.). Ez okozta, hogy fensőbb tanfolyamba átlépése előtt már nagy bölesen (!) „utere Venere sed parce“-féle élet-elveket penget egy iskolai dolgozatában. Ily hatás nyomai látszanak nagyon ismeretes dolgozataiban.

De szerelmi énekeinek más és örök életet érdemlő része egyfelől olasz, másrészt német hatás alatt szülemlett meg. Mi része van bennök a német költésnek, nem ide tartozik. Ha igaz, mit ő maga mond, hogy Kazinczy s Földi tették költővé, akkor a német költők hatása igen nagy volt rá, tudjuk, hogy Kölcey Bürger szellemét, irányát akarta benne föltalálni; elég nyomát is találni, hogy Bürgert és Kleistot s más német költők munkáit tanulta, használta. De az olaszok nyomai is világosak.

Maga az, hogy Hunyadi, gr. Károlyi s mások tiszteletére énekes ünnepléseket rendez, némileg olasz hatás, ha nem egyenesen is. Talán más iskolák gyakorlata után tette, vagy a nagyváradi püspöki udvarról s más ily udvari s pásztori játékokról vette a példát. Elég az, hogy ebben van egy kis része az olaszok utánzásának; a dramatizált verselés, énekes versenygés, életben és irodalomban eléggé divatos volt leginkább az olaszok után, itt is, másutt is. Csokonainak is különös hajlama volt ehhez. Komoly és tréfás ilyen előadásokat rendezett. Az említetteken kívül Csurgón is színielőadásokat tartott, mint a „nagy erdőn“ a tanár gúnyolására. Ily formában írta az országgyűlés alkalmával közzé tett *Serkentést a nemes magyarokhoz — Az 1741-diki diétát —* melyekben a fölosztás és sorok is néha Metastasióra emlékeztetnek. Ez költői működése első korába esik. Majd több társaival együtt és versenyezve tanulják az újabb nemzetek költői irodalmát. Neki

az olasz jut. Ez okból megszerzi s pedig nagy bajjal Velen-
czéből az olasz szótárt s mint műveiből kihozhatjuk, az olasz
költők műveit vagy legalább azok gyűjteményét. A költők
közül nem volt nehéz megtalálni Metastasiót, a XVIII. szá-
zad kedveltjét, nem volt nehéz megtanulni és fordítani sem.
Csakugyan föl is találjuk nála fordítva *Angelicát*, *Galateát*, a
Pásztor királyt, lyrai vagy ilyforma költeményeiből néme-
lyeket.

Dramai tanulmánya s az olasz drámák fordítása nem tett
komoly hatást reá. A drámai költésről aligha volt alapos ismerete,
hozzá nem volt valódi hivatása, bár utóbb vigjátékot
kísérlett s némi szerencsével, azaz nagyon egyoldalú comicum
alkalmazásával, tudott írni. A németek között följutott s álta-
lok itt is fejlődésnek indúlt nemesebb drámai irányzatok nem
vonták magokra figyelmét. Ilyes valaminek sem műveiben,
sem értekezéseiben, én legalább, nem látok nyomát. Míg ha a
melodrama valódi értékét megismeri, avagy csak Metasta-
siót is komolyabban tanulgatja, ez által is arra fogott volna
ösztönöztetni, hogy e szerző jobb drámai darabjait, *Themisto-
clest*, *Horáczot* vagy *Artaxerxest* fordítsa, mint az iskolai
dráma-szerzők tették. Fordította Tasso *Amintáját* is, mindvé-
gig prózában, hihetően mert nem érezte az eredetinek vers-
formáját, vershangzását s nem ösztönözte semmi, hogy nem
lapos és közönséges prózában mondaná el azt, a mi tartalmá-
nál fogva nem lehet próza, azt a minek némely részét Zrí-
nyi versben mondotta el. Így tett Metastasio darabjaival is,
de már ezekben a dalocskákat verseli. Általán mondhatni,
hogy a fordított prózában annyi csínt, választékosságot nem
találunk, mennyit méltó joggal keresnénk, sem a versekben
azt a tüzet, lyrai erőt, melyet Csokonai utóbbi dolgozataiban.
Az eredetiben oly remek versecskék itt érthetően, csinosan,
de sokszor köz nyelven olyforma hangzattal adatnak, mint
kortársánál, Döménél. Sőt itt azt találjuk Csokonainál, mit
más művében ritkán, hogy rímei neha gyöngék, a bő szavú
költőnél a kifejezések gyakran ízetlenek, bágyadtak. Olykor
előfordúlnak az újabb szabású szók (tűz = szenvedély, enyh,
nyugalom, hűs, hőszinű) — s a czélszerűen fölvelt régibbek:
(ív, felség, hívség, keserv, ellent tart); de sokkal kevésbé, mint
utóbbi munkáiban. Mind e hiány azért van, mert e fordítások
Csokonai ifjúkori kísérletei közé tartoznak. Toldy általános-

ságban 1796 előtti időre teszi; csakugyan úgy tetszik, az időből valók, melyekben még inkább mások, mint Kazinczyék hatása alatt állott Csokonai, — abból, melyben még az alkalmi költésnek élt, vagy talán abból, melyben diétai és más ily köz alkalmak megéneklője akart lenni, vagy valamely előkelő vagy éppen a haza hivatalos költője állásáról álmodozott. — Valami különös vegyülete volt egynémely efféle alkalmi költőnkben a vándordalosnak és udvari hízolgőnek vagy bohócznak vagy házitanítónak; ilyennek szerepébe vág néha, mert kénytelen vágni Csokonai, — s ezt lehetetlen sajnálattal nem látni. E szereptől, ebben való elaljasodástól lett megszabadulását, költői geniusa főlebb irányzódását, úgy hiszem Kazinczy és társai hatásának köszönhetette. Mindvégig írta alkalmi verseit; de pályája utólján ez mellékes dolga lett; elméje hősköltemény tervezésével foglalkozott, s munkáját nemesb költői fajokra fordította.

A pásztori s egyéb ily drámákat megvetette a kor s pedig azért, mert egyrészt magának is felsőbb komolyabb hivatását érezte, mint az előbbi, — nem elégtűlt meg azon drámák lágyító s émelygős élveivel, más részt a korhoz képest a drámának is felsőbb rendeltetését sejtette, — s hogy az van, megtanulták a francziáktól és magoktól az olaszoktól. Mert az utóbbiak közt tűnt föl magasabbra törekvő drámáival Alfieri. Az olasz dráma ereje nem fejtődzhett ki a melodrámban, mely mint előbb is mondtam, nagy jellemekkel s eseményekkel nem foglalkozott, egy nemzetet inkább erőltetett mint edzett s lelkesített volna, melyben a dal és zene uralkodott a beszéd, a hangzat a tartalom, az érzelősség a lelki erő és ész fölött. A XVIII. század végének dicsősége az olaszoknál is, hegy a valódi dráma jogaiba visszalépett — ha nem örökre is. A franczia forradalom, a nemzeti törekvések s talán a német dramaturgok hatása voltak a tényezők. Így történt nálunk is, hogy 1790-ben, mikor a hazai színészet érdekében mozogni kezdtünk, nem az olaszok és bécsi udvar drámai gyarlóságai, hanem az újabb és nemesebb irány felé törekedtünk. Kazinczy nem valamely vonzó, de lelketlen daljátékkal, hanem Hamlettel lép elő; utána ily szellemben indultak a Kisfaludiak és társaik. A *Játékos Gyűjtemények* leginkább fordított darabokat adnak, még az előbbi gyarlóbb

nemből is; de többnyire németek után jobbakat igyekeznek közzé tenni.

Csokonai is hamar elfordult az olasz melodramáktól, melyekkel úgy sem ment semmire, s melyekre bizony nem is sok erejét fordította. Ezeken kívül ha még találunk olasz költőkből vett darabokat művei sorában, ezek kisebb lyrai művek, legtöbbször összehangzók az ő lyrájának természetével és kellő gondnal, csínnal dolgozottak. Így Metastasio *Cyclopsa* (Csokonai összes Munk. 763. l.) azért érdemel megemlítést, mivel itt költőnk az olasz sorok nyomán nem prózában fordít, hanem amazoknak megfelelő, s elbeszélésre alkalmas versnemet kísért meg kellő sikerrel; olyképen, hogy ő hatos jambusi sorokban szól, olykori rövidítésével sőt hosszabbításával is a soroknak, néha a mérték megrontásával is. Nem alkalmaz pedig mértéket a mű szorosan lyrai részében, egészen az olasz költőt követve.

A Lemene után fordított *Rózsa* (u. o. 53. l.) az eredeti vers nemében s elég híven van adva, csinos sorokban; de trocheusa épen nem oly hibátlan mint Csokonainál másutt. Néhol az eredeti szép kifejezései elesnek. Így a hatodik versben a „più dell' alba è bello il sole“ szép tartalmú sor s az utóbbi sorba foglalt gondolathoz szükségkép tartozó kép elesett. Roberti vagy Baldi meséinek s Metastasio canzonettái közül egy párnak fordítása, valamint nagy erőbe nem kerültek, úgy nem is oly dolgozatok, melyeknek nagyobb becse, vagy a magyar költő fejlődésére jelentős befolyása volt volna. Csak azt kell megjegyeznem, hogy Rolli canzonettája, a nagyon ismert hármas sorokban írva és híven követve áll Csokonainál, — s e sorokat jól írta, mert a régibb magyar költők s számos egyházi ének után is jól ismerhette. De változtatva adja a *Szabadulást*, (739) melynek az eredetiben ölelkező rímeit, a kissé kerekdedebb mondat-alkotásnak megfelelőbb alkatot változtató rímekkel cseréli föl, a nélkül, hogy az egész egyéb volna, mint tartalomra nézve hű, de szellemre, tűzre, hangulatra nézve közel sem járó fordítása az eredetinek, — mely különben igen közönséges conceptióval tárgyalt szerelmi duzzogást vagy daczos elszakadni akarást fejez ki.

Nem mondhatni hogy jól megértve s némi ügyességgel is nem fordítaná Chiabrera, Maffei, mások verseit, vagy Ariostóból azt a nagyon kicsiny értékű elegiafélét. Csak azt jegy-

zem meg és pedig csodálkozással, hogy akár Metastasiónak, akár Ariostónak, Tassónak és a többinek, miért csupán szerelmi, legfőlebb még vigalmi (Maffei) tárgyai vagy épen meseféle műveik ötlenek szemébe s miért csupán ilyeket utánzott, nem pedig az elbeszélőket vagy epikaiakat; ő a ki Lillát is énekelte ugyan (megjegyzem, hogy e név is föltalálható olasz költőknél), de Árpád költője akart lenni, s diétai és némely más alkalmi versében epikus irányra törekvést mutatott? Hogy lehet az olasz irodalmat tanulgatva, nem mondom Dantét, de még Tasso *Jeruzsalemét* is — mely magyar fordításban nem-sokára megjelent (1805) — kikerülni vagy mellőzni; holott ez olyan regényes, szerelmes, leírásaiban oly áradozó volt, milyet Csokonai szeretett. De úgy látszik a mi költőnk sem az elbeszélő sem a drámai irodalommal nem volt eléggé ismeretes; általában az olaszok irodalma egész kincséről alig bírt ismerettel. Lehetetlen arra nem gondolnunk, mit Kölcsény, ismeretes bírálatában (*Tud. Gyűjt.* 1877.) mond, hogy Cs. e kisebb darabokat Eschenburg *Beispiel-Sammlungjából* vette, tehát németből fordította. Ebből a föntebbiek után biztosan következtetjük, hogy rá az olasz múzsa igen muló hatást tett; legjobb művei nem ennek befolyása alatt szülemlettek. De legyen szabad kérdésbe tennem: vajon nem másformák lettek volna-e művei, értem a lyraiakat, nem egyszerűbbek vagy kevésbbé elvontak-e, ha az olasz lyra hatása alatt marad? Így olasz fordításai, vagy utánzásai közül egy sincs nagyobb értékű, akár tárgyát akár kidolgozását nézzük; egy sincs oly hévvel vagy ihlettséggel magyarítva, hogy nemzeti vagy köz becsüvé válhassék. Egy sem lett dallá, egy sem került a nép ajkára, sőt ama műveltebb közép osztályára is alig, mely pedig akkor német dallamokkal, németből vett dalokkal, énekekkel mulatott. Míg az *Eroe* s más németből vett műve, elvont s kevésbé élénk voltak mellett is köz elterjedést nyertek; addig a dallamosabb természetű olaszok közül egy sem lett ily kapóssá. Az ő korának s még a jóval utóbbinak is elvont természetű, sovárgó, nehézkes menetű dalok tetszenek. Ilyenek voltak a nemzeti, ilyek a szerelmi énekek. Ilyek tartalmának, menetelének feleltek meg a *Tihanyi Echo* a *Reménységhez*, a *Zokoghat még egy betücskét*, a *Szép hajnal emeld fel s Ott hol a patakokska* stb. Ez utóbbira nézve nem árt megemlítnem, hogy második szakasza, mely így kezdődik: „Hal-

dokló pásztor állj meg, tartóztasd lehelletedet“ világosan Tasso *Tirsi morir volea* című költeményének nyomain születt meg. E darabnak tartalmára nézve hű, de egészen más öltözetbe öltöztetett kidolgozása (377. l.): „Amott hol a nyájas patak“ stb. Dallama tudtomra az előbbinek volt. A *Feredés a Magszabadított Jeruzsálem* tizenötödik énekének ama kedves helyével vethető össze, melyet mint a mű legszebb részei egyikét szoktak fölmutatni. Csakhogy igen kedvezőtlen tanúlságot vonhatni a két mű egybevetéséből, azt hogy Cs. műve sokkal testiebb, ledérebb Tasso említett helyéhez képest; — hogy a magyar költő sokkal ingerlőbbé, érzékibbé teszi azt a mi az olasznál is eléggé érzékies; de nem oly közvetlen, nem oly közelből vizsgáló nem a szemlélő kívánságához, a szemlélt szépnek minden tagjaihoz oly részletesen viszonyítva.. Csokonai valóban több gondot fordított, vagy erősebben tapadt ilyenmű dolgok tárgyalására, mint méltó volt. Szívesebben foglalkozott a *Béka-egérharc*czal, *Dorottyával* s tanulmányai közül a Pope *Elragadt hajfűrté*vel Tassoni *Elorzott vederjével*, Loredano *Tréfás Iliászával* stb. mint bármely nemesebbel.

Az idő okozta hogy Csokonai lyrája, hatalmas költői tehetsége mellett nem lett élénkebb, önállóbb, sajátosabb, — az ő dalai sem lettek eléggé elevenek, sorai könnyebben lebegők, indulat-kifejezése szabadabb, közvetlenebb, kevésbbé elvont, — s pedig sem az olaszok hatására, kiket kisebb mértékben ismert, sem a népdalokéra, melyeket ismert, de nem akart példányúl venni, — s mi több egyikét népies darabjában jól utánzott, egyebütt pedig mellőzött. Így voltak kisebb nagyobb mértékben mások, így maga Kazinczy is. Őt is az elvontabb mesterkétebb de tagadhatlanúl magasztos irányú poesishez vonta a német tanulmány; a népiestől, az olasztól és más déliektől pedig elidegenítette.

Kazinczy ismerte, tanulta az olasz művészetet. Tudjuk, hogy a miben e nemzet kitűnt, s bizonynyal legjelesb volt, a képirás és faragás mennyire vonzotta őtet. Leveleiből emlékezünk reá, mennyit foglalkozott Bécsben jártakor a festmények, szobrok gyűjteményeivel, hogy emlegeti ezek szerzőit s a műveket leveleiben s *Pályája emlékezetében* valamint epigrammaiban, — hogy tanulta meg a művészektol a „szép“ imádását, hogyan teszi a *szépet* ellenébe a természetnek az

idealismust a naturalismusnak, tehát az eszmét a valónak, a szokás által megállapodottnak szabályosnak, — mily magas mondhatni kizárólag teremtető, alkotó, szabályzó hatalmat tulajdonít a művész-író eszméjének ösztönének az eszmétlen vulgus s a tudós barbárság ellenében is. Ő fogta föl a mieink közt elsőben azt a nagy köteleltséget, mely szerint a szépet minden jelentkezésében, tehát nem csupán a költésben, hanem a plastikában is keresni és tanulni kell a költőnek és művelt élvezőnek. Csak ez okozhat teljes aesthetikai kiformalódást, — csak ez hozhatja létre a régi irodalmak valódi megértését és megismerését. Oly igazság, melyből már ma paedagogiai elvet vontak el. Az antik költés, például a görögöké, csak a görög élet művészi oldalának, vagy is a műrecek és művészies célú intézetek tanulmányával kapcsolatban ismerhető meg alaposan. Innen az iskolai és iskolán kívüli használatra való művek a görögök életéről; innen a széptannak különös gondja a görög művészet tárgyalására, a színügy tanulmányára a drámai, a zenének a lyrai, a szobrászatnak az epósi költés ismerete kiegészítéseül.

Kazinczy volt nálunk ez irány első követője s egy időre meghonosítója. Előtte Bécsben élt költőink, Bessenyei Barcsai s mások, ha írnak is Bécs dolgairól, többször általános-ságban, néha tárgyiasabban (Bessenyei: *Delfén*, *Eszterházi mulatságok*) alig érintik azt a mi őket nem is érdekelté, a mi az ő „pozsgás múzsájokat“ nem finomította: a főváros műkinseit. Ellenben Kazinczy ezekben találta és az ilyenben költése egyik ösztönét, sőt kútfejét. Ebben különbözik az ő költése s classicismusa a megelőzőkétől. Míg Baróti Szabó s társai egészen Virágig classikai formákat, a régi népek szelleme nélkül alkalmaznak: Kazinczy ama formákba valódi classikai szépséget, régies eszméket igyekszik foglalni. Mondám hogy az ő hatása lehetett, hogy Csokonai is a németek mellé állott, — bár soha közülök az ókori humanismus örököseit és azok művészeti irányát, megismerni, megszerezni nem tudta s inkább a másodrendű Kleisttal vagy a kitűnő de más irányú Bürgerrel foglalkozott. Egy részt Berzsenyi és Kazinczy hatására kezdette a formákat melyeket magától is hajlandó volt alkalmazni, a régiek szellemével tölteni meg s a mi még világosabban bizonyít, a görög poesist elméletileg is tanulni és fejtegetni.

Azonban Kazinczy nem volt az ó-classikai költés és művészet kizárólagos híve; valamint a németek sem, kiket ő tanult és követett. Érdekelték őt az újabb és legkülönbözőbb nemek és formák is; mint a német romantikusokat s magát Göthét is; kivált az eszmék, akárhonnan jönnek: a keleti poesisból vagy a ködös homályos éjszakáról, az ó szövetségből vagy a görög-római világból, XIV. Lajos honából vagy — néha legalább — a népeletből. Költésének nem annyira saját érzések vagy fölfogás és eszmélkedés voltak kútfeje, mint inkább tanulmány. Inkább a másoktól eltanult eszmék, a mások után kelt érzések ösztönzik költésre, mint a maga keblében magoktól fakadó mozgalmak. Inkább tanult mint született költő; vagy született de mégsem eredeti s nem önálló költő. Innen a nemek és formák körüli kísérletei; innen az, hogy mint classikai formájú ódákat úgy sonetteket is írogat — s ebben nagy örömet találja. Az olasz nyelv széphangzatát is kiemeli egyhelyt az *Orfeusban* s egyikét sorát idézi e czélra a *Megszabadított Jeruzsálem* XVI. énekének, — sőt ugyan e folyóiratban egy-két kisebb s valóban kicsiny értékű olasz művecske fordítását is közli. (*Orpheus* I. 48. 269. 396. ll.) Az elsőhöz: *Sóhajtság* Metastasióból, rövid jegyzést csatol, melyben a magyar nyelv érdekében valamit elmondván, fordításbeli szabadságát igyekszik igazolni. De általában akár folyóiratokbeli közleményeit, akár leveleit tekintjük, nem igen láthatni, hogy déli Európa költésével különösebben foglalkozva s benne valami rá nézve kiválón fontos és tanulságost lelt volna, s aligha nem alaptalan beszéd az, melyet *Élet és Literatura* II. 135. l. találunk: „Kazinczy Petrarcának olvasása által elhevülvén“ hozta be a sonetteket; volt sonetto más, például német nyelven is elég. — Többet nyom az, mit életírásában olvasunk, hogy Metastasio három drámai művét (*Temistocle*, *Tito*, *Ariadne libera*) lefordította, — bár soha ki nem adta. Ennek az olasz költés és irodalom hanyatlásában is lehetett oka. Dalköltésök magasb eszmék vagy emberies szabadság ösztönei s nemzeti önérzetes küzdés kifejezése nélküli volt; drámájok csak a XVIII. század végén Alfieri által kiemelve a melodráma sekélyéből, — s mind ennek oka a nemzeti élet hiánya, a németek és francziák általi nyomatás és fölhasználtság miatti szellemi súlyedség; e miatt nem lehetett, hogy az olasz irodalom nemesebb, önállóbb lelkekre,

a nagy erővel hatni kezdett német ellenében vonzással legyen. Az új Róma és Olaszország meghatotta Göthét és társait is; de inkább antik mű- emlékei, újkori művészete, cultusa mint újkori irodalma által; költői újabb termékei Olaszhonnan nem igen voltak olyanok, melyek a nagy németek és a mellettük nagy befolyású francziák mellett, akár eszme gazdagság akár élénkség által magokra erősen vonták volna a tanulmányozó figyelmét. A régibb olasz irodalom nagy hőseit pedig magok az olaszok is kezdték feledni vagy nem érteni. Sok esztendő folyt le még a jelen századból is, és sokban kellett megváltozni a helyzetnek, míg Dantében az olasz egység és szellemi szabadság nagy hőset találtak föl, — s míg Bocacciót vagy Machiavellit úgy méltányolták a mint kellett és hasznos volt. — Érdekes jelenség, hogy Byron, ki oly igen szerette Italiát s annyit énekel róla, újabb költészetében alig talált fordítani vagy utánozni méltót; csak az igen régi Dante és Pulci töredékeit fordítja, — és érdekes viszont, hogy az újra éledt Italiának oly sok új költőjét élvezik, tanulmányozzák németek, angolok: Pellico Sylviót, Giustit, Pratit, Niccolinit stb.

V.

Nem valódi tanulmányozás az, ha valamely jeles művet csak könnyeden és egyszerűen lefordítanak, — kivált ha a fordítás az eredetihez alakra és tartalomra nézve kevésbé méltó. Ilyformán van a dolog Tasso *Jeruzsálemének* Tanárkytól való fordítására nézve. E fordító úgy adja közönségének Tasso remek művét, mint olvasmányt vagy talán épen mint keresztényies regényes elbeszélést — egy előkelő papnak ajánlotta — nem mint költeményt, mint az újabb idők egyik legkedvesebb, nemében első, nyelvére nézve ma is csaknem utólérhetetlenül szép eposzt. Ma már visszatetsző, hogy így is lehet fordítani, ha csak nem a köznép vagy iskolai ifjúság számára; mint fordítják is, érthetőség kedvéért, például Homért. Nehéz fölfogni, hogy az eredetinek hangzata, színe, alakja hogy nem csábítja a fordítót utánzásra, hogy nem gerjeszti s ragadja el annyira hogy lelkében „harmonia keljen“ — hogy nem emeli a lángérmények izgató hatása a dal szárnyára, — hogy nem fáj a fordítónak munkájában elveszni látni a mű

virágait, a stíl minden ékességét. De a fordítónak a szó legmérsékeltebb értelmében sincs költői hajlandósága, teljesen érzéketlen minden egyéb mint a regényes helyzetek, leírások és fontos beszédek iránt. Így fordították ez időszakban Miltont is, melynek rímetlen jambusait valamint Young szép sorait is nem volt volna oly nehéz követni vagy legalább megkísérteni, mint Tasso sok rímű versszakaszait. De a próza hangzatos-sága, vagy megfelelő szakaszokra vagdalása, s ekképen arányos léptekkel járása, pótolja Péczelynél, a mit a verseselés hiánya okoz. S ez a tulajdon, ha meg van is Faludinál, mikor folyóbeszédet fordít, nincs meg Tanárkinál, mikor Tasso gyönyörű stanzáit fordítja. Faludi sokkal jobban írta volna prózáját; az ő prózájától a XVIII. század végén sőt a jelen első tizedeiben írt próza is igen messze áll. De mit mondjunk Tanárki ellen, ha Csokonai a tehetséges költő is így fordította Metastasio sorait?

Csak a legújabb időkben találkozott egy másik fordítója Tasso *Jeruzsálemének* Bálinth Gyulában (1867). Kísérlet vagy tanulmány lehet, mint Csokonainál, Kazinczynál s többnél; bár itt nem olyastól jön a dolgozat, kit egyéb művei hívatott költőnek tanúsítottak volna, vagy a ki elébbi dolgozatok fokain lépve e magas vállalatához, mintegy bevezetve lett volna. Előszava jóakarató, honszerető férfinak, buzgó műkedvelőnek tanúsítja. — Elsőben is a mű alakja meglepő. Az nem lényeges, hogy Homért vagy más ily költőt hatosokban vagy alexandrinekben vagy épen jambusokban fordít valaki; csak lyrai természetű kisebb strophákban vagy igen rövid sorokba ne. Az a folytonosság vagy folyamatosság, mely az elbeszélő nagyobb költemények, kivált ez eposz tulajdona, nem fér össze a lyra könnyűded, gyakori és aprózott lépteivel s fordulataival, a szenvedélyeknek lyrai költésben kifejezendő viharzásához való verssorokkal. Az eposz menetele egy irányú tartozik lenni és méltóságos; mi egyformaságot kíván. E részben a mi fordítónk sem hibázott; mert hexameterekben adja Tassót, — bár az strophákban írt, s talán volt is oka így írnia. Talán az olasz epikai költésnek, sem többek közt Danténál található hármassait nem tartotta alkalmasoknak, sem a hexametereknek megfelelő hosszabbacska sorokat, melyek például tragikusaiuknál utóbb, vagy másféle költőiknél előbbi időkben előfordultak. De az ily terjedt strophákban ritkábban

első fordulatok nem is igen ellenkeznek az eposz, kivált az indulatosabb, érzelmesebb, lyraibb romantikus eposz természetével, melybe oly sok beszéd és általában pathetikus elem vegyül. De a mi a magyar fordítónk hexameterait rimeli és pedig párjával. Jó hogy nem középen, mint a barátok középkori ízlésétől eltanúlva Gyöngyösi János tette; de rossz, hogy így is tette, így a hogy tudtomra csak Szívós *Csökömei sárkánya* van írva. Mit a fordító előszavában erre nézve fölhoz, érdekes, de ki nem menti; mert az antik és közép- s újkori formának, a hexameter szokástól megszentelt alakjának rimes alakkal való vegyítését semmi sem menti ki jobb ízlésű élvezők előtt. — De hát a tartalmat, a színt, az eredetinek virágait, hogy találjuk itt előtükrözve? Legyen szabad a két fordítást, a prózait és régibbet és az újabb versit röviden összehasonlítva jellemezni.

Tanárki prózában fordít, elég tartalmas és jó magyar nyelven, az ő korában már nagy részben megszépült s új szók vagy fölélesztettek által változatosabb stíl tekintetbe vétele nélkül. Nem lett volna jó Barczafalvitól sőt Kazinczytól sem mohón mindent átvenni; de „egy hassal szülte“ — „fundamentom“ — „lárma“ stb. helyébe csakugyan lehet vala már akkor is vagy az iker, alap, zaj szókat tenni, vagy még helyesebben, minden kétes jóságú újítást kerülve, valahogy más szólásokat alkalmazni. Úgy szól ő mint előtte egy száz évvel Haller szólott volna, sőt a csínra törekvés azon jelei nélkül, melyeket már Mikesnél Gyöngyösinél találhatni, vagy úgy szól mint korában a történetírók. Az eredetinek strophá-alkotását, sorainak megfelelően arányos csoportosulását tekintetbe nem vette, annál kevésbbé utánozta, kevésbé mint az, ki e műből 1796 körül fordított: Kisfaludy Sándor. Ily prózából kirí a természetével ellenkező szenvedélyesség, mely Tasso művében sok helyt előtör. Az egésznek hangzata, formája elenyészik. Nem úgy mint Ossián fordításában Bacsányinál vagy Kazinczynál, — kik legalább igyekeztek a próza mondatainak az eredetihez szabogatása által utólni az idegennek költői mondatai terjedtségét, hangzata arányát és ritmusát. Igaz hogy ezt inkább is tehették Ossián mint Tasso fordítói; ott általában rövid, itt sokszor igen terjedt mondat-sorozatokat kellvén visszaadni. A fordító, ki talán tudományos pályán tanulta meg Tasso nyelvét, nem fejezhetett ki dolgozatában egyebet,

mint a mit maga az eredetiben talált: a tartalmat, nyersen, finomítatlanul. Nem találta benne s nem érezte a képek színe játékát, a hasonlatok vonzó részleteit, a szólások báját. Nem volt művész, nem bírt az ihlettség vagy hivatás éles látásával vagy görcsövével, mely varázs-szépet talál ott is, hol az avatatlanul s felületesen vizsgáló csak durva vonásokat szemlél (a hópehely vagy pille szárnya szép idomait). Ez az éleslátás a mint kisejteni úgy alkalmazni is tudja, a műbe lehelleni, eme bájakat; ki ily cselekvő és szenvedé műérzéssel nem bír, ily remekhez alkalmas fordító nem lehet.

Bálinth Gyula versekben fordít. Szerencsére a rímelt hatosok oly kevésbé összezsengő rímekkel járnak, hogy igen sok versszakaszban vagy verspárban épen nem háborítja hallásunkat az, a mitől irtódzunk: a hexameterek ríme. Nagy kár s világos ok nélküli erővesztegetés volt e barbárságot teljesen nem mellőzni, mely csupán neki okozott terheltetést, műve becséből levon, az olvasónak pedig élvezetet nem ad. Különben e fordítás általában érthető, kevésbé mesterkéltné, az eredeti képeiből keveset mellőz, és e miatt értéktelennek épen nem mondható. De a verselésnek általa választott formája okoz még egy más bajt is. Az eredetinek tizenegy szótagos sorait ő egy-egy hatosban adja vissza, mely neme e soroknak 16—17 szótagra is kinyúlhatik. E terjedt forma részint alkalmat ad, részint szükségessé teszi, hogy az eredetinek mondatait kibővitse, néha ott is két mondatot alakítson, hol könnyeden lehetett volna az eredetinek egy mondatát egy mondatba foglalni. Így a tartalmas olasz sorok sok helyt áradó bőséggel, terjengő nyelvezettel vannak fordítva. Azt pedig nem merném állítani, szerző világos nyilatkozata ellen, hogy nem olasz hanem más nyelvből dolgozott, mint Metastasionak akárhány fordítója, mint Kölcsey szerint Csokonai, mint Shakespeare *Hamletét* Kazinczy is többet többen. De ez, ha tudhatnók is, nem tesz különbséget ítéletünkre nézve.

Azt szokták egy időben mondani s talán ma is mondják, hogy a magyar nyelvezet nem oly alkalmas a rövides beszédre, a magyar szó-alakok nem oly kicsinyek, tehát nyelvünk a költői művek hű fordítására nem oly alkalmas, mint óhajtanók. Ez a fölvétel gyötrötte újítóinkat, kik legtöbbször az ókori nyelvek vagy új-német, vagy a társalkodási franczia nyelvet tartották szemök előtt; s a képzők levagdalásának, a szók

nyesegetésének, régi rövidék divatba hozásának (Révai), új egytagúak alkotásának, e nézet volt egyik okozója. De a szók hosszúsága elleni panasznak, leginkább az egytagúságra jutott, megpusztult szótörzsekkel gazdag új-német nyelvhez hasonlítva van helye, sokkal inkább mint a román nyelvek, kivált pedig az olasz irányában. Ezek, kivált az utóbbinak szavai, elég hosszúak; az analyticus nyelvsajátságok pedig — ragok és képzők helyett külön szókkal élés, a személynév-mások állandó kitevése stb. — a mi hosszabb szavainknak adnak elsőséget mondatalkotásban. Így van jelen esetben; bár tekintse meg olvasónk Tasso művét akárhol is. Az eredetinek sorai rendesen adhatók ugyan oly terjedtségben, ugyanannyi szóval, vagy szótaggal. Másképp van, ha németet vagy angolt fordítunk; kivált ha a dráma vagy lyra tömöttebb nyelvét, szóbőséget, szaggatott beszédét, kihagyásait vesszük tekintetbe. Ezek az újabb nyelvekben sok határozatlanságnak, nehezességnek okozói s ha mi világosan, határozottan akarjuk őket beszéltetni — mire szabatos, erősen határozott alakjaink ösztönöznek — bővebben kell szólnunk, több szóval élnünk. De az olaszra nézve nem így van a dolog, főképp azért, mivel annak szavai nem oly lekopottak, nem oly rövidék, — bár a költőknél s a közbeszédben a rövidítések ott is gyakoriak.

Meggyőződésemet igazolja Arany János fordítási kísérlete, épen Tassóból, — mely mű, fájdalom! csak is kísérlet és kicsiny töredék maradt, — talán nem is egyébnek tekinthető, mint Tasso és Zrínyi tanulmánya közben elesett forgácsnak. Nem foglal többet magában mint az első ének 1—32 stropháit. De e kevésből is átláthatjuk, hogy magyarban is ép oly kevés szótaggal adhatni vissza a tartalmat, mint eredetiben. Nem foglalom a helyet részletek kiírásával; csak egyszerűen mondom ki, hogy midőn az első versszakasz Tassonak egy jelentékeny kifejezését sem mellőzi, olykor — kivált az elisiót tekintve — rövidebb sorokban adja, főképp a strophák végén, mint Tasso olaszúl. És ez így van bármelyik versszakaszban is; ha nem épen tíz szótagú, de az eredetinel rövidebb és soha sem hosszabb sorokban szól Arany Tassója.

De az előbbieket fordítására térve vissza, még említést érdemel, hogy midőn Bálint nem hagy el fontos dolgot vagy szólást s nem ad hozzá a tartalommal nem egyezőt vagy tőle

idegent, akkor Tanárki sok helyen fontos mondatokat hagy el, a hasonlítások részleteit mellőzi, a képeket rövidre vonja, — úgy látszik csak kevés gonddal s még kevesebb műgonddal írott művében. Így csak taláломra hozom föl például a IX. énekből a 16. szakaszban: „la terra in vece del notturno gelo — bagnon ruggiade tepide é sangvigne“ sorokat Tanárki így fordítja: a földet vérszínű harmat lepte el. Ugyanott a 23. versszakaszból: „é piu diréi; ma il vero di falso ha faccia“ érdekes mondat nyom nélkül kimaradt. A másik fordító bővítéseinek, a miatti erőtlenségének példái minden lapon, minden versszakaszban találhatók. Egyik sem felelt meg a költői remek fordítása föladatának; nem vonták a köz figyelmet, de még az irodalmi emberekét sem a remek mű tanulmányára s nem gazdagították valódi kincsesel az irodalmat. A régibb nem, mivel középszerű, régies, műgond nélküli prózában szól; az újabb sem, mivel kevésbé megfelelő alakban valódi műérzék és költői hivatás nélkül van dolgozva.

Röviden kell csak megemlítnem, hogy Tasso *Jeruzsálemé-*nek egy részét ifjúkori tanulmányúl Kisfaludy Sándor is fordította, jóval előbb mint Tanárki, már 1793-ban. A dolgozat *Rinaldo* és *Armida* cím alatt a XIV. ének egy részét s a XV. XVI. egész énekeket foglalja magába, melyeket költőnk első, második stb. éneknek nevez, talán mivel Armida történetét különösen kedvelvén, külön kívánta tanulni s talán kiadni is. Annyi igaz, hogy az egész mint regényes szerelem meséje különösen érdekellhetette a mi szerelmi költőnket, hogy kivált az utól említett rész varázs-szépségű részleteket foglal magában Armida kertjéről, melybe vegyülnek eszmék és kifejezések Ovidiusból, a kert leírása pedig egy részben Alkinoos kertjét az *Odysee* X. könyvéből juttatja eszünkbe; de a kidolgozás érdeme Tassoé s az ilyekkel gazdag olasz irodalomban is a legszebbek közé számítható. A magyar fordítás prózáját, a kezdő írótól, méltán dicséri Toldy. Ha lehetetlen is az eredeti szép kifejezéseinek mindig szépet tenni ellenébe; ha nem kerülheti is el hosszas igealakjaink némi darabosságát, ha versformája nem lévén nem szállhat is a lyra vagy epika szárnyain, tehát kissé nehézkesen halad és a ráfűzésben rövidség tartalmasság tekintetében gyakran hátra marad is: egyszerűen jó nyelve, tartózkodó színezése, mérsekelt újítása s mindenütt helyes jó nyelve, jó ízlésre

mutattak. A versszakaszok külön szakgatása némileg ritmusra törekvést mutat s mintegy azt sejteti, hogy a költő maga is hiánynak érezte, hogy nem vesben fordíthatott. — E mű csak későn, néhány évvel ezelőtt, a költő kiadatlan művei közt jelent meg, — s így elkésettnek tekinthető.

De úgy látszik elkésett volna már ma bármily jó és egyszerű fordítása is Tassonak. A regényes eposz legnagyobb művésze sőt az ily epikai nem megalapítója, örök szépségű, páratlanul vonzó leíró s elbeszélő részletei daczára is, elavúlt dologgá lett. Egy idő óta nem bírja erőnk idegzetünk e hosszabb s emelketett hangulatú elbeszélő költeményeket, — ha tárgyak ó időkből van véve, s nem korszerű eseményeket foglalnak magokban, vagy gúny s más izgató elemek nem fűszerezik. Mint a színpadon a dal és zene, a comikkal kapcsolatban, foglalták el a tragédia vagy nemzeti dráma terét: úgy a költészetben is modern eszmék vagy közéletbeli eszméletlenség s törpe jellemek a nagy eszmék és erkölcsi nagy képek és események helyét. Nagy lelke van, ki Klopstockot, Camöenst vagy Miltont ma meri fordítani, — vagy épen tragédia írásra vállalkozik. Méltánylást érdemlő fáradozás; de babérokat, köz tetszést ritkán fog nyerni. De az is igaz, hogy kevesekre hatni is szép és hasznos dolog, sőt kevés nemesebb lélekre hatni néha nagyobb érdem; s az irodalmi munkás nemesen cselekszik akkor is, mikor egy-két választottnak ad nemesebb élvezetet.

Tasso hatását irodalmunk fejlődésében nem tudnám kimutatni. Oly sok tárgyról írtak a század elsőbb évtizedeiben époszt; nem tudom, hogy egy is vett volna tüzet, tárgyat, eszméket vagy formákat Tassóból, — ha csak Garay *Szent Lászlója* nem tartozik egy nembe vele, nem köszönhet neki valamit. De a mi költőink épen e részben voltak legeredetibbek és önállóbbak, mert szorosan nemzetiek voltak a tárgyra, szellemre, s csaknem kivétel nélkül classicisták a formára nézve.

Általában is kevesen tanúlták az olasz irodalmat, Olasz-hon történelmét, — mint bármely európai népet is, mélyebben. Szóban forognak íróinknál az olasz művészek nevei: Correggio, Canova stb. Emlegetik az olaszok daljátékait, a németek után olykor át is veszik, elő is adják. Kölcsön az *Élet és Literaturában* versenyre kél a déleurópai renaissance

mellett a reformatió ellen; a *Tud. Gyűjtemény* és *Tudománytár* adtak ismertetést az olasz literatura egy-két korszakáról vagy egyes nagy írójáról; de tanulmány vagy gondos követés jeleire nem találunk.

Annival szembetűnőbb, hogy a régibb olasz költők egyike tette a múlt század végső éveiben költészetünkre a legnagyobb hatást, s adott annak oly gyarapodást, mely fordulatot jelez. T. i. a Petrarca-féle, különben előtte és utána is divatozott, szerelmi dalköltés vonzotta és gerjesztette Kisfaludy Sándort, kivel szerelmi lyránk korszaka nyílik meg. Tudjuk, hogy egy korba esik vele Csokonai, s ő is szerelmi dalok költője; de Kisfaludy ilyenmő dalai, a mellett, hogy alakra nézvé különbözök, egyszerre és nagyobb erővel lépnek elő, — s bár nála az ódai emelkedettség, magas hangzat, művésziesség nem található, nagyobb hatást tettek kivált két okért: formájok és heveségök által. A kor bírálói, s pedig a legnagyobbak, Kazinczy és Kölcsény egyértelműleg Kisfaludynak adták a koszorút; Csokonainak kivált elsőbb darabjaiban sokkal kevesebb valódiságot találnak. Kölcsény pedig kimondja, hogy általában minden ily műve inkább reflexió mint valódi szenvedély eredménye (V. ö. Toldy: *Csokonai élete* XXVIII. l.); mi azonban nem teszi azt, hogy Kisfaludy mindent oly mélyen érzett volna, mint a közönség és bírálói sok ideig gondolták.

Ránk nézve itt az a fontos, egyszermind az, a mit teljes biztossággal állíthatunk, hogy költőink közül, kezdettől talán maig, egyedül Kisfaludy S. az, kire az olasz költés oly erősen hatott, hogy általa költői tehetsége határozottan fejlett, gyarapodott, — sőt a mi több, egyedül ő az, kit bizonynyal az olasz költők tanítványának mondhatni a mellett, hogy a régibb magyar népköltés és Gyöngyösi István is vonzották s a magyar történelmi emlékezések s a kor politikai eseményei is anyagot és ösztönt adtak.

Himfy szerelmeinek első bírálója már Petrarcát kereste ez énekekben, annival könnyebben találván föl nyomokat, mivel Kisfaludy katonáskodása, milanói s utóbb vaocluse-túji élete köztudomású dolog volt. Kazinczy az említett mű bírálatában (*Erdélyi Múzeum* I. köt.) említi e nézetet s igyekszik valódi értelmére szállítani (az ő bírálata előbb a *Wiener Annalen* 1809. szeptemb. füzetében jelent meg). Megengedi ugyan, hogy „Petrarcának ott mulató lelke sugallta Kisfaludynak az epedő

szerellem dalait“ (az első könyv elsőbb énekei valóban Avignon táján készültek). De a Petrarccal összehasonlításnak „valódi indító okait egyedül abban leli,“ hogy Kisfaludy „sonettókban és canzonékban éneklí a szerelem kínait és hogy a lajstrom (!) is épen azon mód szerint vagyon kinyomtatva, mint Petrarca kiadásában szokták nyomtatói. Különben „a P. énekeinek egészen más a tónusa, mint Kisfaludyéinak, ezek sokkal csendesebb, nem oly olvadó tűzben vannak írva.“ — „K. a maga sonettóit maga által talált stanzokban (így) nem Petrarccal írtatja.“ — „Valamint P. nemcsak a maga szép ellenségének keceit magasztalta, hanem Italia miá-ra is emlékezett, úgy a mi Kisfaludyunk is.“

Maga K. is szabadkodik az összehasonlítástól, a mennyiben, mint Kazinczy is említi, magyar Petrarccának és Anacreonnak kezdtek nevezgetni, — mindkettőnek együtt és egyszerre. Úgy tetszik, kissé sokat is állít, midőn azt vitatja, hogy költővé lesz valaki elődök nélkül is, például Shakespeare stb., költők lettek volna Homér, Virgil nélkül, ő is Gyöngyösi és Petrarca nélkül. Kimondja, hogy „csalatkozik mind az, a ki Himfyt originalisnak mondja, noha egészen maga útján szabadon jár, — mind az, a ki Himfyt, ha fordításnak nem mondja is, minthogy nem is mondhatja, más követőjének (szabatosan: utánozójának) nevezi.“ — „Ha P. és mások előtt nem énekeltek volna is, én Himfyt még is írhattam volna, így talán még nagyobb eredetiséggel; mert a mi az emberben vagyon, az jöhet is az emberből.“ — Ezeket megelőzőleg mégis kimondja, mit az utóbb idézett mondatok is tanúsítanak, hogy reá P. erősen hatott: „épen virágévemben (nála *év* életszakaszt jelent) hadi fogoly lévén épen azon helyeken, hol hajdan Petrarccának édes kínos énekei minden szívet szerelemmel töltének, hol mintegy szerelmet lehell még most is az egész táj... ott a magányban leírtam életem poesisát...“ E hatást e szerint ő maga bevallja, sőt elismeri, hogy ha P. nincs, az ő versei még eredetibbek lettek vala. Az ő bevallása, a főntebbi nézetek alapján mondhatta aztán Toldy, hogy K. dalai tartalma és formája — sonettók és canzonék — megfelelnek az olasz költőéinek. Maga is nyilatkozik dalai eredete felől *Hattyúdalában* (*Hátrahagy. költem. I. 149. sköv.*), hol elmondja *Himfy szerelmei* írásának okát: a hazára emlékezést a haza nyelvének használásához való vonzalmát, a képzelő-

dést, ábrándozást, mely nélkül nem lehetett. Elmondja egy „lelkes nő“ véleményét is verseiről, mely szerint ezek „emberiesebb és viharos“ érzelem szüleményei Petrarcáihoz képest, melyek „szellemiebb szerelem“ szüleményei, mert úgy mint ez „csak angyal képes szeretni“ (11—17. l.).

Minő szerelem volt ez a mi költőnké, volt-e valódi ösztöne, tárgya, alapja, vagy csak eltanúlt, magára vett, mintegy szerepül viselt s erőszakkal fölcsigázott, nem természetes hőségű, talán nem is létezett szenvedély: méltó itt kérdésbe tennünk, annyival inkább, mert e kérdés vizsgálása a költemény becsének megismerésére vezet s a vele foglalkozás egy irodalomtörténeti tény tisztázását segíti elő. Toldy Kisfaludy Sándorral foglalkozván, a Szegedi Rózával való viszonynak tulajdonítja a magyar költő epedő dalait. Így vélekedik a *Közhasznú ismeretek tárában* (1833) egy vele egyetértő írónk (—ri, talán Fenyéry, Stettner, utóbb Zádor); így maga Toldy költészeti kézikönyvében, melyben amarra hivatkozik és költészet-történetében (első kiad. 239. l.), hol oly „salaktól tiszta viszonyt“ s általában idealisan nemes szerelmet tulajdonít a költőnek, melyért „szerencsét kíván a magyar ifjúnak ki általa el bír ragadtatni.“ Legfursább a dologban, hogy Kisfaludy, bár a *Közh. ismeretek tárában* megjelent czikk kiadása után még tizenegy évig élt s láthatta, mikép idealizálták Himfy szerelmeinek indító okát s mikép hirdették a világnak az egészen valótlan dolgot, kénytelen volt mélyen hallgatni. Semmit sem szólott ellene ő sem, más sem, a költött viszony hiedelme megmaradt a közvéleményben, míg életére vonatkozó, utóbb kézre került levelekből föl nem födözték s ezek alapján Toldy maga némi humorral vissza nem vonta előbbi nézetét s ki nem derítette, hogy Himfy szerelmeinek alapja épen nem a magyar hölgygyel való „tisztá viszony“, hanem idegen hölgygyel való épen nem tiszta viszony volt. A magyar leány „hasznos partie“-nak hamar ki volt szemelve, még a dalok szülemlése előtt, de e tervben „édes kevés része volt szívének“, és egy Róza sem tüzet, sem színeket nem nyújtott azon első dalokhoz. Sőt inkább egy részöket „útazása unalmában“ írta. Rózát csak akkor kezdi sóhajtani, mikor előbbi szerelmeseitől elesik; még akkor is egy ideig kétkedik, hogy belőle boldogító feleség válhatnék, kétkedik művelt ízléséről (tehát a kinek verseit, zenéjét, tánczát stb. Himfy dicsőíti, egyál-

talában nem a magyar leány, talán valamelyik más volt, a bécsi művésznő vagy a klagenfurti grófnő), — általában úgy szól előbb kiszemelt s utóbb nejévé lett Rózájáról, hogy Toldy kénytelen kérdésbe tenni: „hány fokkal áll e lelkesedés a fagypontnál fölebb?” Egy szóval ama szerelmi dalok egy része nem a gondolt okból származott, más része csak úgy költői ráfogás vagy erőlködés szülöttje, mint Petrarcaéi legnagyobb részben. Az indító ok ilyen ismerése miatt nem vesztik el e dalok költői becsöket, mert az élvező nagy közönség előtt mind ez rejtve marad, mint az áldozó pap jelleme, vagy szónok lelki helyzete és a színész érzései; de az irodalom története tanulója hajlandóbbá lesz az utánzás és tanulmány szülötteiben megkeresni a hiányokat s a gyarlóságokat itt-ott nem a szenvedélynek, mely magát kifejezni nem tudja, hanem a szenvedélyt erőlködve utánzó mesterkélésnek fogja tulajdonítani. Így kivált a szólások halmazát, a keresett virágokat s többi ilyet. Általában igaz, hogy ha Quintilián kereste a szónok jellemét, erkölcsi értékét, az irodalom bírálója sem mellőzheti el, hogy a művek kútfőit, az ember valódi benső értékét, valóját ne keresse.

Hogy tanulmányának egyik és főbb tárgya olasz költők voltak, kétségtelen. Már 1793-ban tanulja és fordítja Tassót (*Hátrah. munkái* IV. 16.); előbb Bécsben, utóbb Milanóban, majd Franciaországban; sőt utánozgatja is (*Életképek* 1876. 158., 9., 173.). A dolog igen természetes. Az ausztriai katonaság egy részét olaszok tették; ezektől a nyelv ismerete vagy legalább megtanulására az ösztön átjött; a magyar katonaság élete egy részét Olaszországban töltötte, ott sokan megtanulták a nyelvet s néhányan az irodalmat is, — mely különben Bécsben is honos volt, már csak az olasz színi előadások által is. — Hogy költőnk Tassón kezdte s Petrarcan végezte, a könyvebről a nehezebbre ment át, ez csak hasznára volt neki magának és irodalmunknak.

Most már csak azt kell lehetően nyomoznunk, mennyire hatott Petrarca Kisfaludyra, vagy a mi egyre megy: mennyire eredeti Kisfaludy a *Himfy szerelmeiben*. A hasonlat a két mű közt háromféle lehet: formát, általános szellemet, egyes gondolatokat vagy kifejezéseket illető. Nézzük meg mit tartunk mindenik szempontból tekintve a hasonlatról.

Petrarca rímái — közös névvel így nevezik a verseit —

különböző alakot vesznek föl, de ez alakok lényegökben egyeznek. Vannak sonettói, melyek alkotását nem ő kezdte, divatozása is előbbi időkből való, mert előtte több költőnél s ezek közt Dantenál is találhatók. Formájának törvényeit tudjuk. Terjedsége szorosan meg van határozva; kerekdedség és némi ellentétben s éllel kifejezett gondolat a tulajdona. Sok tekintetben hasonló a nála levő balláták is. Néha például az 1., 2., 4. sz. alattiak sorszámra nézve egyenlők; ellenkezőn a 3. sz.; de rendszeren ezek is egy költői gondolat kerekded kifejezései. Ez a gondolat teljes kifejezése s középpontja minden lyrai mű kellő tulajdona, sőt oly kellék, mely nélkül bármely nembeli mű sem lehet el. Van néhány madrigálja, még határozottabb alakú, kised lyrai művecske — és canzonéi, melyek különböző terjedségben elegiai vagy óda-tartalmúak, néha összefolyó, máskor eléggé elkülönzött s mintegy lánczoltos versszakaszokból álló nagyobb darabok. Terjedségök néha 70—80 sort is halad. Ide tartozik a sestina is, mely hat stróphából állott. Mindezek kisebb-nagyobb mértékben szoros törvények alatt állottak, formájokra és tartalmokra nézve. Némelyik mellőzhette a sorok állandó rímét, másik nem; némelyikben megállapított helyeken fordulhattak elő, másokban a költőre volt hagyva, hol mikép alkalmazza a költői gondolatokat, ellentétesen vagy kapcsolatosan kifejező mondatok hangzattossá s mintegy rímek általi párhuzamba tételére. Így némely lyrai nemben meg volt engedve, hogy a sorokat majd hosszabbra, majd rövidebbre szabják, például a tizenegy szótagot, ott a hol szükségét érzik, kevesebbel cseréljék föl.

Melyik nehezebb dolog? A megszabott formát követni, a költő mondatait a kész mintába önteni, a bizonyos távolra eső rímek megszokott formáihoz alkalmazkodni, ama hangzasmódhoz szabni sorainkat, mely fülünkbe cseng, utóbb valóságos formává s pedig kedélyünkkel összenőtt formává lesz; e szerint vagdalni mondatainkat, keresni és találni össze a megfelelő terjedségű mondatokat s hasonló hangzásokat: vagy a tetszésünkre bízott s indulatunk hevétől, rohamaitól függő mondat-hosszúságot követni, szabálytalanul és mégis szabályosan — meglevő mintákhoz nem mérve, de gondolataink tartalmához, nyomatékához jól alkalmazva szólásainkat; követve nem a versalkotás megállapított képleteit, hanem a természetes nyilatkozásmódot? Kétségkívül könnyebb az első:

formákhoz szokni, megszabott határok közt a kivételi licentia segítségével jól mozogni, ekkép jót és szépet adni, — mint szabadon csapongva a magunk aesthesise szerint, egyéni erővel formát, mely forma legyen, alkotni. Mert formának, a művelt népek költői előzményei után, nem igen tekinthetjük azt, a mi rhapsodia név alatt itt-ott előfordúl, — vagy azt az ízelt, de mérték és rím nélküli prózát, mely a régi poesisben vagy az újabb amerikaiak egy költőjének, Whitmannak verseiben található. Legalább nem lyrai formák; nem énekelhetők, nem zenei tulajdonságúak. (Ha csak jelenkori dalos színműveinkből nem alakul meg a jövő alaktalan lyrája!)

Nem esoda, hogy Kisfaludy sem maga új formát nem kísértett meg, mint tette pl. nálunk is Bacsányi egy-két, ódának vagy elmélkedésnek nevezendő, nagy becsű költeményében — hol az elmélkedő búsongás és szenvedélyes szabadság-vágyás csapongása közben fejlődött ki forma, versszakasz és sorok párhuzamossága, — sem az olaszok szorosabb törvények alatt álló sonettóinak, sestináinak stb. lyrai formáját utánozni nem akarta. Az előbbihez, valljuk meg, nagyobb tűz, a lelkesedés nagyobb mértéke, több eredetiség kívántatott volna, mint nála lehetett, — és a mi több, az ily szabadabb csapongású lyrával való szorosabb ismerettség; a fejlett elme és műérzék mellett s hivatáson fölül még műtanulmány is. Ha valaki a görög tragédiák karai énekével, Pindaruséival vagy újabb nagy költők ilynemű műveivel ismeretes; ha az ilyek hangzatát, első tekintetre szabálytalan verselését megismerte, megszerette s belőlök a magasztos menetelt és hangzatot szabálytalan természetességével elsajátította: akkor tudja megtenni hogy úgy énekeljen, mint Göthe és Schiller néha, Bacsányi egy-két ódájában, vagy mint a régiek. — Az utóbbit, hogy olasz sonetto s canzone formájában — ez utóbbi elég szabad — öntse ki érzeteit, hasonlóul nem tehette Kisfaludynak mesterkéléstől utánzásától idegen, saját nemzeties formákhoz szokott lelke.

Jó részben ezt jelenti, a mit Himfy második (1807) kiadásának előszavában mond: „én tudós . . én literator nem vagyok . . szabad s talán szilaj, rendetlen kényen, tulajdon útján járó pegazusom . .“ S aztán tiltakozik a régiek szabályai ellen. Talán bírálat vagy itt-ott nyilatkozott észrevételek okozták e mentegetődzést, mely elég ügyesen és öntudatosan van

itt előadva? Nem tudhatom. Elég, hogy ezzel saját egyszerű, sem ő sem új, énekformáit akarta menteni.

Kazinczy mondja, hogy saját formát talált magának. Ezeket nem volt nehéz, sőt művészség sem, kitalálni. Sorai a megszokott egynemű rímes sorok, kivált énekeiben. Dalai-ban is csak annyi sajátja, hogy az ismeretes (8 + 7) tizenöt szótagos sorokból, középmetszettel, de középrím nélkül alkot négy pár sort, kétféle rímmel, — ezekhez csatol két sorpárt 8 és 7 szótaggal, s így mindenik dala 12 sort foglal magában. Szakaszai alkotása sokkal egyszerűbb, mint Balassának például vallásos énekeié, vagy némely régibb népies versé — e versszakaszok eredetét még nem nyomoztuk! — vagy Molnár zoltáriáié, melyek a mesterséges francia versformáknak felelnek meg. Kisfaludynak tulajdona egyedül az, hogy az ismeretes és szokott sorokból egy-egy sonettónak megfelelő dalt alkotott. S e dalok egyenkint s terjedőségekre nézve is közelítnék a sonettóhoz; de kifejtésekre nézve is, a mennyiben az első két stróphának megfelelő nyolcz sor a gondolatot mintegy bevezeti és előkészíti, az utolsó négy pedig kifejezi. Énekei pedig és az olasz költő canzonéi közt semmi figyelemre méltó hasonlatosság, de különbség sincsen. Ismeretes fajtájú magyar sorok; a tartalom bennök minden különösebb összepontosítás vagy rendezés nélkül.

Csak ennyiben utánozta költőnk az olasz formákat. Jobban cselekedett-e ez által, mint ha híven követte volna? Könnyű megítélni. Sem az ő könnyedebb nemzeties verselési hajlandósága nem fejlődzhetik ki a valóban nehéz alak vas-sarújában, sem a közönség nem érthető vála úgy meg s nem érezhete vele úgy, mint emígy érzett. Meglehet, a forma áldozatává lettek volna az így becsesebb költemények. A mellett az ily utánzásra nem is kötelezte Kisfaludyt semmi érdek; mert mint látni fogjuk nem volt sem fordító, sem szorosan utánzó. Versei nem akartak, saját terve szerint sem, mesterkelt alakot viselni; ily nézete ellenében óhajta Kazinczy is, hogy vajha nemesebb alakban írta volna.

Az pedig némi különbséget okoz a két forma, az olasz sonettója és költőnk dalai közt, hogy amabban a gondolatok egymásutáni kifejlésben találhatók, holott Kisfaludy dalai első nyolcz sorában többnyire egy gondolat változatait, párhuzamba tett kifejezéseket foglal. Tehát amannak sonettója inkább a

kerekded alakba gömbölyödött gondolatok, ennek dala az egymás mellé fűzöttek csoportja; úgy azonban, hogy a bevégezés mindenikben elmes, vagy pathetikus nyilatkozás által történik.

S meg kell jegyezni, hogy arról, vajon Himfy dalait valaha énekelték volna, úgy mint Horváth Ádám és Csokonai dalait s ódáit, nincs tudomásom; holott *Csobáncz*ának szép, egyszerű dallamát ismerem. Ha mások is így tudják, e körülmény is tanúsít valamit.

Az is a forma utánzásához tartozik, mire már Kazinczy is gondolt, hogy költőnk *Himfy szerelmeit* bizonyos számra igyekezett szaporítani s nem épen úgy mint Petrarca a maga sonettóit. Ez is tartott a számra valamit, vagy legalább tartanak kiadói, kik számozták sonettóit, canzonéit, a többit. De ott nem kerekedett ki a szám kétszázra mint itt, s kétszáz és néhányra mint a *Boldog szerelemben*. Mert ott a Laura életére vonatkozóak száma a rímák egyik sorozatában 207, a halála után írottaké 90, nem említve a canzonékét, mely nem kerek szám. Töltényi Szaniszló 100 sonettója, egy más „minor“ poetánk „száz *darab* költeménye“ jut eszembe, — és lehetetlen ki nem mondanom, hogy ez a számitás, bár másoknál is előfordúl, épen nem a dolog természetéhez illő s nem csoda ha Kazinczy is megróttá. S ez aztán más számitást is vont maga után, a mennyiben a bíráló azt jegyzi meg, hogy egy harmadát a 200-nak bátran meg lehetett volna semmisíteni, mint némelyek szerint Petrarcaiból is két harmadrészt.

Tekintsük most már általános jellemét a két szerelmi költőnek; vagy inkább dalaik tartalmának fő vonásait.

Petrarca olyat szeret, ki érzését nem viszonzozza. Magasztos dicső hölgyet, külső szépség és lelki fenség által páratlant, kit dicső példányúl tűz maga elébe is (152), ki a mennyben is dicső helyet foglalna el (18), hideg de felséges valót (96. 130), hasonlót a phoenixhez (133. 156), lelki testi szépséggel bírót (160), kinél egyebet Ovid és más nagy költők, ha ismerik vala, nem énekelnek meg (134), kit ő nem énekelhet méltán (135), kinek fenséges erkölcséhez, mint természet remekéhez, alantass gondolatok nem férhetnek (100), kinek testi szépségének csak a mennyben van eszménye (108), kinek szólása, nevetése, járása mind ember fölötti bájú (109), valamint a lég is, melyet szí s a hely a hol tartózkodik (170—172); léptei alatt

fűvek virágok tenyésznek s azért irigyelhetők (114, 111.) távoztával az ég elborúl; de földerül ha megjelenik (26—28), nap mely előtt a csillagok elhomályosodnak (163. 164), beszéde tökéletes (141), általában a természet remeke, kit senki máshoz nem hasonlíthatni (202), kinek szépsége csodálásra magát Amort felhíja (140) kinek szemeiről elég magasztalót mondani nem győz (canz. 6. 7. 8. son. 47), kit kípíró nem tud ábrázolni (48. 49). — De szerelme reménytelen. Véletlenül szereté meg (93), de ez fut előle (6); kerülné, de nem távozhatik tőle (11. 14); szereti, bár halálát okozhatja (sest. 2); mások ellenségekét is kesergik, az még imádóját sem (29), sőt szívtelenül gúnyolja ötét (185), ki ezért kínjában márványnya óhajt változni (35); lemondana Lauráról és istenhez térne (45), arra kívánna hallgatni (51. 52). Magányba vonúl szerelmével (22), mert minden emberlakta hely gyűlöletes neki (canz. 13); énekkel vigasztalná magát s így talán lángra gyűjthatná kinzóját (87); de bár énekei messze elhatnak s örökítik Laurát, enyhülést nem adnak; nem is gondol velők Laura (sest. 8). Halálát okozhatja L. szerelme (17, 19), de még ez által sem szünnének meg kínjai (23), de nem is kívánna meghalni, hogy őt szerethesse (canz. 16). Szerelmi szenvedései sok ideig tartanak; tizenhét évet említ (83), majd többet is. Elmondja szerelme kezdetét, idejét, napját (sest. 6). E hosszú idő alatt csak könnyei voltak jutalma (158).

A költő nincs állandóan távol kedvesétől. Látja olykor, és szólni akar s szól is vele; látja, de akadályozva (24. 25), nem tud neki nyilatkozni, szava elakad (33. 34), a szerelem némává teszi (118), menekülni akar szemei elől (71), mert szemei ölnék mikor láthatja; s mennyire ölhetik, ha nem látván, eped utánok (131); egyszer nyájasan üdvözli s ez a költőt elragadja (75); végtelenül boldoggá teszi, midőn L. elhalaványodik elválások hallatára (84); mindenütt L. képét látja (80), de kivált föléled lángja, ha lakásához közelít vagy azt látja (77. 123. 125. 142), oda pedig gyakran visszatér gondolatában (canz. 11), sőt tőle csak testben van távol (155), kinek a Rhône folyam által küldi kéz- és lábesókjait. . . Emlékezését, fájdalmát, irigylését gerjeszti föl L. tükre (30. 31), majd megtalált keztyűjével s bájos kezével foglalkozik (147—149); értesül, hogy Laura beteg (183), álmában halványnak, szenvedőnek látja (20), esdekel gyógyulásáért (132); L. szemei

fájnak; fél, hogy emiatt nem láthatja többé (176), örül, hogy az övéi is, tehát vele szenved (177); látomása van, megsejti L. halálát (138); óhajtja, hogy előbb magát őt sújtsa a halál (188). L. megjelen neki álmában, elveszi tőle a viszontláthatás reményét (192). Végre csakugyan értesül haláláról, de nem tudja hinni (193). Utána eped aztán a sonettók s egyéb versei egy másik szakaszában, melyek több kiadásban az előbbiekkal össze, másokban külön soroztatnak. Ezeket úgy hiszem épen úgy nem szükséges tartalmok bővebb jelzése által ismertetnünk, mint Himfy boldog szerelmével foglalkozni nem szándékunk. Célunk összehasonlítani; de Himfy nem vonatkozik szerelme halálára; Petrarcanak pedig nem volt boldog szerelme. Az egyezés két költőnk közt főképp ama részben kereshető; a nélkül azonban, hogy azt mondhatnók, hogy a *Boldog szerelemben* semmi átvétel vagy idegen hatás nem lehetne.

Áttérek *Himfyszerelmeinek* hasonló általános jellemzésére.

Az ő hölgyét is büszkeség, magas testi, lelki szépség ékesíti. Ez is a teremtmény remeke, kinek „érdemeit“ eléggé nem hirdethetni (1807. kiad. 99. l.), kinek megjelenésére megszentlődik minden (100. 101), megalázódik a gyarlóság (102. 104), első és egyetlenegy ezer közt is (105); a hol ő van, Ámort imádják, neki hódolnak (108); senki sem ismeri, az ész föl nem éri (133), „több mint isteni“ lévén, gondolni is alig lehet (157), tiszteletet, csodálást gerjeszt (173), semmi dicséret utól nem éri (188), lelkes tekintetét szóval elérni nem bírja (165); lerajzolni akarná, de nincs hozzá szín (143); csodás az, a mi képében, szemében ragyog (144), szép szemei, mint a nap a ködöt, felszakgatják keblét (90); e szemek halálát okozzák, bár különben malasztosak és áldottak (125). Ő a természet dísz; a mindenség egyik fele ő, a másik, a mi kívül van (89). Alabástrom nyaka, szava, két szeme (176) s egész valója dicső (268). Visszaemlékezik szerelme származásának helyére, Badacsonyra (117), a helyre, hol ült, járt (170), emlékezik, hogy tánczolt és ékesíté a társaságot, s hogy munkált (161—164), hallotta hangját (139), megleszte énekét (174). Nemcsak teste, hanem lelke is hódít (198), s a mit csak teszen, dicső; és gratiája hódító (199). Minden báját képzei a távolból is (171), mert üldözi őt szünetlen (24. 46). A boldog gyermekkor és ifjúság elmúlt (10—12), az ész és szív ellenesek;

az utóbbitól van baja (9. 13); a szerelemmel küzd s annak természetéről habozva elmélkedik (93). Kiverni fejéből nem tudja (60); az ész orvoslását kéri (65). De a kedvelt megveti Ámor hatalmát (32), érzéketlen szörnyeteg (49), kínozza őt a természet törvénye ellen s békességet nem hágy (81), ércszíve megvehetetlen köszál (107); mert minden szeret a természetben, csak ő nem (187); jó szíve van, de őt nem szeretheti (253). E miatt elbúsul; a természet nem érdekli (19), rabnak érzi magát a külső háborúk és szíve harcrai miatt (26—28); éjjel, mikor minden nyugszik, ő szenved (55. 158), társaság nem kell, magányban andalog (77), kőnek-fának panaszkodik (120), esze föl van dülva (127), rideg, nem úgy most a vadállatok (141), halni óhajt (178), hölgye képét vagy saját szívét szakasztaná ki (189), a halál reá lehelt (194), sikertelenül próbál meg minden elszoródást (241). Végre is halálra szánja magát (248. 250. 265). Dalai által igyekszik ön lelkének nyugalmat, szerelmének viszonzást szerezni; azért mindenütt nyomát hagyja szerelmének, írogatja nevét (59); a tenger habjai, a havas sziklái, a sziklák szüzei az ő nevét hangoztatják (66), s ha gondolatait megfelelő versekbe szedhetné, minden szív megindulna (84), de ha kevésbé enyhíti is őt a dal (146), buta az ő nyelve, tehetetlen lantja hölgye megnyerésére (247), ki bár szereti a lantot s maga is énekel, az ő énekét megveti (263. 264).

A 181. dallal (281. l.) fordulat következik. A költő haza felé fordul. De fájdalma s aggodalmai nem enyhülnek. Hölgye arcán, viseletén eligazodni nem tud; e miatti kínjait zengi a valódi érzés hangján.

Ez általános jellemzése a két mű tartalmának, Petrarca rímái ide tartozó részének s a *Kesergő szerelemnek*. Mind kettő megegyez fő tárgyára, a dalok és énekek hangulatára, szellemére, színére nézve. Mindenik epedő, kesergő vagy legalább ilyen színlő költemények sora; alapjuk egyiránt a középkori szerelmi dalosok műveiben van, kiket Petrarca utánozott, kitől viszont Kisfaludy tanult és vette ösztönét. A részletes és újabb s fontosabb momentumokkal nem bíró dalokat, természetesen, mellőznöm kellett; mert például az Ámorral való tusakodás, pörlekedés, vitázás, önkínzó ábrándok, ötletek s ilyfélék sok helyt ismételtetvén, az egészre nézve nem sokat tesznek.

Már az elsorolt általános vonásokban s tartalom ismeretében is sejthető az egyezés, valamint az is, mily sok ilyfélét mondtak el, ezek előtt és utánok, a költők; ennél fogva mily közösek a szerelem-énekesek gondolatai s mily érdem az, ha valamely költőnknek nem közhelyekben, hanem valóban saját gondolataiban nyilatkoznak érzései. Meg kell azonban említenem azt is, mi a két költőt megkülönbözteti. Az olasz költő mintegy húsz, a mi költőnk alig három évig él epedve; amaz közelebbi, bár nem szoros, emez egészen távoli helyzetben él kedveltjével. Ezért Petrarca énekei sok tekintetben tárgyiasabbak mint emezéi. Ez pedig a különben elég áradozó és nem valódi érzések kifejezésével vádolt költő dalainak nagyobb élethűséget ad, érthetőbbé teszi s inkább biztosítja az affectálás vádjától. Mert a lyricus ilynemű műveit tárgyiasságok teszi valóbbakká vagy valóhoz hasonlóbakká és így hatásosabbakká is; tudniillik, ha az olvasó és élvező érti, hogy volt s képzelheti, hogyan volt ok egy és más panaszra. Különben érthetetlen abstractióvá lesz a költő beszéde; ízetlen casuistikává Ámorral, Cupidóval való versengése; hangzatos phrasisokká a hölgy bájairól elmondott magasztalásai. Ha tudnók minden lyrai mű *alkalmát*, mélyebben éreznők hatását. A költő is akkor lesz kevésbbé hajlandó az elvont szólásra, erőlködő szenvedélyeskedésre, affectatióra, mikor valóban meg hatva, nagy és érdeklő esemény által indítva érzi magát. Igaz, hogy „kél és száll a szív viharja, mint a tenger vésze“ s néha benn rejtező vulkáni erők adják a lökést, vagy szél, melyről nem tudni „honnan és hová fuvall“: de bizonyos, hogy mindig hiány a lyrikusban, ha nem tudja velünk, némi tárgyiasság által éreztetni, mi oka van szenvedélyének, mi okozta indulatának árját és apályát. Lángja olyan lesz előttünk, mint a füst, melynek tüztét nem láthatjuk vagy épen mint a valódi emésztő erő nélküli bolygó tűz.

Petrarca énekei egy részének, bár 500 év előttiék, tárgyias volta feltünőbb és így érthetősége is nagyobb, még mi előttünk is, kik az olasz költőt idegennek érezzük formáira, tárgyára és nyelvezetére nézve, emezt pedig lelkünk rokonának és testünkéből való testnek. Midőn tárgyiasabb amaz, egyszersmind változatosabb is. Az, a mit tárgyiasságnak nevezek, lehet nem való érintkezések, hazudott találkozások stb. eredménye; de megvan és úgy hat, mintha valódi volna. De e különbség s

Kisfaludyra nézve ez a hiány csak dalai némely részénél tapasztallható. Némely dalaiban s énekeiben több a tárgyias-ság vagy sejtethető alap. Petrarca is szól — mint Kazinczy is megjegyzé — a „mia Italiá“-ról (Dante és Tasso is majd *misera*-, majd *servaról*), továbbá Orso Senuccio Colonna barátiról legalább emlékezik, mint szintén Itália némely városáról s helyéről; de sokkal tárgyiasabb s a dologhoz tartozó, a mi Kisfaludynál az énekekbe szövődik: „Hunnia szép leánya“-ról, a háborúról, az emberiség sorsáról (az első kifejezés érdekes ellentétben áll az előbb mondottakkal, valamint Badacsony emlegetése is). S végül az utolsó húsz dalban és egy-két énekben a haza fordultnak, a kedveshez közelítőnek, tőle boldogságát esdeklőnek és érette aggódónak érzései oly valódi mozzanatokat gyaníttatnak vagy színlenek, hogy e dalokat egészen valódiakká, elvontság és affectálás minden vádjától szabadokká teszik. Lehetnek a részletek egyszerűbbek, virágtalanabbak; de valódibb melegséget érzünk bennök s a költőt a valóságban magát is látjuk, nemcsak szavát halljuk — mely másé is lehetne. És ha mindenik, az olasz és magyar költő, vádolható is, hogy oly helyt nem érzett szerelmet dallottak, a magyar legalább szerelmeinek egy részében őszinte, a kezünk alatt való művében is, de kivált „boldog“ szerelmében. Amarról kérdésbe tehetni: van-e művei közt valódi erős és nemesb szerelem szüleménye? Azokat a három, illetőleg húsz évre terjedő kínokat, aligha érezte egyik is. Hogy P. nem érezte, az irodalom-történet íróin kívül, viszonyai, tilos szerelmezései is tanúsítják; hogy Kisfaludy legalább olykor mélyen, komolyan érzett, Bécsben és máshol folytatott könnyelmű szerelmei daczára is, utóbbi élettörténete igazolja. A ki kesergett a csapongó szerelem kinjai közt — az előbb mondott kivétellel: utóbb boldog szerelmet élvezett és énekelt meg. Ez tanúsítja előbbi érzéseinek valódiságát, nagy részben.

Azt talán kérdésbe se tegyük, melyik nagyobb költő. Petrarca eszméi s képei, szavai gazdagságát hiába keresnök Kisfaludynál. E bővelkedést az olasz költő, erősebb képzelődésén kívül, a régi rómaiaktól örökséget nyert elődöknek is nagy mértékben köszönheti; ez örökség a költők, dalosok nem egy nemzedékén át gyarapodott, oly hatalmas gyarapítók által is szaporíttatott, mint Dante és nem egy-két kortársa, kiket, mint mondják, Petrarca meghaladni törekedett. Az olasz köl-

tőnek, kivált e nemben, a megtört úton kellett haladni, a meglevő segédeszközökkel élni. A magyar költő, legalább e nemet, jó részben kezdi és tulajdon erejéből gondolkodik. Ezért nem csoda, ha nem egészen eredeti s eszméiben, képeiben, kivált színes szép kifejezésekben nem oly gazdag. — Sokat ismételt Petrarca is; de gondolatai, képei változatossága mégis feltűnő. A magyar költő sokszor az olasznak egy gondolatából bővít ki egész dalt, egy képnek részeiből alkot egy képsorozatot. Tehát amaz tömöttebb, tartalmasabb is. Sonettői mint egy ügyesen fölvont kézír, canzonéi mint egy összepontosított gondolatokból alakított löveg, melyekhez éles elme, ügyesség, s eleve jól elkészített és alkalmazható szerek — gondolatok s szók — kellettek, hogy erősen s messze hordjanak. Holott Kisfaludy dalai jó és szép, de amazéhoz képest sokszor köznapi gondolatoknak, általános tételeknek, ismert szóknek benső központosítás nélküli összeállítása, — lazák mint rögtönzött versek, vagy példány törvények s finomabb tapintat nélkül szülemlett énekecskék. *Szerelem epigrammái* a mint nevezték; de néha él nélkül; vagy ha van is élők, hogy a sonettóknak megfeleljenek, az nem egyéb, mint egy közhely, ismeretes ártatlan és tompa hatású igazság, melyet ő maga is sokszor elmondott. Petrarca nemcsak költő volt, hanem tudós is; ez okozta egy részben eszmebeli gazdagságát. Jártas a dialectica egy nemében, népismeretben, történelemben; tudományára sokat tartott — ehhez képest ifjúkori verseit meg is szégyelte, — tudományát, philosophiája elvont fogalmait, néprajzi ismereteit verseiben is szereti alkalmazni. Latin nyelvű műve: *Afrika* című költeménye és többi, több nembeli, örök hírt szereztek neki. Innen van egy részt, hogy tud változtatni gondolatokat ismétlés nélkül, s ha ismételnie kell is, új szint ad szólásainak, mellékesekkel kapcsolás, vagy ügyes felruházás által. Csak egy példát lássunk. A 14. canzonében rendkívülinek akarván feltüntetni helyzetét, előszed a nép- és földrajzból számos adatot. Elmondja mennyivel rosszabb az ő sorsa, az ő szerelmi lángolása a phoenixénél, mely elég ugyan, de újra éled. Előhozza az indiai tengereken lévő mágnesköt (utóbb rege tárgya, egy magyarban is meglevő regében *Akastyán hegy*) tehát kőhegyet, mely a hajókat magához vonva föltartóztatja s megrontja, elsülyeszti. Említ egy szelidős állatot Aethiopiából, mely, mihelyt szemeit meglátják, meghal, —

délen egy forrást, mely nappal hideg, éjjel meleg, — Epirusból egy forrást, mely meggyújtja az elaludt és eloltja az égő tüzet; — két forrást a boldogok szigetéről — mesés földön járunk — a ki egyikből iszik nevetve hal meg, a ki a másikkól, megmenekszik. Ki mondhatná, hogy ezek közül csak egyetlenegy is rossz hasonlat, nem használható kép? Ki tagadná, hogy az ilyek által gyarapodik a költés — legalább kelmével, mint Erdélyi mondaná. A reál ismeretek kétségkívül így gyarapítják; a költői tüzet, képzelmet csökkenthetik. *Ex rerum cognitione efflorescit abundantia.* — De másképp is kitünteti tudós voltát. Ennek nyomaira találni elmélkedő dalaiban, például hol a philosophia megaláztatását panaszolja. (A sonettók harmadik osztályában elől áll ez érdekes darab: „*La gola il sogno é l'oziose piume — Hanno del mondo ogni virtù sbandita*“ stb.) Vagy a női erényt a reflexió érveivel magasztalja, vagy általában bölcselkedés nyomait mutatja fel. Több mint költői mélyelműség például az, ha *canzonéiban* hosszan elmélkedik, magával nem egy párbeszédet, vitát folytat, — mint küzd sokszor sonettóiban is. Vagy mikor képeit alakítva, a természettől úgy veszen hasonlatot, hogy a kül dolgokat az ő mythologia szemüvegén nézi, mi által az különösnek vagy bizarnak található, de könnyeden élvezhetőnek s meghatónak nem. Így, midőn Laura nevét Phoebus Daphnéjával — ki laurussá, azaz borostyánná változott, — hozván összeköttetésbe, kéri Apollót, hogy a borostyánt, az ő Lauráját oltalmazza (21. son.). Midőn pedig Laura nevének betűiből vagy tagjaiból nevetek és dolgokat fejt ki s azokból alkot éneket: a középkorban igen divatos szó- és betű-magyarázásra mutat tudós hajlandóságot s ezekből való bölcselkedésre emlékezteti az utóbbi időkbeli olvasót.

Kisfaludy pedig soha sem akart „tudós vagy literator“ lenni. Ezt maga mondja; de láttuk is. A „tudós“ nevezetet sokszor alkalmazták költői munkálkodásra az akkori magyar írók. (Vessük össze a „*gaia scienza*“ és „*schöne Wissenschaft*“ nevezetet.) Volt is a költészetnek tudománya már ez időkben is, előbb is: az ő irodalmak, régiségek, mythologia, verstan stb. Kisfaludy ily ismeretekkel bírt, bár nem nagy mértékben; nem úgy mint Csokonai, Kazinczy és több kortársak. Más nemű tudományos ismerettel nem bírt, kivált olyakkal, melyekkel Petrarca korának szellemében gazdagítja költeményeit, szaporítja képeit, színesíti, tarkázza nyelvezetét. A magyar

költő, mint korabeli más nemes ifjú, némi történelmi ismeretekkel, újabb nyelvek és irodalmak töredékeivel, mythologiai s régiségtani részletekkel, régibb és újabb külföldi s néhány hazai költőből eszmékkel szólásokkal s formákkal volt fölkészülve. Különben költői lelkét szabadon kívánta csapongtatni, sem iskolának, sem elméletnek nem hódolva. Ez látszik művein is, melyekben, a mennyire ítélni lehet, sem közéletbeli bölcselkedésnél magasabb eszméletnek vagy elmélődésnek, sem realék által gazdagított emlékezetnek — mi erősen szembeötlő az újabb költőknél — semmi nyoma; csak az egyszerű házi ész, csak a hazafias tűz, kivált pedig szerelmi gerjedés jelentkezése található. Talán a külföldiek s épen az olasz költő befolyására találhatni magasabb reflexio némi nyomaira nála. Ilyen midőn az ész és szív ellenkezésére eszméltet, vagy a hol a hozzá hasonlók sorsára gondolván, egy sorban régi és új szerelem-hősökre tér ki (St. Preux, Petrarca stb.). Oly forma, midőn Petrarca (98. son.) vagy húszt folyó nevét számlálja el, kissé szárazabban, mint a mily „enumeratio“-kat Homérnál, Ovidnál találunk, kik pedig elbeszélők voltak. Inkább képirói, mint költői tárgyalás az is, midőn Kisfaludy kedveltjének egész alkatát tetőtől-talpig leírja (19. én.), mely leírásban kevés az új felfogás vagy szólás, nagyobb része phrasis és sokszor elmondott hasonlatok.

Hogy mégis kedvelték, bár talán nem oly nagyon, mint mondják: oka volt elég. A férfiakat s honfiakat vonzotta magyarsága, hazafias lelke (kivált *Regéiben*); a nők szerették hölgy-imádását, melyet magyar lantostól s tehát némelyek senkitől soha sem hallottak; az iskolás emberek köznapi, de érdekes reflexióit, a Kazinczy-féle aesthetikusok pedig azt az emelkedett hangulatot, mely eddigelé a magyar Parnassuson kevéssé volt hallható. Általában a nemzet legkedveltebb költőinek, Gyöngyösinek, Amadénak s némileg Dugonicsnak folytatását lették benne, sokkal magasztosabb és meghatóbb zengéssel.

De térjünk dolgunkra. Nekünk nem Kisfaludy és Petrarca értékével, hanem azzal a kérdéssel van dolgunk: miben hatott ez amarra? Nagyjából már a tartalom és irány azonossága kimutatta; most nézzük, mennyiben függ a magyar költő. dalainak részleteit tekintve, az olasztól, kit példányának mondtak s kitől függését — az előbbieket szerint — maga is bevallja.

Annyi igaz, hogy Kisfaludy sem ó-classikai, sem új-német költőkkel nem érintkezik oly szorosán, hogy hatások alatt állana. Állott inkább az olaszoké alatt, a mellett, hogy tárgya választásában, kivált ha elbeszélő és drámai műveit tekintjük, nemzeties ösztöne vezérelt s tárgyalásában és nyelvezetében eléggé önálló maradt. És állhatott kisebb mértékben francziáké alatt is, kik az olaszoktól nem igen lehettek eltérők, mint kéziratbeli emlékjegyzeteiből az 1877. évi *Élethépek* 158. sz. Rényi R. kimutatta. Ez czélomhoz nem tartozván, itt csak az a kérdés: mit vett részletesen Petrarcából, mennyiben függ vagy független tőle? — Ha egyes gondolatokat keresnénk, melyek a kettőnek közös tulajdona, vagy képeket, és szólásokat: talán messze kellene mennünk. Közös gondolatok és képek a legönállóbb költői tehetségeknél is találhatók; ha ezeket jeles költőkből kiszemelnök, legsajátosabb tulajdonaikat is kérdésesekké tennők. Nem kisebb joggal kereshetnök Kőlcsey gondolatait némelyik német írónál, Csokonaiét Bürgernél, Verseghiét Rammlernél, Kiss Jánost pedig csaknem mindenestől feltalálnók a németeknél, sőt feltalálnók Petőfi *Ijű és patakját* stb. is valahol. . . . De még az egészben átdolgozás sem veszi el a költő érdemét: Shakespearét hogy Boccaccio vagy nép-balladák, Horáczt hogy Pindarus, Tassóét hogy Virgil vagy Ovid s más régiek útain járt.

Kisfaludyt nem mondhatjuk Petrarca szolgálai utánzójának, ha tőle tüzet, eszméket s képeket vett át. Hogy a *Kesergő szerelem* 28. dalában, mint idézett helyen Rényi mondja, a Petrarca első sonettójából a magyar mű homlokára írt Petrarca-féle sorok hangzanának, nem látom át. Az olasz szöveg hű fordításban ezt mondja: különféle módon kesergek és okoskodom, hiú remények, hiú fájdalmak közt; ha lesz, ki tapasztalásból megérti a szerelmet, reménylem, részvétet, nemcsak elnézést találok nála. Ebből, legalább a 28. dalban, *Hiimjénél* semmi sines. Inkább a 141-ben, melyet R. hasonlóúl megemlít. De itt is más fordulata van az egésznek s más gondolatban van kifejezve az éle.

Csekély hasonlóságot találok a Petrarca 3. canz. harmadik szakaszának néhány sora és Kisfaludy 12. dala között, hol a tizenkét soros dal alig mond többet, mint Petrarca így kezdődő verse: „quante montagne ed acque — quanto mar, quanti fiumi — m’ascondon que’ due lumi“ stb. De már ugyane

canzone ötödik szakából csak egy pár sor értelmét találom Kisfaludy 133. dalának első soraiban: „szívem kínja kedves nekem“ stb. Amott: „io son un di quei che'l pianger giova“.

P. 155. sonettójával egyez *Himfy* hetedik dala, mely a megsértett szarvasról szól — és egyez részleteiben is, azt jegyezvén meg, hogy a kép, melyet *Himfy* egész dalában tárgyal, az említett sonetto második felébe van befoglalva.

Egyezés látszik a 20. dal és P. negyedik madrigálja közt. Itt a „két ellenség“ fogalma, mely Petrarcanál megvan, *Himfynél* nincs mellőzve, az egész egyezne gondolataiban és kivitelében, ha H. oly apostrophát nem kötne hozzá végül, mely az egészhez kevésbé is illik.

A 25. dal P. első sestinájának egy szakaszából van híven átvéve; csak végére vetve oly részlet egy sorban, mely amott nincsen. Az eredeti így kezdődik: „non credo che pascesse mai per selva — si aspra fera o di notte o di giorno — come costei ch' i' piango all' ombra e al sole“ stb. Itt négy sorból fejlik ki K. dala; amott egy madrigal részéből. Az első sestina tartalma, de csak fővonásokban egyezik a negyedik énekkel. Közöséges és sok költőnél közös tárgy. Zrinyinél inkább megfelelő idylli részben.

A 44. dal egész gondolatában megfelel P. 23. sonettójának. Mindeniknek tartalma kitetszik e néhány sorból, melyhez hasonlíthatja t. olvasóm a nevezett dalt: „Si io credessi per morte esser scarco — del pensier amoroso che m' atterra — con le miei mani avrèi gia posso in terre — queste membra noiose e quello incarco“ stb.

Ily szoros egyezés van Kisfaludy 6. éneke és Petrarca 88. sonettója közt. Az igen sokat emlegetett és ismeretes dal kezdete: „Szerelem-e ez avagy nem?“ stb. Az olasz így kezdődik: „S' amor non è, che dunque è quel ch' io sento?“ Minden sora megegyezne, ha a négy utolsót máshol nem mondaná el a mi költőnk, innen kihagyván, mivel tizenkét sorába nem fért.

Még világosabb és teljesebb az összhangzás az Ámor hatalmát megvető leányról P. 4. madrigálja és Kisfaludy egy dala közt (f. id. h. 32. l.). Itt az eredetinek rövid terjedőségű okoskodását a mi költőnk egészen befoglalhatja rövid és többször áradozó dala keretébe.

Látta kedvesét a mi Himfynek siránkozva (89. d.); e köz-

ben ennek „meleg hó volt ábrázatja — szemöldöke (szivárvány) — szeme az Est csillagzatja — láng vala sóhajtása — gyöngyök voltak könnyei — halvány rózsák színei“. Petrarcánál a 106. sonettóban nem épen ily renddel: „calda neve il volto — (ebeno) i cigli e gli occhi eran due stelle . . . perle è rose vermiglie fiamme i sospir, le lagrime cristallo“.

A 111. s 112. dal némely sorai és P. rímái közül a második osztálybeli 2. canzone egy szakaszában néhány szólás összevág: „ő szép szemeivel e kínokat lövé rám“, itt: „l' arme tue furon gli occhi onde l' accese saette uscivan“, — amott: „itt ült, ott járt, ott nevetett . . . ott játszott, itt gondolkodott, amott örült“, olaszban: „il sedere, e lo star, il pensar, il tacere, il riso, e'l gioco“ stb.

Csupán kezdete egyezik a 140. sonettónak a 13. énekkel, hol mind két költő Ámort szólítja fel, hogy kedveltjének szépségét vizsgálja. Petrarca ismeretes és szokott általánosságban beszél, magához viszonyítva, Laurája kellemeiről; ellenben Kisfaludy elég tárgyiasan sorolja el nagy szóbőséggel a szépséget tanúsító járást, viseletet, beszédet stb.

Ez egyezések közül három szembetűnöt kimutat Rényi is az említett helyen.

Az előbb jelzett közhelyek vagy tárgyak alkalmával előforduló képek és szólások s általában kisebb dolgok egyezését kikeresni nem szükséges. Az Ámor nyilai, kényurasága, csalfasága, a szerelmes rabsága, vadon szeretete, élete sajkája, evezése, nap, csillagok, vihar stb. egy költőnek sem sajátjai többé s pedig már régtől fogva. Mondhatni, Petrarcának sem voltak sajátjai. Gondolataiból akárhányat találunk Danténál, előbbi sonetto-íróknál, kiváltképen szerelmi vonatkozásúakat. Az is igaz, hogy az olasz költői nyelv akármilyen „zagy és zűr“ volt is (Dante idejében!), mint Császár mondja, de már ekkorra az énekesek által megállapodtak némely képei és szólásai. Oly formán, mint a latin költőkből vettek az elbeszélőknél, például Tassónál, kinek csak egy-két énekét elolvasva, sok helyt találkozunk Ovid s mások képeivel. Így csupán a XVI. canzóban az anyagot legyőző munka (materia vinta dal lavoro, — materiam superabat opus. Ovid.); aztán a kapukon levő művészi ábrázolatok (Ovid *Metamorph.* ugyanazon könyvéből); az Odyssea Calypsójára emlékeztető Armida, — Armidának Alkinoos kertjére emlékeztető bűvös kertje, az egy

időben virágzó és gyümölcsöző fákkal stb. A természettől elvette a képeket az őserőben volt képzelet, örökölték egymásután a költők, a képzelődés tolmácsai. A görög-latin költőktől átvenni nem tilosnak, hanem kötelességnek vélték az ő természetes örökösök, a déliek és azok tanítványai. Legfőleg a „nova junctura“ teszi őket újakká, érdekesekké, valakinek tulajdonaivá. Csak az volt a kérdés, némileg ma is az, ki rak össze a szólások, képek mozaikjából szebb, élőbb, vonzóbb képet. Kisfaludy e tekintetben nem egészen új, de érdekes; és e hazában még nem látott képet tárt elő, — emiatt érdeme is elég nagy.

Legyen elég az eredményt összefoglalnom. Kisfaludy a nagy nevű olasz lyrikustól hatást fogadott el, egy-két dalnak menetelét s igen soknak kifejezéseit, képeit átvette; de szolgailag, azaz értetlenül, jóban, roszban, nem követte, — plagiatorának nem mondható. Jobb volna talán, ha némely dalához följegyzí, honnan vette, ki után írta; de ezt legjobb költőink közül is elhallgatta akárhány, valahányszor az utánzás nem gépies, hanem — hogy úgy mondjam — költői volt; tehát inkább átdolgozás. Jól van így, hogy nem utánzott, nem fordított. A valódi hatás abban áll, hogy a költő képzelődése táplálódik, érzése hevül, nyelve gazdagszik a remek művek tanulmányai által; ekkép maga tenyészthet virágokat; s nem átültetteket, hanem talán egyben-másban változott alakban meghonosultakat mutathat elő. Kisfaludy mondja s valljuk mi is, hogy belőle Petrarca nélkül is költő, dalköltő lett volna. De más értékű. *Boldog szerelme*, *Regéi* s más művei mutatják, mily kevésbé volt hívatása a tiszta, valódi lyrához, mennyivel inkább a didaxishoz s könnyű epikához. Szerelme? az nem volt erős, nemes, valódi; tehát nem erős tényező. Hinni merem, hogy az olasz költő nélkül kevesebbet, erőtlenebbet, gyarlóbbat adott volna. Petrarca képekben, szólásokban gazdag lyrája volt a sok oldalú kristály, mely az ő költésének pathosját, képeit, színeit sokszorozta, — de sok helyt szőszaporítóvá, valótlanná, affectálttá is tette. Annyi igaz, hogy olasz költő ily nagy hatással nem volt költészetünkre soha, sem *Himfy* előtt, sem utána; annyival inkább, mert ennek követői is lettek, bár gyöngye tehetségek s mára nagy részben elfeledettek, s hogy az utóbbi más körökhöz tartozott szerelmi dalköltőkre is hatott *Himfy* s általa Petrarca.

VI.

Ezután nem találkozunk ily nagy hatással; csak fordításokkal, melyekből sem eszmék, sem szellem át nem szivárogtak s termékenyedést nem okoztak.

Nem mondhatni, hogy nálunk nem tanulták volna, legalább világi előkelők és Rómával érintkezett egyháziak az olasz nyelvet és irodalmat. De felületesen s inkább az életért, mint mélyebb megismerés végett, inkább a művészet kedvéért és ösztönzésére, mint a költők magas eszméiért. Vagy az olasz irodalomnak a „világ piacjáról“ kiszorulása, szellemének, költészetének a nyugotiakhoz képest hanyatlása s egyoldalúsága, jelesen a politikai költés túlnyomósága, vagy a minálunk helyzetünknel fogva kizáróvá lett német és franczia cultura miatt, alig találjuk irodalmunkban jeleit nyomósabb olasz-irodalmi tanulmánynak. Előkelő íróink szeretnek olasz idézeteket szőni munkáikba. Így Dessewffy Kazinczyval folytatott nagy becsű levelezésébe, Széchenyi a híres „beata Ungheria sa non si lascia più mal menare“-t. Más írók is emlegetik ugyancsak Dante után a pokol útját, mely jó szándékokkal van kirakva és a „lasciate ogni speranza“-t s novella-íróink „nessun maggior dolore che ricordarsi“ stb. Néha oly nyelvből vesznek közmondássá lett szép szólást, melyből semmit sem tudnak; mint forgatnak oly pénzt, melynek értékét csak formájáról sejtik.

A szellemi életet egykor vezetett és mozgatott, utóbbi állásponttól tekintve előtűkröző folyóiratok igen kevés jelét mutatják ama szép tehetségű s magas hivatású, de a legutóbbi időig szerencsétlen nép iránti komoly érdeklődésnek. Még oly sok nyelvű, eclectikus írók is, mint Kazinczy és társai voltak, kevés figyelmet tanúsítanak iránta. Nem emlékezem, hogy ama ballada-tanulmányok folyamában is, mely néhány évig tartott, vagy a népköltés körüli munkálkodás közben, tekintetbe vették volna az olasz népköltést, — bár igaz, hogy az olasz balladák, ó-franczia balladák nem oly fontosak alakjukra nézve, — a népköltés összehasonlító tanulmányát pedig alig kezdtük meg maig is.

Az akadémia egy-két olasz tragikus művét kitzte for-

dítás végett. Adott is ki Alfieritől, Notától egyet-kettőt, utóbb Nagy Ignác is adott *Színműtárában* Pellico Sylviótól egyet. Az *Athenaeum* 1839—43. folyamában kötetenként található egy-két elbeszélés; köztök valamely nagyobb értékű egy sem. Az olasz irodalomról szól a *Tud. gyűjtemény* 1821., a szépirodalomról *Tudománytár* 1835., 1838. Általában az összes irodalomról *U. M. Múzeum* 1858. I. Különösen Leopardiról, a pessimista költőről *Tudománytár* 1835., ismét erről Arany *Szépirod. Figyelőjében* (II. 1, 262.) *Egy olasz költő szenvedései* czim alatt Reviczky, ki e költőből fordított is a *Hölgyfutárban* ugyanez időtájban. De íróink kara, úgy látszik, erősebben vonzódott a tőlünk különböző helyzetű, de nagy költői s tudományos elmeművekkel ragyogó némethez és francziához, mint a szomszéd, hasonló irányú, hasonló eszmékért küzdő olaszhoz, még akkor is, midőn ez, előbbi súlyedségéből kiemelkedve, valóban szép példáit adta költői tüzenek. Kevésse érdekelték még azok a költők is, kik a szabadságról énekeltek, a szabadságért szenvedtek, a miénkkel akkor közös elnyomó hatalom ellen izgattak.

Csak egy van íróink közül, kit különösebben érdekeltek Italia nagyobb írói, ki tanulja, fordítgatja s utánozza őket. Ez Császár Ferencz. Toldy nem ad ez embernek költői között helyet, melyet pedig, úgy mint némely más, megérdemlett volna. Legalább matróz-dalaiban melegség s legtöbb versében honszeretetet nyilatkozik, és egykor kitűnő írók sorában működött rossz időkben is. Császár nem csak Fiumében élve, hanem utóbb is, midőn tudományos és hivatalos foglalkozása másfelé vonta, kedvelője volt az olasz irodalomnak, mint a költészetnek és tudományosságnak is. A magyar tengerpart vidéke számára írta olasz-magyar nyelvtanát, melyet az akademia adott ki (1833), — fordította Beccariát (*A bűnök és büntetésekről* 1834). *Olaszországi útazása* is ide tartozik. Sonettjei írása által szintén az olasz költői formákhoz tanúsított vonzódást, valamint egynémely kisebb fordítása által is. Így fordította az előbb említett drámákat is, valamint Pellico Silvio szép művét *A kötelességekől* sőt Pindemonte és Foscolo becses műveiket is *A sírokról*. Így akarta a legnagyobbat, a középkor leghatalmasabb költőjét, az elévülhetetlen Dantét is megismertetni a magyar közönséggel. E czélra nem csak a *Nuova vitát* fordította le (előbb az *Uj M. Múzeumban*, utóbb

önállón), jegyzetekkel értelmezve, hanem magát a *Divina Commediát* is tanúlgatá s fordítgatá, bár ebből csak kevés jelent meg művei legutolsó gyűjteményében (*Őszi lombok* 1858.). Jóakarát, rokonérzés, valódi igyekezet mutatkozik e dolgozatokban; de ez írónknak nem sikerült Dantét a magyar közönséggel megkedveltetni; sem az írók s költők figyelmét a nagy költő s hazafi tanulmányára irányozni. Ilyekre a miéinknek nem volt idejük, a német és franczia tanulmányoktól. Míg a francziáknál Dante prózai fordításának Fiorentinótól 25—30 év alatt mintegy tíz kiadása van, s a németeknél anynyi Dante-magyarázó, köztök a nem rég elhunyt széplelkű szász király, János is, *) míg az angolokat oly nagyon érdekli az olaszok irodalma, kivált költészete s ezt folyóirataikban számtalan tanulmányval igazolják: nekünk, legalább Dante, nagy részt ismeretlen dolog; róla magyar íróktól alig olvashatni egyebet, mint a mit előbb elsoroltam. (Lásd még G. A. St. René Taillandier után dolgozott czikkét *Budapesti Szemle* Csengery szerk. XVIII. köt.) Ő pedig az olaszok újabb nemzeties és komolyabb törekvéseinek volt középkorbeli jósa, tanítója és előkészítője, — mint nálunk egyben-másban a sokkal későbbi és kisebb költői tehetségű Zrínyi. És az olaszok, midőn nem rég Dante halála ötszázados ünnepét ülték s emlékekkel jelelték meg: úgy is tekintették, mint a nemzeti egység, szabadság s fensőbbre törekvés első apostolát.

Dantéért keveset tehetett Császár is. A *Nuova vita*, melyet közzé tett, a nagy költőnek nem fontosabbik műve. Talán szándékosan is választotta a hazafias de conservatív költő ezt első helyen leendő kiadásra, a maga idejében. Itt ifjúkori szerelme van sonettokban előadva, a keresztyén mysticismus és ábrándos képzelődés színezetével, amott a nagy költeményben a nemzet és emberiség bűneinek ítélete szorosan orthodox és tiszta keresztyénség lelkesedésével, a hazafias tiszta erény türelmetlen igazságszomjával. A *commedia* (színjáték), melynek utóbbi idők „divina“ melléknevet adtak,

---

*) Mily sok Dante-fordítás jelen meg Némethonban, gondolhatni ez összeállításból, melyet egy német lapból írok ki: Philaléthesz (János király) fordításának kiadása van 6, Kannegiesserének 5, Witteének 3, Kopischének 2, Berneckének 2, Streckfussének 9. Philalétheszé a 6-dik sajtó alatt. S még ezeken kívül Bartsch legújabb fordítását s másokat is említhetnők.

mint Arany János mondja „mélység, melynek örvényeibe nem hatott le a szem, melyeket csak ő s talán ő sem ismert.“ A benne működő szellem „a mérhetetlen éggel egy, föntségben és terjedésben, és megfoghatatlan örvény, a mely vonja a lelket, de a gondolat, mely felé közelít, csodás sejtelemben vész el.“ Valóban, ha tanulni kezdjük, a mily vonzónak épen oly sötétnek, rejtélyesnek érezzük, levegőjét nyomasztónak, nem gyöngé idegekhez valónak.

Császár, mint mondtam, tanulta ezt is, szándékozott a magyar közönségnek fordításban fölmutatni, bizonynyal jegyzetek kíséretében, úgy mint az *Új életet*. Tehát nem egyedül olvasmányt, nem is főkép élvezetet, hanem tanulmányt akart adni s csak második sorban élvezetet. A megjelent négy énekről utóbb szólok; előbb az *Új élet*ről.

E mű fordításához meglehetősen bírálati s magyarázási előkészülettel fog, sokat ismervén s használván föl Dante kiadásai s fordításai közül; összevetvén s néha javítgatván ezeket is. A mű lényege néhány sonettóban és canzoneban áll. Ezekhez egyenként ad magyarázatot maga Dante, mindeniknek tartalmát, elemzését és történetét elmondván. A magyarázat sokszor mysticismus homályába burkolt, tudományos szókkal vegyített beszéd, melylyel lelki állapotát nem annyira kifejti, mint több helyt bezavarja. A mi könnyű olvasmányokhoz szokott s mindenestre természetesb lyrát élvezett kedélyünket kevésbé érdeklik e dalok; a magyarázatok pedig terhelik. Ehhez képest érdekes, hogy a mű címlapján „második kiadás“-t olvasunk; mi nem azt teszi, hogy kétszer önállóan jelent meg, legfőlebb csak azt, hogy a folyóiratbeli megjelenése után, még egy, mint önálló egyetlenegy kiadás is jöhetett létre.

A fordító teljes buzgósággal s merészséggel tette meg a mi tőle telt. Előszavában írja, hogy az eredetit híven akarja adni, annyiban is, hogy régiességét magyarban is igyekszik megtartani. Erre nézve azonban vajmi keveset tőn az által, hogy a névelőt elhagyogatja, hogy a személynévmásokat (én, te, ő) kiteszi szokatlanul is („nemes szív ellen gyakorlá zordon ő látását“ — telvét — „történik beszélnem“) stb. Ellenben oly sok neologismusa fordul elő, hogy az olvasót újkori beszéd-móddal botránkoztatja (tápot, súlyterhes, éd, közelted = közel hozzád, könyör, észlen). Néhol pedig nehéz, ízetlen szóhasz-

nálata s mondatai rontják a mű hatását s gátolják az érthetőséget. Ilyenek: büszkeségem szerelmi kincsből serkedett föl — kimondom hibádat, telrét minden görbeséggel — vágyam fölkeresned s hölgyemhez betérned (hogymint fölkeresd stb.) — nem hatna ellenállni irgalmad, eddig oly kemény irántam — fohászra kél minden hibája.

Mint maga a *Divina Commedia*, úgy fordítása is érdeklőbb. Úgy látszik, hogy Császár itt is buzgó ügyszeretettel dolgozik. Magyarázatokat vagy jellemzést nem ad; talán mivel „Magyarország és Erdély lelkes hölgyeinek“ ajánlotta, — vagy mivel az *Új élet* elején már adott valamit. S pedig méltó lett volna. Sem élvezőnek, sem tanulmányozónak nem nyílik föl Dante gondolatainak mélysége s kora történelmében rejtőző nehézségeinek titka ilyen értelmezések nélkül. Az eredetinek formáját megtartja, de sorainak rímeit nem; úgy mint a *Nuova vita*-ban. Sorai tartalmasok. Az eredetit hiven tolmácsolja, ha szorosán a tartalmat tekintjük. De a nagy költő saját fölfogásához alkalmazott s gyakran igen tartalmas szavait adja sokszor ügyetlenül. Igyekszik minél hívebb lenni s a miatt rosszul találja el a szót. Stílja feszes, keresett nehézkes, talán mivel ez által vélte utól érni eredetiét. Kiváltképen föltűnik nyelve merészsége, ó szavai, új és valóban nagy merészséggel alkotott vagy alkalmazott szólásai s alakjai. Így: láttam *köntösítve* vállát (*vestita*), nőstye (nőstény), sok embert *kíntatott* nyomorba (*molte genti fé viver grame* = juttatott nyomorú életre), ki légy bár (bár ki légy), ím a vadállat, mely miatt *megútam* (mint: *általút* Molnár Albertnél és *beút* Toldynál; *per cui io mi volsi*), *nálamta* méltóbb (nálam), *Pető* (sz. Péter), *fáralm* (fáradtság), *fenn-ész* (magas elme), *helyre* értem (helyesen; v. ö. helyre legény, helyre leány; a népnél), *bestye* (vad állat), *általabbik ég* (ciel che ha minor li cerchi sui), a fordító magyarázata szerint kisebb körű ég; (így az eredeti is) miért *gegyél* szüid ily nagy gyávaságot (*perche tanta viltà nel cor allesse*; gedélés Moln. A., Páriz-Pápai), a virágok a nap *megharítván* kinyíltan állnak; vezetőnk, zavarga nyelvek (*diverse*) rövidleg, körlobogva (körül lobogva), tenni hatnak (tehetnek), bennemte (bennem), egyent (egyenest), eő (két szótag eh. ő), főaty (főatya), gúnyorecz (satira) stb. — A mellett, hogy új szókat szabogat, még az ötvenes években is, a classicismus mesterkéltségének barátja; ez irány hatása alól

nem tud s nem is akar menekülni. Neki nem fő dolog az érthetőség, a gondolatok minél világosabb közlése; hanem az eredetinek minden részletében hű és nem olvasóihoz alkalmazott másolása; a színes, de idegen színekkel tarkázott beszéd. Abból az időből való, melyben az idegenek fordúla-
taival s szokatlan szólásokkal pompázó ódák szülemlettek, melyből szép szókkal gazdag, de tartalmatlan, virágokkal díszes s tán illatos, de magvatlan prózáink származtak, valamint a fátyolozott értelmű beszédek is. Ilyen beszédet pedig hiában keresnénk a classicismus mestereinél: Kazinczynál és jelesebb társainál; ez a méltatlan utódok sajátja volt, kik csak a szókat, nem a tehetséget örökölték tőlök.

Császár az ilyekre a fordítás munkája által is érezte magát kötelezve, — a mellett, hogy eredeti művei közül némelyekben, például ódáiban is, ilyformán szeret szólni. A fordítás munkája idegen légkörbe vonja a költőt s ha nem eléggé szabad mozgású, zavarba juttatja. Ha nem bírja elméjével egészen fölfogni s elsajátítani a gondolatokat, kedélyének hevében fölolvasztani az eszméket a szólásokkal együtt, formátlan és idegen szók és gondolat zagyválása lesz az eredmény. A gondolatok, melyekkel a fordító foglalkozik, egyelőre nem az övéi, övéivel nem arányosak; az ő nyelve szavai nem fődik az eredetinek szavait s e mellett kivált régiebb időkből való művek színe hangzata kápráztatja szeméit és hallását s oly habozásba ejtik, hogy lehetetlenné válik a fordító nyelvében zavarnak, erőltetettségnak nem honosodni meg. És ha e zavarból kigázolni tartós átgondolás, önkedélyében megolvasztás által nem tud: utánzó lesz, ki a más hangján beszél, mint divathölgyek, főrangúak és alsóbb osztálybeliek, — az előkelő a színésznő vagy énekesnő, a cseléd az úrnő hangján.

A fordítót az is tévedésbe ejti, hogy azt hiszi, hogy a remekmű oly mesterkelt, nehézkes s oly nehezen érthető volt annak a nemzetnek és kornak is, a melynek írták s a mely élvezte, mint neki, késő kor fiának s idegen nemzetbelinek. De azt hiszem, a dolog nem így van. Homér énekeit élvezhette a maga kora és népe is, bár nyelvében találhatott szokatlan összetételeket, szófüzést, képeket s alakokat, nem épen népieseket is. Így lehetett a dolog Solon vagy Tyrtaeus lelkesítő énekeikkel és sok egyébbel is. Nem minden gondolat, szó-

lás, vagy fordulat lehetett bennök népies, — és mégis megért-hette az egész nép. A nyelv különböző, de megfelelő, a gondolatok fensőbbek, de arányosak s fontolórnak fölérik. A költő talán lejjebb szállott egy-két fokkal, a nép is igyekezett fölebb lépni ugyanannyival; megértették egymást. A mi Gyöngyösinknél van sok szó és gondolat, mely nem a népnek való; mégis értették és szerették. Nem merném Petőfiről és Aranyról sem állítani, hogy ily emelkedésre ne számítottak volna néha. A mi fordításainkban is lehetnek más időnek való, a mi közönségünk eszejárásának kevésbé megfelelő dolgok; bízhatunk is benne, hogy jóra való olvasó igyekszik hozzájuk eljutni: de a mai és idegen közönségnek, a mi nyelvünkön előadott remekmű magasságától, alig szabad megszabott állni, mint a régi és nemzeti közönség állott. E végre nem tehetni mást, mint a régiesből és nemzetiesből enyészni hagyni a mi nem érthető, vagy ki nem fejezhető s a mellett a tartalomra nézve sem mellőzhetetlen. Mert azzal valóban nem használunk, ha például Dante „lelkét“ (korának bölcsellete szerinti kifejezést) nem lelkének mondjuk; felfogásom szerint csak úgy nem, mint ha az olasznak nagyon is mester-séges és tartalmas favellare, ragionare, accorto stb. szavait erőlködnénk valami mással fordítani s nem az egyszerű magyar beszélni, és ügyes vagy eszessel. Sok trópuszt s a fogalmak nevezetes részét elejtette vagy megváltoztatta az idő. S hogy ezt *mi* nem akartuk érteni, sok bajt okozott.

Ha már valaki a fordításban azt tartja maga előtt, a mit Kazinczy után Császár tartott s ki is fejez az *Új élet* bevezetésében (73. l.), hogy a művet „minden fény és homályaival adja át, úgy mint nagy mestere kezéből kikerült“ s elismeri, „hogy öntudatosan is tette, hogy itt-ott olaszosan hangzik fordításában a szókötés, idegenszerűen egyik vagy másik kifejezés“ és neki meggyőződése „hogy minél több színezetet, erőt, hajlékonyságot illesztünk be nyelvünk emelkedő épületébe: annál gazdagabb, hangzatosabb és érzéseink s képeink kifejezésére alkalmasabb leendő az“ (74. l.), ha így gondolkozik valaki, bizonyosan nehezett, mesterkeltet fog előállítani s általa igen kevésbé hatni. Mert a fordítások utóljára sem a „studio“, nem is a legkisebb közönség, hanem a nagyobb számúra készülnek. A nehézkezt kevesen fogják tanulni és érteni; és így az eredeti remekmű eszméi kevésbé fognak terjedni;

terjedhet ellenben rossz ízlés és nyelvromlás. Jól kifejezi ezt egy helyen Voltaire: „a betű megöl; igyekezzél az író szellemébe hatni. Ha ebbe teljesen behatottál, add vissza gondolatait, másold képeit, a mennyire a verselés és nyelved geniusza engedi“ stb. Csakhogy azt se feledjük el, hogy a fordítás nem utánzás.

Császár csakugyan kevésbé eszközölte, hogy ő utána Dantét tanúlgatták, fejtegették, — eszméit — t. i. a *Divina commedia*ban lévőket — ismerjék és tenyésztessék. Gazdag, de nehezen fölnyitható kincstár Dante műve; Császár legfőlebb magának nyitotta föl; az írói köröknek aligha, a nagyobb közönségnek pedig épen nem. Költőinken — ha csak némely kevésbbé ismert legújabbakon nem, nehezen találnók nyomát a belőle vett kincseknek. S pedig ily nyomokat fölfedezhetni. Vörösmartyn láthatni idegen nagy írók hatását; például ha a *Fátyol titkait* Shakespeare *Love's labour's lost*jával, vagy *Csongor és Tünde* némely részletét *Faust*tal egybevetjük, így Madách *Ember tragédiáján* *Faust*tét s némelyek szerint Petőfin Heineét, Arany elbeszélésein (péld. *Katalin*) az angol elbeszélőket stb.

Csak legújabb időben találunk Dante újabb fordítójára s tanúlgatójára, és öröndetes jelenség, hogy a legnagyobb olasz költő legutóbb is valóban tehetséges költőnk tanúlmánya tárgyává lett. Így van jól, hogy újabb időkben *Metastasi*ón kezdtek s Dantéhoz érkeztünk. — Szász Károly már kisebb műfordításai harmadik kötetében adta ki az *Inferno* első énekét. És ez érthető, síma fordítás. Alig hagy el valamit az eredetiből, talán inkább adogat hozzá, de nem eltérő kifejezéseket s nem olyakat, melyek hozzá nem férnének. Én legalább úgy találok, hogy míg az eredetinek két-három, alig jelentékeny kifejezését elhagyja, addig hozzá ad 10—13 olyat, mely szintén kevésbé jelentős. Közelebb pedig (*Budapesti Szemle* 1877. július—augusztusi füzet) tovább megy. Az *Inferno* ötödik énekét bő (de nem „számtalan“ mint egy újdonságíró monda) jegyzésekkel közli. Jegyzetek csak úgy, vagy inkábbbb kellett volna az első énekekhez is. Reményljük, hogy ezt és még lehető más töredékeit összeállítva, majd ad jegyzeteket is mindenüvé. — Mikép fordítja e szépségeért sokat emlegetett, s egyes szólásaiért idézgetett cantót? Érthetően, jó színnel, e mellett kellő szabadsággal,

mely önállóságot, s mégis hűséget tanúsít. De megvallom egy-két helyre van megjegyzésem, kijelentvén ismételve, hogy itt is többet ad hozzá, mint elhagy. Több kicsinységet és egy-két fontosabbat említék meg. A 8. sorban *lesújt* nem „menda“ — *rátékint* nem „li vien dinanzi“ — ugyanott „dico che“ kihagyva — 14. s. *vallatra rall* nem „dicono e odono“ — 19. s. a *nyílás tátong* nem oly értelmű és színezetű kifejezés, mint az eredeti, mely csak azt mondja, hogy az „út tárva“ — 28. s. *nyel be* eredetiben nincsen, — 48. s. *krúgátás óbégatós*, eredetiben ily vaskos hangutánzók nincsenek, — 50. s. *nyugalomra nem vergődhetik* eredetiben nincs, — 105. s. *hűtlenség nem férhetett kettőnkhez* eredetiben: mostanig sem hagyott el, — 117. s. *szemem fejére* eredetiben nincs és ízetlen, — 118—120. s. igen szabad és prózai a gyönyörű eredetihöz képest, — 124—126. s. „radice“ egész sorral igen laposan kitéve, — hasonlóan az eredetinek igen szép és megható sora: „faro come colui che piange e dice“ így: „értsd meg könnyűim s ajkaim szavából“; hol az egyes igékben kifejezett mondatoknak sokkal nagyobb hatása van, mint az ily összevonásnak. — Így egyes igékkel, tehát mondatokkal találom Bartselmál és Streckfusznál. Utóbbinál így: So will ich's thun wie wer da spricht und weint. A rímeket elengedjük, ha a fordítást tartalmassága, hűsége ajánlja. Csak „merüljön be mélyen“ Dante szellemébe, melyet nekünk kedvelőknek inkább sejtenünk mint magunkba fogadnunk lehet; csak legyen szokásává Dante színével festeni, hiszszük öröndetes sikerű lesz igyekezete. Költőnk szeretetből dolgozik, ez kiténik minden dolgozatán; de vajon nem sokat szeret-e? Megérti-e jól s tolmácsolja-e híven minden szerelmesét?

A legújabb olasz költőkről alig veszünk tudomást; tőlük műveket vagy eszméket kevéssé. Legalább az irodalomban nem igen láthatni. Közönségünk alig tud egyebről, mint olasz dalművekről, dalosokról, színjátszókról. Hogy éneкли Pellico rabságát, hogy hangzik Leopardi komoly világnézete vagy Giusti szabadság-elnyomók elleni dalai: arról nem igen veszünk tudomást. Mind ezekben pedig, és még többekben élő költői eret találhatnánk. — Költészetünk nemzeti akar lenni; jól is teszi. De azt is, ha tanúlgat, ha az ó- és újkor nagy költői műveit fordítgatja, magyarázgatja, — ha ezeket saját szemével s nemzete szempontjából lehető önállósággal igyek-

szik értelmezni, mint Zichy Antal és Barna Ignác Horácczal tették és többen Shakespeareal kezdik tenni. Követhetnék többen Pulszky Ágostot, ki Dantéről s irodalmáról (Arany *Koszorú* 1865. I.) érdekesen írt.

Volt-e befolyások tudományunk és irodalmunk fejlődésére az olaszból vett kis számú dolgozatoknak s Beccaria, Macchiavelli (Pados János Macchiavelli *Livius*hoz írt magyarázata), Cantu C. s mások munkáinak, szakemberek ítéljék meg. Bizonyynyal nem volt oly nagy, sem ezeknek, sem a szép-irodalmiaknak, mint a francia ízlésű és stílú regényeknek, drámáknak, kivált a folyó évszáz negyvenes éveiben, — a titkok, rejtelmek s francia ízű hírlapi cikkek, francia stílú röpiratok idejében. Talán nem is volt ily tulajdonuk, mely hasson, — távol is voltak tőlünk, legalább a szellemi életben.

De részletesebb vizsgálat talán fedezhet föl többet; én ez úttal többre nem terjeszkedhetem. Bevégezem azzal, mivel a magyar népmese-mondók szokták végezni: mondj mását! Erről vagy más külföldi irodalom hatásáról közöljenek többet. Vagy mivel éppen olasz dolgokkal foglalkozánk, legyen szabad azzal végezni, mivel az ő mesélőik is végzik beszédöket — a mondóka elejét nem értve magamra —:

Stretta la foglia larga la via,
Dite la vostra, chè ho detto la mia.

(Teza, *Tradizione dei sette savi* 18. l.)

IMRE SÁNDOR.

SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT.

Herbert Spencer (hírneves angol philosoph, született Derbyben 1820. apr. 27-én) ifjú korában a mérnöki pályára készült, melyen, mint gyakorló mérnök pár évig működött is; azonban csakhamar belátta, hogy e pálya nem elégíti ki tudomány-szomjas lelkét, úgy hogy azt oda hagyva, a társadalom philosophiájának tanulmányozására szentelé erejét. Ebbeli tanulmányai első jelentékenyebb eredményeként tekinthető — más egyéb közleményei mellett — a *Non-Conformist* című társadalmi közlöny 1842-ik évfolyamában *A kormányzat sajátlagos köre* (*The proper sphere of Government*) cím alatt megjelent czikk-sorozata. — Később azonban, midőn mindinkább tárgult előtte a mező, melyet átkutatandó vala s mind mélyebbre hatolt bűvárlataiban, egy ideig főként az állat-világban észlelhető változásokat és természeti tüneteményeket tevé beható kutatásai tárgyává. Ennek lett aztán eredménye azon számtalan tapasztalaton és kitartó észleleten alapuló elmélet, melynek Spencer *Alap-elvek* (*First Principles*) című művében a kifejlődés (evolution) elveire vonatkozólag kifejezést adott. Úgy hogy ettől fogva e — kutatásai közben mindenütt helyeseknek és igazaknak bizonyult — fejlődési principiumok szolgáltatták az irányt s nagyban megkönnyíték a bonyodalmas munkát a társadalom tudományának széles mezején tett további bűvárlataiban.

Spencer ugyanis, mint egy valamelyik műve előszavában maga is említi, élet-főadatául tűzé ki egy eddig még nem létezett tudománynak, a *Társadalomtannak* (*Sociology*) megalkotását s minden korábbi műve, mint pl. *The Principles of Biology*; *The Principles of Psychology*; *Education: intellectual*,

moral and physical, (ez számos más nyelvre történt lefordítás mellett magyarul is megjelent). *The Classification of Sciences; Social Statistics, or the conditions essential to human happiness specified and the first of them developed*; továbbá *Essays: Scientific, political and speculative; The Study of Sociology* stb., melyek – bár úgy kidolgozási modorukat, mint a bennök visszatükröződő eredeti fölfogást, valamint általában eszmedús tartalmukat tekintve, magukban véve is kiváló becsesl bírnak, mindamellett — különbség nélkül úgy tekintetők, mint főként társadalom-tanának fontos előtanulmányai.

Midőn azonban Spencer fáradhatatlan bűvárlatai s a létesíteni szándékolt műhöz megkívántató adatok gyűjtése közben később arról győződék meg, hogy oly roppant munkához egy ember ereje és szorgalma — még ha oly rendkívüli volna is — magára hagyatva nem elegendő, ezelőtt mintegy 10 évvel, — a mikor már készítendő nagy művének úgy irányelveivel, mint az abban földolgozandó anyag mivoltával jó részben tisztában volt, részint a munka megkönnyítése és gyorsítása, részint az adatoknak minél eredetibb forrásból leendő összegyűjthetése végett, három tudós barátjával — Duncan Dáviddal, a madrasi collegium egyik professorával, továbbá dr. Schepping Richárdal és Collier Jakab egyetemi tanárral szövetkezett.

A közösen megállapított terv szerint az egész dolgozat három nagy osztályt (division) volt magában foglalandó, ú. m.: 1. A műveletlen társadalomnak, 2. művelt, de kihalt, vagy letűnt társadalmak, 3. művelt és ma is fennálló, sőt virágzásra fejlődött társadalmak osztálya. Mindegyik osztály kidolgozására egy-egy tudós vállalkozék, ú. m. az első osztályéra prof. Duncan, a másodikéra dr. Schepping, a harmadikéra prof. Collier.

Ezeknek dolgozatait — mint tulajdonképeni műve adatait — némileg rendbe szedve külön kötetekben Spencer bocsátá világ elé, Collier munkálatának egy részét kivéve, mely az európai társadalmi fejlődés menetét fogja tárgyalni, mihez ő még jelenleg is folyvást gyűjti az adatokat.

Így jött létre azon — általános néven *Leíró társadalom-tannak* (*Descriptive Sociology*) nevezett nagy mű, melyet Spencer néhány évvel ezelőtt négy terjedelmes kötetben a következő címek alatt rendezett sajtó alá:

No. I. of the *Descriptive Sociology*; or groups of *Social facts, classified and arranged* by Herbert Spencer, compiled and abstracted by David Duncan M. A. Prof. of Logic etc. in the Presidency College in Madras; Dr. Richard Schepping and James Collier, prof. in the Universities of Edinburgh and St. Andrews. Royal folio 18. s.

No. II. of the *Descriptive Sociology, Ancient Americans. Central-Americans, Chibchas, and ancient Perurians.* Compiled and abstracted by Richard Schepping Ph. D. Royal folio. 16. s.

No. III. of the *Descriptive Sociology. Types of Lowest Races, Negritto Races, and Malayo-Polynesian Races.* Compiled and abstracted by Prof. Duncan M. A. Royal folio 18. s.

No. IV. of the *Descriptive Sociology. African Races.* Compiled and abstracted by Prof. Duncan M. A. Royal folio 18. s.

E nagy folio alakban megjelent kötetek úgy vannak szerkesztve, hogy a szükséghez képest több kevesebb rovatos táblázatot tartalmaznak, mely rovatokba az illető adat-gyűjtők a lehető legmegbízhatóbb forrásból merített, vagy a különböző társadalmak körében személyesen megfigyelt és tapasztalt tünemények eredményeit az illető helyre bejegyzék és pedig oly módon, hogy nemcsak az egy időben létező, hanem az egymás után következő társadalmi tünemények rokonsága és összefüggése, valamint azok fejlődése és átalakulása stb. egyszerre áttekinthető legyen. Ha vízszintes irányban olvassuk e rovatokat, az illető korszakban az egyes népfajoknál tapasztalható minden egyes társadalmi jellemvonásról tudomást szerezhethünk, a míg a függőleges irányban haladó olvasás alkalmával eme jellemvonások fejlődése, vagy módosulása s idő folytán történt átalakulása tűnik szemünk elé.

E rovatos táblázatok mellett bizonyos magyarázati adatok foglalnak helyet, melyek a rovatos ívekre röviden följegyzett társadalmi tünemények magyarázataiul szolgálnak s egyszersmind a Spencer által rendszeres modorban szerkesztett műben összeállított elvek illusztrációiként használtatnak föl. Nevezetesen Spencer a fentebb említett tudósok közreműködésével összegyűjtött adathalmaz áttanulmányozása alapján egy *A társadalomtan alapelvei (Principles of Sociology)* című rendszeres művet állít össze, — mi az ő törekvésének

épen legfőbb célja vala, — melyben a különböző társadalmi tünemények a kifejlődésnek már előbb megállapított alapelvei vezérfonalán összefüggő modorban tárgyaltnak.

E rendszeres mű második kötetének első szakaszát képezi azon érdekes cikksorozat, melyet Spencer a jelen év folyamában 12 fejezetben a londoni *Fortnightly Review*, a bostoni *The monthly Popular Science*, a párisi *Revue Philosophique*, a lipcei *Kosmos*, a nápolyi *Giornale Napolitana* és a szt-pétervári *Memoires de la Nation* című közlönyök és folyóiratok hasábjain — tehát egyszerre öt nyelven ugyanazon időben — próbanyomatú ívek küldése következtében — bocsát világ elé.

S miután Spencer úr hazánk tudományos mozgalmai és viszonyai iránt igen melegen érdeklődik: csakis örülni tud azon, ha az ő tudományos búvárlatainak eredményei — melyek a különböző művelt országok tudományos, sőt általános közönsége kebelében közel két évtized óta tetemes hódításokat tesznek — itt közöttünk, kiket — mint egy pár évvel ezelőtt hozzám írt rokonszenves levelében kifejezé — több okból becsülni megtanúlt — elterjedhetnek. Így történt, hogy jelen cikksorozatának — melynek czíme: *Szertartásos kormányzat* (*Ceremonial Government*) — lefordíthatását és kiadhatását, a múlt év novemberében hozzám — korábbi ismeretségünknel fogva — írt soraiban minden tisztelet-díj nélkül önként följajánlá, s midőn tudatám vele, hogy a cikkek fordítására örömmel vállalkozom, valamint azt, hogy a *Budapesti Szemle* folyóiratunk szerkesztője hajlandónak nyilatkozik a cikkek közlésére, azonnal megküldé az első, azóta pedig a második és harmadik cikk eredeti lenyomatát is. Íme az első cikk:

Ha kizárva minden magán-cselekvést, a „magaviselet“ nevezete alatt egyedül azon cselekvések összegét értjük, melyekben más személyekkel való egyenes viszony van kifejezve, — és ha a „kormányzat“ nevezete alá az ily magaviseletnek minden ellenőrzését befoglaljuk: akkor azt kell mondanunk, hogy a legrégibb kormányzati forma s a kormányzás legáltalánosabb neme, valamint azon kormányzási mód, mely mindenkor önkénytesen újra kezdődik, nem más, mint a szertartásos tisztelet-nyilvánítás kormány-formája. Sőt ennél még

többet is állíthatunk. Ugyanis nemcsak, hogy megelőzi az e nemű kormányforma a többieket, és nemcsak hogy minden helyen és minden időben a legnagyobb mérvben örvendett általános befolyásnak, hanem ennek mindenkor a legnagyobb része volt, sőt folyvást van ma is az emberek életének kormányzásában.

Bebizonyított tény, hogy a magaviseletnek azon módosulásai, melyek „megszokás“-nak és „magatartás“-nak nevezetnek, sokkal előbb keletkeznek, mint a melyeket politikai és vallásos fékezések eredményeznek, mi mellett tanúskodik többek között azon tény is, miszerint a társadalmi kifejlődés megelőzése mellett, ezek megelőzik az emberi kifejlődést is: minek nyomaira a magasabb rendű állatoknál is találhatni. A kutya pl. a megveretéstől való féltében csúszva közeledik urához, mi által föltétlen meghódolásáról tesz világos tanúságot. És pedig ez nem csupán az emberi lényekkel szemben történik úgy, hogy a kutyák kiengesztelő cselekvényekkel élnek: hasonló t cselekesznek ezek egymással szemben is. Alkalmilag sokan láthattuk már, hogy midőn valamely borzadalmas kinézésű új-foundlandi kutya vagy valamely szelindek a foglyász-ebhez közeledik, ez félelmében lábait ég felé meresztve hátára veti magát. A helyett, hogy mormogás és fogcsikorgatással elijesztést és ellenállást kísérlene meg — mit főként akkor tehetne, ha az ellenállás nem volna reménytelen — önkénytelenül azon magatartást ölti fel, mely elvesztett ütközetnek lehetne eredménye: hallgatagon imígyen szólván: „Le vagyok győzve, kegyelmedre bízom magamat“. Világos tehát, hogy a megindúltságot kifejező magaviselet sajátos módjai mellett, melyek az embernél alsóbb rendű teremtményekben még előbb keletkeznek, a magaviseletnek vannak bizonyos oly módjai is, melyek meghódolást fejeznek ki.

Miután e tényt ilyennek elismertük, be fogjuk látni azon másik tényt is, miszerint a naponkénti érintkezések azon legalsóbb-rendű vadak között, kiknek szétszórt csoportjai alig nevezhetők társadalomnak, s a kik mindenféle politikai és vallásos szabályozást nélkülöznek, a szertartásos szabályzásnak jelentékeny mérvben alá vannak vetve. Ausztrália őslakóinak szétszórt hordáit a személyes fensőbbiségből eredő ráhatáson (agency) kívül semmi más szabályzó hatás nem jellemzi; azonban vannak kényszer-szertartásaik. A velök össze-

jövő idegeneknek ugyanis egy ideig egy helyben csendesen kell maradniok; a táborozási helytől körülbelül egy angol mérföldnyire kissé megállapodva hangos turbékolásféle bűgásnak (cooeys) kell a közeledést — ünnepélyesség szempontjából — megelőznie; ezenkívül a béke jelvényeként zöld galyat használnak s a barátságos érzületet a nevek kicserélése által jelezik. Tasmania lakói — kik hasonlóképen minden kormányzat nélkül élnek, kivéven azt, mely a háborúskodások alatti vezérek fensőbbségében áll — szintén állapítának meg módozatokat, melyek békét vagy hadizenést jelentenek. Épen úgy az eszkimók, bár szintén minden társadalmi rangfokozat, vagy főnökséghez hasonló viszony nélkül élnek, mindamellett föl tudják fogni a vendégekkel való bánásmód szokásait.

Ide járulnak még más rokon bizonyítékok is. A szerartartásos kormányzás nagyon ki van fejlődve igen sok oly helyen, hol a kormányzás más formái nagyon is kezdetlegesek. A vad comanches (amerikai indián néptörzs) az idegenek illemszabályaiból „átveszi a tisztelgési szabályokat és nagyon meg van sértve, ha azokat valaki áthágja.“ Midőn Araucania lakói egymással találkoznak, a tudakozódások, szerencse-kíváncsók és részvét-nyilatkozatok, miket a közszokás megkíván, annyira nagy gonddal történnek, hogy az efféle „üres alakiságok tíz-tizenöt perczet is igénybe vesznek.“ A minden szabályzat nélkül élő beduinokról olvassuk, hogy „erkölcsi magaviseletök gyakran különös alakiságoktól áradoz“; az arabok köszöntései pedig olyanok, hogy „az előkelők kölcsönös üdvözlései sohasem tartanak kevesebb mint tíz perczig.“ „Különösen meg voltunk lepetve“ — mondja Livingstone — „A balonda népfaj feszes udvariassága által.“ „A malagasy népfajnak különböző üdvözlési formái vannak, melyeket udvariasságból használnak. . . . Innen az ő általános érintkezéseikben sok merevség, alakiság és feszes modor tapasztalható.“ A Samoa szigeti szónok, midőn a gyűléseken beszél, nem elégedhetik meg egy rövid szóval mondott üdvözléssel, mint pl. „uraim,“ hanem nagy részletességgel föl kell sorolnia a hallgatóságnak minden nevét és címét, valamint számtalan kitüntető ősi elnevezéseit, mikre a Samoa sziget lakói rendesen szerföltött büszkék.

Hogy a külszerartartásokból eredő korlátozás, mely a másféle korlátozásoknál előbb keletkezik, igen elterjedt alakja

a magaviselet korlátozásának, mutatják azon tények, melyek szerint úgy a művelt, mint félművelt és műveletlen népek között a tiszteleti rendszabályok kormányformája a határozottan kormányzati cselekvényeket rendesen megelőzi. Megtörténhetik pl. hogy valamely küldöttség megbízatásában sikert nem arat s így az ügy háború által intéztetik el, minek következtében az egyik hadakozó fél a másiknak korlátozása végett önkényű parancsokat és szigorú politikai szabályzatot állít föl; azonban rendesen van ennél egy sokkal általánosabb érvényű, sőt gyakran túlcsapongóbb szabályzata is a magaviseletnek, mely mindenkor megelőzi a különösebb és határozottabb szabályzást. Így pl. valamely államban a viszonylagosan összetartó korlátozásnak azon tényei, melyek bizonyos uralkodó hatalomtól származnak — legyen bár e hatalom polgári vagy vallásos — rendesen a szertartásos korlátozással kezdődnek s ez által tökélyesbülést nyernek, mely korlátozás nemcsak kezdeményezi, hanem bizonyos értelemben épen kifejleszti a másféle korlátozásokat. Az egyházi és politikai hivatalnokok — bármilyen kimértek legyenek is eljárásaik — az udvariasság kívánalmaihoz nagy mértékben alkalmazkodnak. Bármily arrogans legyen is különben a pap, hűségesen teljesíti az udvariasság megszokott alakításait s a törvényszéki hivatalnok pontosan teljesíti ama kötelességét, melynek tárgyát bizonyos kiengesztelő és megnyerő szavak s mozdulatok képezik.

Az őseredetiségnek (primordialism) még más ismérvei is említhetők. Nevezetesen az ellenőrzés és korlátozásnak eme faja az egyedek közötti minden új viszonynyal újra életbe lép. Még a meghitt barátok közt is — minden érintkezési alkalommal — legelől jönnek azon köszöntések, melyek arra valók, hogy kifejezést adjanak azon szándéknak, miszerint egymást azután is megbecsülik. Bár az ilyféle köszöntések különös formái meg lehetnek állapítva, mindamellett azok lényegökben nem egyebek, mint a sérteni nem akarás egyes következményei. Ha pl. vasúton utazva valamely idegenel összejövünk, azon különös tartózkodás, valamint azon tény, melyet néha ilyenkor egy újságlapnak följajnlása által tanúsítunk, szintén a békülékeny magaviseletnek önkéntes létrejöttéről tesz bizonyosságot, és pedig oly magaviseletéről, mely a legdurvább emberfajnál sem szokott hiányzani.

Úgy, hogy a cselekvésnek eme módosulatai (melyek az emberekben mások jelen-léte által keletkeznek, s melyek épen úgy szemlélhetők a legalsó társadalmi csoportok egyes, egyébként korlátozatlan egyedeiben, mint a társadalomnak legmagasabb és különben korlátozott tagjaiban) alkotják azon aránylag határozatlan korlátozást, melyből más határozottabb korlátozások erednek, — vagyis azon kezdetleges és ágakra nem oszlott nemét a kormányzásnak, melyből a politikai és vallásos kormányformák később kifejlődtek s melyben ez utóbbiak eredetileg össze valának olvadva.

Ez állítás főként azért látszik különösnek, mert midőn mi a kevésbbé előhaladt társadalmakat tanulmányozzuk, rendszeren magunkkal viszsziük kifejelett vallási és jogi fogalmainkat s mértékül ezeket használjuk. Ezek által félrevezettetve elmulasztjuk meggondolni, hogy a miket mi a vallási és világi kormányzás lényeges részének tekintünk, azok eredetileg nagyon is mellékes részek valának s hogy a lényeges részek a társadalom fejletlen korszakában a szerartartásos tiszteletnyilvánításban állottak.

Az *à priori* világos, hogy ennek így kell lenni, ha a társadalmi tünemények ki vannak fejlődve. Rendszeres politikai szervezkedések és teljesen megállapodott műveltség hirtelen létre sohasem jöhetnek, mivel ezek már bizonyos alárendeltséget követelnek. Mielőtt törvény keletkezhethék, előbb okvetlenül kell lenni a meghódolás bizonyos nemének olyféle hatalmaság előtt, mely ama törvényeket megalkossa és másokra ráerőszakolja. Mielőtt bizonyos vallásos kötelességek el lennének ismerve, előbb kell, hogy egy vagy több természetfölötti hatalom el legyen fogadva. Világos tehát, hogy azon magaviseletnek, mely bizonyos látható vagy láthatatlan uralkodó iránti engedelmesség kifejezője, időre nézve előbb kell keletkeznie, mint azon polgári, vagy vallási korlátozások, melyeket az uralkodó hatalom másokra ráerőszakol. S a szerartartásos kormányzatnak ezen időszerinti elsőbbsége, oly elsőbbség, melyet mindenütt tapasztalhatunk.

Hogy a politikai hatáskörben mennyire első-rangú dolog az alárendeltséget kifejező alakiságok betöltése, azt Európának ó-kori története világosan mutatja. Azon egész idő alatt, midőn a fölött forgott a kérdés, hogy ki legyen az úr, alig volt olyan szabályzat, melyet kifejelett polgári kormány szokott hozni, de

elég példa volt alázattal kifejezett loyaltásra. A míg minden ember magára volt hagyatva, hogy védje magát, és a központi hatalom a családok közti vérgyűlötséget (blood-feuds) fékezetlenül hagyta — a míg a magán-bosszú oly nagy elismerésben részesült, hogy pl. egy középkori törvény (Salic-law), míg egy részről büntetendőnek nyilvánítá, ha valaki elvitte az ellenség fejeit azon karókról, melyeken az azokat megölő egyén lakása előtt ki valának állítva; másrésről a politikai hatalmasságok iránti hűség-eskü, s a loyaltásnak időnkénti nyilvánítását szigorúan megkövetelte.

Az egyszerű hódolatot, mely rövid idő alatt alattvalói hódolattá nőtte ki magát, a kisebb uralkodók a nagyobbak iránt gondosan nyilváníták; s azon hűbéres, ki kényura előtt öv és kard nélkül térdepelve előbb alattvalóságát kinyilvánítá, s csak aztán lépett földjének birtokába, mindaddig nem háborítottatott meg, míg alattvalóságának békében és harcban kifejezést adott. A megkívánt tisztelet-nyilvánításnak visszautasítása, egyenlőnek tekinteték a föllázadással; mint ez jelenleg Chinában is történik, hol a hivatalnokok minden fokozata iránt köteles magaviselet formáinak meg nem tartása „csaknem egyértékűnek tekintetik a hatalom iránti engedelmség fölmondásával.“ A társadalmi jellemvonások (traits) ezen összefüggése az alsóbb fokú népek között még jobban szembe tűnő. Ellis (angol író) a tahiti szigetek lakóinak rendkívüli szerartartásaira vonatkozó elbeszélését így folytatja: „Úgy látszik, templomaikba is bevitték e különöséget, mely megkülönbözteti azon hódolatot és tiszteletet, melyet isteneik iránt tanúsítanak, s hogy különösen jellemzi állam-ügyeiket, valamint a népnek uralkodója iránti magaviseletét és áthatja egész társadalmi viszonyukat.“ „Azonban“ — mondja Ellis — „még szóbeli törvényeik és intézményeik tekintetében is rendkívül elmaradottak“. És így igazolva van Cook kapitány azon állítása, hogy a tahiti szigetek lakóinál semmiféle igazságszolgáltatás nincsen. Marinernél szintén azt olvassuk, hogy ha valaki Tonga városában egy főnemes jelenlétében elhanyagolná a szokásos üdvözlést — (a nép hite szerint) az istenektől bizonyos csapást lehetne várnia, mint a mulasztás büntetését; s Marinernek a Tongában divatozó erényekről összeállított sorozata így kezdődik: „Tisztelet nyilvánítandó az istenek, nemesek és öregek iránt.“ Ha ehhez hozzáadjuk

Mariner azon állítását, miszerint a Tonga lakói által kárhoz-
tatott igen sok cselekvény lényegileg épen nem mondható
rossznak, hanem azok csupán annyiban rosszak, a mennyiben
az istenek vagy nemesek ellen történnek, — akkor bizony-
ságot nyerünk arról, hogy Tongában a szertartásos ellenőrzés
magas kifejlődése mellett azon érzelmek, eszmék és szokások,
melyekből a polgári kormányzás származik, nagyon gyöngén
vannak kifejlődve. Hasonló az eset az ős-amerikai államok-
ban. I. Montezuma mexicói király törvényei leginkább az
egyes osztályok közti viszonyra és az azok közti megkülönböz-
tetésre vonatkoznak. Peruban „a legközönségesebb büntetés
volt a halálbüntetés, mert azt monák, hogy a bűnös nem
azon kihágásért bűnhődik, melyet elkövetett, hanem azért,
mert megszegte az Yncák (indián fejedelmek) parancsát.“ Nem
érték el azon fokozatot, a melyben az embernek embertársa
ellen elkövetett vétségei helyreigazítandók, s a melyben követ-
kezésképp van bizonyos arány a büntetés és vétség között;
hanem a valódi vétség náluk a függeni nem akarás (insub-
ordination) volt, ez által mintegy azt akarván jelezni, hogy
az alárendeltség a kormányzatnak lényeges részét képezi.
Dr. Thunberg Károly (svéd természetbúvár) egy állítása azt
mutatja, hogy Japánban, hol az élet oly rendkívül szertartá-
sos, ugyanazon elmélet teljesen ugyanazon eredményre veze-
tett. És itt nem szabad felednünk, hogy még azon társaságok-
ban is, melyek oly előhaladtak, mint a mienk, a legkezdet-
legesebb állapotokhoz hasonló nyomok vannak még ma is
folyvást érvényben. — „A halálos vétek miatti bírói vád alá
fogás“ — mondja Wharton — „nem egyezik meg a királynak,
a mi urunknak békéjével (peace) valamint az ő koronájával s
általában méltóságával,“ ha a sértett egyéniség ismeretlen.
Ebből világosan következik, hogy legfőbb követelmény az en-
gedelmesség és azon magaviselet volt, melyet a megszokott
magatartás első módosítása fejeze ki.

A vallási korlátozás talán még a politikai korlátozásnál
is jobban mutatja ezen általános igazságot. Midőn ugyanis
úgy találjuk, hogy a sírnál végzett vallási szokások, melyek
később a templomokban az oltárnál végzett vallási szertartá-
sokká lettek: először a vagy eredetileg fölfogott, vagy eszmé-
nyileg istenséggé avatott szellemek érdekében történt cselek-
vények voltak, — midőn úgy találjuk, hogy az áldozatok és

tagesonkítások, melyek mind azért jöttek divatba, hogy a megholt ember szellem-másának hasznára legyenek, nagyobb mérvben történtek ott, hol a megholt ember szellem-másától különösen félték, — midőn úgy találjuk, hogy a temetési szerartásként gyakorolt bőjtölésből a vallásos bőjtölés származott és hogy az elköltözöttnek magasztalása s a hozzá intézett könyörgések, vallásos imák és könyörgésekké változtak: meggyőződhetünk arról, hogy miért állott az őseredeti vallás csaknem kizárólag engesztelő tiszteletnyilvánításból. Bár némely jelenleg létező műveletlen társaságokban az engesztelés egy módja azon parancsok ismétlése, melyeket az elköltözött atya vagy főnök kiadott, mihez némely esetekben ama parancsok megrontása fölötti bűnbánat kifejezése is járul, — és bár ez által arról győződünk meg, hogy kezdettől óta létezik bizonyos csira (germ), melyből aztán ama megszentelt parancsok származtak, melyek később a vallásnak fontos támaszaivá lettek; mégis miután a képzelt természetfölötti lények kezdetben úgy tekintettek, mint a melyek a halál után is megtartják azon vágyakat és szenvedélyeket, melyek életökben kiváló tulajdonságaik voltak: az erkölcsi törvénykönyv ezen első elemei a műveltségnek eredetileg csak jelentéktelen részét alkotják, mert a legfőbb rész az alárendeltséget kifejező áldozatok, magasztalások s a szellemek vagy istenek jóakaratát megnyerni akarás kellő kifejezésében állott. Ennek bizonyítékaival mindenütt találkozunk. A tahiti szigetek lakóiról olvassuk, hogy: „vallásos szokásaik össze valának forrva életöknek csaknem minden mozzanatával.“ A műveletlen és félművelteket illetőleg általában véve hasonló állításokat olvashatunk. A Sandwich-szigetek lakói, bár náluk alig van meg valami az erkölcsiség azon alapelemeiből, melyek nálunk a vallás fogalmában bennfoglaltatnak, túlszigorú és sok munkába kerülő szerartásokkal élnek. Előre megjegyezvén, hogy a *tabu* szó szerint olyas valamit jelent, mi az istenekre nézve szent. Ellis Henrik (angol utazó) művéből idézzük a Hawaii (a Sandwich-szigetek legnagyobbika) szigeten szokásos *tabu* megünnepelési szerartásainak következő leírását:

„A tulajdonképeni *tabu* ideje alatt a szigeten, valamint környékén minden tüzet vagy világosságot ki kell oltani; csolnakázni vagy épen fürödni senkinek sem szabad és kivéven azokat, kiknek segédletére a templomban szükség van, senkinek sem szabad magát hajlékán

kívül mutatni; kutyának ugatni, sertésnek rőfögni, kakasnak kukorikolni szigorúan tiltva van. Ez ünnepélyes alkalmakkor a kutyák és sertések száját bekötik és a házi szárnyasokat tökhéjakkal leborogatják, vagy szemeiket rongydarabokkal bekötözik.“

S hogy a Sandwich-sziget lakói a szerartartások és rendeletek megrontását mily nagy mérvű kihágásnak tekintették, mutatja többek közt azon tény, hogy „ha valaki a *tabu* napján legkisebb zajt okozott, annak meg kellett halnia“. A vallás még ott is folyvást ilyféle szerkezetű, hol már jelentékeny haladás tapasztalható. Oviedó a nicaraguabeliektől hitvallásuk felől kérdezősködén, midőn többek közt azon választ nyerte, hogy ők bűneiket egy erre rendelt öreg embernek szokták megvallani, ismét azt kérdezé, hogy mifele bűnt szoktak megvallani, az erre adott felelet legelső része is az volt, hogy: „megvalljuk neki, ha ünnepélyeinket meg nem tartva, azokat megrontottuk“. A perubeliokról hasonlókép azt olvassuk, hogy a legszembeszökőbb bűn a *haucak* (szellemek s más effélék) tiszteletének elhanyagolása s életök nagy része a megholtak szellemének kiengesztelése és istenítésében telik el. Hogy mily fáradságosak voltak a szerartartások pontos megtartásai, mily gyakoriak voltak az ünnepélyességek, s mily pazarló volt a költsékezés, mely által a régi egyptomiaknál a természet fölötti lények jóakarátát megnyerni igyekeztek, azt az ezekről szóló leírások és elbeszélések világosan mutatják; és hogy a régi egyptomiaknál a vallásos köteleesség teljesítése abban állott, miszerint különböző fokozatok szerint istenekké avatott ősök szellemének vágyait ily módon teljesítették, arról meggyőződést szerezhetünk Ramsesnek atyjához, Ammonhoz intézett imájából, melyben a részére áldozott számos bikára hivatkozva, a harcban való segedelemért esedezik. A Mózes előtti korszakban a zsidóknál épen így volt a dolog. Mint Kuenen megjegyzi, Mózesnek „nagy munkája és kiváló érdeme abban állott, hogy a vallásban az erkölcsi elemet uralomra segítette. Az ő megújított hitvallásában „Javeh“ abban különbözik a többi (pogány) istenektől, hogy neki nem csupán áldozatok és ünnepélyességek által, hanem legfőképen az erkölcsi parancsolatok teljesítésével lehetett szolgálni.“ Hogy a görögök kegyelete a sírok fölötti szerartartások pontos teljesítésén alapult és hogy a görögök istene főként akkor haragudott, ha az engesztelő szerartartások elhanyagoltattak, nagyon

is ismert tény; és hogy az istennel való kibékülés úgy a trójaiaknál, mint az egyiptomiaknál nem a becsületesség, hanem a benyújtott áldozatok alapján követeltetett, mint ezt Chrysesnek Apollóhoz intézett imája bizonyítja, szintén kétségtelen tény. Épen így a keresztyénség is eredetileg az ethikai elemnek a szerartartásos elemet háttérbe szorító, megújult kifejlődése volt, a mint azonban terjedt, elveszítvén őseredeti jellemvonásait, melyek megkülönböztették az alsóbb fokú hitvallásoktól, Európa középkorában már aránylag nagy mérvű külső szerartartást és igen csekély erkölcsiséget tanúsított. Szent Benedek szabályainak hetvenhárom fejezete közül a míg csak kilencz vonatkozott a szerzetesek erkölcsi és általános kötelességeire, addig a vallásos rendszabályokat tizenhárom fejezet tárgyalta. S hogy a rendszabályok tekintetbe nem vétele miként azonosult a vétkeesség eszméjével, mutatja a következő idézet szent Columbanus *Szabályaiból* :

„Ki egy megszentelt ostyát kezéből kiejt, azt egy évi bűnbánat sújtja; hat hónapi pedig azt, ki elnézi, hogy az ostyát a féreg meg egye; húsz napi azt, ki sütés alkalmával megpörköli; negyven napi azt, ki gögösen vízbe dobja; szintén húsz napi azt, ki gyomorgöngyesség miatt kihányja; ha azonban ez betegség következtében történik, akkor tíz napi bűnbánat is elegendő. Ki az ima végén elfelejti az *Ament*, a ki evésközben beszél, a ki elfelejt kanálával keresztalakú mozdulatot csinálni, vagy pedig elfeledi ugyanezt tenni a lámpára, melyet egy fiatalabb barát meggyújtott, az hat vagy tizenkét ütleget kapjon.“

Kétségtelen dolog, hogy azon idő óta, a midőn az emberek az által vélték bűneik bocsánatát kieszközölhetni, hogy kápolnákat építettek, vagy zarándoklásra mentek, egész a jelen időig, a midőn a *bárók* többé nem rontanak egymás területére, sem a zsidókat nem kínozzák, a mily mértékben kevesbedtek a szerartartások, azon mértékben növekedett az erkölcsiség; bár ha Európa kevésbbé előhaladt részeire, mint például Nápoly, vagy Szicziáliára tekintünk, látni fogjuk, hogy azon helyeken a szerartartások gépies végrehajtása még ma is sokkal nagyobb részét alkotja a vallásnak, mint az erkölcsi *Szabályok* iránti engedelmesség. S ha meggondoljuk, hogy mennyire új a protestantismus keletkezése, a melynek formaságai nem annyira kimértek és kevésbbé ráérőszakolók, s a mely a kihágásokért nem igen szokott meghódolást kifejező cselekvények

végrehajtását követelni, ha elgondoljuk, hogy mennyire újkori a szabadelvű protestantismus terjedése, a melyben e változás még inkább szembetűnő, be fogjuk látni, hogy a vallást csakis legutóbbi fokozatán jellemzi az, hogy benne az alaki szerartások az erkölesiségnek alá vannak rendelve.

Lássuk azért, mi következik ebből. Ha a korlátozásnak e két neme, mely szükségképen polgári és vallásos kormányformává nő ki, eredetileg alig foglal magában egyebet, mint a külső szerartások végrehajtását, ebből következik, hogy a szerartásos korlátozás a többi korlátozásokat megelőzi.

A kifejlődésnek egymástól elütő szüleményei az által árulják el rokonságukat, hogy különösen megtartanak bizonyos jellemvonásokat, melyek eredetileg azon törzsnek voltak tulajdonai, a melyből kifejlődtek; és ebből az következik, hogy bármiféle közös jellemvonásuk van, azok időre nézve előbb fejlődtek ki, mint azon jellemvonásuk, melyek őket egymástól megkülönböztetik. Ha a halak, csúszó-mászók, madarak és emlősök mind bírnak gerincoszloppal, a kifejlődés fölvételéből (hypothesis) következik, hogy a gerincoszlop korábbi időszakban lett a testszervezet részévé, mint a négykamarás szív, vagy a fogak az állkapcsokban és az emlők, melyek ezek egyik csoportját a másiktól megkülönböztetik, vagy mint a fogatlan csőr, a háromkamarás szív és a tollazat, melyek ismét más-más csoportnak megkülönböztető tulajdonai, s így tovább. Ha ez elvet a jelen esetre alkalmazzuk, bátran lehet következtetni, hogy ha azon korlátozásoknak, melyek polgári, vallásos és társadalmira osztályozhatók, vannak bizonyos közös jegyei, melyek régiebbek, mint a korlátozásnak jelenleg már részekre oszlott nemei, akkor ezeknek előbb szükségképen az őseredeti korlátozás jegyeinek kellett lenniök.

A szerartásos cselekvények tehát a legrégiebbek, mert az ágazatokra oszlott korlátozás mindenik neménél tapasztalhatók. Ott van például az ajándékadás, mi egy azon cselekvények közül, melyek a korábbi fejlődés fokain az uralkodó iránti alárendeltséget mutatják. Az ajándékadás eredetileg vallásos szerartás, melyet előbb a sírnál, később azonban az oltárnál végeztek; a társadalmi érintkezésben ez eleitől fogva a tiszteltnyilvánítás eszközének, valamint a jóakarat biztosítékának tekinteték. Ott van az engedelmesség, melynek különböző kifejezési módjai csupán arra valók, hogy a tiszteletet külön-

bőző fokozatokban kifejezzék az istenek, uralkodók és magán-személyek iránt; ott van az önmegalázás, melynek kifejezését úgy a templomokban, valamint a hatalmas egyének előtt is egyaránt láthatjuk; itt vannak a térdhajtások, a bálványok, uralkodók és alattvaló társak előtt; itt a fejnek födetlenítése, mi épen úgy jele a vallásos tiszteletnek, mint az alattvalói alázatos ragaszkodásnak; végre itt van a leborulás, mit ugyanazon három czélból szoktak alkalmazni. Épen így áll a dolog a czímezéssel is; az atya megtisztelő nevezet például egyaránt alkalmaztatik az istenre, királyra és köztiszteletben álló személyekre; épen így az úr, valamint számos más czímezések. Ugyanez áll az alázatos beszédekre, melyek a beszélő részéről az alsóbbrendűség és alattvalóság nyílt bevallásaiul tekinthetők és arra czéloznak, hogy valamely uralkodónak, vagy magán személynek magas kegyét biztosítsák. Továbbá így vagyunk a dicsérő és magasztaló kifejezésekkel is. Az istentiszteletnek nagy része nem egyéb, mint bizonyos istenség nagy voltának elbeszélése. A zsarnoki uralkodók rendesen a túlságig magasztaló kifejezésekkel czímeztetnek, — s a hol a társadalmi érintkezésben a szertartásos alakiség képezi az uralkodó elemet, ott a magán személyek is túlsapongó köszöntésekkel üdvözlik egymást.

Számos, kevésbé előhaladt társadalomban, sőt a már némileg előhaladtakban is, főként hol a társadalmi szervezet eredeti jellegét megtartották, a tiszteletnyilvánításnak különböző más neveire is találhatunk, melyek azonban mindannyian bizonyos alárendeltséget fejeznek ki s a melyek a polgári, vallási és társadalmi korlátozás fajaihoz többé-kevésbé hasonlítanak. A polynéziai malayok közt az először fogott hálnak s legelőször megért gyümölcsnek feláldozása úgy tekintetik, mint az istenek és főnökök iránti tisztelet kifejezési jelvénye. A fidzsi szigetek lakói ugyanazon ajándékot adják isteneiknek, mint főnökeiknek, tudniillik eledelt, tekenősbékát és csetfogakat. Tongában, „ha egy első rendű főnök esküt tesz le, az az istenre esküszik, ha alsóbb rangú főnök tesz le esküt, felsőbb rangú rokonára esküszik, a ki nálánál természetesen magasabb rangú főnök“. Fidzsiben „mindenki ügyel arra, hogy rá ne lépjen azon ajtó küszöbére, mely az istenek részére van fentartva; e küszöböt az előkelő személyek óvatosan átlépik, más alsóbb rangúak pedig kezeiken és térdeiken

másznak át rajta. Ugyanez eljárási mód tapasztalható a főnők háza küszöbének átlépésénél is“. Siámban „az ötödik hónap holdtöltekor a *talapínok* (szerzetrendi papok) illatos vízzel megmossák a bálványisteneket. . . . A nép szintén megmossa a *sancratokat* (világi papok) és más kisebb talapínokat; a családi körben pedig a gyermekek mossák meg szülőiket“. A szerartartásos tiszteletet illetőleg Chinában számos példára találunk. „A chinai császár trónra lépte alkalmával háromszor letérdepel s kilenczszer meghajtja magát atyja oltára előtt, s ugyane szerartartásokat végzi azon trón előtt is, melyen Dowager császárné ül. S mikor aztán elfoglalta trónját, a főtisztviselők rangok szerint sorakozva kilenczszer letérdelnek és meghajtják magukat ő előtt“. S a szintén szerartartás-kedvelő japániák hasonló eljárást követnek. Ott a császártól kezdve le egészen a birodalom legutolsó alattvalójáig, az önmegalázásnak szakadatlan egymásutánja tapasztalható. A japáni császár, miután rangfokozatban egyetlen emberi lény sincs nála előbb való, mély alázattal hajtja meg magát bizonyos pogány bálvány előtt; s alattvalói mindenikének — a hercegtől kezdve le a legutolsó parasztig — van valakije, a ki előtt ő köteles erősen meghajolni s a sárban fetrengeni; azaz a vallásos, politikai és társadalmi alárendeltség a magaviseletnek itt is ugyanazon formája által fejeztetik ki.

Az általános igazság ez ismertető jegyeit, melyekre példákat — főként, ha a szerartartásos tiszteletnyilvánításnak minden nemét figyelembe vesszük — elég bőven találhatunk, itt röviden azért soroljuk fel, hogy további bizonyítékai legyenek annak, miszerint a kifejlődés rende szerint a polgári és vallásos korlátozást rendesen megelőzi a szerartartásos korlátozás s így ezzel kell legelőször tisztába jönnünk.

A szerartartásos kormányzatnak legáltalánosabb vonásairól a kevésbé általánosak tárgyalására térve át, azon kérdéssel találkozunk, hogy: miként keletkeznek a magaviselet azon módosulásai, melyek azt alkotják? Közönségesen úgy tartják, hogy azok — mint a tisztelet és becsülés jelképei — öntudatosan állapíttatnak meg. Az ős eredeti gyakorlatnak szokásos módja körüli vizsgálódás folyamában úgy találjuk, hogy a kifejlett eszmék kifejeletlen elmékre vitetnek vissza. Azonban ez előfeltétel is ép oly téves, mint az, melynek alapján a társadalmi szövetkezés elméletét megalkoták; mely utóbbi szerint

a művelt ember fogalmairól azt tartják, hogy azok már kifejlődése legelső korszakában is ismeretesek voltak előtte. Azonban valamint igen kevés alapja van azon hiedelemnek, hogy az őseredeti emberek önelhatározás folytán alkottak társadalmi szövetkezéseket, ép oly kevésbé bizonyos azon föltevés is, miszerint az őseredeti emberek szabad elhatározás következtében fogadtak el bizonyos jelképeket. A szokásos tévedés legjobban kitűnik, ha a jelképezés legkifejlettebb nemét, a nyelvet vesszük tekintetbe. A vad ember nem ül neki, hogy szándékosan új szót faragjon, hanem azon szavak, melyeket ő közhasználatban talál, valamint azok, melyek szóképzés, vagy pedig a tulajdonságoknak szóval való kifejezése, vagy végül bizonyos szembetűnő hasonlóság által ajánlatba hozott képmásítás következtében az ő élete alatt közforgalomba jönek, minden szándékos közreműködés nélkül felszaporodnak.

A művelt népek azonban, kik tudják, hogy a szók jelképes természetűek, gyakran szándékosan új szavakat alkotnak azért, hogy ezek által új eszméket fejezzenek ki, illetőleg jelképezzenek. Épen így áll a dolog az írott nyelvvel is. Egyptom őslakói soha sem gondoltak arra, hogy bizonyos hangokat képviselő jeleket használjanak, hanem az ő följegyzéseik épen úgy kezdődtek, mint a hogy az éjszak-amerikai vad indiánokéi ma is kezdődnek, azzal tudniillik, hogy az emlékezetben tartandó dolgok és viszonyok esetlen képei lerajzoltattak; a mint azonban a följegyzések folyama kiterjedtté lett, a nagyon is kezdetleges képek megrövidítettettek és jelentéseikben általánosabbakká tétettek; így aztán lássanként mindinkább elveszíték a tárgyakhoz és cselekvényekhez való hasonlóságukat, míg nem végre a tulajdon nevek kifejezése szükségének kényszere alatt, ama rajzolatok bizonyos részei hangjelző (phonetical) értelemben használtattak, minek következtében a hangjegyek — betűk — véletlenül létrejöttek. Azonban napjainkban az írás már oly fokra fejlődött, melyen — mint ezt különösen a gyorsírászat mutatja — bizonyos jegyek szándékosan lettek kiválasztva a végett, hogy különös szavakat és hangokat jelezzenek. A tanúlság itt eléggé világos. Valamint nagy tévedés volna azt következtetni, hogy mivel mi szándékosan választunk ki bizonyos hangokat, hogy azok eszméket képviseljenek, s bizonyos jegyeket, hogy hangokat jelképezzenek: a vad és barbár népek eredetileg szintén

hasznót cselekedtek; de szintúgy igen nagy tévedés volna azon következtetést vonni le, hogy mivel a művelt népek között bizonyos szerartások (mint pl. a szabad-kömvészekéi) önkényűleg vannak megállapítva, épen így a műveletlen népeknél is önkényűleg állapítottak meg a szerartások.

Midőn a szerartásos korlátozás őseredeti mivoltát jeleztük, fölmutattuk egyszersmind az alárendeltséget kifejező magaviselet némely oly módjait is, melyek természetes keletkezéssel bírnak s a következtetés, melyre itt a figyelmet különösen irányozni akarjuk, az, hogy mindaddig, míg a szerartások természetes kifejlődése menetét föl nem találtuk, bizonyosak lehetünk abban, hogy nem fedeztük föl annak eredetét. E következtetés igazsága annál valószínűbbnek fog látszani, ha vizsgálat alá vesszük azon különböző módokat, melyek szerint az erkölcsi érzelm szándékos nyilvánulásai az alaki tisztelet-nyilvánítást divatba hozzák.

Az anyajuh, midőn elmaradt báránya után bégetve szagolgatja a közelében levő bárányok majd egyikét, majd másikat, míg végre egy feléje futót sajátjának ismer föl, kétségtelenül a megnyugtató anyai érzelm hullámozását tapasztalja; és ismétlődés által e fölsimert szag és e gyönyör között olyan társulás jön létre, hogy az első rendesen az utóbbit eredményezi: így a szaglász minden esetben kellemessé lesz az által, hogy a szülői szeretet érzelmét többé-kevésbbé öntudatra hozza.

Hogy némely emberfajoknál az egyedek hasonló módon azonosíttatnak, erről a *Biblia* is tanúskodik. Ámbár Izsák koránál fogva megtompult érzékeivel nem tudja fiait egymástól megkülönböztetni, mindazáltal azon tény, hogy Jákobot nem képes látni, s a Jákob hangján és kezein tapasztalt egymásnak ellentmondó bizonyítékok által zavarba hozatva „megszagolá ruháinak szagát, és megáldá őt,“ — azt mutatja, hogy a zsidóknál a különböző személyek, még ha ugyanazon család tagjai voltak is, az által ismertettek föl, hogy mindenkinek meg volt a maga különös szaga.

És hogy a kedvelt egyén különös szagának fölsimérése csakugyan gyönyört szerez, erre példát szintén egy másik ázsiai fajnál találhatunk. Timkowski egy mongol apáról írja, hogy „Legifjabb fiának fejét időnként megszagolta, mi a mongoloknál a szülői gyöngédségnek — a megölelést helyet-

tesítő — szokásos jelvénye.“ Jagor a philippini szigetek lakóiról írván, így szól: „A szagnak érzéklése az indiánoknál annyira ki van fejlődve, hogy egy zsebkendő megszagolása folytán képesek megmondani, ki annak a tulajdonosa (*Reisesk.* p. 39); s a szerelmes felek, midőn egymástól elválnak, bizonyos vászondarabokat cserélnek ki egymással, melyeket magukkal hordanak, s egymástól való távollétök alatt szeretőik illatát beszívják s azon fölül csókokba fűrésztik a drága ereklyéket.“ Épen így van ez a Chittagong-Hill népfajnál is. Lewin angol utazó ugyanis azt írja róluk, hogy „Csókolódzási módjuk igen különös. A helyett, hogy ajkaikat egymásra illesztenék, szájukat és orrukat egymás arcához nyomják s a bőrkipárolgást erősen magukba szívják. Erre vonatkozó kifejezés-módjuk is nem az, hogy „adj egy csókot,“ hanem „szagolj meg.“ Itt meg kell jegyeznünk egy következményt. Ugyanis, miután a kedvelt személyből kipárolgott szagnak belehelése úgy tűnik föl, mint az egymás iránti vonzalom jelvénye, ennél fogva, minthogy az emberek szerettetni kívánnak, s a szeretet nyilvánítása által elégtelkévé lesznek, e szeretést jelentő cselekvény végrehajtása tisztelet-nyilvánítási szertartást hoz létre, s a tisztelet kifejezése bizonyos módját fejleszti ki. A Samoa sziget lakói az által üdvözlík egymást, hogy „orraikat közvetlen érintkezésbe hozzák egymással, mire nem összedörzsölés, hanem egy erős szippantás következik. A náluknál magasabb rangú személy kezeit szintén megszorítják és megszagolják.“ Hasonló üdvözlési módok divatoznak az eskimók és új-seelandiak között is.

Miután a szaglás és ízlés közt szoros rokonság van, természetesen várhatjuk a cselekvéseknek oly osztályát, melyek a megízlelésből származnak, párhuzamban a cselekvések azon osztályával, melyek a szaglásból erednek; és e várakozásunk be is teljesül. Hogy a hím és nőtény galambok csókolódzása és a párosan élő madarak hasonló cselekvése, olyan indulatot jelez, mely ízlési érzés (gustatory sensation) által elégtittek ki, kétségbe vonni nem igen lehet.

Az alsóbb rendű teremtmények részéről semmiféle ily cselekvésnek — mint pl. hogy a tehén megnyalja borját — nem lehet semmi más eredete, mint azon vágnak egyenes ösztönzése, melyet a kielégítés által ér el; s ily esetben a kielégítés azon érzésben rejlik, melyet a magzat élénk észre-

vevése a nyugtalankodó anyában fölébreszt. Némely állatokban hasonló cselekvések az indulat más alakjából származnak.

A kéznek, vagy a hol hozzáférhető, az arcznak megnyalása a ragaszkodásnak igen közönséges kifejezése a kutyák részéről; és ha meggondoljuk, mily élesnek kell lenni azon szaglási érzéklésnek, mely által a kutya gazdáját nyomozza, ugyanazt a kutya ízlési érzékléséről sem lehet kétségbe vonunk; benne ugyanis bizonyos benyomás létesül, oly benyomás, mely az érzelem azon gyönyör-élvezeteit ábrázolja, melyet gazdájának jelenléte okoz neki. Nagyon valószínű azon következtetés, hogy az emberi csók — mint a kölcsönös vonzalomnak kifejező jele — hasonló eredettel bír. Bár a csókolódzás nem minden ember-fajnál általános s bár úgy látszik, hogy a szerezsen faj nem ért hozzá és bár, mint fentebb láttuk, vannak esetek, melyekben a csókot a szagolás helyettesíti: mindamellett, miután egymáshoz nem hasonló és nagyon távol eső emberfajoknál közönséges, azt lehet következtetnünk, hogy ugyanazon módon keletkezett, mint az alsóbb rangú teremtmények hasonló cselekménye. Itt azonban minket főként az érdekel, hogy a közvetett eredményt észleljük.

A megcsókolástól, mint a vonzalom természetes jelétől származik azon csókolás, mely — mint a vonzalom utánzásának eszköze — kielégíti azokat, a kik megcsókoltatnak, s az által, hogy ekként kielégíti, egyszersmind a csókolóval ki is békíti őket. Innen van a kezek, lábak és ruhák csókolásának egy szembe szökő forrása, mint a szerartartásos kormányzásnak egy része.

Az érzés, legyen az érzéki vagy erkölcsi, egyaránt izom-összehuzódásokat okoz, melyek azon mérvben erősek, a mily mérvben feszültek; s más egyéb érzések között az erkölcsi és érzéki szeretet érzéseinek különösen ilyféle hatása van, mely megfelelő alakban nyilatkozik. Az innét eredő cselekvények legjelentékenyebbike az alsóbb rendű állatoknál nem igen nyilatkozik, mivel azoknak végtagjai a fogásra alkalmatlanok, de az emberfajban eléggé világos annak természetes keletkezése. Midőn egy anyának gyermeke megöleléséről van szó, mindenki tudja, hogy itt (ha csak némileg azért nem tartózkodik az anya, mert a szorítással kárt tehetne) a megölelésnek erőssége mértéke egyszersmind az anyai érzés erejének; és a ki elgondolja, hogy azon érzés ekként izom-mozgás alakjában

természetesen nyilvánul, az be fogja látni, hogy e cselekmény úgy van irányozva, hogy ez a bírásnak élénk öntudatra hozatala által kielégítse az érzelmet.

Hogy a fölserdültek között a frigyesült érzés hasonló cselekményeket eredményez, alig szükség említeni. Azonban nem annyira ezek, mint inkább az ezekből levonható tények azok, melyeket itt különösen meg kell jegyeznünk. Itt van a szertartásnak egy másik kútfeje: a megölelés is, mely arra czéloz, hogy az érzéki szeretetnek kifejezést adjon, arra törekszik, hogy kibékítést létesítsen oly esetekben, melyekben az az alárendeltségből folyó másnemű tisztelet-nyilvánítás által nincs egészen lehetetlenné téve. Ezt föltaalálhatjuk ott, hol a kormány által elrendelt alárendeltség csak kissé van kifejlődve: Lewis és Clarknál, bizonyos kigyó-imádó indiánokról (Snake-Indians) olvassuk, hogy midőn velök találkoztak, „hármán azonnal leugrottak lovaikról és Lewis kapitányhoz jövének s nagy szívességgel megölelték őt.“ Marcy egy Rio-Grand vidéki indiánról (comanche) beszéli, hogy „még midőn a nyeregben voltam, megragadott engem és bozontos szurtos fejét vállamra hajtva medveszerű öleléssel magához szorított, mit én az alkalomhoz méltó férfiaság bizonyos nemével békén eltűrtem. Snow szintén azt beszéli, hogy a fuego-földiek „barátságos üdvözlete minden más, csak kellemes nem volt rám nézve. Az emberek hozzám jövének s nyakon ragadtak, mi igen sokban hasonlított a medve általi megragadtatáshoz.“

Az érzés a mellett, hogy izom-munkásságokban nyilvánul, melyek a föntebbiekhez hasonló esetekben, bizonyos célra irányulnak, más esetekben határozatlan izom-működésben jelentkezik. Az eredményezett változások rendszerint egymásnak megfelelők.

Valamely végtagnak minden jelentékeny mozgása olyan helyzetbe hozza azt, a melynél könnyű az ellenmozgás, részint azért, mert az ellenmozgást létre hozó izmok akkor a legjobb helyzetekben vannak arra, hogy összehúzódhassanak, részint pedig azért, mert a mozgást rövid nyugvás követte. Innen van a kéz elől és hátul összeapadásának természetessége. Ezt, a gyermekeknél mint a gyönyörévezetnek természetes nyilvánulását láthatjuk, a míg a műveletlen népek közt már úgy találjuk, hogy ott bizonyos szertartás eredetivé változott. A kezeknek összeapadosása Loangóban (Alsó-Guinea egyik

tartományában) „a tisztelet legmagasabb kifejezője“; hasonló jelentéssel fordul elő a part-vidéki szerecseneknél Kelet-Afrikában, valamint Dahomé lakóinál Alsó-Guineában. A Batoka nevű népfaj (a Zambéze folyam vidékén) az üdvözlés kifejezésére szolgáló egyéb cselekvény mellett „kezeivel lábszára külső részére csapdos“; a Balonda nevű néptörzs „a mellett, hogy kezeit összecsapdossa, néha, midőn üdvözlést akar kifejezni, könyökeivel oldalbordáit verdesi“, a míg a Dahoméban lakó partvidéki szerecseneknél az újjak csattogtatása szintén egy nemét képezi az üdvözlés-módnak. A karok és kezek rendszerényos izom-működései mellett, melyek egy más személy jelenlétében valódi vagy tettetett gyönyört ily módon igyekeznek kifejezni, nemcsak efféle mozdulatok, de sőt a lábszárak is szerepelnek. A gyermekek gyakran „örömben ugrándoznak“, sőt néha még felnőtteket is lehet látni, hogy hasonló cselekednek. Ennélfogva az ugrálási mozdulatok igen alkalmasak arra, hogy üdvözlési módokká változzanak. Loangóban „számos előkelő úgy üdvözli a királyt, hogy kezeit összecsapdosva kétszer vagy háromszor előre és hátra nagyokat ugrik.“ A fuegó-földi lakosok, mint az Egyesült Államok kutatói mondják, barátságukat „ugrálás által nyilvánítják.“ *)

Az érzés, midőn külsőíti magát, épen úgy összehúzza a hangszervek, mint más egyéb szerveknek izmait, úgy hogy az öröm nagyságához képest az örömet kifejező hang- és testmozgások is rendesen aránylagosan élénkölnek. Innen azon ujjongások, melyek általában véve örömet fejeznek ki, bizonyos tekintetben azon örömet is jelentik, melyet a szerető szívek összetalálkozása hoz létre; valamint arra is szolgál, hogy örömet fejezzenek ki azon egyén jelenlétében,

---

*) Tylor János, az Egyesült Államok egykori elnöke *Early History of Mankind* című művében a szerartásokra tett megjegyzései alkalmával többek közt ezt mondja: „A tisztelgés legsőbb neme, melynek csupán az a célja, hogy tetszetős testi érzést okozzon, oly féle udvariasságokba süllyed le, minöket csak az alsóbb rendű állatoknál láthatunk. Ilyenek a paskolás, verdesés, csókolózás, az orrezimpák összenyomása, fuvás, szuszogás stb. Az öröm természetes kifejezései, mint pl. a kezek összeverdesése Afrikában, az ugrándozás Fuegó-földén: mind azért történnek, hogy a barátságos érzületnek vagy üdvözlésnek kifejezést adjanak.“ Tylor azonban nem mutatja ki e cselekvények physico-psychologiai forrásait.

kinek jóindulatát az ember maga részére megnyerni iparkodik.

A fidszi szigetek lakóinál „a tisztelet a *tama* szó által jeleztetik, mi a legmélyebb tiszteletet kifejező kiáltás, melyet az alsóbb rangúak akkor szoktak nyilvánítani, midőn valamely főnökük vagy főtanyahelyök (chief town) felé közelítenek.“ Ausztráliában — mint föntebb láttuk — megkívántatik, hogy midőn valaki a táborozási helyhez egy angol mérföldnyire közel jő, hangos *Cooeyt* kiáltson, mi oly cselekvény, mely a míg egy részről örömet fejez ki az újolagos találkozás fölött, addig más részről egyszersmind jelzi azon baráti érzelmeket, minők a véletlen találkozások alkalmával rendszeren keletkeznek.

Még egy más példát is említhetünk. A könnyek rendszeren mély érzésből származnak, legtöbbször ugyan fájdalmas, de néha örömteljes érzésből is, kivált ha ez utóbbi szélsőségekbe csap át. Innen a sírás, mint örömnök jele, gyakran üdvözlő tisztelet-nyilvánítássá változik. Az ilyféle tisztelet-nyilvánításnak és tisztelgésnek eredetét mutatja a héber hagyományokban Tóbiásnak Raguél által való fogadtatása, midőn ez benne unoka-öcsését ismeri föl: „Akkor Raguél felszökött, megcsókolta őt és síra.“ (Tóbiás könyve VI. 6.) Némely emberfajoknál ugyanezen alapból bizonyos társadalmi szokás nőtt ki. Új-Seelandban egy találkozás alkalmával „meleg *tangival* (örvendezés) üdvözlé a két fél egymást; azonban midőn már egy negyedóráig, vagy valamivel tovább ültek egymással szemben, elkezdtek a legszánandóbb vezeklés és jajgatás hangján siránkozni s így aztán a tangi *hungivá* (siránkozás) változott át; — a két éltes nő elkezdé orrát fuvogatni, mi által rőfögésszerű hangokat hallattak, s mindez csak azért volt, hogy egymást kiengeszteljék.“ Továbbá úgy találjuk, hogy a sírás egy bizonyos főnök megérkezése alkalmával nyilvános szertartásként is alkalmaztatott, miről a következő idézet tanúskodik: „A nők egy halmon állottak s a főnök megérkezését hangos és hosszas *tangival* üdvözlötték; azonban egyszer csak félre vonúltak, hogy ott ezivódásba bocsátkozzanak, vagy erősen kaczagjanak, hogy aztán ily módon mesterségesen folytassák sírásukat.“ Más polynéziai malay-fajoknál e szokás szintén divatozik.

Azon módnak — melyen az érzelem természetes nyilvánulásai szertartásokat eredményeznek — ez illustratiói-

hoz sorozható még néhány illusztrációja azon módnak is, melyen a sztartások nem egyenesen szándékos cselekvényből származnak ugyan, mindamellett természetes következés szerint, nem pedig jelképezés folytán jönnek létre. Itt kevés bizonyítgatással is beérhetjük.

Livingstone beszéli, hogy Közép-Afrikában a vérrokon-ságok úgy alakíttatnak, hogy az illetők egymás véréből isznak egy keveset. Hasonló módon szokták az atyafiságot megállapítani a Madagascar és Borneo szigeteken s a föld sok más helyein; sőt az angolok legtávolibb őseinel is általános ez volt szokásban. Úgy tartják, hogy ez a tisztelet-nyilvánítás jelképezése. Midőn az ősi fogalmakat tanulmányozzuk, és valóban úgy találjuk, hogy az őseredeti ember bárminek tulajdonságait is úgy tekinti, mint a mely az illető dolog minden egyes részeiben föltalálható, s ennélfogva úgy vélekedik, hogy a vitéz ellenfél bátorságát elsajátítja, ha annak szívét megeszi, vagy pedig megholt rokonának erőnyeit örökli, ha annak csontjait porrá törvén, vízben megiszsa; — be fogjuk látni azt is, miért véli az őseredeti ember azt, miszerint egymás vérének megivása által egymás természetének tényleges közössége hozatik létre, s miért hiszi azt, miszerint egymás fölött hatalmat nyerhet az által, ha egymásnak testéből bizonyos résznek birtokában lehet, és miért gyanítja azt, miszerint más fölött erőt nyer az által, ha ama másnak tagjaiból bizonyos résznek birtokába juthat.

Hasonlólag áll a dolog a neveknek kölcsönös kicserélésével is. A shoshon népfajnál „saját nevének barátjára való átruházása a legnagyobb megtisztelés, melyet egyik ember a másik iránt tanúsíthat.“ Ausztrália őslakói a testvéries érzés bizonyosságaként kicserélik neveiket az európaiakkal. E nagyon elterjedt gyakorlat azon hitből származik, miszerint a név az egyénnek alkatrésze. Valaki nevének bírása épen úgy tekintetik, mintha az illető olyas valamivel bírna, mely ama másik egyén lényének egy részét képezi, mi aztán arra képesíti a birtokost, hogy annak, kinek nevét bírja, ártalmára lehet; ebben van oka annak, hogy számos népfajnál a neveket gondosan eltitkolják. A nevek kicserélése ennél fogva annyi, mint egymásnak lényében való részességet létesíteni, valamint egyiket hatalommal ruházni föl a másik fölött; mi igen nagy kölcsönös bizalmat szokott jelenteni.

Vate népeinél szokásban van, „hogy midőn békét akarnak kötni, saját embereik közül egyet vagy többet is leölnek, s ezek testét elküldik azoknak, kikkel hadakoztak, hogy azok megegyék.“ Samoa szigetén pedig „az a szokás, hogy midőn az egyik néptörzs a másik előtti meghódolását fejezi ki, hódítóik előtt meghajolnak, kezökben egy darab tűzi fát s egy csomó falevelet tartva, mihez még néha nádvágó kés (bamboo-knives) is járúl, mely tárgyak a disznóperzselésnél szoktak használtatni; mintha ezt mondanák: „Ölj meg és süss meg bennünket, ha neked tetszik.“

E tényeket csak azért említők, mivel világosan mutatják azon kiinduló pontot, a miből egy feltűnőleg mesterkéltszerű szerartartás keletkezhetett. Ha a cannibalismus hagyományai a Samoa sziget lakói közül eltűnnének, a tűzifa, levelek s a késadásának fenmaradt szokása — mint a meghódolás jelvénye — a rendes magyarázati mód szerint, szabadon kigondolt tisztelet-nyilvánításnak tekintetnék.

Hogy a dakotáknál a békét köbaltáik eltemetésével, Brazília őslakóinál pedig nyilak és nyilvesszők elajándékozásával jelezték, mindezeket úgy lehet tekinteni, mint a jelképezés bizonyos példáit, — a mi azonban eredetileg a jelképezett cselekvénynek csak némi módosulata; mert a viaskodásnak megszüntetése az által van kényszerítve, hogy a fegyverek elhanyagoljanak, vagy pedig az által, hogy az ellenfélnek átadatnak. Ha — miként ez a művelt népeknél szokásos — a legyőzött ellenfél átadja kardját a győzőnek, azon tény, hogy ez által magát védtelenné teszi, a személyes meghódolásnak ténye; azonban a hadvezér részéről minden esetre azt jelenti, hogy hadserege megadja magát. Hasonlóképen, ha — miként Afrika némely vidékein — „némely nem rabszolga feketék önkéntesen rabszolgákká lesznek az által, hogy alávetik magukat azon egyszerű, de igen jelentésteljes szerartartásnak, hogy lándzsáikat leendő uraik szeme láttára ketté török,“ bizton azt mondhatjuk, hogy az ekként mesterségesen megállapított viszony nagyon megközelíti azon viszonyt, mely akkor jön létre, ha az ellenség, kinek fegyvere eltört, zsákmányolója (captor) által rabszolgává tétetik: s így a jelképes egyezkedés csak utánzása a tényleges egyezkedésnek.

Most egy tanulságos példa következik.

Itt a zöld galyakra, főként mint a béke és kiengesztelő-

dés jelvényére s mint vallásos szertartásra utalunk. A zöld galy használata, mint békét jelentő szokás, előfordul Chili egyik tartományában, Araucaniában, valamint Új-Guinea népeinél, Új-Caledoniában, a Sandwich szigeteken, Tahitiben, Samoa szigetek és Új-Seeland lakóinál; engesztelődési jelvényekül ily zöld ágak használtattak a hébereknél is. (II. Macc. XIV. 4.)

Némely esetekben pedig úgy találjuk, hogy a zöld galy nemcsak békét, hanem egyenes meghódolást is jelentett. Cieza, Peru lakóiról írván, többek közt így szól: „A férfiak és fiúk zöld galyakkal és pálmalevelekkel jövének, hogy kegyelmet esdjenek“; a kérelmezők a görögöknél is olajágakat vittek magokkal.

A régi egyiptomiaktól fenmaradt falfestmények, a gyászmenetek alkalmával előlvitt pálmaágakat mutatnak, melyek a megholt kiengesztelését jelképezték; „összefont pálma-ágaknak a sírokra tűzése, még jelenleg is általános szokás Egyiptom mohamedán temetőiben. Wallisnak a Tahiti sziget lakóira vonatkozó állítása azt mutatja, hogy nálok a zöld galy használata vallásos tisztelet-nyilvánítás jelvényévé változott, — ugyanis: egy a sziget partvidékén mozogva hagyott ingát félelemmel szemléltek a bennszülöttek és zöld galyakat s malaczkokat hoztak, melyeket az inga-oszlop tövéhez leraktak. S hogy keleten az őskorban isten-tiszteleti célra faágakat alkalmaztak, mutatja III. Móz. XXIII: 40-ik versében adott ezen utasítás: „Vegyetek magatoknak szép fáknak ágait, pálma-galyakat,“ stb. „s örvendeztetek az úr előtt“; ennek bizonyítékául szolgál a mennyországban kiválasztottak leírása — a kik „kezeikben pálma-ágakat tartva állanak a trón előtt.“ (Jel. VII. 9.)

Ennek magyarázata, ha rátalálunk a vezérfonalra, igen egyszerű. Számos utazó elbeszélései illusztrálják aényt, miszerint a fegyverek lerakása idegenek közeledtekor arra való, hogy békés szándékot jelezen: minek oka világosan az, hogy e cselekvénnyel az ellenkező szándéknak ekként eleje van véve. Így pl. Barrow a kafferekről mondja: „ezen nép lakói arról ismerik föl a békekövetet, hogy ez — mintegyszáz lépésnyire azoktól, kikhez küldve van — lándzsáját (hassagai) leteszi a földre s ekkor aztán kiterjesztett karokkal halad közelebb,“ a karok kiterjesztése világosan azon célból történik,

hogy ez által azt mutassa, miszerint nála semmi elrejtett fegyver nincs. Azonban hogyan lehet megmutatni, hogy nincs fegyver, a midőn még oly távol van, hogy a magával vitt fegyverek nem láthatók? Egyszerűen az által, hogy más oly tárgyakat viszen, melyek láthatók; s a lombos ágak erre a legalkalmasabbak, s egyszersmind a legkönnyebben megszereshető tárgyak is azon célra. Ez állítás nagyon könnyen igazolható. Tasmania lakóinak volt egy módjuk, mely szerint megcsalták azokat, kik azon körülményből, hogy a küldött egyén kezeiben zöld galyakat vitt magával, azt következtették, hogy nála semmi fegyver nincs. Azt cselekedték ugyanis, hogy lándzsáikat menés közben lábújjaiuk közé fogták: „a fekete küldött barátságot színelve közeledék, . . . azonban végzetes lándzsáját lábújjai között vonszoló.” A mily önként-fölvettnek látszik tehát a zöld galy-vitel szokása, ha csupán későbbi alakjában szemléljük, annyira nem szándékosan választottnak bizonyúl, ha eredetére visszatekintünk. A zöld galy eleinte főként arra szolgált bizonyítékul, hogy miután a közeledő idegen fegyvertelen, tehát nem ellenség; később azonban a barátság más jeleivel is kapcsolatba hozaték. Midőn a kibékülés hódolatba ment át, e szokás akkor is fennmaradt. S így később oly különböző más cselekvények kötettek hozzá, melyek tiszteletet és imádást fejeznek ki.

Még egy esetet kell fölemlítenünk, mivel ez szemmel láthatólag mutatja, hogy a szertartások értelmezései hogyan válnak mesterségesen kigondolt cselekvényekké, ha természetes eredetök nem tudatik. Baker az arabok házassági szokásairól írván, többek közt így szól: „Nálok sok az ünnepélyesség, és a szerencsétlen vőlegény aláveti magát a menyasszony rokonai részéről való megkorbácsoltatás isten-ítéletének csak azért, hogy bátorságát bebizonyítsa. Ha a boldog férj azt akarja, hogy őt a jegyes rokonai a férjül fogadásra méltónak tekintsék, a megveretést öröm-ujjongások közt kell eltűrnie, mely esetben aztán az ütlegelő nő-csoport bámulattal emeli föl ismét fülhasító kiáltozásait.” Itt az egyszerű elvezetés helyett, melynek a menyasszony és rokonai makacson ellenállnak, a tényleges elrablás helyett, mit némely helyen, mint ez a kamesatkaiaknál szokásban van, a vőlegénynek azon ütlegek és sebek daczára is, „melyekkel az egész falu női bőven elhalmozzák,” végre kell hajtani,— valamint az elrablás

azon módozatai helyett, melyekben a nőrabló a tettettett üldözés alkalmával az üldözők részéről több-kevesebb bántalmat kénytelen eltűrni: a fönt említett házassági szokásban oly módosulást látunk, melyben az üldözés már nincs meg többé s így a kapott ütlelegeléseket szenvedőlegesen kell fogadni. Mígnem végre azon hiedelem keletkezett, hogy a vőlegény megveretése nem egyéb, mint szabad elhatározásból választott út „bátorságának kimutatására.”

E tények korántsem azért vannak itt fölsorolva, mintha talán elég pontosan bizonyítanák azt, hogy a szertartások minden esetben csakis módosulásai azon cselekvényeknek, melyek eleinte bizonyos kívánt czélok elérésére egyenes alkalmazással bírtak, vagy mintha azok látszólagosan jelképies jellege azt eredményezné, hogy azok a körülmények változta után is fennmaradnak. Itt csupán azon jelenleg uralkodó téves föltevés megdöntése végett akartunk bizonyos okokat fölsorolni, mely föltevés szerint a szertartások szándékos jelképezésből erednek; és hogy igazoljuk azon véleményt, miszerint minden esetben azt várhatjuk, hogy azok kifejlődés folytán keletkeznek. E várakozást később eléggé teljesültnek fogjuk találni.

Egyik főoka, hogy eddig miért fordítottak kevés figyelmet az efféle tüneményekre — noha ezek eléggé világosak és szembe ötlők — abban rejlik, hogy míg a legtöbb társadalmi működésnek bizonyos belső rendezettség felel meg, addig a szertartásos korlátozást alkotó rendezettség aránylag oly csekély, hogy figyelembe is alig vehető s így annál sok mozzanat számításba sem jöhet. Hogy a szertartásos kormányzatnak épen úgy meg van a maga sajátságos szervezete, miként a politikai és egyházi kormányzatnak, az oly tény, melyre rendszeren nem sokat ügyelnek, mert a míg a két utóbbi szervezet idő folytán kifejlődött, addig az első legalább azon társaságokban — melyek elérték azon műveltségi fokot, melynél a társadalmi tünemények megfontolás tárgyaivá lesznek — elsatnyúlt. Azonban azon hivatalos rendeletek, melyek a politikai függést kifejező szertartást igazgatók, már eredetileg bírtak bizonyos fontossággal, minél nagyobb fontossága csak azon hivatalos rendeleteknek volt, melyek a vallásos szertartást szabályozták; s e kétféle rendeletek hasontermészetűek. E rendeletek végrehajtói — tartoztak legyen bár a világi vagy

egyházi rendhez — kiengesztelő cselekvényeket végeztek: az egyik esetben a látható, a másikban pedig a többé nem látható uralkodó a kiengesztelt személy. Mindketten végrehajtói és szabályzói bizonyos tiszteletnek: az élő és a meghalt király iránti hódoló tiszteletnek. A mi előhaladt korunkban az isteni és emberi közti különbségtétel oly nagy, hogy ezen állítás alig látszik hihetőnek. De ha visszamegyünk azon fejlődési fokozatokon, melyekben a képzelt istenség tulajdonítmányai — épen ellenkezőleg mint a látható emberéi — fokozatosan kevesbednek, s végezetre elérvén a fejlődésnek azon kezdetleges fokát, hol a meghalt embernek hasonmását (other-self) minden különbség nélkül 'szellemnek (ghost) és istennek tekintették, kit, ha megjelenik, nem lehet az élő embertől megkülönböztetni: lehetetlen ténylegesen be nem látnunk a rokonságot azok működése között, kik az elköltözött uralkodónak szolgálnak, és azoké közt, kik a megholtnak helyét betöltő uralkodó körül tesznek szolgálatot. A mi különösség látszhatik még a hasonlóságról (homology) tett ezen állításban, azonnal eltűnik, ha tekintetbe vesszük, hogy számos őskori népnél épen oly tiszteletben részesültek az élő, mint a meghalt királyok; és hogy az élő királynak a papok részéről nyilvánított imádása csakis túlzottabb alakja azon tiszteletnek, melyet iránta rendesen mindazok nyilvánítottak, kik az ő szolgálatában állának.

Oly társadalmi szervezetek, melyek csak kevéssé oszlanak el különböző ágakra, számtalan efféle tüneményt mutatnak. A vad főnök — alárendelt közegeivel együtt — hangosan hirdeti saját nagy tetteit s elődjeinek vívmányait; és hogy ezen öndicsérési szokás némely helyen sokáig fenmaradt, arról az egyiptusi és assyriai föliratok eléggé tanúskodnak. A haladás azon műveltségi foktól, melynél a vad-főnök még maga dicséri magát, azon fokig, melynél a dicsérés már egy erre megbízott egyén által teljesíttetik, eléggé jelképezve van azon ellentét által, mely van a Madagascar szigetén jelenleg divatozó szokás közt, a hol a király nyilvános közönség előtt szokta elmondani „saját eredetét, a letűnt királyoktól való leszármazási vonalát, s a királyi székhöz való kétségbevonhatatlan jogát,” és azon szokás között, mely az angoloknál a múlt időkben divatozott, a midőn a királynak hasonló megkülönböztető tulajdonai, valamint hatalma és jogai részére

nyilvánosan biztosítottaknak: jelentettek ki egy erre rendelt hivatalnok által. A mint valamely uralkodó lassankint kiszélesíti birodalma határait és megnöveli hatalmát, mind számosabb munkás-közégeket gyűjt maga köré: azon kiengesztelő magasztalás nyilvánítása, melyet kezdetben mindenki végezett, később csakis azok által történik, kik erre egyenes megbízatást nyernek az uralkodótól, így állnak elő végre a hivatalos magasztalók. „Samoa szigetén a főnököt utazása alkalmával legfőbb szónoka kíséri.“ A fidzsi szigeteken „mindenik törzsnek meg van a maga szónoka, hogy az ünnepélyes alkalmakkor szónoklatokat tartson.“ Depuis beszéli, hogy (Felső-Guinea) Ashantee tartománya főnökeinek kísérői hangosan kiáltozzák uroknak „hatalmas nevét,“ és egy még újabbkori író úgy festi Ashantée királyának némely kísérőit, hogy ezeknek kötelessége „a királynak neveket adni,“ s annak czímeit és magas tulajdonságait hangosan kiáltozni. Hasonlóképen Yoruba királya bárhová megy, feleségei mindenütt kísérik, s ezek urokat énekekkel magasztalják.

Midőn tehát ilyféle tényekkel találkozunk, — midőn azt olvassuk, hogy Madagascar szigetén „Az uralkodónak nagy számú nőénekesei palotájában mindig körülte vannak és a kik őt, — valahányszor akár rövidebb sétát, vagy kirándulást tesz, akár hosszabb útra kél — mindenkor kísérik“; — midőn azt halljuk, hogy Chinában „Ő felsége a császár előtt bizonyos személyek szoktak menni, kik az ő erényeit és hatalmát hangosan hirdetik“; — midőn azt olvassuk, hogy a régi chibcháknál a főnököt „oly énekekkel fogadták, melyekben az ő tetteit és győzelmeit éneklék“: lehetetlen tagadnunk, hogy a nagyságnak e hirdetői és a dicsőségnek ez énekesei ugyan azt cselekszik az élő király érdekében, mit a papok és papnők a meghalt királyért, valamint a meghalt király szelleméből származott istenért cselekesznek.

Az oly társaságokban, melyeknek nagyon kifejlett szerbartásos kormányzatuk van, a polgári és vallásos cselekmények összhangzósága még jobban szembe tűnik. Valamint az ily társaságokban a különböző hatalmak számos isteneire találhatunk, kiknek szintén megvannak a maguk hivatalos magasztalói, kik körülöttek különös szolgálatokat végeznek; épen úgy föltalálhatók azon társaságok kebelében az élő hatalmasságok különböző rangfokozatai is, melyek körül

hasonlókép oly emberek tesznek szolgálatot, kik az ő nagyságukat hirdetik, s részökre tiszteletet követelnek. Samoa szigetén „a hírnök néhány lépésnyire előlmenve — a mint valakivel találkozik — hangosan kiáltozza utána jövő főnöke nevét.“ Midőn Madagascár főnöke magát hordozó-ágyán meghurczoltatja: „rendesen legelől vágat egy vagy két egyén lándzsával, vagy kőbaltával kezében s hangosan kiáltozza a főnök nevét.“ Japánban a nagykövet utazásánál „legelől megy négy alsóbb hivatalnok — seprőkkel kezökben — kik a hatalmas úr kíséretét rendesen azért előzik meg, hogy a népet „megállj“ kiáltásokkal figyelmeztessék, mi nálok annyit jelent, mint: „ülj vagy borulj le“; Chinában, ha egy udvari tanácsos valahová megy, rendesen oly egyének előzik meg, „kik kezökben vörös táblákat visznek, melyeken az illető főhivatalnok rangja van kiabrázolván, s futás közben ezt kiáltozzák az utczai járó-kelőknek: „félre, félre! csöndesen legyetek és tisztuljatok az útból!“ Ezen előhírnökök után réztányér-verdesők (gong-strikers) mennek, kik bizonyos szünetelésekkel meghatározott ütések által jelzik uroknak rang'okoztatát és hivatalát.“

Azon hivatalnok közt, ki a királynak akaratát hirdeti és a között, ki az istenek akaratát kijelenti, valamint azon tolmács közt, ki a határozatokat a király elé viszi s annak választát visszahozza és azon pap között, ki a hódolat-nyilvánítók (worshippers) kéréseit és óhajait közvetíti s a szóbeli választ megmagyarázza — még más hasonlóság és párhuzam is létezik. Számos oly helyen, hol a királyi hatalom teljesen korlátlan, az uralkodó vagy általában láthatatlan, vagy nem lehet vele közvetlenül érintkezni, az élő uralkodó magát elzárkózottsága folytán megholt és isteni uralkodónak színlelvén, a vele való érintkezés végett bizonyos közben-járókra van szükség. Így volt régenten Mexikóban. II. Montezumáról mondják, hogy „öt színről-színre egyetlen közembernek sem volt szabad látni s ha valamelyik mégis meglátta, halállal lakolt vakmerőségéért“; továbbá, hogy ő saját tolmácsát kivéve „senkivel sem közlekedék.“ Nicaraguában a főnökök (caziques) annyira vitték elzárkózottságukat, hogy más főnököktől is csak e végre rendelt hivatalnokok közvetítésével fogadtak el üzeneteket. Hasonlót olvasunk Peruról, hol némely uralkodónak „azon szokása volt, hogy alattvalói csakis igen ritka alkalmakkor, máskor pedig éppen nem láthaták,“ továbbá olvassuk, hogy a

spanyolok első szemléje alkalmával „Atahuallpa (fejedelem) semmi feleletet nem adott a hozzá intézett kérdésre, sőt szeméit sem emelte föl, hogy Hernando de Soto spanyol kapitányra nézzen; hanem helyette egy főnök válaszolt a kapitány szavaira.“ A chibcháknál a „legelső udvari hivatalnok a hírnök vala, — mint mondák — azért, hogy ő volt azon közeg, a mely által a fejedelem akarata megmagyaráztatott.“ Egész Afrikában a jelen korban is hasonló szokás van általános érvényben. Speke (angol afrikai utazó) beszéli, hogy „midőn Uganda királyával beszélgetett, szavait mindig egy vagy több hivatalnok közvetítette.“ Afrika belsejében élő szerecseneknél egy főnökre nézve méltóságán alúli dolog, hogy a trónusról más úton válaszoljon, mint csupán az ő „szája“ vagyis miniszter-elnöke által. Dahoméban „az uralkodó szavai a hírnökhöz (*meu*) intéztetnek, ez értesíti róla a tolmácsot, ki aztán az uralkodóhoz bejáró hivatalnoknak adja át s a válasznak ugyane csatornán kell visszafolyania. Abyssiniára vonatkozólag, — hol a főnökök saját lakaikban oly sötétségben ülnek, hogy „a közönséges halandó szemei őket elég világosan nem láthatják“ — azt mondják az utazók, hogy a királyt „nem lehetett látni, midőn a tanács-ülésben volt, — mert besötétített szobában ült és ablakon keresztül nézte, hogy mi történik a külső szobában“; továbbá azt is beszélik róla, hogy „volt egy (király szava vagy király hangjának nevezett) tolmácsa, ki bizonyos alkalmakkor a közlekedési közegül szolgált a király és népe között.“ Ide járul még az is, hogy a világi és vallási közlekedési közegek közti hasonlóságot némely esetekben maguk az illető népek is nyíltan elismerik. Thomson beszéli, hogy Új-Seelandban a papokat úgy tekintik a lakosok, mint az istenek követeit (ambassadors).

Azonban ez összhangzóságnak (homology) még további bizonyítékai is vannak. A hol a némileg előhaladt társadalmi kifejlődéssel együtt, az ősök imádása uralkodó maradt, s következőleg a hol az istenek és emberek nagyon kevésé vannak egymástól megkülönböztetve, a két szervezet igen kevésben különbözik egymástól. Erre China a legjobb példát szolgáltatja. Huc (francia utazó) beszéli, hogy a „chinai uralkodók istenekké szokták avatni mindazon polgári vagy katonai hivatalnokokat, kiknek életét valami emlékezésre méltó cselekvény jellemzi, s az ezek részére rendelt tisztelet

képezi a mandarinok hivatalos vallását. "Gützlaff Károly (porosz hittérítő) műveiből olvassuk, hogy a chinai császár „különböző címekkel ruházta föl mindazon hivatalnokait, kik e világot elhagyták és méltóknak bizonyíták magokat a bennök helyezett magas bizalomra; ezeket aztán kormányzókká, elnökökké és fölügyelőkké teszi az alvilágban s így a megholt szellemek között is megalapítja saját kormányát." Williams (angol utazó) szintén azt beszéli, hogy Chinában a szerartásos tisztelet-nyilvánítás öt nemének, ú. m. a kiengesztelő és szerencséért esdő, valamint a katonai és vendéglátó úgyszintén a szerencsétlenség elhárításáért könyörgő szerartásos tiszteletnek végrehajtását a *Li pu*, vagy szerartási tanács ellenőrzi és igazgatja. Ennek alosztályainál, különösen a szerartási formák osztályánál, az udvari illemszabályok pontosan megtartandók, milyenek az öltözködés szabályai, valamint a kocsi s lovaglási diszítmények, a kíséretnek jelmezeire vonatkozó szabályok, mint szintén a személyes és írásbeli közlekedés szabályai, a különböző rangfokozatban állók személyes és írásbeli közlekedésének szabályai stb. A másik alosztály arra ügyel föl, hogy az istenek és elköltözött uralkodók imádása, valamint a tudósok és kitüntetett személyek tisztelete pontosan végrehajtassék. A kiadott rendeletek világosan azt mutatják, hogy úgy a vallási, mint a polgári szerartásokat ugyanazon testület igazgatja. Ezekhez összefoglalásként hozzáadhatjuk még a következő idézetet: „az ünnepélyeken a külső szerartások mestere föltűnő helyen áll és hangos szóval vezényli az udvaroncokat, hogy föllálljanak, letérdeljenek, megálljanak, vagy távozzanak;“ azaz ő igazgatja az uralkodó hódolóit, miként a főpap igazgatja az istenek imádoit. A világi és vallási szerartások ugyanazonsága mellett a japáni szokások egész a legújabb időkig tanúskodnak. Hogy a japáni Mikádó mennyire szent és hozzáférhetetlennek tartatik, azt az utazók leírásaiból eléggé ismerjük; azonban hogy Japánban mily nagy szélsőségekbe csapott át az isteni és emberi közt előállott zürzavar, hajlandók volnánk el nem hinni, ha azt részrehajlatlan szemtanúk nem bizonyítanák. Dickson ugyanis így szól:

„A japániak általában véve el vannak telve azon képzelettel, hogy az ő országuk valódi *shin koku*, a *kamino kooni* azaz szellemi lények hazája vagy szellemek birodalma. Ők

ugyanis azt képzelik, miszerint a császár mindenek fölött uralkodik, és hogy más egyéb alárendelt hatalmak közt ő uralkodik az ország szellemei fölött is. Ő uralkodik az emberek fölött és rájuk nézve a tiszteletnek ő az egyedüli forrása, és ez nem csupán az e világi tiszteletben áll, hanem kiterjed a más világra is, hol az elköltözöttek — a császár rendeletei folytán — rangfokozatban folyvást emelkednek.“

Mitford hasonlóképp azt írja, hogy :

„Shongun hatalmas uralkodása idejében a Mikádó volt a kitüntetés egyedüli forrása, ki mint a nemzeti vallás feje és egyenes leszármazott az istenektől — alattvalói részéről — különös tiszteletben részesült. S legújabban (1870.) a *Hivatalos Kormány-Közlönyben* a Mikádónak egy rendelete jelent meg, mely Coshu hercegének egy ösét halála után isteni kitüntetéssel ruházza föl.“

Továbbá azt is olvassuk, hogy a japáni cabinetben a nyolcz alosztálylyal bíró kormányzó tanács egyike a „*Ti bu shio*“, mely a társas szokásokat, a magaviseletet, az illemszabályokat, az isten-tiszteletet, valamint az élők és holtak iránti tisztelet stb. szerartásait intézi.“ Japánban általában az élő és meghalt személyeknek, valamint az alsóbb rangú isteneknek kiengesztelése központi kormányzattal bír.

A nyugati népek között, kiknél az isteni és emberi közti megkülönböztetés a keresztyénség korszaka alatt, nagyon határozottá vált, a világi és vallási szerartásos szervezet közötti hasonlóság már nem oly szembetűnő módon jelentkezik. De, hogy azoknál is megvan s egykor még inkább meg volt, az világosan kimutatható. A hűbér-rendszer idejében a címernöki tisztet, a főpalotagrófon kívül, a szerartások nagy-mesterei, udvarnokok stb. viselték, kik mind a királyi udvarhoz tartoztak, valamint az alsóbb rangú uralkodók udvaraiban is voltak hasonló hivatalnokok, kik a címernöki állás mellett, az engesztelő tisztelet-nyilvánítások intézésével valának megbízva. Ezek képezék a szerartási hivatalnokok osztályát, mely a papi osztályhoz sok tekintetben hasonlított. Ide vonatkozólag — mint legnevezetesebb adatot — csak Scott Walternek megjegyzését említjük föl, mely szerint „oly benső egyesülés volt a lovagrend és vallás között, hogy az előbbinek egynémely fokozatai az egyház által alkotott fokozatokkal határozottan párhuzamban állóknak tekintettek.“ Sőt

könnyen ki lehet azt is mutatni, hogy a lovagrend intézményéhez tartozó különböző hivatalnokok oly testületet alkottak, mely a legtökéletesebb szervezettel bírt, mint pl. Franciaországban, hol a lovagrendnek öt fokozata volt, ú. m. *chevalier, poursuivant d'armes, heraut d'armes, roi d'armes* és *roi d'armes de France*. A lovagrend tagjai aztán mind e rangfokozatokba a keresztség bizonyos nemével avattattak be, mely szerartásnál a vizet borral helyettesítették. A rend tagjai káptalani üléseiket St.-Antal templomában tartották; s midőn bizonyos megbízó levéllel ellátva valami kiküldetésbe mentek, épen úgy öltözködtek, s azok részéről, a kikhez kiküldettek, ugyanolyan kitüntetésben részesültek, mint királyi vagy főnemesi uraik; így tehát megbízás folytán nyert méltósággal bírtak, mely sok tekintetben nagyon hasonló volt a papokra ruházott szentségi méltósággal. A fő címkirály valamint a többi fokozatbeliek is tudakozódás és fegyelmezés végett ép olyan helyi látogatásokat tettek, mint a minők az egyházi látogatások szoktak lenni; e rend működési köre sok más tekintetben is nagyon hasonló vala a papok foglalkozásához. Ugyanis, miként a papok döntöttek a fölött, hogy valaki alkalmas-e egyházi szent cselekvények végzésére, épen úgy a címernökök igazolák azok címeit, kik a lovagok elkülönzött rendjébe magokat fölvetetni óhajtották; ezen kívül látogatásaik alkalmával kötelességek volt „helyreigazítani azon dolgokat, melyek hibásak vagy illetlenek voltak“ stb. Azonkívül, hogy a földi uralkodók akarát kijelentették, miként mindenféle vallás papjai hirdetik, ők az előbbinek épen oly magasztalói valának, mint a papok az utóbbinak: kötelességeiknek egy része azok iránt, kiknek szolgálatában állottak, az vala, hogy „azok magasztalását idegen földön is terjesztették.“ A királyok és hercegek temetésénél, hol az élő és holt iránti tisztelet egymással találkozott, a címernök és a pap működésének rokonsága szintén nagyon kitűnt; mert azonkívül, hogy az elköltözött hatalmasságnak rangfokozati jelvényeit a sírba dobta s az által az elköltözöttnek áldozott, a címernöknek kötelessége vala egy dicsbeszédet írni vagy mással íratni, kötelessége volt kezdeményezni a megholtnak azon imáadását, melyből az imáadásnak magasabb formái kifejlődtek. Hasonló — bár nem épen oly mesterkelt — rendszer divatozott Angliában is. A címernökök itt koronát viseltek, ruházatuk királyi

volt és saját személyükről szólva a többes „mi“ szót használták. Kezdetben csak két címernöki tartomány volt, két illetékos kerületi címernökkel. A további fejlődés azonban egy nagyobb címekirályt hozott létre, tartományi címekirályokkal, kik alatt kisebb címernöki hivatalnokok állottak, — végre 1483-ban mindezek a *Címernökök Collegiumában* (*College of Heralds*) egyesületté alakultak. Miután Franciaországban hivatalos vizsgálatok tartattak a végből, hogy a meglevő címeket és méltóságokat igazolják s azok viselésére másokat fölhatalmazzanak, a temetési szerartartások annyira alá voltak vetve a címernöki ellenőrzésnek, hogy a nemesek közül senkit sem lehetett eltemetni a címernök beleegyezése nélkül.

Hogy mi volt az oka e politikai szervezetek visszafejlődésének, melyek az egykor fényes és jelentékeny szerartartási teendőket végezték, a míg a polgári és egyházi szervezetek kifejlődtek, igen könnyű belátni. Az élőnek kiengesztelése kezdettől fogva szükségképen sokkal inkább szűkebb térre szorítottatott, mint a megholtak kiengesztelése. Az élő uralkodó csakis saját jelenlétében vagy minden esetre tartózkodási helyén belől vagy legföllebb annak közelében imádtathaték. Ámbár Peruban az élő Yncák képét is tisztelték, és ámbár Madagascar szigetén Radama királynak távollétében is zengették dicsőségét e szavakkal: „Isten nyugotra távozik, Radama hatalmas bika“; mindazonáltal a még élő hatalmas egyén előtti meghódolást kifejező tisztelgések és dicséretetek többé nem nyilváníthatnak, midőn azok ő általa, vagy közvetlen hozzátartozói által többé nem szemlélhetők. De midőn a nagy ember meghal s kezdetét veszi a borzadály és félelem az ő szellemétől, melyet úgy képzelnek, hogy bárhol is megjelenhetik, a kiengesztelések többé oly szűk térre nem szoríthatók, és azon arányban, a mint nagyobb társaságok alakulnak, elkezdődik a képzelt hatalomban és rangban nagyobb istenségek kifejlődése, s a tőlök való félelem és irántok való tisztelet egyszerre nagy területen észrevehető. Innen a hivatalos kiengesztelők számos helyen ugyanazon időben egyenként végzik istentiszteleti cselekvényeiket, s így keletkeznek az egyházi hivatalnokok nagy testületei. Azonban nem csupán ezen ok miatt nem gyarapszik a szerartartásos szervezet úgy, miként a többi szervezetek, hanem főként azért is, mert ezek-

nek fejlődése annak pusztulását okozza. Bár a társadalmi alakulások kezdetleges fokán a helyi uralkodóknak megvolt a maguk helyi kormányzata (courts) erre rendelt szertartási hivatalnokokkal együtt, mindamellett a tömörülés folyama és a központi kormány iránti alárendeltség növekedése, a helyi uralkodók méltóságának csökkenését eredményezte, s egyzersmind az ő méltóságaik hivatalos fenntartóinak eltűnését okozta. Nálunk (angoloknál) is a múlt időkben hercegek, örgrófok és grófok alkalmaztattak címernökök és állami küldöttek; másodgrófok, bárók és más alsóbb rangú nemesek sőt egyszerű lovagok és zászlós-urak is lehettek állami küldöttek, de a mint a királyi hatalom tekintélye eléggé megszilárdult „e gyakorlat lassankint megszűnt, úgy hogy Erzsébet angol királyné uralkodását egy sem érte meg.“ Sőt azon szervezet, mely a szertartásos korlátozást életbe léptette, apránként teljesen elenyészik, mivel annak működése fokenkénti csorbitásnak van kitéve. A politikai és egyházi szabályzatok, bár eleinte főként azon magaviseletre vonatkoznak, mely az isteni és emberi uralkodók iránti engedelmesség kifejezője, mindamellett az oly magaviselet vezetését célzó erkölcsi parancsok és az egyes egyének közötti részrehajlatlan korlátozás irányadása folytán később mindinkább kifejlődnek, minek következtében a szertartásos szervezet határait mindinkább elszűkítik. Franciaországban a címernököknek a mellett, hogy — mint föntebb megjegyzők — némileg papias működésök volt, egyzersmind ők „a nemesség által elkövetett vétkek bírái is voltak,“ s föl voltak hatalmazva, hogy a vétkező nemest rangjától megfoszthassák, javait elkobozzák, házat lerombolják, földjét elpusztítsák és címereitől megfoszszák. E szertartási hivatalnokokra Angliában is bizonyos polgári kötelességek végzése volt bízva. 1688-ig a tartományi címkirályok kötelessége volt „kerületeiket megvizsgálni, mi célból az uralkodótól megbízásokat nyertek, s ez úton a temetési bizonyítványok, az al- és főnemesség leszármazása és egymással való rokonsága e címernöki collegiumban rendesen bevezetettek. Ezeket aztán minden főtörvényszéknek tudomására juttaták.“ Az egyházi és politikai ügyvivők effele működésének előfeltétele mellett bizonyít többek közt az is, hogy a szertartási intézmények azon kezdetleges alapra vitettek vissza, mely a csaknem egészen feledségbe ment címernöki collegiumban

fenmaradt, valamint bizonyyságot tesznek mellette azon udvari hivatalnokok, kik az uralkodóval való érintkezést szabályozzák.

Mielőtt a szerbartásos kormányzatnak különböző tekintetek szerinti tüzetes előadására átmennénk, jó lesz összegeznünk ezen előleges áttekintés eredményeit, melyek a következők:

A magaviselet azon korlátozása, melyet mi különösen szerbartásnak nevezünk, a polgári és egyházi korlátozást időre nézve megelőzi. Eredetileg nagyon is alant fokú typosokkal veszi kezdetét; föltalálható az egészen műveletlen és semmiféle körvonalozott kormányformával nem bíró vadaknál; gyakran magas kifejlődést nyer ott is, hol a szabályzatnak más nemei kevésbé vannak kifejlődve; mindenkor tetszés szerint létesül az egyedek között minden társaságban; és kifejleszti azon határozottabb korlátozást, melyet az állam és egyház gyakorol. A szerbartásos kormányzat őseredetiségét mutatja továbbá azon tény is, hogy a politikai és vallásos kormányzatok először alig tesznek többet, mint hogy fentartják azon szerbartás rendszerét, mely bizonyos kiváló élő és megholt személyekre irányúl, csak később következik a világi törvénykönyv, melyet az egyik ráerőszakol, valamint azon erkölcsi törvény, melyet a másik hirdetni szokott. Ott van továbbá azon bizonyíték, melyet a politikai, társadalmi és vallásos korlátozás mindenik nemével közös elemekből következtethetünk; mert a társadalmi érintkezésben szemléllhető formák előfordúlnak a politikai és vallásos érintkezésben is, mint a hódolat és imádás alakjai. Még jelentékenyebb azon körülmény, hogy a szerbartások oly önkéntes cselekvésre vihetők vissza, melyek a polgári és egyházi törvényhozásnál világosan korábbi eredetűek. A szerbartások, a helyett, hogy ráparancsolás vagy közmegegyezés következtében létesülnének, mi oly előre megállapított társadalmi szervezetet föltételezne, mely szabályokat alkosson és ezeket másokra ráerőszakolja — általában oly cselekvények módosulásaiából származnak, melyek eredetileg személyes érdekből történtek; ennélfogva határozottan úgy tünnek föl, mint a melyek bizonyos egyéni magaviseletből még előbb keletkeznek, mint az azokat ellenőrizni törekvő társadalmi intézkedések.

Végül megjegyezzük, hogy midőn egy alárendeltséget

követelő politikai főnök előáll, eleinte maga-magának szertartás-mestere, azonban csakhamar összegyűjti maga körül a szolgálatkész udvaroncokat, kik körülte kiengesztelő cselekményeket végeznek, melyek ismétlődés folytán határozott és megszabott cselekvényekké válnak s így aztán létrejönnek a szertartásokat végző hivatalnokok. Bár a polgári törvényeket ráerőszakoló s az erkölcsi parancsokat hirdető szervezetek növekedésével egyszersmind oly hanyatlása következék be a szertartásos szervezetnek, hogy ezt közöttünk észrevehetlenné tette: mindazáltal a társadalmi fejlődés kezdetleges fokán a főbb és alsóbb élő uralkodók kiengesztelését végző hivatalnokok testülete, mely sokban hasonlít azon hivatalnoki testülethez, mely kisebb-nagyobb meghalt és istenekké avatott uralkodók kiengesztelését végzi, a társadalmi intézmények jelentékeny alkat-elemét képezi; és ez csakis azon mérvben veszít hatásköréből, a mint a határozottabb és tüzetesebb ellenőrzést gyakorló politikai és egyházi intézmények annak működését magukhoz ragadják.

Ez általános eszméket magunkkal vive, térjünk át már most a szertartásos kormányzás egyes kiváló alkat-elemeire. Ezeket a következő fejezetek alatt fogjuk tárgyalni, ú. m.: *győzelmi jelvények, tagcsonkítások, ajándékozások, tisztelgések, megszólító formák, címek, jelvények és jelmezek, további osztályelkülönözések, divat s végül a szertartások múltja és jövője.*

HERBERT SPENCER után angolból.

Ifj. LOSONCZY LÁSZLÓ.

A JELENKORI SOCIALISMUSRÓL. *)

Első közlemény.

Szabadság, egyenlőség, testvériség! E szavakat írta zászlajára a francia nagy forradalom, vezéreltetve inkább emberszeretet és rajongó képzelőtehetség, nemzetök e kiváló sajátása, mint ama fogalmak tökéletes felfogása által. Nem is sejtették, hogy az emberiség fejlődése történetében épen azon szavak oly eltérő, egymást kizáró törekvéseknek fognak jeligéül szolgálni, a mint ezt századunk eszmefejlődési története visszatükrözi; nem képzelhették, hogy az út a szabadságtól az egyenlőséghez és testvériséghez csak ugyanazon társadalom romjain épülhet, a melyet azon vezérelvek kitűzése mellett szerveztek és alapítottak meg; nem álmodták, hogy az az osztályszellem, mely a harmadik rendet győzelemre vezette, már föltétlenül magában hordja, mint történelmi következményt, a negyedik rendet. A negyedik rendben kifejezésre és érvényesülésre törekvő osztályszellem a jelenkor socialismusa.

---

*) Schäfte: *Capitalismus und Socialismus*. Ugyanaz: *Gesellschaftliches System*. Ugyanaz: *Quintessenz des Socialismus*. Stein L.: *Gegenwart* (1848 és 1849-ben megjelent I. és II. kötetei), *Die sociale Bewegung der Gegenwart* című cikksorozat. Thornton: *On labour*. Holyoake G. J.: *History of cooperation*. Dr. Dühring E.: *Cursus der National- und Socialökonomie*. Engels F.: *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*. Villetard E.: *Histoire de l'Internationale*. Testut Oskár: *L'association internationale des travailleurs*. Busch Mór: *Zur Geschichte der Internationale*. Eichhoff V.: *Die internationale Arbeiter-Association*. Dr. Jäger Jenő: *Der moderne Socialismus*.

Korunk tudományos törekvéseinek egyik irányelve a népszerűsítés. Míg, még századunk első negyedében is, szerettek kivált a németek a tudományt oly alakban előadni, hogy az elvontságánál fogva csak a szaktudósoknak vagy a legműveltebbeknek volt megérthető, a legújabb kor tudósai — néhány nem dicséretes kivétellel — törekszenek a legelvontabb nemzetgazdasági, philosophiai, politikai stb. tanokat az avatlanok részére is hozzáférhető alakba öltetni. Hogy ez irány nem maradhat befolyás nélkül egész társadalmunk fejlődésére, a fölötte uralkodó eszmekörre, az tagadhatatlan, szint úgy mint azon igazság: hogy az általános műveltségi fok emelkedése, az előítéletek eloszlatása, az emberiség hatalmának és uralmának a természeti erők fölötti növekedése a társadalmi rendre visszahatással kell hogy legyen. E körülmények befolyását leginkább két jelenségben véljük feltalálni. Az egyik az intensív küzdelem újabb politikai és társadalmi formákért; a másik az ember rendeltetése fölött megváltozott nézpont — a materialismus. Ez a két jelenség egyidejűleg tűnik föl és látszólagosan nincs egymással ellentétben; behatóbb és szigorúbb vizsgálat után azonban két szétirányuló vonalhoz hasonlítható. Az egyik vonalnak végpontja a szabadság — az idealismus; a másíknak végpontja az egyenlőség — a materialismus. Az első irány, rendszere egész következetességével minden törekvést visszavezet az egyénre; ennek mentől szabadabb fejlődésében, mentől tökéletesebb biztosításában gondolja elérhetni az egész emberiség legnagyobb jólétét; rendszerében történelmi, mivel az embert olyannak fogadja el, a milyennek az több ezredévi művelődés után fejlődött, s annak a tapasztalat nyomán fölismeri vélt természetéhez alkalmazza társadalmi intézményeit és társadalmi úton akarja szabadon, természetesen tökéletesíteni s az eszményi célhoz mindig közelebb-közelebb vezetni. Ez az irány kifejezhető a következő tételben: Az összes emberiség az egyéni szabadság útján boldogítandó; ha az egyén szabad, akkor természeténél fogva boldog is, ha pedig az egyén boldog, akkor az egyének összege, a társadalom is megfelelvén feladatának, az által boldog. A másik irány szerint nem az egyén által boldogul a társadalom, hanem a társadalom által az egyén. Előtte az egyéni szabadság anarchia. Az ember célja nem az egyéni alapon való fejlődés, nem az egyénnek érvényesülése az egészben és

úgy azután az egésznek emelkedése az egyén által, hanem megfordítva; szabad csak az egész, a társadalom legyen, abban pedig az egyenlő egyének a számokra az egész által kijelölendő helyen működjenek közre együttesen; legyen bár a természetben minden különböző, legyen bár az ember testi mint szellemi léteben ellentét, az ember csak azért van, hogy egy egésznek kiegészítő részét képezze, s hogy magát minden sajátágaival az egyenlőség nivelátora alá hajlitassa. Az ember rendeltetése a földi gyönyörökben úszni; mivel pedig egyik embernek annyi joga van azon gyönyörök élvezésére, mint a másiknak, tekintet nélkül saját szerű fejlődésére, mindenkinek egyenlően kell részesülni mind azon élvezeti javakban, melyeket a természet fukar markából az emberiség ki tud csikarni. Az ember rendeltetése az élv. Míg tehát az eszményi irány az embert a szabadság által az erkölcsi és szellemi tökély legmagasabb általa elérhető fokára akarja fejleszteni, a materialistikus irány nem ígérhet neki egyebet, mint anyagi élvét, mint kenyeret egyenlő nagyságú adagokban. Ha e tanokból levonjuk a legmerekvebb következtetést, az egyéni szabadság rendszere szerint az állam nem lehetne egyéb, mint az egyén és a tulajdon fölügyője, a ki a szabadság azon határvonalát őrzi, a melyen az egyik ember szabadsága embertársaiéval összeütközésbe jöhetne; vagyis hatásköre leginkább rendőri volna. Ellenben az anyagi irány állama valódi tulajdonos lenne; feladata volna minden egyének egyenlő munkamennyiségért egyenlő jólétet biztosítani; gondjára lenne bízva az ember minden szükségleteivel, családjával, gyermekeivel; az állam lenne a mindenható, mindentudó gondviselés; ez isteni tulajdonságok emberekre lennének átruházandók. Míg tehát az egyik állam messze elmarad azon számos és nemes kötelességek teljesítésétől, melyek valóstítása végett az emberi társulás tulajdonképen megtörtént, a másik messze túlhaladja azon szolgálatok keretét, melyek létezési alapját képezik; és ily módon az egyént géppé vagy legalább eszközzé alacsonyítja le. E két ellenkező irány képviselői a nemzetgazdaságtanban az úgy nevezett oekonomisták és a socialisták.

Az oekonomisták az állam hagyományos formáját, a mint az az emberiség művelődése fejlődéséből reánk származott, habár reformálva is, meg akarják őrizni, az államban

pedig a szabad munka, szabad termelés, szabad kereskedelem és szabad kormányforma elvei mellett az egyéni tulajdonjog és örökösödési jog alapján fentartani a társadalmat. Ellenben a socialisták halomra akarják dönteni mindez intézményeket, hogy azután a régi társadalom romjain az együttes működés elvei mellett az egyenlőségnek oltárt emelhessenek. Míg az oekonomista rendszer a jelen társadalom három felsőbb rendjén nyugszik, a socialista rendszer a proletárok evangéliuma és a negyedik rend harczát hirdeti a három felsőbb rend ellen.

Jelen tanulmányunk tárgyát e harc és ennek fegyverei ismertetése és bírálata képezi. Nem vonjuk ennek keretébe a socialistikus tanok fejlődését, Saint-Simon, Baboeuf, Fourier, Proudhon, Cabet és Owen rég óta ismeretes rendszereit. A tért, mely rendelkezésünkre áll, a legújabb kor socialismusának ismertetésére akarjuk használni, melynek működését a socialdemokraták győzelmei Németországban a legutóbbi választások alkalmával ismét előtérbe tolták és a legszélesebb körökben érdeklődést költöttek azon fegyverek és azon módszer iránt, melyeket céljaik valóítására választottak.

I.

Ha meg akarjuk érteni az újabb socialismus irányát és elméletét, ha meg akarunk győződni, vajon nagyobb figyelmet érdemelnek-e tanai, mint az álmodozó utopistáké, azon osztály állapotáról kell igaz képet nyernünk, melynek nyomorúlt sorsa tárgyúl szolgál az egész rendszernek. Meg kell figyel-nünk, miként lett az elszórt munkásokból osztály, ez osztályban pedig hogyan éledt az érdekközösség eszméje s az osztályszellem, azon erős osztályszellem, mely harczra készülni látszik az egész hagyományos, úgy nevezett „capitalistikus“ társadalmi rend ellen.

Ki az a negyedik rend? A tőke nélküli munkás, a proletár. A múlt század végéig a termelés munkája, csekély kivételekkel, emberi kezek által végeztetett. A tisztán *személyi* munkának sajátságos befolyása van magára a munkás viszonyaira, mely viszonyok természete azonban csak a gépmunka uralma alatt lett egész világosan megérthető. A személyi munka föltétlenül műhelyi viszonyt tesz szükségessé; ez oly

viszony, melyben a munkás a munkaadónál mint inas vagy legény — tehát mint nem egészen kiképzett, hanem még képezendő — dolgozik, egyúttal házához tartozik és házrendének is alá van vetve. Ez a viszony a személyes függetlenség eszméjét nem egy könnyen szűli, de a függőség elviselhetőnek is mutatkozik, mert a műhelyi viszonyban a munkaadó mint a jobb, mint az oktató áll szemben munkásaival, azon felül pedig mert ő az, ki ugyanazok ellátásáról gondoskodik. A műhelyi viszony tehát patriarchális, családi alakja a termelésnek. Egész más viszonyok keletkeznek ott, a hol már gépek szerepelnek. A gépmunka formája alatt a munkaadó mindenek előtt tőketulajdonos. Mig a mester a műhelyben maga is dolgozott, a géptulajdonos nem fog a munkához, hanem maga helyett működteti tőkéjét; gyakran nem is ért azon munkához, melyet gépe által végeztet. A viszony a munkaadó és munkás közt laza; egymással szemben idegenek. A munkafelosztás befolyása alatt mindig jobban egyszerűsítetik a munka, tehát mindig könnyebben megtanulható lesz. A munkást könnyen lehet változtatni, de a munkásnak is könnyű munkaadóját elhagyni. A gyári munka nagyon sok munkást foglalkoztatván, kizárja a műhelyi családi viszonyt; a munkás maga gondoskodik élelmezéséről, lakásáról, egész független és szabad, de csupán saját erejére van utalva. Az a körülmény, hogy a gyári munka igen sok munkást vesz igénybe, okozta a munkásosztály felhalmozódását, összpontosítását szűk területeken; minek következménye a munkásosztálynak még gyorsabb szaporodása lett, mert az alkalmat házasodásra, vagy a törvényen kívül eső viszonyok megkötésére a tömörülés nagyon előmozdította.

E megváltozott viszonyokból csakhamar oly jelenségek tűntek föl, melyek mindinkább az egész munkáskérdés fordulópontjává fejlődtek. A műhelyben dolgozó, régi kézműves munkás az inasi és legénységi évek alatt azt a reményt táplálja, hogy önálló műhelyet szereznie és családot alapítania, csak idő kérdése. Törekvését nagy részben siker is szokta követni, mert az csak a személyes ügyességtől, képzettségtől és szorgalomtól, mindez pedig csupán saját kitartó akaratótól függ. Látva, hogy ő „saját szerencséjének kovácsa“, nincs oka a társadalom szervezetét vádolni, ha önállóságra vergődni nem bír. Egészen más a viszony a gyári munkások állapotában.

Az iparüzés föltétele a gép, melynek megszerzése és hasznosítása nagy tőkét igényel. Míg a kézműves bízvást remélheti, hogy műszereit munkája által megszerzi, a gyári munkás nem takaríthat meg annyit, hogy maga valamikor géptulajdonos lehessen; örök függésre, tökenélküliségre látszik kárhozottatva lenni. Ebből folyik, hogy, mint Roscher mondja: „a gyári rendszernek kifejlése minden fokozatával nöttön nő a munkás függősége gazdájától“. A munkásnak nincs egyebe, mint munkareje, és nincs is kilátása, hogy valaha többje vagy egyebe lehessen. Ez egyetlen tulajdona pedig a géperővel szemben veszedelmes viszonyba jutott, mert munkáját is csupán a gép hozzájárulásával értékesítheti, ha azt a tőketulajdonos használni akarja. A munka tisztán áru természetű lesz, és ára, Lasalle erős kifejezése szerint, „a kereslet és kínálat ércztörvényei“ által szabályoztatik. Mivel pedig a verseny épen ez árúban, mely önmagát szaporítja, és se félre nem tehető, se halomba nem gyűjthető, mindig igen nagy, a tőke könnyű szerrel lenyomhatja annak árát a legalsó előállítási költségre, t. i. azon minimális összegre, mely a munkást az éhenhalástól megóvjá és még talán képesíti fajtát szaporítani. Így keletkezett a gépmunka által a tőke és munka közt oly ellentét, melyet folyvást fokoz az a körülmény, hogy a munkásból szorgalom és lemondás mellett sem lehet tőketulajdonos; így keletkezett a tőketulajdonosok és munkások közt oly erős válaszfal, hogy bár mind kettő polgári elem, mégis két osztálylává váltak, melyek merevebben állnak egymással szemben, mint a feudális korszak nemessége és polgári osztálya. Ez az osztályszellem képezi a jelen kor socialismusának magvát; ebből folyt a munkásosztály szüksége és vágya az új szervezkedés után.

E vágnak igazolására tagadhatatlanul számos adatot nyújt a munkásosztályok jelenlegi állapotának igazságos vizsgálata. Ott találhatók fel legszembeszökőbb visszaállagái a társadalom vagyonfelosztási rendjének; ott legjobban tanulmányozhatók azon ellentétek a dúsgazdag és nyomorúlt közt, melyeket az industrialismus és a tőke felhalmozó hatalmának tulajdonítanak. A szemlélő előtt oly iszonyúságok tárulnak fel, melyektől borzadva fordulna el, ha nem az emberszeretet parancsolná a sebek vizsgálasát, hogy a baj legtitkosabb okainak fölismerése útmutatóul szolgáljon annak gyógyítására. Sajnálattal kell elismernünk, hogy az európai iparos államok

közt csupán Angliának — az ipari fejlődés e legtökéletesebb mintájának — volt elég erkölcsi bátorsága és ereje a munkásosztályok állapotáról, azok nyomoráról és valóban emberhez nem méltó életmódjáról, hivatalos közegei, parlamenti bizottságai által igaz képet szerezni. Az igazság fölismerése vezérelte azután gyógyító eljárásában; és valóban épen Angliában sikerült is a socialismust helyes törvények által háttérbe szorítani.

Mivel az angol munkásosztály állapotáról legtöbbet tudhatunk s mivel azokból más iparos országok munkásviszonyaira is következtethetünk, mert ugyanazon okok, ugyanazon természeti törvények mindenütt hasonló következményeket szülnek — elég lesz egyelőre csak Anglia munkásaival foglalkoznunk.

Az angol proletárság ugyanazon viszonyoknak köszönheti eredetét, a melyekről fentebb szoltunk. A gyáripar gyors fejlődése „kezeket“ *) igényelt; a munkabér emelkedett, a mezei munkások tömegesen vándoroltak a városokba. A népesség sebesen szaporodott, természetesen leginkább a proletár osztály által. Így létesültek a nagy gyári városok mesés gyorsasággal, például :

Bradfordban	1801-ben	29,000	1831.	77,000	1863.	106,000
Manchesterben	„	94,000	„	310,000	„	441,000
Huddersfielben	„	15,000	„	34,000	„	37,000
Leedsben	„	53,000	„	123,000	„	207,000
az egész „West-Riding“-en	„	564,000	„	980,000	„	1.250,000

A nagy városokban a lakosság három negyedrészt munkás nép teszi, csak csekély számú kis bourgeois és kézműves hozzá számításával. Az új ipar csakis olyformán fejlődhetett nagygyá, hogy a műszerekből gépek, a műhelyekből gyárak, a kis középosztályból az által proletár, a nagykereskedőből pedig nagy gyáros lett. Így fejlődött egymás rovására a nagy tőke és a munka. Így szaporodott fel azon óriási munkás-tömeg, mely a brit államot gazdaggá teszi, maga pedig társadalmi állapota által, végtelen nyomorában, kénytelen szervezkedni helyzete megjavítására.

---

*) Angliában a munkásokat csak úgy nevezik „hands“, „kezek“. Nem is személy, nem is egyén, csupán egy kéz a munkás; talán olyan, mint egy kerék vagy egy tengely a gépen. Hisz *fő* nem is kell a gépmunkához, csak *kéz*.

Hogy a nyomor nem csak híresztelt, hanem valódi, hogy se meg nem érdemelt, sem elkerülhetetlen, azt bizonyítják magok az angol hivatalos adatok és emberszerető magánemberek tanulmányai és közleményei.

London egyik legnagyobb munkáskerületét a Towertől keletfelé — Whitechapel és Bethnal-Green — képezi. Ott látjuk London munkásai főtömegét összeszorítva. Engels híres művéből *Az angol munkásosztály állapotairól* a következő adatokat nyerjük: Alston H. a st.-phillipsi lelkész Bethnal-Green városrész plebániája viszonyait ekkép festi: „A plebániában 1400 házban 2795 család lakik, mely 12,000 személyből áll. A tér, melyen e nagy lakosság van elhelyezve, kevesebb mint 400□ yard (1200□^o), úgy hogy nem meglepő, ha férj, feleség, négy vagy öt gyermek és gyakran még a nagyszülők is egy szobában laknak, mely nem nagyobb, mint 10—12□^o. Ebben a szobában dolgoznak, esznek és alusznak mindnyájan. Ha e boldogtalanok szenvedéseit személyes észlelés útján megismertük, ha sanyarú étkezéseiknél meglessük, ha látjuk őket betegség és munkahiány által megtörve — annyi nyomort és gyámolatlanságot fogunk találni, hogy oly nemzetnek, mint a mienk, pirúlnia kell érte. Az egész szomszédságban tíz családapa közül egynek sincs más ruhája, mint a melyben dolgozik és az is oly rossz és rongyos, hogy megfoghatatlan, hogy bírja ismét fölvenni, ha letette magáról; de soknak közülök éjjel sincs azon kívül más takarója; ágyok egy zsák forgács. Mr. Carter, halottkém, a következő jelentést tette a 45 éves Ann Galwayról: „Bermondsey-Street, 3-ik szám alatt lakott Londonban férjével és 19 éves fiával egy kis szobában, melyben se ágy, se ágynemű, se egyéb butor nem volt. Halva feküdt fia mellett egy rakás tollon, melyek meztelen testére voltak szórva, mert se takaró, se lepedő nem volt. A tollak úgy rá voltak ragadva, hogy az orvos csak megmosdatás után vizsgálhatta meg, s egészen elsoványkodva és férgek által összemarva találta“. De még ezek nem a legboldogtalanabbak, mivel van hajlékok. Londonban naponként 50,000 ember kél föl, a nélkül hogy tudná, éjjel hol fog hálóhelyet találni. A szerencsések közülök este egy *Lodging house*-ban találnak szállást. De milyen az a szállás! A hány ágy fér egy szobába, annyit állítanak bele, minden ágyba négy-öt embert szorítanak, egészségest és beteget, öreget és fiatalt, férfit és nőt,

ittast és józant, a hogy jön, össze-vissza. Már a gondolat is, hogy az olyan emberi aklokban milyen dolgok történhetnek, sokkal undokabb, sem hogy annál tovább időzni akarnánk. Hát még azok, kik ezt az útálatos szállást sem bírják megfizetni? Azok szűk közökben vagy sikátorokban húzódnak meg, a hol reményök van a rendőrség éber szemét elkerülni, mások a parkokban alusznak, padokon, néha közvetlen Victoria királyné ablakai alatt. Hasonlók a viszonyok Edinburgh, Glasgow, Manchester és a többi nagy városokban is. Manchester maga csak egy nagy gyár; lakosságának nagy részét gyári munkások teszik, s a 350,000 munkás — majdnem kivétel nélkül — rossz, nedves és piszkos cottagekben tanyáz. Az általok lakott utcák, minden tekintet nélkül a szellőzésre, csupán az építkezők nyereségét tartva szem előtt, összezsúfoltan vannak építve; a lakásokban se tisztaság, se háziasság nem képzelhető, ott csak a minden emberi érzésből kivetkőzött, elaljasult, szellemileg és erkölcsileg a baromiségig elkorcsosult, testileg beteg faj lehet otthon. Dr. Kay ugyanezen leírást adja; és a gyárospárt egyik tekintélye, Nassau W. Senior, az önálló munkásmozgalmak egyik szenvedélyes ellensége, is így szól: „Midőn a gyári munkások lakásait meglátogattam. Ancoats és Little-Irelandban (manchesteri, leginkább munkások által lakott városrészek), nem győztem eleget csodálkozni, hogyan lehet ily szállásokban megőrizni csak középszerű egészséget is. E városrészek — csak terjedelmök és lakosságuk számánál fogva azok — minden tekintet nélkül az egészségre, csupán a speculativ vállalkozó közvetlen hasznára vannak számítva. Egy ács és egy kőműves egyesülnek egy sor építőhely megvásárlására, hogy azokat úgy nevezett házakkal beépítsék; egy ponton oly utcát találtunk, mely árok mellé volt építve azért, hogy olcsóbban lehessen mély pinczét építeni; pedig ezek a pinczék embereknek szánt lakhelyek és nem lomtárak. Egyetlen egy házát sem kerüli el ebben az utcában a cholera. Az utcák kövezetlenek, mocsárosak, tele szemétdombokkal, a házak nem szellőzhetők, és egész családok egy pinczesarokban laknak. Pinczelakásokban csupán a régi Manchester városban 20,000 munkás lakik; az egész városban azok száma 50,000-re tehető. Képzelhetni, hogy az élelmezés és ruházkodás összhangzik a lakás kényelmeivel“.

Azt kellene következtetnünk, hogy oly nyomor csak a restség, dologtalanság, a rossz akarat gyümölcse. Szomorú, hogy az ellenkező igaz. A legszorgalmasabb munka karöltve jár gyakran a legnagyobb inséggel. A munkaerő egyoldalú kiaknázása a gyári munka egyik legsötétebb árnyoldala.

Egy angol gyáros mondta egyszer igen találóan az iparos termelésről: „moments are the elements of profit“ — „perczek a nyereség alkatrészei“. E szavak jellemzik az egész viszonyt munkaadó és munkás közt. A hol a szabad munka rendszere uralkodik, ott a munka piaci ára természeténél fogva a kereslet és kínálat törvényének befolyása alatt áll, és két sark közt ingadoz, melyek közt középponton van a munkabér olyan összege, a mi éppen elégséges a munkást táplálni és a szaporodásra képesíteni. Az egyik sark volna a munkás éhhalála; a másik a tőketulajdonos egész nyereségének és tőkeamatjának fölemésztetése a munkabérben. Természetes, hogy ily körülmények közt a munkaadó által meghosszabított munkanap ugyanazon bér fizetése mellett, a munkabér elpalástolt leszállítása. A ki szem előtt tartja a függő viszonyt, a melyben a munkás a munkaadóhoz áll, könnyen felfoghatja, mily könnyen lehet naponként egy fél órával, vagy többel is, a kialakult munkatartalmú napot megtoldani s ezzel nyereséget csinálni. Angolországban, hol a szabad munka rendszerével szakítottak és az állam az elnyomott munkás segítségére sietett, egy nagy iparos e szavakat mondta a kir. munkafelügyelőnek: „Engedje meg, hogy munkásaimat naponként tíz perczel tovább dolgoztassam (mint a törvényes tíz órát) és évenként ezer font sterlinget csúsztat a zsebembe“. — Hogy mennyire szükséges volt az állam említett beavatkozása, azon néhány példából is ki fog tűnni, melyeket Marx sorol fel *Das Capital* című munkájában. „Broughton úr, egy megyei főhivatalnok, kijelenté egy 1860. január 10-én Nottinghamban (a csipkeipar főtelepe) tartott meeting alkalmával, hogy a városi lakosság azon része, mely a csipkeiparral dolgozik, oly mértékben van szenvedéseknek és nélkülözéseknek alávetve, a milyent más művelt országokban nem ismernek. 2, 3, 4 óra-
kor reggel, 9—10 éves gyermekeket kieroszakolnak szennyes ágyaikból; és kényszerítik, a pusztá megélhetésért, éjszakai 10, 11, 12 óráig dolgozni, míg tagjaik elnyomorodnak, alakjuk összezsugorodik, arcvonásaik eltompulnak és egész emberi

lényök oly megkövesült közönynyé törpül, hogy borzadály csak látni is őket. Mit gondoljunk egy oly városról, mely meetinget tart, hogy a férfi munkaidő 18 órára szorítassék meg? Roszszabb és veszedelmesebb rendszer ez, mint bármily rabszolgaság, a mit megvetően lenézünk és elkárhoztatunk. Szájhősködünk a virginiai és karoliniai ültetvényesek ellen. Vajon azok rabszolgavására, a korbács és emberhúsárusítás minden borzadalmaival, undokabb-e, mint az a lassú emberölés, mely a tőketulajdonosok kedvéért nálunk üzetik?*) — A *First Report of the Children's Employment Comission* **) nyomán 1863-ból, közöl Marx számos, a gyermekek vallomására alapított adatot. Adjunk ezekből néhánynak itt is tért. Wood Vilmos, 7 esztendő és 10 hónapos volt, midőn elkezdett dolgozni a fazekas gyáriparban, egy oly iparágban, melyhez képest a gyapotszövés stb. még egészséges foglalkozásnak nevezhető. Munkája naponként 6 órakerreggel kezdődik és tart 9 óráig este. Tehát 15 órai munka egy alig 8 éves gyermeknek! — Murray J., tizenkét éves, így vallott: „Én reggel hat óraker, néha négy óraker jövök. Ma az egész éjjel reggeli nyolcz óráig dolgoztam. Az elmúlt éj óta nem voltam ágyban. Kívülem még nyolcz fiú dolgozott az éjjel. Egy kivételével, ma reggel ismét itt voltak mind. Hetenkint kapok 3 sh. 6 d. (azaz 1 frt 75 krt). Ha egész éjjel dolgozom, azért nem kapok többet. A múlt héten két egész éjszakát dolgoztam“. Nem csoda, ha akkor dr. Boothroyd orvos úgy találta, hogy a fazekasok nemzedékről nemzedékre törpülnek és satnyúlnak. 1863. junius havában a londoni napilapok közöltek egy rövid történetet e cím alatt: *Haláleset agyondolgozás következtében*. Egy Mary Anne Walkley nevű munkásnő, ki az *Elise* nevű udvari női divattárban volt alkalmazva, meghalt, mivel 26½ óráig szünet nélkül dolgozott harminczad magával egy kis szobában, a hol elegendő levegő sem lehetett. Keys orvos halálos ágyánál megjelenván, bizonyítá: „Walkley meghalt

---

*) „Az emberszerető Európa, a déli államok ültetvényes aristocratiája segédelmével, olcsó czukor, dohány és gyapot alakjában nagy emberhús-adagokat emésztett föl“, mond Schäfte. (*Capitalismus und Socialismus*, 18. l.) Igen drastikus, de jellemző.

**) A parlament által kiküldött bizottságnak jelentése a gyermekek alkalmazásáról a gyáriparban.

túlhosszú munkaórák következtében, végezve túltömött szobában, s mivel túlszűk, rosszul szellőzött hálószobában lakott“. Hogy a gyapotipar munkásai mily állapotban vannak, köztudomású dolog. Igen jellemzően fejezte ki Ferrand parlamenti tag 1863. ápril 27-ikén tartott beszédében: „A gyapotipar Angliában 90 éves. Az angol faj három nemzedéke kilenez nemzedék gyapotmunkást használt fel.“ Oly társadalomban, melyben a gyermek már hétéves korában az iskolát a munkával cseréli föl, az általános művelődési fok képzelhető milyen lehet a munkásosztályban. Erre néhány példát közlünk az említett forrásokból.

A vizsgáló bizottság a gyári munkásoktól kérdéseire következő válaszokat nyerte. — Haynes Jeremiás, 12 éves: „Négyszer négy nyolcz, de négy négyes tizenhat. . . . A király az, kinél minden pénz és arany található. . . . Van királyunk, de úgy mondják, hogy az királyné; úgy híjják, hogy Alexandra hercegnő. . . . Egy hercegnő férfiú.“ — Turner Vilmos, 12 éves: „Nem lakom Angliában. Lehet, hogy van olyan ország, de nem tudtam arról ezelőtt semmit.“ — Morris János, 14 éves: „Hallottam, hogy isten a világot csinálta és az egész nép vízbe fúlt, egyen kívül; hallottam, hogy egyik egy kis madár volt.“ — Smith Vilmos, 15 éves: „Isten csinálta a férfit; a férfi csinálta a nőt.“ — Taylor Ede, 15 éves: „Londont nem ismerem.“ — Matthewman Henrik, 17 éves: „Megyek néha templomba. Egy név, melyről ott beszéltek, egy bizonyos Jézus Krisztus volt, de más névre nem emlékszem, sem nem mondhatok róla semmit. Nem gyilkoltatott meg, hanem úgy halt meg, mint más ember. . . . Nem volt épen olyan, mint más emberek, mert vallásos volt, míg mások nem azok.“ — Mások ilyeneket feleltek: „Az ördög jó gyerek. Nem tudom hol él. Krisztus rossz ember volt. (Christ was a wicked man.)“ Ezekhez alig kell kommentár! A gép az izmok erejét nélkülözhetővé teszi és gyöngye, éretlen, kiskorú munkaerőt használhat. E munkaerő olcsóbb s a gazdálkodás rávezet. Asszonyok, fiatal személyek, gyermekek családjukból kiszakítva és szaporítva a munkakinálatot, nyomják le a munkabért. Mindezek következménye a borzasztó halálozási arány a gyári munkáskerületekben. — A következő összeállítás szolgálhat illusztrációul.

összeírási munka	16	összeírási kerületben 100,000 élő gyermek közül elhal	9,000
	24	„ „ „ „ „ „ „ „	10—11,000
	39	„ „ „ „ „ „ „ „	11—12,000
	48	„ „ „ „ „ „ „ „	12—13,000
gyári munka	22	„ „ „ „ „ „ „ „	20,000 felül
	25	„ „ „ „ „ „ „ „	21,000 „
	17	„ „ „ „ „ „ „ „	22,000 „
	11	„ „ „ „ „ „ „ „	23,000 „
Hoo, Wolverhampton, Ashton,			
Preston . . . . . „ „ „ „ „			
Nottingham, Stockport, Brad-			
ford . . . . . „ „ „ „ „			
Wisbeach, Manchester . . . . „ „ „ „ „			

Tanulmányunk kerete szűk arra, hogy a munkásosztály állapotát bővebben is rajzoljuk; e néhány vázlati vonás azonban szükséges volt, mielőtt áttérünk azon munkástörvények rövid ismertetésére, melyek a nagy munkásnyomor eredményei.

Mint a középkorban a nemesi osztály nyomása következtében parasztlázadások törtek ki, míg végre a francia forradalom, a rendi szellemet megtörvén, a polgári osztályt érvényre és utóbb hatalomra emelte — úgy képződött a munkásosztályban, a negyedik rendben, az osztályszellem, mely nagy számban rejlő anyagi erejét és emberhez méltó lét iránti jogos követeléseiben nyugvó erkölcsi hatalmát felfogni tanulván, elhatározta magát a társadalomtól kieroszakolni azt, a mit megtagadott tőle — becsületes kenyeret magának, és nevelést, művelődést gyermekei részére. Ez az angol *Charter*-mozgalom alapja és jelentősége, mely a gyári munkát szabályozó törvényekben ugyanis a munkások egyesülési és szervezkedési joguk elismerésében jutott győzelemre. E törvények beismerik az elvet, hogy a munka a társadalom védelmére van utalva, s hogy védelmezése nem egyértelmű a tőke megtámadásával, sőt ellenkezőleg, a tőkét magát, az ember-telen versenynyel szemben megvédi; magasabb emberbaráti álláspontból tekintve pedig a társadalom nemes kötelessége számos elnyomott és gyöngé tagja iránt.

Egy 1824-ben hozott törvény engedélyt adott a munkásoknak saját céljaik előmozdítására egyesülni. Míg azelőtt titkos társulatokban voltak kényszerítve, elrejtve küzdeni érdekeikért, csakhamar felhasználták az új jogot és minden

felé alakultak munkás-egyesületek, úgy nevezett *trades'-unionok*. Céljuk volt: a béreket meghatározni és azok összegére tömegesen megalkudni a munkaadókkal; a tanonczok száma csökkentése által kedvezően hatni a bérre; küzdeni a gyárosok álnok bérmegrövidítései ellen, a mint ezt munkaidő-meghosszabbítás, intensívebb működésű gépek alkalmazása stb. által gyakorolták; s végre a kereset nélküli munkásokat pénzzel támogatni. E cél elérésére szervezkedtek az egyesületek, választottak elnököt, titkárt és bizottságot; a tagok hetenkint egy pennyt fizetnek a közös pénztárba. Az ily egyesületek minden iparágban külön-külön szervezkedtek ugyan, azonban néha, ha nagy érdekek kívánták, egyesülve is léptek föl. Az a kísérlet, hogy egész Anglia munkásai egy szövetségbe összpontosítsanak, a munkások gyakorlati, csupán a kivihető után törekvő irányánál fogva, nem sikerült. Az egyesületek fegyvere a *strike*.

Ez egyesületekben fejlődött ki a *people's charter* eszméje, ezek szolgáltatták a *chartismus* közharczosait és vezéreit. A chartismus ugyan a mozgalom első stádiumában tisztán politikainak, sőt némileg reactionariusnak mutatkozott. Jelszava az általános, minden adócsensustól független szavazati jog, s a parlamenti tagok díjazása volt. Azonban midőn a bourgeoisie a munkásokat a tory-kormány ellen mint faltörőkos akarta használni, mikor őket a manchester-liga forradalomba hajtotta, hogy a zavarosban halászhasson és kierőszakolhassa a *corn-billt*, a munkások észre tértek és azon elhatározásra jutottak, hogy ők bizony a bourgeoisok érdekében nem lövetik magokat agyon. Úgy történt azután, hogy midőn *Manchester mons sacerén*, Kersall-mooron, 200,000 munkás gyűlést tartott (1838-ban), a methodista Stephens ekként magyarázhatá már hallgatóságának a chartismust: „A chartismus, barátaim, nem politikai kérdés; nem arról van szó, hogy választási jogotok legyen . . . ; a chartismus kés- és villa-kérdés, a charter annyit tesz, hogy jó lakás, jó étel és ital, de mindennekfölött rövid, szabályozott munkaidő.“ Az 1842-ki forrongások, tömeges strikeok, gyujtogatások és pusztítások már a socialismus színeit viselték egészben; a szelid jelszó alatt „a *fair day's wages for a fair day's work*“ (becsületes napszám, becsületes napi munkáért) lappangtak communistikus czélok, nevezetesen pedig az ingatlannak egyenlő felosztása (allotment-system).

Azon szellemeket, melyeket a bourgeoisok magok idéztek föl, nem tudták többé kiűzni, azok mestereik ellen fordultak és fenyegették; a politikai hatalmat a proletár csak eszköznek tekinti, célja a társadalmi egyenlőség. E röviden vázolt mozgalmak befolyása alatt fogott az angol parlament a munkáskérdés megoldásához. Már első törvényes intézkedését (1833.), mely csupán a gyapot-, gyapju-, len- és selyem-iparra terjeszkedett, egy nagy új elv vezérelte: a normalis munkanap megszabásának elve. E törvény azt rendeli: „A közönséges gyári munkanap kezdődik reggeli hat órakor és végződik esteli nyolcz és fél órakor; e határokon belül megengedtetik fiatal személyeket (13—18 évig) a nap bármely szakában is foglalkoztatni, feltéve, hogy ugyanazon egyén ne dolgozzék tovább, mint tizenkét óráig; minden ily munkásnak legalább másfél órai idő engedendő étkezésre és pihenésre. Gyermekeket dolgoztatni kilencz éves koruk előtt tilos; a gyermekek munkaideje kilencztől tizenhárom éves korukig legfőlebb nyolcz órában szabatik meg. Éjjeli munka, t. i. esti félkilencztől reggeli hat óráig egész tizennyolcz éves koráig mindenkinek tilos.“

Azonban ez intézkedések elégteleneknek bizonyultak. A gyárosok találtak módot a törvényt kijátszani. Habár a törvény gondoskodott arról, hogy szigorú keresztülvitele a kormány által kinevezett és annak közvetlenül alárendelt „gyárfelügyelők“ (Inspector of factories) által ellenőriztessék, lehetetlen volt az utóbbiaknak megakadályozni, hogy az úgynevezett „relaisrendszer“ által, nevezetesen a gyermekmunkával, visszaélések ne történjenek. Ez akként történt, hogy a gyermek egy és ugyanazon gyárban ugyancsak a törvénytől időig dolgozott, de azután a gyárosok gyermekmunkáikat kicserélték — úgy mint a póstán az előfogatokat szokták váltani, onnan nyervén ez a gyakorlat elnevezését (relais) is; vagy az oly gyáros, a kinek több telepe volt, egyikből a másikába küldte őket. Természetes, hogy így a törvény daczára a régi visszaélések dívtak, mely „gyalázatos gyakorlat“*) ellen nemcsak a gyárfelügyelők folyamodtak a törvény-

---

*) Horner Leonhard, angol gyárfelügyelő — ki humanitása és érellyessége által hírnevet szerzett magának — hivatalos jelentésében használt saját szavai: „nefarious practices“. (*Reports of Insp. of Fact.* 31. Octob. 1859. p. 7.)

hozáshoz ellenszerekért, hanem a becsületes, a törvényt híven teljesítő gyárosok által is legerélyesebben támogatottak, mivel azok versenyképessége a munka-csempészekkel szemben szenvedett. E bajokon segített az 1844-ki póttörvény, mely majdnem katonai pontossághoz kötötte a gyermekmunka idejét és azt egyáltalán csak bizonyos, határozott órákban engedte meg. Az 1847-ki törvény még egy lépéssel tovább haladt a munkavédelem ösvényén. A női munka is védelmezendőnek nyilvánított, és minden nő tizennyolcz éven túl szinte a törvényes munkaidőmegszorítás hatálya alá helyeztetett. A normális munkanap tartama ismét leszállított. Az úgynevezett *tíz óra bill* törvénytényé vált. A gyermekmunka ideje $6\frac{1}{2}$ órára szorított. A gyárosok mindent megkísértettek a törvény ellen, sőt tömeges bérleszállítások által a munkásokat magokat remélték pártjukra lóditani.

Mind e törvények azonban a férfiút, tizennyolcz éves korán túl, meghagyták teljes szabadságában. De e szabadság csak látszólagos, mert korlátoztatik maga a termelés törvényei által. A termelési módozat legtöbb eseteiben a gyermekek, fiatal személyek és nők közreműködése okvetlen szükséges; annyira szükséges, hogy a gyakorlatban azon törvények kimélő hatása kiterjedt a férfimunkára is. Egészben tehát az 1844—50-i korszakban a tizenkét órás munkanap volt a szabály mindazon iparágakban, melyek a munkatörvény alá estek. Ez a következménye a munkás-törvényeknek fokozta a gyárosok erélyét azok elleni harcukban. Azon ürügy alatt, hogy a tíz óra bill kényszeríti őket, elbocsátották a női munkások felét és a felnőtt férfimunkásokat éjjeli munkára szorították. A második lépések az étkezési szünetek ellen irányult. A felügyelők e körülményről a következőképen nyilatkoznak: Mióta a munkaidő tíz órára szorított meg, a gyárosok állítása szerint elég lenne téve a törvény rendeletének, ha kilencz órától reggel esteli hét óráig dolgoztatván, az étkezési idő egy órára kilencz előtt és egy fél órára hét után tétetik és úgy adatik meg a törvényes $1\frac{1}{2}$ óra szünetelés. A korona jogászáinak ítélete ellenkezőleg hangzott: „a munkanap tartama alatt kell a szüneteket engedni, mivel tíz óráig egy folytában dolgoztatni törvénytelen.“ E visszaélés gátot találván, ismét a „relais-rendszer“-ben kerestek módot a törvénykerülésre. A gazdag gyárosok a megyei bíróságokban nagyrészt magok

voltak saját tetteik bírái, úgy hogy a felügyelők törvényes panasza csak a legkritikább esetekben vezetett eredményre. „Miután“ — így szól a már említett Horner Leonhard — „én hét törvényszéki kerületben *tíz esetben* léptem föl mint vádló és csupán *egy* esetben részesültem támogatásban a „magistrate“ részéről, a törvénykerülők minden további üldözését fölöslegesnek tekintem. Segédeimmel nem őrizhetem ellen a relais-rendszerrel dolgozó gyárakban a munkaidőt és nem is akadályozhatom meg, hogy olyan helyeken a védett munkások tovább mint tíz óráig ne foglalkozzanak. Általában most 13½ óráig dolgoznak, de sok esetben 15 óráig is.“ E reakció teljes győzelemre jutott négy legfelsőbb angol törvényszékek egyikének ítélete által. A *Court of Exchequer* egy elébe került esetben akként döntött, hogy a gyárosok az 1844-ki törvény értelme ellen cselekesznek ugyan, azonban az oly kifejezéseket tartalmaz, melyek miatt azon törvényt értelemnélkülinek kell deklarálni. Oly gyárosok, kik mindaddig a relais-rendszertől óvakodtak, most siettek azt magokévá tenni.

A gyárosok e győzelme nem maradhatott következmények nélkül. Míg a munkások eddig habár hajthatatlan, de csak szenvedőleges ellentállást tanúsítottak, most fenyegető meetingekben, Lancashireben és Yorkshireben hangosan tiltakoztak ez eljárás ellen. „A tíz óra bill nem egyéb mint üres humbug, parlamentáris rászedés és tulajdonképen sohasem is létezett!“ A felügyelők óva intették a kormányt, hogy az osztályok egymás elleni veszedelmes hangulatát minden áron csillapítsák; de a gyárosok magok sem tudtak már a bonyolult viszonyokban, melyeknél fogva minden megyében más törvény és más gyakorlat volt, eligazodni és óhajtottak a munkásokkal valami compromissum útján újabban kiegyezni. Anglia törvényeinek általában sajátsága, hogy azok leginkább a már társadalmilag bevégzett vagy legalább előkészített tények regisztrációi; az 1850-ki új munkástörvény is csak ugyan azon megállapodás szentesítése, mely munkás és gyáros közt az említett zavarok után létrejött. Így jellemzi a parlamentáris bizottság is, mely jelentését ekkép fejezi be: „A jelen törvény egy oly compromissum eredménye, mely szerint a munkás a tíz óra bill némely előnyeit föláldozza azon kedvezményért, hogy ezentúl azon munkások, kiknek munkaidejük szabályokhoz van kötve, azt csak egy és ugyanazon bizonyos

órában kezdhetik és végezhetik“ (mi által a relais-rendszer tovább nem alkalmazható). E törvény legfontosabb pontozatai a következők: Fiatal személyek és nők munkanapja a hét első öt napjában 10 órától 10¹/₂-re emeltetik; ellenben szombaton 7¹/₂ órára szoríttatik meg. A munkának föltétlenül reggeli 6 óra és esteli 6 óra közt kell megtörténnie, szabályos 1¹/₂ órai étkezési szünetekkel az 1844-ki törvény értelmében. A gyermekmunkára nézve fentartatott az 1844-ki törvény egész terjedelmében. Azon idő óta az 1850-ki törvény, egy toldalekkel 1853-ból, a mely szerint gyermekeket sem reggel, a fiatal személyek és nők előtt, sem este, azok után, nem szabad dolgoztatni, szabályozza Anglia munkásai munkaidejét; e törvény jótékony befolyása alatt gyarapszik Anglia ipara és népessége évről évre. Természetes, hogy azon iparágak, melyek még a munkástörvény keretébe nem voltak foglalva, csakhamar szintén alárendeltettek: 1860-ban a festők és fehéritők, 1861. a csipkegyárosok és harisnyaszövők, 1863-ban a fazekasok, gyufagyárosok, kárpitgyárosok, pamutbársony-nyírók és számos csínózó iparágak. Ugyanazon szellem uralkodik az 1867-ben hozott *factory acts extension act*-ban, mely rendezi az érczöntőket, kovácsságokat és kézműzeteket, oda értve a gépgyárakat is, azontúl az üveg-, guttapercha- és dohány-gyárakat, könyvnyomdákat és könyvkötőket, végre minden gyárt, melyben több mint 50 munkás dolgozik. A másik ugyanazon évben hozott törvény rendezi a műhelyi és házi munkát. Mindkét törvény mutatja, mily szellemben fogja föl Anglia a munka védelmét, s mennyire szakított a *laissez faire* rendszerével a munkásokkal szemben. Az állam védő kezét nyújtja ki azon százezerre menő szerencsétlen gyermekek fölé, kiket részben a nyomor, részint szüleik erkölcsi és szellemi elkorcsosultsága az ipar molochának áldozni kész volt. Oltalma alá vette a nőt, a ki nem szülhet egészséges gyermeket, ha embertelenül agyonesigáztatik a munkában. És az ipar jobban virágzik mint valaha, Anglia versenyképessége nem szenvedett, Anglia, a mint később részletesebben is látni fogjuk, megtűrheti fővárosában az Internationale fővezéreit és nincs socialdemocratiája vagy ha van is, az oly jelentéktelen, hogy a társadalom arról nem is vesz tudomást. Ebből mit tanultak Európa kormányzói? Utánozták-e Anglia törekvését a munkás-osztály védelmében? Nagyon csekély mértékben.

Franciaország lassú léptekkel követi Angliát. A francia munkástörvényről a párisi nemzetközi statisztikai kongresszus előadója következőképen nyilatkozik: „A francia törvény, mely a napi munka tartamát gyárakban és műhelyekben 12 órára szabja meg, csupán a gyermekmunkára rendeli el, miként annak reggeli 5 óra és esteli 9 óra közt kell elvégeztetnie. Annak következtetésében a gyárosok egy nagy része két csoport munkással dolgozik, mely két csoport egymást éjjel-nappal fölváltja, úgy hogy a gép éjjel-nappal tevékeny maradhat. A törvény ki van elégítve, de vajon a humanitás is? Nem tekintve az éjjeli munkának az emberi szervezetre gyakorolt pusztító hatását, a két nem együttes munkája egy és ugyanazon rosszúl világított műhelyben borzasztó befolyással lehet a jelen és jövő nemzedékekre.“ Előnyösen tűnik ki azonban azon körülmény, hogy minden gyár és műhely egyszerre és minden különbség nélkül a normális munkanap törvénye alá esett. Amerika, Belgium és Németország ide vágó intézkedéseiről majd szólunk alább, összefüggésben az Internationale történetével.

EISENSTÄDTER LUKÁCS.

A ROSSZ SZOMSZÉD.

(Regény.)

Második közlemény. *)

III.

Fiatallányok nem hiába örülnek az első szerelemnek, az nem csak szívöket, hanem arcukat is rendesen megszépíti. Nappal a gondolatok, éjjel az álmok tündérrel gyanánt lepik el belvilágukat, nesztelenül szöve számukra a jövő boldogságának képeit; aztán kívülről is rózsákat raknak a fejlődő arc vonásaira, igéző mosolyt a pirosodó ajkakra, derületet a homlokra s tüzet a szemek sugarába. Az igénytelen teremtés is, a ki eddig semminek tartotta magát a nagy világban, büszkén gondol arra, hogy van valaki, a kinek ő — mindene. E büszkeség aztán ott sugárzik az arczon, a tekintetben, a járásban, a hangban. Hát még a rejtett szerelem mily ábrándos titok-szerűséggel árasztja el az arc kifejezését, hogy az feltűnővé, vonzóvá, bájossá váljék.

— Nini, hogy megszépült néhány hónap óta a vén medve pöszéje! — mondogatták az utca főnhéjazóbb asszonyai, kik ki nem állhatták a vén fenekedő Szánthó Miklóst s mellette vajmi kevésbe vették szegény kis gyámleányát is.

Ha ment a templomba, kezében az egyszerű fekete-kötésű imakönyvvel és egy-egy takaros kis bokrétával; vagy néha este felé a papékhoz, a hová megint szabad volt eljárnia; vagy reggelenként a piacra, hogy jól és — a mint gyámtyja

---

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 31-ik számában.

minden áldott este lelkére köté: — „olcsón“ vásároljon: maga is észrevette, hogy jobban megnézik, mint eddig.

Akadt egy-egy öreg tisztes asszony, a ki meg is állítá, hogy elmondja neki:

— Ejnye, Birike, hogy megnőtt, hogy megszépült, mióta nem láttam.

Fiatal emberek pedig kezdtek ugyancsak megnézni s kezdtek nagyokat köszöntgetni neki.

— A csak a leány! — mondta, nagyot ütve a kávéház asztalára, egy darutollas kalapú, nyalka fiatal ember, a ki ugyan a városnál nem vitte még többre az írnokságnál, de azért teljes meglelégedéssel gondolhatott maga-mivoltára, mert majálisokat rendezett, jó tánczos volt s leányos házakhoz gyakran meghívták vacsorára, a mi mindig jelent valamit.

— Csakugyan jól fölcseperedett, — folytatta rá a másik, akkor is gyönyörködve nézvén nagy törökfejű szivarszipkáját, melyet három társa irigyelt tőle, olyan szép sárgapirosra volt szíva; — meg is hívjuk a szüreti táncmulatságra!

— Csak ereszsze az öreg medve! — jegyezte meg a harmadik.

— Az már az én gondom lesz! — fejezte be az inditványt büszkén a darutollas.

A leányok is elismerték magok közt, hogy Szánthó Biri az utolsó időben megszépült. Pedig hát nem valami sokat változott. Ugyanaz a szende, kedves virágarcz volt az előtt is, csakhogy eddig árnyékban virúlt, most meg a napfényen. De azt senki se tudta, hogy ez a napfény a szerelem.

Kezdték azonban gyanítani valamit, mert a darutollas írnokot három nap alatt kétszer látták bemenni a sárga házba. Az első azonban vaklátogatás volt, Birike a papékhoz ment s a szüreti bál rendezőségének küldötte csak magát az öreget találta otthon, még pedig nem a legjobb kedvében.

— Köszönöm, uram öcsém! — mondta szárazon a teke-tóriás meghívásra, — hogy megemlékeztek gyámleányomról is, hanem hát Birike nem a világ lyánya. Nem vettem észre, hogy óhajтана mulatságokba járni, vagy hogy szeretne tánczolni.

— Na hisz, uram bátyám, eddig még nagyon is fiatal gyermek volt, de egyszer csak neki is meg kell kezdenie a nagy leányok sorát.

— Nincs, a kivel bálba járjon, punktum!

Ez a punktum elég kurtán és mogorván zárta be a párbeszédet. A darutollas ifjú ajánlotta magát és ment. Ő vele nem így szoktak beszélni, ha hívogatóba megy valahová! Nem hiába, hogy ezt a goromba embert „vén medvé“-nek nevezik a városban, valósággal az: morog, dörög még a nyájas szóra is. A darutollas írnok el is határozta, hogy nem néz ő többet feléje sem a háznak, hanem harmadnap, mikor Szánthó Miklós urammal az utcán találkozott s ekkép bizonyos volt felőle, hogy nincs otthon, felhasználta az alkalmat, hogy magánál Birikénél tegyen kísérletet. Azt, ha nem Kató is, könnyű lesz tánczra vinni.

Nyalkán, nyájasan köszöntött be s előadta mondani-valóját, mint a városi fiatalság leghőbb óhaját. Hozzá tette azt is, mint legsajátabb gondolatát és mint kétségbevonhatatlan tényt, hogy a leányok virágkoszorúja nagyon hiányos maradna, ha abból Birike kisasszony kimaradna.

Birike kisasszony pedig nagyot mosolygott e czifra útszéli bókra s az önérzetes írnok meg volt győződve, hogy azért mosolyog, mert jól esett neki. Hej hiszen tudja is ő a módját, hogy kell fiatal leányokkal beszélni. A látogatás vége azonban utoljára is az volt, hogy Birike köszönte a meghívást szépen, de hát nem mehet el, mivelhogy nincs, a kivel menjen.

Ekkép a kávéház fiatal urai sehogy sem hozhatták őt divatba. Hanem annál inkább jártak az ablaka alatt, nagyokat köszöntgettek neki s volt olyan is, a ki, ha az utcán találkozott vele, szépen melléje szegődött s elkísérte egy darabig. De a leányka rendesen szótalan, hideg, kedvetlen volt; felelt, ha kérdezték, de nem igen ereszkedett víg társalgásba. Rendszeresen sietett, mert dolga volt, s a legfecsegőbb udvarló sem bírt boldogulni vele.

Pár hét múlva már a fiatal emberek kávéházi tanácsában ki volt fölötte mondva az ítélet:

— Szép nagy szőke haja van, tagadhatatlan; de annál kevesebb az esze. Társalgási szótára nem áll többől harmincz-negyven kurta szónál. Szeme csillog, ajka piroslik, hanem a kedélyét dér csípte meg. Sugár alakja mutat ugyan, de mit ér, ha unalmas leány. Olyan, mint a festett kép, csak a szemnek való.

Látták volna csak a magányban, mint pirúl arca néha

a vér hevétől, mily szépeket gondol, mily hévvel ver a szíve, midőn elővesz egy levélkét, hogy azt újra meg újra elolvassa, s egy gyöngyös gyűrűt, hogy azt csókokkal halmozza el és aztán mélabúsan sohajtson föl:

— Hol járhat most? — És aztán mosolyogva tegye hozzá: — Akárhol jár, bizonyára együtt vagyunk a távolban is; ő rám gondol, én meg ő rá.

Ez a mély és édes titok egészen betölté szívét és kielégíté vágyait. Ezt a titkot nem tudta senki; tanúja nem volt más a kert néma fáinál, s nem hallott róla más, mint a kanári, midőn Birike kedves dalban kérdezte tőle:

„Te kis madár, te kis sárga madár,
Nem kérdem én tőled: mikor lesz nyár?
Azt se kérdem: sokáig élek-e?
Csak azt mondd meg: rózsámé leszek-e?“

A kis szelíd madár pedig ott ugrált a kalitka ajtaja előtt, kopogtatva az ércsodronyt s össze-vissza csicseregve mindent, oly vidáman, mintha csakugyan azt mondta volna, a mit Birike értett belőle:

— Hogyne lennél a rózsádé, mikor úgy szeretitek egymást.

Ez az egyetlen élő lény volt az ő meghittje, éber álmodásainak, titkainak tanúja, ki nem az emberek kémlő szemével nézte s nem az emberek pletyka nyelvén beszélt. Birikének elég volt ez a gyermekkori társaság most is. Nem úgy volt nevelve, hogy vágyjon a világ örömei után s örült rajta, mikor vette észre, hogy a fiatal urak megint nem köszöntgetnek már nagyokat neki, nem is járnak az ablaka alatt délczezen, nem szólítják meg az utcán, nem hívják mulatságokba, hanem szépen békét hagynak neki.

Jobban sajnálta azt, hogy az ős már nagyon kezdte hervasztani a virágokat s tépni a fák leveleit. Ha a méhesbe lement (mert most még jobban szeretett oda lejárni az emlék kedvéért), nézve a sárgult, megpirosodott hulló leveleket, arra gondolt: „Ezek mind látták az én boldogságomat, s ha ismét boldog leszek, azt már nem látják többé.“

A hónapok huszonnegyedike mindig ünnep volt neki. Olyankor gondosabban öltözködött fel, magához vette a kis rajzot, a levelet, a gyöngyös gyűrűt s leült a méhesben, elgondolkozva.

— Megint egy hónapja múlt, hogy itt elbúcsúztunk és jegyet váltottunk, s ugyane napon, a jövő szeptemberben, újra itt fogjuk látni egymást.

E nap szokását megtartotta még télen is. Minden huszonnegyedikén kora reggel ott lehetett látni a fris havon lábainak nyomát a kertajtótól a méhesig.

Voltak különben más boldog ünnepei is. A tiszteletesné olykor-olykor azzal lepte meg:

— Na leányom, megint kapott az öregem levelet Bélától, s van benne rólad is szó. Kérdi, hogy nincs-e bajod s jársz-e hozzánk néha? Úgy látszik, nagyon jól esett neki a te részvéted akkor. Az ilyet nem felejtik el hamar a romlatlan szívek, s neki igen nemes szíve van?

— Hol van most?

— Velenczében, a honnan Florenczbe megy. Írja, hogy mindig tanul és fest. Most egy oltárképet másol. Itt a levele, olvasd el, mindjárt kihozom az öregem asztaláról.

Birike az ablakhoz vonúlt elolvasni, nem azért, mintha sötét lett volna a szobában, — ez csak ürügynek volt jó, — hanem attól félt, hogy szemben az öreg asszonynyal, arcza pirulása, égő szeme s tán egy örömkönnye elárulhatnák a nagy titkot.

Boldog volt, midőn a Béla betűit megpillantá; még boldogabb, midőn olvasni kezdte egyszerű, természetes, meleg kifejezéseit; de legboldogabb, midőn e ponthoz ért: „Olaszország a dalok, a szép nők és a remek képek hazája; de számomra csupán a remek képeké; a dalokat nem hallom, mert hangjai mást juttatnak eszembe, egyszerűbbeket, de nekem kedvesebbeket, melyeket tán otthon hallék valahol; a szép nőket látom, de nem igen nézem, mert a művészet versenytárs nélküli szerelmet követel attól, a ki haladni akar s az én eszményképem úgy sem ez ég alatt termett; nem is a fényes, hivalgó városokban, hanem egyszerű idyll közepett. Én szívemben az otthonnal járom a világot.“ E sorokat nem a tiszteletesnek írta Antal Béla, hanem Birikének, a ki sokkal jobban megértette azokat. Róla az utóiratban volt szó, egyszerű, kevés, csak egy rövid kérdés hogylétéről s meleg üdvözlés számára. És nem maradt az el később sem soha a levelekből, melyeket Florenczből, Rómából küldött.

A tiszteletes is mindig megkérdezte a leánykától, hogy

mit üzen a fiatal művésznek. S ő üzent is mindig: sok örömet kívánt neki s köszönte megemlékezését.

Aztán ilyenkor, ha haza ment, még boldogabb volt, szebbeket gondolt, szebbeket álmódott. Soha sem hitte volna, hogy valaha olyan nagy kedve teljék a geographiában, mint most. Elő-elővette Olaszország térképét és nézte rajta azt a pontot, a hol ő van. Ha még ott van? De hátha már e hegység tövében jár, vagy e folyam mellett, vagy ezen a tengeren? Mindegy, bárhol van, onnan is visszagondol ő rá.

A sárga ház komor magánya nem volt most oly szomorú neki, mint a múlt télen, mikor néha az jutott eszébe, hogy más leányok mennyivel vígabban élnek. Volt nap, midőn kitekintve a jégvirágos ablakon, irigyelte a boldog fiatal leányokat, kik csörgős szánakon mentek egymást látogatni, hogy dal, zene, játék és táncz közt töltsék el a hosszú téli estéket, míg neki örökösen otthon kellett ülnie egyedül s korán feküdni le, ha nem akarta unni magát. Most örült, hogy otthon lehet s nem kell a leányok üres tréfáit s a fiatal emberek sületlen bókjait hallgatni. Ablakában ült és varrogatott s reményei annyira kielégítették, mintha már mind teljesedtek volna. Házokhoz ritkán jött vendég. Néha betekintett egy nagyhangú, dicsekedő kapitány, a ki minden tizedik szavában Olaszországot emlegette, — az egyedüli szó, mely beszédében Birikét érdekelhette. Máskor esténként bekopogtatott a kántor, a ki csupa alázat és csupa tolakodás volt egy személyben. De ezek Birikét nem igen vették igénybe. Bevitt nekik egy palaczk bort s egy pár pohárt s aztán feléjük sem kellett nézni — hisz nem ő hozzá jöttek. Aztán egy pár ravasz vén prókátor látogatott el gyakrabban, szaporítani az öreg ember meddő reményeit s fogyasztani borát, dohányját és pénzét; de akkor Birikének mindig azt mondta gyámatyja: „Hagyj magunkra, fontos dolgunk van, tanácskozunk!” — A pörösködés terveit kovácsolták.

Ezek a tanácskozások a tél vége felé egyre gyakoriabbak lettek, mi közben gyámatyja napról napra ridegebb és rosszabb kedvű volt. Ha Birike a maga szobájában — unalmában vagy ábrándjában — egy-egy dalt kezdett dúdolni, Szánthó Miklós mindjárt rá förmedt a szomszéd szobából:

— Ejnye be jó kedved kerekedett, holott tudhatnád, hogy mennyi bajtól, gondtól fő a fejem!

Még a kanári kalitkáját is nagy kendővel kellett leborítani, hogy ne visítson az egész álló nap. Az ember megbolondul tőle!

Az öreg nem tűrt semmi zajt, csak maga lármázott, pörölt reggeltől estig, hol a cselédre, hol Birikére. Senki sem tudott kedvére tenni. A mit vittek neki, mindenben hibát talált. Lármázott a hideg szobáért, de éppen úgy lármázott a melegért is. Pörölt, ha az ételben megérezte a só ízét, s csak úgy pörölt, ha nem érezte. Volt mit hallani Birikének, ha valamit a terítéskor elfelejtett tenni az asztalra.

Ha a leányka néha, félve és szánakozva, kérdezte:

— Talán valami baja van, édes atyám, hogy olyan haragos?

Mogorván felelte rá:

— Mi gondod rá? Ha bajom van is, te azon nem segítesz.

Egy új rém kezdte gyötörni az öreget — Györkey Balázs. Ezzel vesződött éjjel, nappal; ettől félt, ennek a megjelenését rettegte. És ezt a rémet is a „rossz szomszéd“-nak köszönhetette. Az hagyta a nyakán.

Birike egy vasárnap reggel — szokása szerint — bevitte az öreg úr csinosan kitéglázott ingeit. Nem lelhetett bennök az irigység sem hibát, s Szánthó Miklósnak — bármily epés volt is — semmi legkisebb oka sem lett volna a zsörtölésre, zsémbre, ha véletlenül észre nem vesz valamit — egy új chemisette-et, melyet Birike az nap vett föl először.

Az öreg oda bökött a pipaszárával:

— Hát ez már miféle cifraság megint?

— Egy kis smizett, édes apám! Magam varrtam, magam recéztem ki a múlt héten.

— Na hiszen éppen jókor kezded a cifrázkodást te is. Smizett, divatos smizett s éppen most! Maholnap végünk s te efféle hívalkodáson töröd a fejedet.

— Szükségem volt rá, apám, a többi már mind elrongyosodott a sok mosásban.

— Ne félj, majd elrongyosodunk egy kicsit még jobban is. Légy rá elkészülve. Koldulni járunk te is, én is, ha istennek és Györkey Balázsnak úgy tetszik. Persze, te ezzel nem gondolsz, neked mindegy.

— De, édes atyám, én nem tudok semmit sem!

— Hát mit is tudnál, és ha tudnál is, mit segíthetnél! Jut is neked eszedbe, hogy mi fenyeget engemet két hónap múlva.

— Fogalmam sincs róla, édes atyám!

— Két hónap múlva vissza kell fizetnem azt a hatezer forintot, a mit arra az átkozott pörre vettem föl, melyet a rossz szomszéd nyert meg, mivelhogy megvesztegette mind a bírakat. Tőle telt! Mondd meg, ha tudod, honnan teremtem én elő most azt a hatezer forintot, mikor nekem egy árva forintom sincs? Bánod is te, akárhonnán. Megvan az új smizett, ez neked elég öröm! Hanem tudod-e, hogy a dobszót megütik itt a házunk előtt s eladják tűzhelyemet, földemet, szőlőmet! Koldusbotra jutunk.

A leánya félve nézett gyámatyjára. Most tudta meg csak, hogy mért egy idő óta olyan haragos és zsémbes. Van rá nagy oka: fél a jövőtől. Fiatal jó szíve egészen meg volt indulva e kifakadások és aggodalmak hallatára. Elgondolta, hogy milyen szegény, gyámoltalan teremtés ő: nem segíthet. Egyszerre azonban feltámadt benne a lélekerő s könnyező szemekkel lépett atyjához, megölelte és azt mondta:

— Édes gyámatyám, ne rémítsd magadat. Bármily hasznavehetetlennek tartasz is engemet, megeshetik, hogy még lehetek némi segítségédre. Én tudok ruhát varrni, hímezni, gyöngygyel dolgozni, szorgalmas leszek és keresek annyit, a miből szegényesen tán ketten is élélhetünk.

— Szép élet lesz, mondhatom, — felelte rá az öreg keserűn; — részemről tán egy kötélén fog végződni.

Birike könnyezve ment ki. Letette szépen kireczézett új smizettjét s fölvelt egy régit; hanem az öreg észrevette azt is s ismét zsörtölődni kezdett:

— Ha már megcsináltad, hát mért nem hordod?

A leány panasz és szó nélkül tűrte mindezt. Hallgatott és búsan kezdett gondolkozni a jövőről. De az nem sokáig tetszett neki olyan szomorúnak, mert támadt egy remény, mely arra némi fényt kezdett hinteni. Ki tudja, nem lesz-e az rájuk nézve még jobb, ha csakugyan megütik a dobót s eladják a házat, földet, szőlőt? Elképzelte, hogy majd midőn már egy kis bérszálláson fognak tengődni, megérkezik kedvese s keresni fogja őt a méhesben; de nem találja ott, mert az a méhes már akkor ki tudja kié lesz?; hanem megtalálja a város szélén

egy kis házban, a hol éjjel-nappal varr, hogy gyámatyját tart-hassa. Belép hozzájuk és így fog szólani: „Szánthó Miklós uram! Tudom, hogy ön gyűlöl engemet az atyámért; de én szeretem önt a leányaért. Íme messziről jöttem fölkeresni önt, midőn közelében mindenki elhagyta. Én nem bosszantani jöttem, hanem segíteni. Lehetetlen, hogy kezemet, mely tisztelettel és részvéttel nyúl feléje, visszalökje. Meg kell hallgatnia. Én szívesen oda adom önnek mindenemet, a mivel itt bírok, a házat, a kertet, a nyaralót, melyért oly sokáig pörölt, földemet, szőlőmet s viszonzásúl csak egy szívességet kérek: engedje meg, hogy gyámleányát én boldogíthassam.“ Lehetetlen, hogy a gyűlölködés ködét el ne űzze ily mély szeretet napfénye! A megtört ember lelkéről szét fog pattanni a macacsság kérge, elfogadja a feléje nyújtott kezet, keblére zárja a legnemesebb szívű ifjút, a múltakat feledik és mind a hárman boldogok lesznek. Olyan szép volt ezt elgondolni!

S ez a szépen kigondolt reménység vigasztalta Birikét a bús órákban; ez adott neki erőt, hogy gyámatyja nehéz természetét elviselje türelemmel; ez a reménység csalt arczára biztató mosolyt még akkor is, midőn néhány hét múlva — egy szomorú, ködös, nedves nap délelőttjén — Szánthó Miklós leverte arczezal, kezében egy összegyűrt papirdarabbal rontott a szobájába.

— Nézd Biri, itt a levél. Györkey Balázs írta, a ki a jövő vasárnap bejön a városba, mert akkor jár le a határidő, mikor fizetni tartozom neki. Figyelmeztet röviden, komolyan, hogy az összeget vigyem el neki a fogadóba. De honnan, miből?

— Ne csüggedjen, jó atyám, bízzék az égben, mely gondot visel mi ránk is.

Az öreg ember lámulva nézett a tapasztalatlan fiatal leányra, ki még e kietlen helyzetben is hinni, bízni, remélni tud, aztán keserű gúnynyal förmedt rája:

— Az ég felruhazza a mezők liliomait és táplálja a levegő madarait; de az emberek adósságait nem fizeti ki. Tudod!

Szánthó Miklós két napig lótot-futott a városban pénzért, jó tanácsért, de hiába! Negyed nap kezdett valamivel higgadtabb lenni, de ez csak a csüggedés zsibbadtsága volt. Elgondolta, hogy a fejtörés itt nem használ semmit s kezdte némi daczczal várni a vasárnapot.

Este a kántor uram köszöntött be, egy szikár, magas, deres hajú ember, a ki sorba szokta járni néhány ismerőset egy-egy pohár borra. Első pillanatban a világ legszerényebb emberének tarthatta volna bárki is. Csöndes, tompa hangon kezdte a beszédet s csupa bocsánatkérés volt. Ha ülással kínálták meg, a székeknek mindig csak a felét foglalta el, mintha az egészre nem is volna érdemes. De egy félóra múlva már nagy kényelmesen ült benne, s ha esetleg asztalnál ült, csöndesen eliszogatta a szomszédok borát is, csupamerő tévedésből, csupamerő utólagos bocsánatkérések közt. Lassankint bele-szólt mindenbe, akár kellett, akár nem. Értett a hízelgéshez és tolakodáshoz egyformán, s a városban, a hol csak a „Hosszú kántor“-nak nevezték, ki nem állhatta senki.

De Szánthó Miklóshoz épen azok az emberek jártak, a kiket a városban ki nem állhatott senki. Ő sem kellett a jóknak, neki sem kellettek a jók. Nem mondhatni, hogy Hosszú kántort valami nagyon szívelhette volna, hanem hát ez gyakran szidta vele együtt (borát iszogatva, mindenkinek kedvébe akarván járni) a „rossz szomszéd“-ot s az ilyen aztán embere volt.

Hosszú kántor most is úgy kezdte, hogy biztosítsa magának a szíves látást.

— Fülemhez jutott tekintetes uram, hogy egy kis baj van! Ezer bocsánatot kérek, hogy merészkedtem bekopogtatni, gondolva, hogy mondok valamit. A mese is emlékezik egy esetről, midőn egyszer az egér segített az oroszlánon. Néha csekély ember szavát is megfogadhatják nála sokkal különb uraságok. Jó szándékkal jöttem.

— Isten hozta kántor uram, ha jó szándékkal jött. Gyűjtson pipára s üljön le.

Bocsánatot kérve, rögtön rá is gyűjtött, megjegyezve, hogy jobb dohányt soha életében nem szítt, s aztán leülve a díván szélére, fontos képpel mondta:

— Gondoltam valamit.

— Mit?

— Hát tudtomra esvén, hogy Györkey Balázs ő nagysága a tartozásért zaklatja, valamint tudtomra esvén az is, hogy pénz nincs. . . .

— Az nincs! Legalább annyi nincs!

— Törtem a fejemet, hogy lehetne itt segíteni a dolgon.

Mert hát egyfelől azon tartozó tiszteletnél fogva, melylyel a tekintetes úr iránt viseltetni soha meg nem szünöm, másfelől pedig . . . .

— Tudom, tudom, kántor uram, hanem azt halljuk, hogy mit gondolt hát ki valami bölcset, a mi segítne.

— Már én csak azt gondoltam, hogy a madarat törrel, majmot tükörrel, embert hízelgéssel lehet megfogni legkönnyebben. Mivel pedig itt a jövő vasárnapig — ezer bocsánatot kérek őszinteségemért — fizetésről mintha egyáltalán nem lehetne szó, oda kell irányoznunk elménk élességét, hogy Györkey Balázs ő nagyságát valamikép megfogjuk, lekenyerezzük, engedékenységre hangoljuk, a mi — ha a psychológiát vesszük tekintetbe — nem is volna épen valami lehetetlen dolog.

— Halljuk hogyan?

— „Inter pocula“, tekintetes uram. Nem kell engedni, hogy ő nagysága a vendégfogadóban ebédeljen. Meghívjuk ide a házhoz. Táblát rendezünk tiszteletére. Éltetjük, felköszöntjük, hízelkedünk neki. A házi úr csupa szívesség lesz, a házi kisasszony keresni fogja a kedvét. El lesz bájolva, okvetetlenül el lesz bájolva. Ő nagysága, mint afféle nyájas agglegény, nem maradhat érzéketlen egy ily tisztes öreg úr és egy oly kedves fiatal leányka szíves látására. Lesz bizonyára egy percz, midőn „inter pocula“ ellágyul, s akkor — a tekintetes uram gondja czélba venni ő nagysága Akhilles-sarkát s fizetési halasztást kérni. Megadja, bizonyos vagyok benne, hogy megadja s aztán „qui habet tempus, habet vitam“.

— E bizony nincs egészen rosszúl gondolva, — szolt bele Szánthó Miklós, noha erős gyanúja volt, hogy Hosszú kántor uramat ezúttal sem a felebaráti szeretet, hanem a „titulus bibendi“ üstökön ragadt kilátása sarkalta e mentő gondolatra; de ha az is, a terv nem látszott előtte elfogadhatatlannak.

— Mondok még egyet, tekintetes uram!

— Akár kettőt.

— A boroknak jóknak kell ám lenni, egyfelől mivel úgy követeli a ritka alkalom és a szíves látás kimutatása, másfelől pedig — ezer bocsánatotott kérek! — az ilyen gazdag úri ember csak jó bort szokott inni, már pedig az elérzékenyítés czéljára mindenesetre derekasabban fog szolgálni, ha mennél

többet méltóztatik neki inni. Csak töltögtessen neki Birike szorgalmasan. Fiatal szép leánynak nem ad az ilyen gavallér ember soha sem kosarat.

— Furfangos egy ember! — kiáltott fel Szánthó Miklós. — Kitalálja, hogy a bajban még ennek a kis penészes leánynak is lehessen valami hasznát venni. Nem bánom, próbáljuk meg.

Azzal fölkelt s Birinek kiszólt:

— Hozz be egy üveggel a szomorodniból! Az csak jó bor lesz a táblára is, úgy-e kántor uram?

— Hogy ne lenne! — felelt a kántor, nyilván örülve, hogy emberbaráti fáradozásának egy kis előleges jutalmát is látja.

Borozgatás közben aztán szó volt Györkey Balázs ő nagyságáról is. Annak biz az isten fölvitte a dolgát! Szánthó Miklós uram még emlékezik rá, mert hiszen körülbelöl egy idösek lehetnek, mikor még szegény ördög volt, a káptalan urodalmi irnokságán kezdte, aztán nagy sokára tisztartó lett, a ki tudott gondoskodni magáról, forgatta ügyesen a pénzt, jószágokat vett, úr lett s még azt is kivitte, hogy — a nagy aszály idején kiosztogatva vagy ezer mérő szemetes gabonát, no meg aztán jó borocskát is küldözgetve a főispánnak, — tavaly királyi tanácsosnak nevezték ki. Azóta nagyságos úr. Persze baj neki, hogy a régi nagyságosak nem ismerik el magokhoz hasonlóknak s örökösen borsot törnek az orra alá, mivelhogy — mi tagadás benne — egy kicsit uzsorás volt, na meg egy kicsit több pénze is van, mint nekik, a mi — a világ rendes sora szerint — elég bosszantó állapot szokott lenni; hanem hát nem épen rossz ember, s ha jól körülveszik, nem engedi mindjárt pörre menni a dolgot.

Sokat beszéltek róla.

— Csak azt az egyet csodálom, — jegyzé meg Szánthó Miklós, — hogy módos, rangos, nyájas ember létre egyben soha sem tudott boldogulni. Az asszonyoknál nincs szerencséje.

— A rossz világ azt beszéli, hogy annak is megvan a maga oka. Ő nagysága — a mint magamnak is volt alkalmam már észrevenni — nagyon is kellemeteskedik. Csupa olvadozás, csupa mézeskedés, ha egy csinos asszonynyal beszél. Tessék elhinni, hogy mindig selypít, ha valami szépet mond

az asszonyoknak. Már pedig, a mennyire ilyen csekély embernek alkalmatossága lehetett tapasztalásokat szerezni a hölgyek körében, úgy vettem észre, hogy a hölgy szereti a szép szót, szívesen fogadja a bókot, elhiszi a hízelkedést, de azt megkívánja, hogy férfitől hallja, ne olyan gyermekesen.

— Igaza lehet. Aztán ő nagysága mindig is fenhéjázó volt egy kicsit. A magához valót, a ki szívesen ment volna hozzá feleségül, számba sem vette; hanem vagy igen fiatal leányok, vagy igen előkelő hölgyek szekere után futott, a kik meg nem vették föl a saraglyába sem. Furcsa dolog, de igaz, hogy majd minden évben kap most is egy-egy kosarat.

— Hanem most tán sikerül neki, — folytatta a kántor. — Úgy hallom, hogy a Szenteleki comtesse után jár.

— Ki tudja! Az már nem mai gyermek ugyan, de csatládja a milyen szegény, épen olyan büszke. A nagynyja — életemet merem rá tenni — inkább beküldi a zárdába, sem hogy olyan emberhez adja, a ki valaha gazdasági írnok volt. Azok az urak Györkey Balázst magok közt most sem hívják másként, mint a „quasi úr“.

— Beszélnek különben egyebet is. A rétagi bérlő szép fiatal leánykája is nagyon tetszik ő nagyságának. Ha a városba jő, mindig benéz hozzájuk. Hanem az a leány meg csakugyan igen fiatal hozzá; nagyapja lehetne.

— Egyébaránt mit tartozik ránk. Vegye el a vén comtesset vagy akár a rétagi kis leányt: nekünk mindegy, csak jól süljön el a vasárnap.

A kántor alig ment ki a szobából, Szánthó Miklós hozzá fogott, hogy megírja a meghívó levelet. Nem ment könnyen, de utoljára is csak elkészült vele.

Nagy alázatossággal kérte benne ő nagyságát, hogy ha már be méltóztatik fáradni a városba, tisztelje meg az ő szerény hajlokát is, a mi igen kegyes leereszkedés lesz egy olyan tiszteletreméltó úri embertől, s a mivel őt örök halára kötelezi. Egyszersmind kéri, hogy ez alkalommal ne vesse meg asztalát sem, hogy együtt költöthessek el azt a kis ebédet, melyre néhány jó barátját is meghívta, kik már előre mind örülnek a szerencsének, hogy ő nagyságát, a vidék jóltevőjét, üdvözölhetni fogják. Bátorkodik remélni, hogy e tiszta magyar szívből származó meghívást ő nagysága nem fogja visszaútasítani s továbbra is megtartja őt tapasztalt jó indulatában.

Szánthó Miklós teljesen meg lehetett elégedve fogalmazásával, mert a mint elolvasta, sárga redős arca csak úgy vigyorgott a mosolygástól. Ez már csak meg van egyszer írva. Olyan ember nincs, a ki egy ilyen meghívást visszaútasítana.

De valamit gondolt még. Ne említse-e meg egy utóiratban, hogy az ő kedves gyámleánya is nagyon szívesen látja, mivelhogy ismeretlenül is nagy tisztelője a vidék jóltevőjének? A mint mondják: leányos házhoz szívesebben megy. De ne! Hadd maradjon az — meglepetésnek.

Másnap reggel fogadott emberrel küldte ki a levelet Györkey Balázsnak a faluba, aztán meghívta néhány ismerősét az ebédre, Birikének pedig kiadta a rendeletet, hogy készüljön, mert vasárnap nagy ebéd lesz nálok.

A leányka elcsodálkozott rajta. Vasárnap! hisz tegnapelőtt még azt mondta: hogy koldusbotra juttatja őket az a nap. Mi történhetett, hogy gyámatyjának egyszeribe jó kedve lett, intézkedik, buzog, négy napra még két cselédet is kér kölcsön, tisztogattatja a nagy szobát, bele hordatja a legjobb butorokat, tisztíttatja a képeket s elrendeli, hogy szép zöld növényeket rakjanak az ablakokba, fehér patyolat terítővel vonják be az ágyat, s a mi mutatós holmi van a háznál, azt rakják mind oda.

— Nagyúr érkezik leányom, — mondogatja neki az öreg, — tisztességgel kell fogadnunk. Györkey Balázs jó, itt ebédel, lehet, hogy szállásra is itt fogom s ez lesz a vendégszobája. Kár, hogy még csak most nyílik a tavasz s nincs virág a kertben.

Birike tett mindent, a mit gyámatyja kívánt s örült, hogy elmúlt a rossz kedve. Valóban egészen elmúlt. Mennél többet gondolt a vasárnapra, annál jobban megerősödött benne a reménység, hogy jó bor, lakoma és vig beszélgetés közben el fogják igazítani az ügyet s ő új határidőt fog kapni.

Elő-elővette Birikét.

— Tudod, kedves leányom, hogy minden attól függ, mint fogja magát körünkben érezni ő nagysága. Te monád, hogy bizzunk a gondviselésben; no hát én bízom. Hanem magunknak is elő kell mozdítani a szerencsét. Ő nagyságát te fogod kiszolgálni nyájasan, kellemesen, derült arczczal. Te kínálsz s te töltögetsz a poharába. Rajta legyen a szemed. Hadd lássa, hogy szegény ember létemre jó nevelést adtam neked.

Nagy volt a sürgés-forgás a házban, talpon állt mindenki reggeltől estig. Birike nem ért rá most emlékezni, álmodozni, merengeni. Azt várták, a ki — mint Szánthó Miklós egy nap ötször is elmondta — életök fölött határoz.

Ha a szerencse tündére maga lépett volna a háztájra, nem iparkodhatnak buzgóbban, hogy ajtót nyissanak neki.

IV.

Szánthó Miklós már kora reggel beszólt Birikéhez :

— Aztán az új smizett legyen rajtad !

Maga is kiöltözködött, a hogy már réges-régen nem volt, még a bajuszát is kifente takarosán. Arról szó sem volt, hogy ezen a napon Birike a templomba mehetett volna, pedig megszokta már rendesen hallgatni a tiszteletes úr ígeit s vágyott volna találkozni a papnéval, mert már „onnan messziről“ hetek óta nem érkezett levél.

De most nem eresztette a ház gondja, a konyha becsülete s gyámatyjának benne vetett bizodalma. Minden órában azt hallotta tőle :

— Most mutasd ám meg, hogy milyen jó kis gazdaszszony vagy !

S Birike valóban rajta volt, hogy a vendégek ne sok hibát találhassanak. Egy-kettőt ha észrevennének is, azt tán elfogják nézni egy ilyen tapasztalatlan fiatal leánynak, a kinek nem sok módja volt még gyakorolni magát sütésben-főzésben, kivéve azt a keveset, a mivel gyámatyja beérte.

Ehhez képest elég jól is ment minden s az étvágygerjesztő illat csak úgy áradt ki a konyhából, midőn a déli harangszóra a vendégek egymásután jelentek meg a folyosón, menetközben megpillantva és udvariasan köszöntgetve a házi kisasszonyt, ki neki-pirúlt arczezal sürgött-forgott a gőzölgő fazekak, serpenyők és forgó nyársak között.

A legelső, a ki érkezett, Hosszú kántor volt, a ki ezer bocsánatot kérve szerényen be is tolakodott a konyhába, hogy elmondhassa : „Csak nincsen is szebb a világon, mint mikor egy jól nevelt leány a gazdasszonyság dolgát is érti!“ tulajdonképen pedig azért, hogy körülnézzen : mi minden kerül az asztalra.

Csakhamar pedig Kacsor Tamás „vitéz kapitány uram,” (a hogy szerette, ha nevezték, mert valaha csak kadet volt ugyan pár hónapig egy olasz határszéli városban, de a nemzetőrség idejében e nagy érdemeért megtették századosnak s azóta exkapitánynak tartja magát,) a hetvenkedő, hazudozó, vén kártyás tekintett be félszemmel a konyhába, röviden mondva:

— Jó napot hugoskám! Ejnye de szépen kipirúlt az arcza!

Jött aztán egy malkontentus öreg orvos, ki mindig haragban volt a „mai világ”-gal s szidta ezt a rohanva haladó és mégis hátramaradó világot, melyben csak a nyegléket keresik; az oda sem nézett a konyhának; hanem ment egyenesen, komoran, föl sem pillantva, a házi úr szobájába. Jött végül egy vén prókátor, hegyes orrú, hegyes kis bajuszú, éles ravasz szemű emberke, a ki mindig „nagy pörök”-kel dicsekedett, noha heti vásárok alkalmával néha biz’ a korcsmák körül leste, fogta a klienset. Ez kiszólította Birikét s megkérdezte:

— Remélem, a „kollega” nem lesz itt?

— Dehogyan lesz, Farkas bácsi!

— No, akkor bemegyek!

A „kollega” egy hozzá hasonló, veszekedő rabulista volt, Borkócsy, a kihez Szánthó Miklós szintén eljárogatott tanácsért, a mit Farkas Dániel elég rossz néven is vett, haragudott is, szidta is érte; hanem azért nem mondta föl a barátságot, mert hát a kinek nem nagyon bőven csurran, az nem szakíthat azzal, a kitől hébe-hóba mégis csak csöppen.

Ebből a négy vendégből állott a társaság, képviselve benne: egyházi művészet, hadi vitézség, gyógytudomány és jogszolgáltatás, — de hogyan! Nem valami szeretetreméltó, díszes kompánia, hanem hát Szánthó Miklós hol vegyen különbet? Neki ezek képezték a körét s minden esetre többet tartott felőlök, mint a mennyit értek.

— Mi ujság? — kérdezte a házi gazda az öreg orvostól.

— Hát hallották, hogy a prior a végét járja! Nem csoda! Ennek is a fiatal orvos kellett, a ki most került ki az egyetem-ből, a kondor frizurájú uracs, a kit a hölgyek egyszeribe fölkaptak és divatba hoztak, pedig hát voltaképen azt sem tudja, hogy mi a hideglelés? Becsületemre mondom, nem tud egy receptet megírni hiba nélkül. Hanem tud hajlongani, kezét

csókolni az asszonyságoknak, udvarolni a kisasszonyoknak s ez a mai világban elég, hogy valaki két hét alatt keresett, híres orvos legyen. Kell is a mai világnak a tudomány, a lelkiismeret, a tapasztalás! Csak hirdesse magát az újságban — mindjárt kapnak rajta.

— Na már akkor mi mégis csak jobban állunk, — szólt Farkas fiskális. — Okos ember, ha nagy pöre van, nem a fiatalokat keresi föl, hiába tesznek ki két öles táblákat az irodájuk fölé; hanem minket, elvonúlt, szerény, tapasztalt öregeket, a kik mégis csak tudunk igazítani a dolgon. Bezzeg Radányi ő nagysága is, a ki ép egy nagy örökösödési igénypört indít, nem ment a fiatal urakhoz, sem a „kollegához“ (a kit pedig a mi házi gazdánk „lumen“-nek tart,) hanem fölkeresett engem s átadta mind az okmányokat. Szép pör lesz, mondhatom!

Elkezdte aztán magyarázni a nemes Radányi család leszármazási tábláját, osztálydolgukat, a nagy hibát, a mi történt s a mit most ő neki kell majd helyreütni, idézte a mellette szóló régi és újabb törvényczikkeket, röviden előadta irandó replikájának megczáfolhatatlan érveit, nem kis bámulatára a vele szemben ülő Hosszú kántornak, a ki bocsánatot kérve bátorzkodott kijelenteni:

— Milyen nagy szerencse az a mi kis városunkra nézve, hogy ilyen bölcs és tapasztalt ügyvéddel dicsekedhetik, a kinek — mint az iménti idézetekből is kiviláglik — kisújjában van az egész törvénytudomány.

Kacsor Tamás, a ki nem szerette az efféle tudákos népet, azt mondta rá:

— Az ám, mint a bacsai papnak a biblia.

— Hát annak hogy van? — kérde a fiskális némi nyugtalansággal.

— Úgy hogy a bacsai pap, a hol csak megjelent, minden esetre és állításra tudott valamit mondani a bibliából. Bámulták bölcsességét mindenfelé. Egyszer egy kis káplán csodálkozva mondja neki: „Ejnye nagytiszteletű urambátyám, de csakis tudja azt a szentírást.“ „Azért tudom én azt olyan jól, — felelte rá a jókedvű öreg — mert ti egy cöppet sem tudjátok. Tudnátok csak valamivel jobban, mindjárt nem idéznék én belőle annyt.“

Nagyot nevettek, csak a fiskális fanyalodott el, mondván:

— Na hisz' a kapitány úr mindig rá ér a tréfára. Különben pedig nehezebb is ám a papok bibliáját tudni könyv nélkül, mint az „ördög bibliájá“-t: a kártyát. Úgy ám! Tetszik tudni. Aztán azt is mondhatom, hogy a mit én idézek, azt utána nézheti uraságod a könyvben, azt ott meglesi.

— Nem lelem bíz én, mert nem keresem. Nézzünk inkább ezeknek a kis pohárkáknak a fenekére. — S töltött a szilvoriumból s fölhajtá. — Vitézi becsületemre mondom, hogy ennél csak egyszer ittam jobbat, mikor Olaszországban feküdtem.

— De sokáig megmaradt az íze! — jegyezte meg csipősen Farkas fiskális.

Így beszélgettek a jó urak egy darabig, miközben eljött az ebéd ideje, de a várt vendég: Györkey Balázs ő nagysága csak nem érkezett.

— Ismerem a természetét, — jegyezte meg az orvos, — iskolatársak voltunk s akkor is elkésett mindenünnen. Dehogy hittük volna, hogy valaha úr lesz belőle! De hát minden megeshetik ebben a fölfordult világban.

— Kérlek tisztelt barátom — jegyezte meg a házi gazda — ha úr lett, azt a maga szorgalmának és eszének köszönheti. Megérdemli!

— Lehet különben, hogy nem is jön el csak estére. A mint tudom, nem igen szeret máshol ebédelni.

— Nem is uri szokás ez a hamari ebéd, — mondta rá Kacsor Tamás; — mikor mi Olaszországban feküdtünk, az egész tisztikar mindig alkonyat felé ebédelte. Az az urias.

Megijedtek, hogy hátha Györkey Balázs ezzel az urias szokással tart s csak este felé jön ebédelni. Legjobban megijedt Hosszú kántor, mert benne már lázongott az a gyakori ellenség (az éhség), kivel szeretett volna mielőbb kibékülni, s ajánlotta, hogy majd elnéz ő a fogadó felé, hátha megérkezett ő nagysága már, jó lesz siettetni.

— Menjen, kántor uram, menjen! — sarkalta Szánthó Miklós, a ki már tükön ült, mert Birike kihívatta s aggódva adta tudtára, hogy ő nem lesz az oka, ha minden étel elromlik.

Végre is közös megállapodás szerint: kitűztek még egy fél órát, mialatt a házi gazda nem egyszer nézett ki az utcára: ha nem jön-e már a hintó? Nem jött. A kántor is

egymagában tért vissza. Oda benn kitört az anarchia — leültek az asztalhoz a várt vendég nélkül, fentartva számára a főhelyet, ha még valahogyan megérkeznék.

Hozták s kioszták a levest s a társaság egyszeribe nagyon szóvalan lett. A fiskális nem gondolt többé megezáfolthatatlan replikáival, a doktor egy kis fegyverszünetet tartott a mai világ elleni örökös háborújában, a kapitány is csak egy pár szóval említé a parmezán sajtos levest, melyben valaha oly bő része volt, míg a kántor egészen halkán magasztalá a vörös bort, melyet étvágygerjesztőül megízlelni bátorzkodott.

Az asztal végén ült Birike, egyszerű csinos ruhájában, szóvalanul mosolyogva s a tüztől kipirúlva.

Az öregek nyájasan jegyezték meg, hogy milyen jó színben van s aztán nem szóltak többé hozzá egy árva szót sem.

Szánthó Miklós pedig ez alatt minden kocsizőre az ablaknál termett, s bosszankodva, hogy annyiszor csalódik, utoljára maga sem tudta, hogy mit szeretne jobban: ha a várt vendég eljönne-e, vagy ha valahol az úton elvinné az ördög, kötelezvénnyével együtt?

Hanem ezt az utóbbi keresztyén felebaráti kívánságot ezúttal nem teljesítette a végzet, mert alig hogy kivitték a levest, (melynél kántor uram sohasem evett jobbat világéletében), hirtelen könnyű hintó állott meg az ablak előtt, s Szánthó Miklós ez alkalommal nem az ablaknál, hanem hirtelen a folyosón termett, sietve ki a hintóhoz hajadon fővel s nem győzve eleget hálálkodni a kegyes leereszkedésért.

— Bocsánat, kedves Szánthó uram, hogy egy kicsit elkéstem, — mondta a nyájas úr, — a rétagi bérlőnél kissé tovább beszélgettünk, mint kellett volna.

— Hja nagyságos uram, a hol szép leány van a háznál, ott bizony könnyen ott felejtí magát a gavallér ember.

— Hehehe! — nevetett a nagyságos úr, mivelhogy okosabb felelet nem jutott egyhamar az eszébe.

Odabenn a vendégek is mind fölálltak s illedelmesnek találták egy kicsit a vendég elé menni a folyosóra. Ott történt a bemutatás. A hadi vitézség, gyógytudomány és jogszolgáltatás helybeli illusztrációi hajlongtak és örültek a szerencsének. Csak az „egyházi művészet“ maradt későbbre, mivelhogy kántor uram fölhasználta a többi vendég rövid távollétét, élt az alkalommal — töltött és ivott. Ő csak a szobában jelent-

hette ki, hogy milyen boldognak érzi magát, midőn a környék áldott jöltevőjével kezét szoríthat.

Azután leültek mind, Györkey Balázs legfelől, a kántor pedig legvégül, a derék úri vendégtől külön bocsánatot kérve, hogy székét újra elfoglalhassa e fényes társaságban.

A nagyságos úr csupa mosoly és nyájas leereszkedés volt. Minden mozdulatából, minden szavából keresett uriasság tűnt ki. Nyakát jól megszegve, nagy kézhajlongásokkal, sasirozó lépésekkel ült le. Simára borotvált álla, feketére kent bajusza, hátulról ármányosan előre tolt haja s divatos ruhái mind azt mutatták, hogy még mindig számít a hódításokra s meg van elégedve magával. A tükröt mentében is észreveszi a falon s gyémánt gyűrűs ujjaival koronkint megvizsgálhatja, ha vajon az előre erőszakolt hajcsomók nem hódoltak-e megint a természetes iránynak: a meddő tetőről visszatörekedve a tarkó felé, a kissé termékenyebb aljba. Ő nagysága azon kívül egész ékszer-kiállítás volt; minden ujján gyűrű, némelyiken három is, ingelején pompás rubintos melltű, karján kék zománczú karperecz, (bizonyára emlék valamely ünnepelt delnőtől, a mint alkalmilag Szánthó Miklós hizelegve jegyezte meg,) mellényén nagy óraláncz s drága zöldköves gombok.

A társaság, mihelyt elfoglalta az asztalt, rázendíté a hízelt khórusát. Szánthó Miklós uram vitte benne jó élesen a tenort, emlegetve a nagyságos úr országos híró jótékony-ságát, mely méltán vonta maga után a királyi kitüntetést s dicsérve nemes jó szívét, melyről ő maga is élő bizonyosságot tehet. Mindnyájan, még a „vitéz kapitány“ is (habár némi úrhatnám feszengéssel) hizelegtek a jó úrnak, a ki majd elolvadt e sok szép szó hallatára. Kezdte a kompániát „comme il faut“ társaságnak tartani, mely tudja méltányolni az érdemet, nem mint azok a fenhéjázó hét szilvafás nemesek s régi dicsőségükön pöffeszkedő, eladósodott arisztokraták, kiknek némelyikét könnyen kifizetné akár az egyik zsebéből.

Csak egy nem tetszett neki a társaságban: az epés orvos, a ki valaha tanuló társa volt, tudott róla sok mindent s egyáltalán kellemetlen egy ember vala, ki mindig csak a régi jó időket szerette emlegetni, a mivel nem egyszer szalasztá el magától, ha esetleg találkozása esett vele az utcán.

Ezalatt Birike újra behozta a levest és szemérmes piruló

arczczal tett belőle egy tányérral a nagyságos úr elé, kinek rögtön föltűnt az aranyszőke hajú, rózsás arcú fiatal leányka, az egyszerű, csinos ruhában s igéző friss mosolylyal. Nem lévén azonban bizonyos kilétéről, csak tekintgetett feléje szó nélkül, morgolódtott egy kicsit s aztán a házi gazda felé fordult:

— Talán valami kedves kis rokon?

— Gyámleányom, nagyságos uram.

— Ej, ej, — mondta rá a vendég, — nem is sejtettem, hogy az én tisztelt barátom hajlokában ilyen kedves fiatal leánynyal találkozom. Ha tudom, bizonyára jobban siettetem a lovakat. Nagyon szép gyermek!

— Nem annyira szép, mint jó leány, nagyságos uram!

Hosszú kántor kötelességének tartotta minden oldalról megadni az igazságot a házi kisasszonynak s bocsánatot kérve jegyzé meg:

— A mi kedves Hébénekrol bajos dolog volna meghatározni: mi nagyobb nála, szépsége-e vagy jósága?

Ő nagysága pedig fölemelte brilliantos kezét, elővette szemüvegét, megnézte jól a leánykát, s odahajolva a gazdához, azt sugta neki:

— Kincs. — Aztán pedig oda fordult Birikéhez: — Reméljük kisasszony, nem hagyja nőtelenül asztalunkat s leül közénk?

— A mint nagyságod kívánja, — felelt helyette Szánthó Miklós s nagyot intett a leálynak, hogy rögtön üljön le.

Le is ült.

— Száraz fák közt rózsabimbó! — jegyzé meg az orvos, nem mivel szerette az ily elcsépelt tropusokat s általában a regényes kifejezéseket; hanem mert tudta, hogy ez a „szép mondat“ nem valami kellemes lesz ő nagyságának, a ki sietett is rá válaszolni:

— Barátocskám! hogy te száraz fához hasonlítgatod az embert! Nem minden fa szárad ám el olyan hamar.

— Hja, barátom, az idő bizony mindenkinek egyformán eljár. Neked is csak hét nap egy hét s bizony jó régen volt már az, mikor mi a debreczeni leányok körül legyeskedtünk. Ma már azok is mind nagymamák! Jobb idők voltak azok, úgy-e?

Szánthó Miklóst majd megette a méreg, midőn ezeket

az őszinteségeket hallotta. Ez az oktan ember elront mindent. Az abrosz alatt meg is lökte a doktort s minden tőle kitelhető mimikával igyekezett tudtára adni, hogy ne „sinczerizáljon.“ A nagyságos úr maga is kedvetlenül morgolódott.

— Ej barátocskám! hagyjuk a régi időket. A mi elmúlt, elmúlt. Élünk a jelennek.

Kacsor Tamás vitte át a szót magára és Olaszországra, emlegetve az ottani víg életet és fiatalkori hódításait, a mire kántor uram álmélkodva jegyzé meg, hogy csakugyan nincs gyönygebb élet a világon, mint a katonai pálya.

A nagyságos urat nem valami nagyon érdekelték a mások fiatalkori hódításai s mikor Kacsor Tamás már jól benyargalta emlékezetének egy nagy darab földjét, (melynek jókora része bizonyára a phantasia üres levegőjében feküdt,) az a vágya támadt, hogy a málázva ülő Birike figyelmét kellene valamivel magára vonnia. Szellemes ötlete jött: megdobta egy kis kenyérgolyóval.

A leány megrezzenve pillantott föl.

— Hehehe! Megijesztettem úgy-e? Falusi ember vagyok, ne vegye tőlem rossz néven. Meg akartam kérdezni, hogy miért vonja ki magát egészen társalgásunkból, holott annak épen kegyed adhatná meg a füszerét.

— Nincs szokva ily előkelő vendéghez, — felelt helyette megint Szánthó Miklós, mire a kapitány bántva érezte magát, egyet köhintett és székén tekintélyes méltatlankodással kezdett feszegetni.

A házi gazda, ki ezt észrevette, fölvette poharát, fölállt, „uram, uram,“ szólott a kapitány úrhoz, a ki „szállott“ eléje.

Toaszt volt a nagyságos úrra, kikacsaringózva érdemeinek, jóságának, úri szívességének emlegetésével, a mire harsány éljen zúgott föl. Ő nagysága rögtön visszaköszönté a házi gazdát, érdemes vendégeit, a város díszreit s az asztal fődíszét: Biri kisasszonyt, a ki a nagy dicséretre szeretett volna föld alá bújni zavarában.

— Na Birike! — intett neki az öreg Szánthó, — jőjj hát kocczintani a nagyságos úrral, ki kegyesen megemlékezett rólad is.

Birike jött, kocczintott (persze csak vízzel), a nagyságos úr pedig megfogta finom, fehér kezét s enyelegni kezdett vele:

— Nem csodálom, hogy oly hallgatag köztünk. Fiatal

leány másféle társaságtól elevenedik. Nemde, a hol játszanak, enekelnek, tánczolnak. Bizonyára szeret tánczolni is? Hisz' melyik fiatal leány nem szeret.

— Igen ritkán van rá alkalmam, — felelt Birike.

— Háziasan neveltem, nagyságos uram, egészen háziasan.

— Azt bölcsen tette, kedves barátom. Azok a piperés, fényűző leányok, kik mindig csak a bálokat, multságokat lóttják-futják, nem is igen sokat érnek. Ritkán válik belőlök jó feleség, jó anya. Ellenben az ily házias kedves teremtések rendesen áldására válnak a családnak.

Kántor uram megjegyezte, hogy ennél soha életében nem hallott bölesebbet, igazabbat.

— De kitalálom én, Birike kisasszony, hogy mit szeret. A virágokat. Bizonyosan szép kertje van. Szép leányoknak rendesen szép kertjök szokott lenni.

— Még most nem valami szép, mindössze egy pár jáczint kezd virítani a meleg ágyban.

— Majd köt belőle egy kis bokrétát nagyságod számára, — vágott közbe Szánthó Miklós előzékenyen.

— Örömet. De egy hó mulva szebbet köthetnék.

— A mostani is szép lesz, mihelyt kegyed köti. Hehehe!

Az orvos megint nem állhatta meg szó nélkül. Látja, hogy az ő régi jó barátjának még mindig megvan egykori jó kedélye és udvariassága. Pedig hát —

A nagyságos úr, hogy a folytatást hallatlanná tegye, poharával, villájával tőle kitelhető zajt ütött, kántor uram pedig azt az ügyetlenséget követte el, hogy ő folytatta, mondván:

— Nincs is nagyobb kincs a világon, mint az a jó kedély és vidámság, mely elkíséri az embert öreg korához is.

Györkey Balázs úgy tett, mintha nem hallaná s mikor Birike visszament székére, elkezdett halkabban beszélni Szánthó Miklóssal, a ki — mintha kicserélték volna — mindig mosolygott, nevetett, hajlongott. Mit is tesz néha hatezer forint, kivált ha nincs meg! Látszott különben rajta, hogy a nyájasság nem természete, s Kacsor Tamás oda sűgött a doktorhoz, hogy: ez sem született ám igazi gazdának, mert úgy tüntet ki egy vendéget, hogy a többit megsérti általa. Őt ugyan hívhatják máskor is ebédre, ha Györkey Balázs itt lesz! A kapitány úr sokat köhöntgetett és feszengett az asztalnál,

kivált mikor Szánthó Miklós azzal a mondással vett elő egy penészes üveget: „Régi tokaji, évek óta tartogatom arra az alkalomra, midőn egyszer valami különösen kedves vendégem lesz!” Ebéd után pedig, (midőn az asztal örömeinek magát teljesen átengedett ügyvédet kántor uram emeli föl ezer bocsánatkérés mellett,) a szolgálatkész házi gazda az asztalfiókból külön vesz ki egy hosszú amerikai szivart, s oda teszi a nagyságos úr fekete kávéja mellé.

— Ez talán jó lesz.

A nagyságos úr műértő szemmel vizsgálja, rágyújt s megjegyzi:

— Ismerem, lanzas, igen finom lanzas.

Ennek hallatára Kaesor Tamás sértődve böki el újjával az eleje tett „dragaderosz“-t, tüntető feszengéssel húzza ki a tárczáját s rágyújt a maga szivarára. De nem veszik észre.

Birike ép kiment a szobából, s a nagyságos úr elkezdí dicsérni, hogy milyen kedves, szende teremtés. Látszik, hogy jó nevelésben részesült. Tud-e zongorázni?

— Azt nem tud, nagyságos uram. Különben városunkban két év előtt még nem is volt zongoramester. Hanem gitározik, azt a kántor úrtól tanulta. Meg énekel is, azt magától tanulta.

— Mint a csicsergő madarak, — jegyzi meg a még ki nem engesztelt kapitány.

— Annál derekabb! — véli a nagyságos úr. — Sajátkép a gitár regényes hangszer. Spanyol hidalgók most is azzal tartják szerenádjukat, a mint ezt nem egy ismeretes kép bizonyítja. Na, majd meghallgatjuk Birikét is, ha kipihente magát.

— Méltó is meghallgatni, — figyelmezteti a kántor, a voltmester büszkeségével. — Tőlem maradhat a zengő-bongó zongora, a gitárban több a szív.

— Hanem hát ennek a fenhéjázó mai világnak már az sem kell. — Ezt az észrevételt a mai világ örökös ellensége: a doktor mondta.

Elfolyt egy pár óra, mialatt gazdálkodtak, politizáltak, az ügyvéd debakhlát az igazságügyminiszter következtlen rendeletei ellen, a kapitánynak az nem tetszett, hogy elcsúfították a régi szép magyar huszárokat, a doktornak meg semmi sem tetszett a mai világban; szóval igen kedélyesen mulattak,

mígnem Györkey Balázs megnézte nagy arany óráját, nagy kézhajlongással állt föl, hogy itt már az idő távoznia.

— De biz' azt nem engedem, nagyságos uram! Az idő már késő s az út egy kicsit megromlott; én a kocsit, lovakat beállítottam s egy szobát elrendeztem a nagyságod éji nyugodalmára. Aztán nekünk egy kis elvégezni való dolgunk is volna, a miről még nem értünk rá beszélni.

— A mi azt illeti, kedves barátom, azt röviden elvégezhetjük a mellékszobában.

— Dehogy végezhetjük, nagyságos uram! Itt bizony kisedjük a szekér kerekét. Igaz ugyan, hogy este már csak hármacskán leszünk. . . .

Ez a szó tetszett Györkey Balázsnak. Csak hármacskán, az ő kedves régi tanulótársa nélkül, a replikázó ügyvéd nélkül, a nagyon fenhangú, azt se tudni miért kapitány nélkül, meg a mindenbe belekotyogó kántor nélkül. Hisz' az sokkal kedvesebb lesz!

— Nem akarok visszaélni szívességével, — szabódott ő nagysága.

— Nem akar megszorítani, mondta volna inkább nagyságod. Aztán az imént szó volt a Birike meghallgatásáról is.

— Ez dönt, kedves barátom, maradok!

A kántor úr váltig sajnálta, hogy nem lehet jelen, de már beharangoztak, sietnie kell. Nem marasztják — első a kötelesség! Kacsor Tamás is a kalapja után néz, mert ép értekezlete lesz egy pár bizalmas emberével. Nem gátolják — tudva, hogy bizonyosan kongresszus lesz, festett királyokkal. Az ügyvédnek még ma egy igen fontos beadványt kell megírnia. Szerencsét kívánnak a munkához. A doktornak meg eszébe jut, hogy már három órakor egy nehéz betegnél kellett volna lennie — csak hadd menjen, legalább nem mond több kellemtlent, hanem ő hall otthon az élete párjától, a ki miatt méltán meghasonolhatott a mai világgal!

Magokban maradnak a házi úr és legkedvesebb vendége. Szánthó Miklós örvend neki az első pillanatban; de a másodikban már föltűnik előtte e magokban maradás árnyéka is: az adós van egyedül hitelezőjével s ez már nem olyan örvendetes.

Szerencsére van a háznál még valaki, a kit előhívhat,

hogy ne legyenek csupán ketten magokban, s rögtön meg is kérdi:

— Ha nagyságodat nem fogja untatni, talán bejöhet Birike?

— Kíváncsi vagyok énekére.

Birike szomorún hallja, hogy a gitárt elő kell venni.

— De atyám, van egy éve, hogy a kezemben sem volt.

— Mit sem tesz, — nyájaskodott a nagyságos úr, — a mit az ember egyszer jól megtanúlt, azt nem felejtí el.

— A hurjai is egészen megereszkedtek.

— Na hát kiviszéd és felhangolod.

Nem volt menekedés. Egy óranegyed múlva jött a leányka, kezében a gitárral. Zavart volt, midőn belépett, még zavartabb, midőn gyámapja szembe ültette a nagyságos úrral, ki brilliantos kezével ugyancsak pödörgette a bajusza hegyét, s legzavartabb, midőn ujjai alatt a divatból kiment hangszer vékony zenéje megpendült.

De hiába, meg kellett lenni.

A „Cserebogár, sárga cserebogár“ régi jó dalát kezdte énekelni, halkán pengetve hozzá az akkordokat. Az ének többet is ért, mint a zene. Fris, tiszta, csengő hangja búsongást, epedést, mély érzelmet fejezett ki. Mihelyt benne volt a dalban, nem a brilliantos úrnak énekelt többé, a ki most perczről perczre több érdekeltséggel hallgatta, hanem egy messze levő ifjúnak, ki hónapok előtt ugyan ezt a dalt (gitárpengetés nélkül) szerelemmel hallgatta, s a ki most távol földeken jár, onnan is ő rá gondolva.

Mélázásából a nagyságos úr hangos „bravó“-i ébreszték föl. Sok hangversenyt hallott már ő nagysága, de még aligha tapsolt valaha ily lelkesen.

— Kedves gyermekem! — mondta neki meglepetve. — Hisz' önnek gyönyörű fris hangja van. Mit nem adna érte némelyik primadonna. Aztán hogy eltalálta ép a legkedvesebb nótámat.

— Örülök, hogy eltaláltam.

— A hang valóban szép, s úgy énekel, mint egy angyal. De sokkal különb gitárt érdemelne. Én a jövő hóban Pestre megyek, s ha megengedi, küldök önnek újat és jót. Viszonzásúl e szép dalért.

— Köszöni szépen, — sietett válaszolni Szánthó Miklós — nagyon le lesz kötelezve.

Birike azonban nem valami nagyban örvendezett a szép ígéretnek, hanem minthogy el kell fogadnia, ő is csak megköszönte.

Egy dallal azonban nem szabadúlhatott meg, hanem énekelnie kellett még többet is, mert a nagyságos úr telhetetlen volt a gyönyörködésben s rá nézván e kellemes, friss, ifjúságtól virító arcra, elgondolta, hogy majdnem olyan szép, mint a rétagi nagybérő Malvinája, a kinél pedig festeni sem lehet külön kép. Az ének szüneteiben Birike is gondolt valamit a nagyságos úrról, azt gondolta, hogy milyen különös hiú vén agglegény ez, ki még erőnek erejével fiatalnak szeretne látszani, egyre mutogatja brilliantos kezét s azt hiszi, hogy minden leány úgy kap az ő bókján, mint a madár a czukron.

A mint már elárultuk: bizony nem is neki dalolt.

Szánthó Miklósról nem mondhatni, hogy átadta volna magát az ének varázsának. Megszűnt ugyan mosolyogni nagyságos vendégére; de csak azért, mert e pillanatokban a helyzet prózájával foglalkozott. Ideje volt kitervezni, hogy milyen prológgal vezesse be az adósság lefizetésének dolgát, melyre megvan a teljes készség, de nincs meg a pénz.

Egy kicsit bele izzadt a plánumba; de gondolva, hogy ha valami, úgy bizonyára a dal lehet az, mely ő nagysága fogékony szívét ellágyította: mihelyt Birike félre tette a gitárt, (s azt bizony látható örömmel lökte a zugba,) s mihelyt kiment, sub titulo: vacsoráról gondoskodni, Szánthó Miklós rögtön belerontott a dolog közepébe.

— Hátra volna, nagyságos uram, a nap földolga, az adósság visszafizetése. Megvallom, ez képezte nálam félesztendő óta a törekvés főcélját. Zsugorgattam, kapargattam, megvontam magamtól minden élvezetet, (isten a tanúm, hogy e szegény leány sem kapott tőlem egy év óta csak egy öltözet ruhácskát sem;) de hiába, a szüret nem ütött be, a régi bor az ördögnek sem kell, szóval a hatezer forintot nem bírtam egészen összetereíteni.

— Se baj, kedves barátom! — mondta rá Györkey Balázs, a kinek csakugyan nem volt rossz kedve, — a mi együtt van, azt adja ide, a többi majd később!

— Nem, nagyságos uram! azt már nem cselekszem! Teljes életemben principiumom volt: nem csinálni egy dologból kettőt. Alázatos kérésem tehát az volna, inkább meghosz-

szabbitsani még egy félesztendővel a terminust: akkor leróhatom az egész tartozást.

Györkey Balázs az állára fektette brillantos ujjait s elgondolkozott, míg Szánthó Miklós féloldalt leste, hogy mit fejez ki az arcza. Nem fejezett ki valami kegyetlenséget, sőt inkább mosolyogva fordult feléje.

— Na üsse a kő! Az a hatezer forint utóljára sem olyan nagy összeg, hogy el ne lehetnék nélküle még félesztendeig. Addig fizeti a kamatot.

— A legnagyobb örömmel.

— Na de isten ments, hogy most szaladjon érte; tudja mit, majd magam jövök el mielőbb fölvenni a kamatot.

— A mint parancsolni méltóztatik.

Szóval a kántor uram haditerve elsült, azzal a különbséggel, hogy ő a siker súlypontját az „inter pocula“ ellágyító hatalmára fektette, holott voltaképen másfelé eshetett az. De mindegy! örvendetes, végzetes nap vala ez a zord sárga-házban, melynek megváltozását még az udvar lelketlen lakói is érezni látszottak; mert másnap reggel a nagy eperfa levelezni készülő ágai vajon nem azért hajladoztak-e le, a gágogó ludak pedig szintén nem azért emelték-e föl bámész fejöket a vendégszoba ablaka felé, hogy megpillanthassák azt a nevezetes embert, ki a Szánthó-ház rideg, egyhangú csöndjének véget bírt vetni, legalább egy pár napra, ha nem többre.

VADNAI KÁROLY.

TETEMRE HIVÁS. *)

A radványi sötét erdőben
Halva találták Bárczi Benőt.
Hosszu hegyes tör ifju szivében,
„Íme, bizonyság isten előtt:
Gyilkos erőszak ölte meg őt!”

Kastélyába vitette föl atyja,
Ott letevék a hűs palotán;
Ki se' terítetteti, meg se' mosatja:
Vérben, a hogy volt, nap nap után
Hever egyszerű ravatalán.

Állata örzeni négy alabárdost:
„Lélek ez ajtón se' be, se' ki!...“
„Hátha az anyja, szép huga már most
Jönne siratni?“ — „Vissza! neki;
Jaj, ki parancsom, élve, szegi!“

---

*) A középkori *istenítéletek* egy neme, midőn a gyilkosság gyanújában levőket a meggyilkolt holtteste fölé állították, hogy az újra meg-eredő vér bűnös voltokat bizonyítsa. Istenítéleteknél hazánkban egyházi részről a *káptalanok* ügyeltek föl; világi részről a *pristaldus* nevű tisztviselő járt el. Ezért van jelen a költeményben egy *kanonok* s az itt (minden-további igény nélkül a név helyes voltára) *pör-osztónak* mondott pristald. Ha a ballada, céljához képest, a tetemre hívás törvényes szokásain netalán túlment: költeményben ezt megbocsáthatónak vélte

Fojtva teremről rejti teremre
 Halk zokogását asszonyi bú. —
 Maga, pecséttel „hívja tetemre“,
 Kit szemre vesz, ölyvként, sanda gyanú.
 Legyen a seb vérzése tanú.

A palotát fedi fekete posztó,
 Déli verőn sem süt oda nap;
 Áll a tetemnél tisztí *pörosztó*,
 Gyertya, feszület, kánoni pap;
 Sárga viaszfényt nyughelye kap.

„Jöjjenek ellenségi, ha voltak!“
 Jő, kit az apja rendre nevez;
 Hiába! nem indul sebe a holtnak
 Állva fejénél az, vagy emez:
 „Gyilkosa hát nem ez . . . újra nem ez.“

„Hát ki? . . .“ riad fel Bárczi sötéten,
 „Boszulatlan nem foly ez ősi vér;
 Ide a gyilkost! . . . bárha pecsétem
 Váddal az önnön szívemig ér:
 Mindenki gyanús nekem, a ki él!“

„Jöjjenek úgy hát ifju baráti!“
 Sorra belépdél sok dalia:
 Fájd nekik a hőst véribe' látni
 S nem harcz mezején elomlania.
 Erre se' vérzik Bárczi fia.

„Jöjjön az udvar! apraja, nagyja . . .
 Jöjjön elő Bárcz, a falu, mind!“
 Megkönyezetlen senki se' hagyja,
 Kedves urára szánva tekint.
 Nem fakad a seb könnyre megint.

„Jöjjön az anyja, hajadon húga!“
 Künn a leány, már messze, sikolt;
 Anyja reárogy, öleli bűgva:
 Mindre nem érez semmit a holt,
 Marad a tört vér — fekete folt.

„Jöjjön utolszor szép szeretője,
 Titkos arája, Kund Abigél!“
 Jó; — szeme villan s tapad a törre;
 Arcza szobor lett, lába gyökér.
 Sebből pirosan buzog a vér.

Könnye se' perdül, jajja se' hallik,
 Csak oda kap, hol fészkel az agy:
 Iszonyu az, mi oda nyilallik! . . .
 Döbbenet által a szív ere fagy:
 „Lányom, ez ifju gyilkosa vagy!“

Kétszeri mondást — mint lebüvölten —
 Hallgat el, aztán így rebegi:
 „Bárcezi Benöt én meg nem öltem,
 Tanum az Ég, s minden seregi!
 Hanem a tört én adtam neki.

„Bírta szivem' már hű szerelemre,
 Tudhatta, közöttünk nem vala gát:
 Unszoza mégis szóval „igenre“,
 Mert ha *nem*: ő kivégzi magát.
 Enyelgve adám a tört: nosza hát!“

S vadul a sebből a tört kiragadja,
 Szeme szokatlan lángot lövell,
 Kaczag és sír, s fenvillogtatja
 S vércse-visongással rohan el.
 Vetni kezét rá senki se' mer.

Odakinn lefut a nyílt utcza során,
Tánczolni, dalolni se' szégyell;
Dala víg: „Egyszer volt egy leány,
Ki csak úgy játszott a legénynyel,
Mint macska szokott az egérrel!”

ARANY JÁNOS.

AZ ELZÁSZI NŐ.

Hogy mi a gyűlölet, azt kérded kis fiam,
Melynek, bár rosszra kész, engednek annyian?!
Kérdezd szomszédaink! nézz szét völgyünk felett:
Akkor majd megtudod, hogy mi a gyűlölet!

Tizen éltünk együtt, e birtokon, — midőn
Egy este zaj riad: a porosz s népe jön;
Öt bátyád, jó apád a harczon elesett...
Sejted már gyermekem, hogy mi a gyűlölet?

Barmot, kenyért, mindent elvett az idegen,
Kis ajkad sírva kért: anyám, oh éhezem!
Mindent kipusztított, és aztán: „Egyetek!”
Kiálta... Érted-e, hogy mi a gyűlölet?

Rét, erdő elhamvadt, hajlékunk romba dőlt,
Szegény bénult apám, kit a bánat megölt,
Kit bűtől megtörött jó nagyanád követ...
Ketten vagyunk... Tudod már, hogy mi a gyűlölet?

Ne többet, gyermekem, — ne többet, már elég.
Az irgalom kihalt, szívemben bosszú ég...
— „Anyám, fiad vagyok; hallottam eleget,
Gyűlölni hogy' tudok: meglásd, csak nagy legyek.”

KÁLLAY-BETHLEN VILMA.

PÉTER CZÁR VÉGRENDELETE.*)

Az orosz államférfiak annak teljes tudatában vannak, hogy nagy birodalmuknak a folytonos nagyobbodásra irányított politikája kisebb-nagyobb mértékben, de kivétel nélkül minden európai hatalomra, nemzetre, sőt nemzetiségre nézve, ide értve még azokat is, melyeket időről időre pártfogása alá vesz, aggasztó. Ezért jár az orosz államférfiak működésével mindig és mindenütt a megnyugtató törekvése, a békeszeretnek, az önzetlenségnek buzgó, tüntetésszerű hirdetése. Minden orosz actiót nyomban kísér, sőt megelőz egy-egy rendszeres izgatás Oroszország félreismeret, gyanúsított ártatlansága mellett. Így közép Ázsiában, így az európai keleten így mindenütt. E csillapítási izgatásokban a hivatalos diplomatia mellett nagy szerep jut a félhivatalos sajtónak. Az idézett iratok első kettője nyilván ennek köszöni létét. Ez félreismérhetetlen volna, még ha nem is tudnók, hogy Berkholz hivatalos személy, rigai városi könyvtárnok, ha nem is látnók füzetén a „kaiserliche Hofbuchdruckerei“ czégét, ha a füzet nem is volna külön lenyomat a félhivatalos *Russische Revue* f. évi folyamából. Berkholz úr tanulmánya 1863-ban jelent meg először, akkor, midőn Európa a véres lengyel forradalom alkalmából már-már tette készült Oroszország ellen. Akkori czíme volt: *Napoleon I. auteur du testament de Pierre le Grand*. Megjelent mostan, úgy a mint előttünk fekszik, újabban, most, a midőn Oroszország ártatlanságának bizonyítására újra nagy szükség van. A második iratot Juste nem csekélyebb írónak, mint Thiersnek tulajdonítja. Annyi bizonyos, hogy lényegére nézve semmi egyéb, mint Berkholz munkájának variansa; alakra nézve igen eltér ettől, mert a németnek szánt irat doctrinair nehézkessége helyett csaknem tárczaszerű

---

*) G. Berkholz: *Das Testament Peters des Grossen eine Erfindung Napoleons I.* St.-Petersburg. Hofbuchhandlung. 1877. — *Les Auteurs du Testament de Pierre le Grand.* Paris. E. Dentu. 1872. — Theodore Juste: *Pierre le Grand, son regne et son testament.* Bruxelles. Muquardt. 1877.

könnyűséggel van szerkesztve; tartalomra nézve csupán szembe-tűnően a francia közönségre számított néhány jelentéktelenséggel nyújt többet; véglapjain hizelgően emlékezik meg Thiersről; ez és Berkholz szoros követése valószínűtlenné teszi, hogy Thiers a szerző; de nem zárja ki, sőt hihetővé teszi, hogy közrebocsátásában benne volt Thiers keze, a ki akkor, 1872-ben, az orosz szövetséget keresve kereste és Franciaországban terjesztette, és e közvéleménynyel joggal mind a két célzt vélhette előmozdíthatni.

Ez iratok nyilvánvaló célja, bebizonyítani, hogy Péter czár úgynevezett végrendelete apokryph, nevezetesen pedig I. Napoleon szerzeménye, és ez által eloszlatni mind azt a gyanút, melyet Oroszország ellen támasztott és táplált ez oklevél.

A cél tehát kettős, tudományos és politikai, az első a bevallott, a második, a valódi és bevallás nélkül és nyilvánvaló, a sorok közül kiolvasható. E kettős szempontból érdekelhet-nek bennünket ez iratok, mert azt már itten meg kell jegyezni, hogy a végrendelet lehet apokryph, és azért az aggodalmak, melyeket keltett, lehetnének mégis igen indokoltak.

A végrendelet szövege számtalanszor megfordult a közönség kezén. Az a kérdés, honnan ered, hogyan támadt?

Berkholz konstatálja, hogy e szöveg soha, sehol meg nem jelent 1812 előtt, a midőn is először találkozunk vele egy francia munkában: *Des progrès de la puissance russe, depuis son origine jusqu'au commencement du XIX. siècle.* Paris, 1812. par M. L. . . .

Histoire des Cosaques. Paris, 1814. című munkájának előszavában Lesur bevallja, hogy az előbbi munka is tőle került. Említi ugyanitt, hogy e második mű a francia kormány fölszólítására (demandée) készült. Berkholz ugyanezt igyekszik kimutatni az elsőről is. Tény, hogy Lesur a francia külügyminiszterium hivatalnoka volt és hogy a francia hadseregénél 1812-ben az új munka számos példányban megvolt. Sir Robert Wilson, 1812-ben az angol kormánytól az orosz hadsereg mellé rendelve, emlékirataiban különösen a francia kormánynak tulajdonítja; szerinte „under the immediate inperintendence of French government“ készült.

E mű 176—179-ik lapján közli a végrendelet szövegét. Hogy azelőtt ismeretlen volt, arra nézve Berkholz fölhozza,

hogy semmi említést sem tesz róla oly munka, mely annak előtte jelent meg ugyancsak az orosz politika gyanúsítására: *Des péril de la balance politique de l'Europe*. London, 1789., melynek eredetét III. Gusztáv svéd királynak tulajdonították, és *De la politique et des progrès de la puissance russe*. Paris, 1807., mely már szintén a francia külügyminiszteriumból eredt.

Szövegének közlését a következő szavakkal vezeti be Lesur:

„Az orosz czárok magán levéltáraiban léteznek állítólag maga I. Péter által írt titkos emlékiratok, melyekben a fejedelem terveit világosan kifejté s utódainak ajánlá, kik közül többen valóban vallásos kitartással követék azokat. Íme e terv kivonata.“

Tehát nem eredeti szövegről szól, hanem csak a kivonatról. Ha a közrebocsátók az oklevelet ismerték, megvolt minden okuk az eredeti szöveget adni, és a másolás alig ütközhetett több nehézségbe, mint ily bő kivonatok készítése. Ha ellenben oklevelök csak saját csinálmányuk, igen is előnyös és óvatos volt, csupán kivonatot adni, mert ez a bírálónak lába alól elvonja a gyékényt, megfosztja attól az ellenőrzéstől, melyet a bizalmatlan történetírónak a szavak és fordulatok latolgatása nyújt. Minden valószínűtlenség a kivonat készítőjének rovására tehető.

A Lesurféle szöveget a következő fordításban közöljük:

1. Semmit sem szabad elmulasztani, a mi által az orosz nemzetnek európai formákat és szokásokat lehet adni; és e cél elérésére föl kell használni a különböző udvarokat, mindenekfölött Európa tudósait, akár magán érdekek speculatiói, akár a philosophia philanthropicus elvei, vagy más egyéb motivumok által.

2. Az államban folytonos háború-rendszert kell követni, hogy a katona harczias szellemet nyerjen és a nemzet folytonos izgalomban tartatván, kész legyen az első jeladásra indulni.

3. Minden lehető módon terjeszkedni észak felé a balti tenger hosszában, ép úgy, mint dél felé a Fekete tenger hosszában; és e czélból:

4. fentartani Anglia, Dánia és Brandenburg féltékenységét szemben a svédekkel, hogy e hatalmak szemet húnyjanak az ez utóbbi országon gyakorolt usurpatiók fölött, melyeket leigázással kell befejezni.

5. Az osztrák házat érdekelni kell a töröknek Európából való kiűzése iránt; és ez ürügy alatt permanens hadsereget kell fentartani, hajógyárakat kell felállítani a fekete tenger partjain, és folytonosan előbbre nyomulva, ki kell terjeszkedni egész Konstantinápolyig.

6. Lengyelországban az anarchiát kell fentartani; befolyásolni kell országgyűléseit és mindenekfölött királyainak választását; szét-darabolni minden kínálkozó alkalomnál és teljes leigázásán végezni.

7. Szoros egyezsége kell lépni Angliával, kereskedelmi szerződésekkel ápolván a folytonos és közvetlen egybeköttetést, megengedvén, hogy e részben bizonyos monopoliumot gyakoroljon, a mi észrevétlenül oly szoros viszonyt fog létesíteni az angol és az orosz kereskedők, matrózok és a két nemzet között, mely magában is elő fogja mozdítani az orosz tengerészet nagyobbodását és fejlődését; ez által kell törekedni a balti és fekete tenger fölötti uralomra, a mi az egész tervnek sikerére nézve a fődolog.

8. Ajánlja minden utódjának, hogy legyenek áthatva azon igazság által, hogy az indiai kereskedelem a világkereskedelem, és hogy az, a ki e fölött rendelkezik, Európának valódi ura; ehhez képest egyetlen alkalmat sem szabad elszalasztani a Perzsia ellen való háborúskodhatásra, feloszlásának siettetésére, a perzsa öbölíig való kiterjeszkedhetésre, mire aztán Syrián keresztül meg kell kísértetni a régi levantei kereskedelem helyreállítását.

9. Bele kell vegyülni, akár erőszak, akár fortély útján minden európai, különösen németországi viszálykodásba; és e végett:

10. Kitartással kell keresni és fentartani az Ausztriával való szövetséget, hízelegni praeponderantiáját illető kedvencz eszméjének, kizsákmányolni a föltöte nyerhető minden legkisebb előnyt, hogy e hatalmat megrontó háborúkba keverve, fokozatosan gyöngíteni lehessen; némelykor segítségére is kell menni, azonban kéz alatt folytonosan azon kell lenni, hogy Európában minél több ellensége legyen, különösen Németországon, fölkeltvén ellene a fejedelmek féltékenységet és bizalmatlanságát.

Jegyzet. Ezt annál könnyebben lehetne elérni, mondá Péter, mert e gögös hatalom már többször nyilvánítá dicsvágyát fensőbbiséget gyakorolhatni Európa régi államai fölött; és minden alkalomkor, midőn ezt megkísérteni akarná, mi megszállanánk néhány jó tartományt Magyarország körül, hogy azokat compensatiónak birodalmunkba bekebelezzük.

11. Mindig a német herczegnők közt keresendő az orosz herczegek számára hitestárs, így gyarapítva a szövetségeket a családi összeköttetések és érdekek által, hogy ez úton is fokozzuk befolyásunkat a birodalomban.

12. Használjuk a vallási fenhatóságot a Magyarországon, Törökországban és Lengyelország déli részein elszórtan élő nem-egyesült vagy schismaticus görögök fölött, törekedjünk szorosabb viszonyba hozni őket magunkhoz a fondorlat és cselszövény útján, igyekezzünk magunkat általuk pártfogónak tekintetni, s törekedjünk jogcímeket nyerni a sacerdotális suprematiára. Ez ürügy alatt és eszközei által Törökország leigáztatnék, Lengyelország pedig nem tudná magát tovább

fentartani sem önereje, sem politikai összeköttetései által, és önmaga jönné az iga alá.

13. E percztől fogva minden pillanat értékessé válnék; titokban kellene elkészíteni minden üteget a főcsapásra, és oly rendben, oly előrelátással, oly gyorsasággal kellene velök működni, hogy nem maradna Európának ideje önmagát fölismerni. Kezdeni kellene külön ajánlatokkal és pedig a legnagyobb elővigyázattal, előbb a versaillesi, majd a bécsi udvernál, hogy osztozkodjunk a világuralomban, tudtokra adva, hogy Oroszország valósággal már az egész kelet ura, s nincs egyéb nyerni valója, csak még a „czím“, úgy hogy ez ajánlat részéről nem adhat okot gyanúra. Kétséget nem szenved, hogy e terv minde-
niköknek hízlelni és köztük halálos háborút keltene, melynek rövid időn általánossá kellene válni, tekintve e két természetes ellenség és vetélkedő udvar kiterjedt összeköttetéseit és viszonyait, valamint azt az érdeklődést, melyre e háború iránt valamennyi többi európai hatalom kényszerítve volna.

14. Ez általános dulakodás alatt Oroszország majd az egyik, majd a másik fél által fogja magát segítségül hívni, s miután hosszasan ingadozott volna, részint hogy ők kimerüljenek, részint hogy maga erőt gyűjtessen, végre is az osztrák ház részére hajolna; és az alatt, míg csapatainak zömét a Rajna felé vezetné, közvetlen utánok küldené az ázsiai hordák egy raját; és azon mértékben, a mint ezek Németországban előre nyomúlhatnak, két jelentékeny hajóraj indulna ki, az egyik az azovi tengerből, a másik az archangeli kikötőből, ugyanezen hordák egy részével megrakodva és kísérve a fekete és balti tenger hadi hajói által; váratlanul megjelennek a középtengeren s az oczeánon, hogy e nomád, vad és zsákmány után vágyó népek Olasz-, Spanyol- és Franciaországot elárasztásák, mely országok lakóinak egy részét kipusztítanák, másik részét rabszolgaságba huzcolnák, hogy Szipheria sírvágyait benépesítsék, a megmaradt részt pedig oly annyira elgyöngyitenék, hogy ez igát nem volna képes lerázni. Mindezen támadások oly szabad tért nyitnának a sorhadcsapatnak, hogy ezek teljes erővel és biztossággal győzhetnék és igazhatnák le Európa többi részét.

A mint látható, a kivonat 14 czikkelyből áll, melynek első tizenketteje nem egyéb, mint azon sikerek sorozata, melyeket Oroszország nagy Pétertől 1812-ig már elért volt. Ezekben tehát a szerző a már bekövetkezett tényeket Péter czár által adott tanácsok alakjába ruházta volna. A 13. és 14. czikkely ellenben már a jövőbe hatol és végczélunk egész Európa meghódítását és a világuralmat tüzi ki. Szó van itten „ázsiai hordák rajáról“ (necée des hordes asiatiques), „prédára vágyó vad nomádnépekről“ (peuples nomades feraces et avides de butin), melyek az orosz hadsereg nyomán előzönlének Olaszországot, Spanyolországot, Franciaországot, „hogy lakosságukat részint legyilkolják, részint rabságba vigyék és a

szibériai pusztákat benépesítsék.“ A 12. pont a görög orthodox egyházat „schismatikusnak“ nevezi. Nemesak nem hihető, hogy Péter cár ily kifejezésekben beszélt volna népéről és vallásáról, de valószínűtlen még az is, hogy ily kifejezések jöttek volna bármily kivonatkesztő tollába, a ki előtt valóban orosz eredeti oklevél feküdt volna, legkevesbbé, ha e kivonatkesztő komoly történetíró, vagy akár csak író is. Sőt e kifejezések bizonyos könnyelműségre, arra mutatnak, hogy a concipiáló valószínűtlenségekre ragadtatá magát az által a vágya által, hogy impressiót, rémületet idézzon elé, szóval izgasson.

Ha már e kifejezések az ellen bizonyítanak, hogy a szöveg magától Lesurtól ered, annak általán pathetikus, sőt dagályos modora összeegyeztethetlen Lesur egész művének higgadt, józan, sőt óvatos irányával. Ha már Lesur az irányon nem változtatott, mért nem módosította legalább ama könnyelmű kifejezéseket, melyeknek gyanús volta alig kerülhetett el a komoly tudós figyelmét? Hiszen miután így is csak kivonatról van szó, minden oka lett volna ezt bátran megtenni. Berkholtz erre nem találhat más választ, mint azt, hogy Lesur oly kézből vette szövegét, melynek tekintélyével szemben változtatni egyáltalán nem mert. Hogy maga mint tudós, mennyire nem merte magát a szöveg mellett exponálni, arra nézve fölhozza, hogy ily tartózkodó szavakkal vezeti be: „Állítják, hogy az orosz czárok magánlevéltáraiban“ stb. De ha maga Lesur e szöveget, vagy általán a kivonatot hitelesnek tartja, egész munkájában erre kellett volna a legfőbb súlyt fektetni. Úgy, de szerényen csupán marginális jegyzetben adja, itt is amaz óvatos bevezetéssel.

Ez *Péter cár végrendeletének* első, láthatólag igen szerény nyilvános föllépése.

Sokkal bátrabban lép föl ez oklevél egy másik munkában: *Mémoires du Chevalier d'Eon*, par Frédéric Gaillardet. Paris, 1836.

Gaillardet harmadrendű szépirodalmi író, Dumas dolgozó társa, műve, noha komoly igényekkel lép föl, a Dumas-iskola történetírásának sensationális csinálmánya, melytől a francia történelmi kritika minden tekintélyt megtagad. Gaillardet szerint a kalandos követségi titkár, d'Eon lovag 1757-ben Szt-Pétervárból áthozta volna a francia külügyminiszteriumnak „Péter cár végrendeletének hű és szószerinti másolatát.“

Itten fordul elé először az elnevezés, melyet Lesur még nem használ, de melyre már Lesur adta meg az alapot, midőn a czár által „utódainak ajánlott tanácsokat“ emleget. Gaillardetnek csak azokat kellett követni, a kik akkor már divatba hozták Richelieu, Colbert, Louvois, stb. végrendeleteit, melyek, igaz, valamennyien apokryphoknak bizonyultak.

Gaillardet szövege lényegileg a Lesuré. De Lesur csak kivonatot ad, Gaillardet eredeti szöveget. Ehhez képest körülményesebb és a hivatalos oklevél irányára is törekszik. Bevezetésül a szokásos formulát használja: „A legszentebb és oszthatatlan szentháromság nevében, mi, Péter, valamennyi orosznak császára és uralkodója, minden utódunknak és követőnknek az orosz nemzet trónján és kormányzásában“ stb. Erre következik az oldalnyi bevezetés, melyet Lesur nem ismert és azután némi variánszal a 14. pont. Az utolsó kettő azonban alig változott és itt az „eredeti“ szövegben is megmaradtak ama kifejezések, melyek a kivonatot is gyanússá teszik.

D'Eonnak egy régibb életírója egyébiránt fölemlíti, hogy ez az egyén egy memorandumot hozott magával Oroszország állapotáról és terveiről; ez és Lesur könyve elegendő alapul szolgálhatott Gaillardet szövegének.

Ismét megbővítve újabb adatokkal jelenik meg a most már sokat emlegetett „végrendelet“ 1839-ben egy Chodzka nevű lengyelnek művében: *La Pologne historique, littéraire, monumentale et illustrée*. Chodzka már azt is megmondja, hogy „1709-ben, a poltavai ütközet után készítette nagy Péter végrendeletének tervezetét, melyet aztán 1724-ben kiegészített.“ Tartózkodik megmondani, hogy honnan veszi ez adatot, mely semmi esetre sem valószínű, mert a poltavai ütközet idején Péter még alig gondolhatott világuralomra.

És ismét újabb adattal jelenik meg a végrendelet egy térkép oldalszövegén, melyet a krími háború elején adott ki J. Corréard: *Carte des agrandissements de la Russie depuis Pierre I. jusqu'à nos jours*. „E politikai végrendeletet“ úgy mond „I. Péter 1710-ben, a poltavai ütközet után vázolta, 1722-ben, a nystadti béke után javította (retouché), de végleges alakját Osterman kancellár által nyerte. . . . In extenso és szorosán úgy adjuk, a mint Chodzko *Histoire de Pologne* (*Pologne illustrée* helyett) című művében, Páris, 1839., találtuk.

Forrásnak tehát Chodzkot idézi, de nem mondja meg, miért tesz 1709 helyett 1710-et, 1722 helyett 1724-et, és honnan veszi az Ostermanra vonatkozó adatot?

* * *

I. Péter végrendeletének minden egyéb — igen nagy számú — kiadása e négy variáns lenyomata, mely viszont egyre, a Lesur-félére vezethető vissza.

Lesur a szöveget készen kapta, mint tudós bizalmatlan volt iránta, és mégis annyira respektálta, hogy noha mint csupán kivonatkészítő, könnyen megtehetette volna, simítani sem mert rajta.

Könyve I. Napoleon oroszországi actiójának küszöbén jelent meg.

Napoleon, noha akkor a sajtó még nem emelkedett mai hatalmára, sokat tartott a sajtóról és bőven használta. Számos alkalmi iratot bocsátott közre politikája érdekében, sőt a *Moniteur* számára személyesen készített communiquéket.

Ha a „végrendelet“ Napoleonnak dictatuma, a mi ellen irálya épen nem szól, — akkor igenis érthető, hogy miért nem simított rajta kiadója.

De a végrendelet nemcsak eszmemenetében, hanem gyakran szó szerint is egyezik Napoleon nyilatkozataival. Az eszmemenetet illetőleg utal Berkholtz Villemain *Souvenirs Contemporains* című művének I. k. XIV. fejezetére, mely Napoleonnak Oroszország iránti nézeteit ismerteti.

1807-ki üzenetében a senatushoz így szól Napoleon: „Valamikor a görög tiara újra fölemelkedik, és a baltitól a földközi tengerig diadalmaskodik, mi még a mi időnkben látnók országainkat a rajongók és barbarok hordáitól megtámadva.“

Különösen a *Mémorial de Sainte-Hélène* szolgáltató számos párhuzamot a „végrendelet“-hez. Talán a legnevezetesebb a következő: „Európa sorsa újabb alakulásánál fogva egyetlen ember képességeitől és szándokaitól függ. Csak akadjon egy bátor, erőszakos, képes orosz czár, szóval egy czár, a kinek szakálla van az állán (qui ait de la barbe au mentan), — és egész Európa az övé. Német területen kezdheti működését, száz mérföldnyire a berlini és bécsi residenciáktól, melyeknek urai egyedül állanak útjában.“

„Kierőszakolja az egyiknek szövetségét és ennek segélyével leveri a másikat, és ettől a pillanattól fogva Németország szívében van, másodrendű fejedelmek közt, a kiknek többsége rokona, vagy a kik mindent tőle várnak. Szükség esetén nehány szövétneket lök át az Alpeseken olasz földre, a hol mindig gyűjthetni és diadalmasan indul Franciaországnak.“

*   *

Ha sikerült is kimutatni, hogy I. Péter végrendelete apokryph, és csakugyan I. Napoleon politikájának találmánya, alig fog ennek kimutatása által a hozzá kötött aggodalmak eloszlása sikerülni. Juste iratának végső részét annak bizonyítására szánja, hogy az oklevél így is kétségtelen fontosságú és valóban az orosz politika programja. És csakugyan, Oroszország fejlődésének tanulmányozója, az orosz politika czéljainak és eszközeinek figyelmes ellenőre legfőlebb annyit fog mondhatni, hogy, ha a végrendelet csakugyan I. Napoleontól ered, — és ez több mint valószínű, — akkor Napoleon igen jól ismerte, igen jól bírálta meg az orosz politikát.

De továbbá, ha tőle is ered a végrendelet, annak megvolt hatása, nemcsak a többi Európában, hanem, és talán még inkább Oroszországban is. Olvasták ott is, talán még buzgóbban mint másutt, és hitelt adtak neki ott is, talán még készségesebben, mint másutt, és bárki legyen a végrendelet szerzője, a végrendelet hozzájárult, hogy a benne foglalt eszmék terjedjenek és meggyökeresedjenek, sőt küldetésszerű megszenteltetést nyerjenek az orosz köztudatban. És ezért semmiben sem csillapíthatja az orosz politikához fűződő aggodalmakat annak bebizonyítása, hogy a „végrendelet“, mint ilyen, apokryph.

ASBÓTH JÁNOS.

É R T E S I T Ő.

Az önkormányzat és pénzügye. Írta Hegedűs Sándor. Budapest, Athenaeum irodalmi intézet, 1878.

Nem ok nélkül nevezik a tizenkilencedik századot a közigazgatás korszakának. A század első felében nagyobbára

az administratio felsőbb rétegeinek szabályozása, a közhatalmak egymáshoz való viszonyának rendezése, a parlamenti rendszer megalapítása foglalkoztatta a szellemeket. Ezután az administratio alsóbb fokára, a helyi kormányzat átalakítására került a sor. Ez s a vele összefüggő kérdések foglalkoztatják a politika és a tudomány, a gyakorlat és az elmélet férfait. Európa összes nemzetei s e nemzetek szaktudománya ama problémák megoldásával foglalkoznak, hogyan kelljen a helyi kormányzatot a modern culturélet igényeivel összehangzatba hozni. A gyakorlati szükség nagy lendületet adott a szaktudománynak mindenütt, s az ide vágó irodalom különösen Németországon, hol a községi adóügy rendezésével most akarják az önkormányzatot betetőzni, nemcsak extensiv, hanem intensiv tekintetben, tartalmasság és eszmegazdagság tekintetében is szokatlan terjedelmet öltött.

Ez irodalom legkiválóbb termékeit használja föl Hegedüs Sándor azon becses munkában, melyet az európai államokban ez idő szerint tényleg fennálló helyi kormányzati szervezetekről s azok pénzügyeiről írt. Három nagy nemzet irodalmából merítette segédforrásait s a legnevesebb szak- és kútfő-munkák gondos tanulmányozásával pótolta ama természetszerű hiányt, hogy nem közvetlen szemléletből és öntapasztalásból ismeri a különböző államok önkormányzati viszonyait. Azt azonban, mit a tudomány nyújt, lelkiismeretesen felhasználta és egységes keretbe foglalta. De nemcsak arra szorítkozik, hogy mások munkálkodásának eredményeit értékesítse. Ismeri az eredeti törvényeket, rendeleteket, hivatalos jelentéseket, enquête-munkálatokat s más kevésbé közkézen forgó kiadványokat. Mindezek fölhasználvák művében, mely alapos tájékozást nyújt az ön- és helyi kormányzat szervezetről, a mint az Európa államaiban ez idő szerint alakult és működik.

Általános fejtegetésektől szerző lehetőleg tartózkodik, a mi munkájának éppen nem válik előnyére. Tudományos becsét lényegesen emelte volna, ha szerzője az alapkérdéseket s az elmélet ide vágó nagy controvers kérdéseit is kimerítőben tárgyalja. De Hegedüs szűkebb kört szab művének. Célja nem a modern tudományos tanokat és elméleteket előadni, nem az elmélet nagy vitás kérdéseit akarja eldönteni. Csak a konkrét viszonyok, a mint azok az egyes államokban tényleg alakultak, lebegnek szeme előtt. Ezeket híven és lelkiismer-

tesen rajzolni, s itt-ott bírálni, képezik feladatát. Mindemellett nem mellőzheti teljesen az elméleti fejtegetéseket sem; meg kell magyaráznia az egyes fogalmakat úgy, a mint azokat a modern tudomány meghatározta. De e tekintetben sem kellő rendszerességgel jár el, mert az elméleti magyarázatokat nem mind egy helyen a munka bevezetésében adja. Így például a maga helyén, a bevezetésben magyarázza meg az autonomia s az önkormányzat fogalma közötti lényeges különbséget, melyet hazánkban nem mindenkor vesznek tekintetbe, legalább a gyakorlat emberei nem. Szakszerűen fejtegeti, hogy a modern tan felfogása szerint az autonomia kizárólag a községi ügyek, a legspecialisabb helyi érdekek szabályozása, tehát nagyobbára helyi vagyongkezelés. Viszont az önkormányzat, a selfgovernment a községek és megyék, általában a nem szorosan vett állami közegek részvétele az állami közigazgatásban. Itt lett volna helyén a község jogi természeté körül az újabb tudományban fölmerült nagy nézetkülönbségeket is taglalni. Szerző érinti ugyan e controversiákat, de csak a zárszóban és itten is a nélkül, hogy mélyebben belebocsátkoznék a vitás kérdésekbe. Közjogi intézmény-e a község vagy működése tisztán gazdasági feladat-e? Ezt a sokat vitatott kérdést szerző csak fölemlíti, de egy részt mellékesen s nem a maga helyén, más részt pedig semmivel sem járul annak megoldásához. Pedig a község természetének és mivoltának kellő megvilágítása az egyes államok concret viszonyainak megértését s azon állás helyes felfogását is előmozdította volna, melyet a különböző törvényhozások a községnek a közigazgatási szervezetben kijelöltek.

A tisztán tudományos és elméleti fejtegetések helyett Hegedűs annál több figyelmet szentel az önkormányzat pénzügyi mozzanatának, mely a modern államéletben napról-napra nagyobb gyakorlati jelentőséget nyer s így szükségképen magára vonta a tudomány figyelmét is. Az önkormányzat súlyos terheket ró a polgárookra mindenütt s e terhek évről-évre nagyobbodnak. Az önkormányzat tényezőinek, a községek, megyék és tartományok budgete veszélyes arányokban növekszik s concurálni kezd az állmi költségvetéssel. Hegedűs rendkívüli gonddal gyűjtötte össze az ide vágó adatokat; bemutatja az egyes államok önkormányzatának egész pénzügyi szervezetét, bevételi forrásait és a kiadási rovataikat, a különböző helyi adónemeket, azok jövedelmét, kivetésének és behajtásá-

nak módját. Szakavatottan fejti ki, mikép alakult a helyi kormányzatban az egyenes és fogyasztási adók viszonya. A munka becsét nagy mértékben emeli azon roppant s a legújabb közléseken nyugvó adathalmaz, melylyel szerző az általa rajzolt viszonyokat megvilágítja.

Az önkormányzat szervezetének előadásában szerző Angliát, Német- és Franciaországot tekinti azon három központnak, mely köré a többi államokat csoportosítani lehet. Angliához közel áll a két új világrész önkormányzati fejlődése, melyek ennek alapjait, fő- és vezéreszméit az anyaországtól kölcsönözték. A latin nemzetek mintaképe a frangzia önkormányzat, melyet olaszok, spanyolok, belgák és Hollandia is sokban utánoztak. Németország és Svajcz közt szintén van rokonság, sőt szerző Svajcz és Oroszország közt is sok hasonlatosságot talál. A munka egyébiránt lehetőleg keveset foglalkozik a történeti átalakulás hosszabb rajzolásával; részletekbe a múltat illetőleg nem bocsátkozik, de azért kellő tekintetbe veszi azt is, a hol a jelen viszonyainak megértéséhez szükségesnek látszik. Figyelme mindenekelőtt a jelenre és pedig a legközvetlenebb jelenre irányul, a mennyiben a legújabb törvényeket és adatokat felhasználja, melyek alapján azután az egyes népek önkormányzati rendszerét, ennek hatáskörét, adó és általában összes pénzügyi viszonyait terjedelmes és gondosan készült rajzokban külön-külön mutatja be az olvasónak.

Rajzai mindenütt elég világosak s kellően feltűntetik az egyes népek sajátzerű, egyéni, különös jellemvonásait. A munkában első helyen az angol önkormányzat áll, melylyel politikusaink már előbb is sokat foglalkoztak, mely nem ismeretlen többé hazánk művelt közönsége előtt. A mi itt Hegedüs művét kiválóan érdekessé teszi, az az angol önkormányzat pénzügyeinek ismertetése s az erre vonatkozó legújabb adatok, melyeket a munka közöl. Látjuk belőlök, hogy az önkormányzat pénzügyi terhei Angliában is évről-évre emelkednek s hogy a községek eladósodása ottan is ijesztő mérveket ölt. Így például az önkormányzat szükséglete 1875/6-ban már 433 milliót igényelt, az adósság-teher pedig csaknem egy milliárd forintot tett. A szükséglettel a községi adónemek, az adószedő közegek és ezek fizetései is folytonosan emelkednek. És e tekintetben nincs különbség az önkormányzat hazája Anglia s a centralisált Franciaország közt. Sőt ez a jelenség mutatkozik a

többi államokban is, úgy, hogy a pénzügyi teher folytonos nagyobbodását nem az önkormányzati szervezet jó vagy rossz voltának, hanem ettől egészen független tényezők hatásának kell tekintenünk. Angliában, az önkormányzat hazájában, hol e téren a szabálytalanság úgy szólván szabály, hol az állami ellenőrzés csak mostanában kezd hódításokat tenni, hol az önkormányzatnak önálló adóalapja van, Franciaországban, hol minden szabályozva, reglementirozva, uniformizálva van, hol az államhatalom mostanában kezd tért nyitni a selfgovernmentnek s a hol a községi adóügy csak appendixe az állami adóknak, Németországban, hol most igyekeznek betetőzni az önkormányzat szervezetét, hol a modern tudomány s főleg az angol tapasztalatok gondos figyelembe vétetnek, Oroszországban, hol a helyi kormányzathól hiányzik az önkormányzat, hol a községi és területi hatóságok tisztán gazdasági és culturalis működésre vannak korlátolva, szóval minden rendszer és szervezet mellett roppantúl emelkedik a helyi adóteher s évenként a nemzeti vagyon jövedelmének óriási részét foglalja le saját részére.

Mindez eléggé mutatja, minő kiváló fontosságú és gyakorlati jelentőségű ama tárgy, melylyel Hegedűs műve foglalkozik s melyről alapos tájékozást is nyújt. Szerző kiemeli a jellemző vonásokat, s noha minden egyes államot külön rajzol s nem tesz kimerítőbb összehasonlítást a különböző szervezetek közt, a jellemző vonásokat akként domborítja ki, hogy a különbségeket maga az olvasó észreveheti. Külön fejezetekben taglalja az angol, a francia, az olasz, a belga, a hollandi, spanyol, portugál, svajczi és német-porosz és osztrák önkormányzatot s pénzügyi szervezetét, természetesen bővebben csak a nagy államokkal, a mintaképekkel foglalkozva, míg a kis államok önkormányzatánál inkább a pénzügyi mozzanatokra irányozza figyelmét. Kiváló érdekű része a munkának az, mely Oroszország helyi kormányzatát ismerteti. Úgy szólván új, eddig ismeretlen világot tár itt föl szerző a magyar olvasó előtt, mert ez az első valóban alapos és kimerítő ismertetés, mely Oroszország e viszonyairól magyar nyelven megjelent. Előadása föltűnteti, hogy mint Angliában a parlamentarismus a selfgovernment szervezetén, úgy Oroszországban az absolut kormányzat a helyi kormányzaton nyugszik. A községi szervezet ama széles és szilárd alap, melyen a csári

mindenhatóság fölépült. A község patriarchalis szervezetén nyugszik az állami mindenhatóság dogmája, melyet a modern alkotmányosság szelleme Európában ma már csak a czári birodalomban nem bírt megingatni. De községi élet van azért Oroszországban is, csak hogy hatásköre egészen más, mint a művelt államokban. A czár a községektől, kerületektől és tartományoktól minden politikai jogot elvont, de kárpótolta őket a culturalis feladatokkal, a gazdasági és művelődési érdekek gondozásával, mely téren hatáskörük rendkívül terjedelmes és sok anyagi biztosítékkal van ellátva. Ez is kétségtelen jele annak, hogy a modern élet és szükségletek az államra olyan roppant tömegesen hárítják a feladatokat, hogy azokat maga az állam teljesíteni nem képes. De míg a művelt világban az állam minden feladatának valóztatásában segítségül hívja a községeket s az önkormányzat többi közegeit, Oroszországban e feladatok két külön csoportba osztvák: mind azt, a mi politikai természetű, teljesíti maga az állam, azt pedig a mi nem politikai természetű, nagy részben a községekre s kerületekre hárítja. A rajz, melyet Hegedűs Oroszország helyi kormányzatáról nyújt, mély és érdekes bepillantást enged vetnünk a czári birodalom egész belső szervezetébe, társadalmi és művelődési viszonyaiba. E szervezet egyedül áll Európában s mint szerző találóan mondja, legalsó fokán communistikus és patriarchalis és csak a felsőbb fokokban nyer némi szabadabb mozgást, de még a városokban sem jut a szabadság ama fokára, hogy a modern elmélet értelmében önkormányzatnak lehetne nevezni.

Mint Oroszországnál, úgy a többi államoknál is föltűn-teti azon hatáskört, melyet az állam az önkormányzatnak kiválóan kijelölt s azon teendőket, melyekben annak közreműködését első sorban s nagyobb mérvben igénybe veszi. E teendők az egyes államokban nagyon eltérők.

Franciaországban a közmunkaügy s Angliában a szegényügy, Németországban a kulturális feladatok képezik az önkormányzat legkiválóbb hatáskörét. Szerző kellően hangsúlyozza azt is, hogy az önkormányzat hatáskörének kiterjesztésével, az iskola-, út-, rendészet-, közgazdasági és más művelődési ügy hozzá utalásával mindenütt óriási mérvet ölt az önkormányzat pénzügyi szükséglete s hogy ennek folytán az állami terhekkel úgy is túlhalmozott adófizető polgárok mennyi külön terhet kénytelenek viselni.

A hazai viszonyokról Hegedűs csak rövidebben szól, tartózkodva minden bírálattól s kerülve minden határozott nézetnyilvánítást. De itten is utal a községi adóviszonyok nagy, jelentőségére s figyelemre méltó, eddig még közé nem tett adatokat nyújt. Kitűnik ez adatokból, hogy a községi pótagó hazánkban is ijesztő mérvekben emelkedik. Ez s a különböző községek közt e téren mutatkozó aránytalanságok mulhatatlanul szükségessé teszik a törvényhozási úton való szabályozást. Épen a pénzügyekre vonatkozó részében bír Hegedűs műve kiváló értékkel, és gyakorlati jelentőséggel is. A megyei domestika kérdésének megoldása Magyarorszában a halaszthatatlan teendők sorában foglal helyet s így az ügy gyakorlati fontosságánál fogva csak elismeréssel fogadható az olyan munka, mely az európai államok ide vágó viszonyait komoly tanulmányok és jól kiszemelt források alapján ismer-teti meg a hazai közönséggel. Hegedűs műve egyébiránt nem-csak a magyar, hanem a külföldi irodalomban is specialitás, mert az egyedüli, mely az összes európai államok önkormány-zati szerkezetére s ennek pénzügyeire kiterjeszkedik.

Csak formai, irályi tekintetben emelhetni ellene kifo-gásokat. Hegedűs stílje sok helyen zavaros, és mindenütt pongyola, a mi lényegesen megnehezíti a becses munka élvezetét.

ACSÁDY IGNÁCZ.

Jeles írók iskolai tára. Az orsz. középtan. tanár-egylet megbízá-sából szerkeszti dr. Kármán Mór. Budapest, 1877. Franklin-társulat. Ára füzetenként 60 kr.

I. Arany J. balladái, magyarázza Greguss Ág. — II. Coriolanus, írta Shakespeare V., fordította Petőfi S., bevezetéssel és magya-rázattal ellátta Névý L.

E vállalat hézagot pótol irodalmunkban. Középiskolai oktatásunk irodalmi ágaiban rég hiányoznak az oly segéd-eszközök, melyeket e füzetek nyújtanak. A vállalat megalapítói két irányban igyekeznek a gyarló középiskolai oktatás emelését eszközölni: egy részt a szakadozott irodalmi szemel-vények helyett összefüggő, az író egyéniségét feltűntető olvas-mánynyal kívánják az ifjúságot az aesthetikai és irodalom-

történeti ismeretekbe bevezetni; más részt a szöveghez csatolt jegyzetekkel nem a tanár magyarázatát akarják szükségtelenné tenni, hanem a tanulók házi munkáját, az előkészülést, megkönnyíteni, mi által az iskolai olvasmány, időt rabló sok tehertől megszabadulván, szélesb körben fog mozoghatni. Mind a két cél helyes és üdvös; az eszközt, melylyel e célokat elérhetni vélik, szintén csak helyeselnünk lehet. Lássuk most az eddig megjelent két füzetet közelebbről.

Eddig Arany J. balladáinak és Shakespeare *Coriolan*-jának magyarázatos kiadásai fekszenek előttünk. Az írók és művek megválasztása dícséretet érdemel, nemcsak azon szempontból, hogy ama balladák és ezen tragédia a költészet azon remekei közé tartoznak, melyeknél az oktatás, a megfelelő költői fajok körében, kitünőbbet, mintaszerűbbet alig találhat; de azért is, mivel mind a kettő nagyon is rászorúl — és pedig nemcsak az ifjúság igényeit és előismereteit tekintve — a behatóbb magyarázatra. Arany balladái nemcsak a hazai, hanem az összes költészetnek legszebb, de egyszersmind teljes szépségökben legnehezebben érthető termékei közé tartoznak. Azért közönséges értelemben nem is népszerűek, bár épen az ily remekeknek kellene a népben élniök. A költő felfogása, célzata, előadása, a költemények tárgya és alakja, az egyes balladák alapeszméje, jelleme, sajátos szépségei mind oly mozzanatok, melyeket a dolog fölületén járó köznapi olvasó ritkán fog föl helyesen. Épen úgy vagyunk Shakespeare *Coriolan*jával, csakhogy itt a tragédia mintaszerűsége az, melyet mind cselekvény, mind jellemrajz tekintetében kifejtteni szükséges.

Arany balladáit Greguss magyarázta, a ki irodalmunkban legtöbb sikerrel művelte a ballada elméletét. Greguss minden sorát a finom, kiművelt ízlés, az előadás világos és szabatos módja jellemzik. E tulajdonok teszik e ballada magyarázatait is oly szép, oly értékes könyvvé. A mű nem szenved értékéből, ha benne egyes tévedéseket (főleg nyelvi dolgokban) is találhatni, vagy ha itt-ott nem helyeseljük Greguss eljárását a költemények megválogatásában vagy megmagyarázásában. Nem lehetett-e Aranyból több költeményt is fölvenni, szükséges volt-e (azt hiszem, nem ártott) a balladákban dialogizáló személyeket még külön ki is írni, eltalálta-e a szerző mindenütt azt, mit a költemény alapeszméjének nevez? — mindezekre nézve lehet valaki más nézetben is, a nélkül

hogy azért Greguss nézete helytelennek tűnnék föl. Hiszen általában oly tanulmányok terén mozgunk itt, hol az író subjectiv fölfogása is indokolt, vagy a hol az elméletek ingadozó volta nem engedi se az író, se a kritikust kétségbe vonhatatlan axiómákra támaszkodhatni. Mégis, hadd kockáztassunk egy pár megjegyzést, némely eltérő véleményünk föltüntetése czéljából.

Szerző balladákat magyaráz, — a „bevezetés“ a balladáról szól. E bevezetés, mely tájékoztat a költészet egész nagy országában és kijelöli ennek térképén a ballada körét és helyét, Greguss legsikerültebb munkái közé tartozik. Nem olvastunk egyhamar semmiféle nyelven ily gyönyörű áttekintést a költészet összes fajairól, annyi ízléssel írva, oly világosan tagolva, oly könnyedén jellemezve. Ez értekezés minden gyűjteménybe beillik, mely kitűnő prózai műveket tartalmaz, hanem e füzetben, azt hiszem, nincsen egészen a maga helyén. Szerzőnek, úgy gondolom, föladata lett volna, Arany János balladaköltészetét jellemezni, nem egy idegen elméletet alkalmazni a magyar költőre, hanem, hogy úgy mondjam, a magyar költőből meríteni, azaz Arany elméletét, balladáinak tárgyait, alakját, irányát, compositióját stb. tárgyalni. A mit a bevezetés általában a balladáról mond, az állhat és áll minden középiskolai költészettanban, — erre tehát nem volt külön szükség; de szükség volt arra, hogy Arany balladaköltészetét magából a költőből megértsük. Azért reflektálhatott volna a magyarázó, összehasonlításul, más balladaköltőkre is, a Percy gyűjteményére, Goethére, a magyar népballadára, — de csak összehasonlításul, hogy így Arany balladaköltészetét teljesebben, tisztábban megértsük. Hasonlóképen kívántuk volna, hogy a magyar ballada történetét ne abban a hűs sorban, melybe azt összeszorította, hanem egy kissé terjedelmesebben adja, — nem a magyar ballada fejlődése kedvéért, hanem hogy Arany helyét, állását a magyar ballada történetében világosan észrevehessük. Végre szerettünk volna egy pár momentumot a költő életéből — nem biographiát, de igen is azon vonások kiemelését, melyek a balladák eredetére, irányára világot vethetnek. Szóval: a bevezetés adjon mindent, a mi a magyarázott mű írójára, a műnek magának eredetére, fejlődésére, költői fájának történetére vonatkozik, — a mennyiben mindez az illető mű teljes megértését elősegíti.

A költemények magyarázata maga igen szép: egyszerű, világos, finom ízléssel keresztülvitt. Csak kár, hogy Greguss az iskolai kiadásban,*) túlságos rövidségekre és schematikus alakra törekedvén, itt-ott, főleg hol a balladák alapeszméjét adja, túllő a célon. Így pl. szerzőnk szerint a *Both bajnok özevgye* című költeményben azon eszme van kifejezve, „hogy elhagyottság, sanyarúság lehet bölcsője a későbbi fénynek és hatalomnak, sőt az igazi, az erkölcsi nagyság az élet nehéz küzdelmeiből fejlődik ki,“ — *Szibinyáni Jank* eszméje pedig az, „hogy a jelest hazáján kívül is, az idegenek is megbecsülik.“ Azt hiszem, mind a két „eszme“ való igazságot tartalmaz, de sem az egyiknek, sem a másiknak nincs köze a nevezett költeményekhez, melyek nem cselekvényt, hanem csak situatiót tartalmaznak, s azért nincs is ethikus „eszméjük.“

De hagyjuk ez aprólékos megjegyzéseket. A füzet méltón áll a gyűjtemény élén és méltó műve szerzőjének. Csak azt kívánjuk, hogy a követők sajátítsák el Greguss számos jelességeit.

Sajnos, már az első követő, Névy László, ezt nem igen tette. Munkájáról rövidebben szólhatunk, mert nem kell újra elmondanunk, mit az első füzetre vonatkozólag megjegyeztünk és a mi természetesen az ő füzetére is vonatkozik. Ha Greguss bevezetését nem helyeseljük, legalább menthetjük avval, hogy épen a ballada oly költői faj, melynek sajátos jellemét legjobban úgy szemléltethetjük, ha helyzetét jelöljük ki a költészet többi fajai közt. Névynek a *Coriolanushoz* írt bevezetése nem menthető semmivel, mert az pongyola, zagyvalékos beszéd a drámáról, különösen a tragédiáról, melynél okosabbat és jobbat minden iskolai költészettan, ha jól emlékszem, Névy saját, elég gyöngye költészettana is tartalmaz. Ily „bevezetés,“ mondom, egészen indokolatlan. Főadata lett volna, *Coriolanusból* kiemelni és összeállítani mindazt, a

---

*) Mert megjelent Gregussnak hasonló tárgyú, de egészen más irányú, következő könyve is: *Arany János balladái*, fejtegeti Greguss Ágost, Budapest, 1877. Franklin-társulat, mely a nagy közönséghez fordul és teljesen ment azon iskolaszerű modortól, melyet a füzetes vállalatban alkalmaznia kellett. E jeles, gyönyörűen írt és gyönyörűen kiállított könyvet, mely méltó párja Gregussnak *A balladáról* írt kitünő tanulmányának, minden magyar embernek bírnia kellene, ki legnagyobb költőnket szereti és költészetét teljesen átérteni és átélvezni akarja.

miből a tragédia fogalma, törvényei, alakja stb. következtek volna. De ő e nehezebb föladat megoldása helyett ad általános-ságokat, melyeket mindenki tud, és melyekkel, a ki nem tudja, nem boldogul. És egy szót sem szól Shakespeare életéről és működéséről! Ha ily tüzetesen egy shakespearei műnek szentelt magyarázatból nem tanul a fiú, általában az olvasó valamit a költő életéről, sajátságairól, koráról, — hol keresse, hol találja azt? De a magyarázat maga is fölötte gyöngé; még legjobb, mit a szöveg magyarázatára ad, mert itt pontosan követi Delius jeles kiadását. De a mit az egyes fölvonások végén (a „fölvonás tartalma és szerkezete“) nyújt, az épen nem elégít ki. Azt hiszem, a fölületes olvasó is veszi észre mindazt, mire Névy itt mint nagy dolgokra figyelmezteti, míg a darab szerkezetének nagy szépségei, a jellemzés mesteri vonásai, a párbeszéd némely remek fordulatai nem találnak magyarázatot. Névy nagyon könnyen vette a dolgot, de az eredmény aztán nem is mutat nagy sikert. Még a legértékesebb adaléka e füzetnek a függelék: *Coriolanus Plutarkosnál*, mely lehetővé teszi a költemény összehasonlítását a forrással. Igen kíváncsú, hogy a kik ezentúl drámákat magyaráznak e vállalatban, semmi esetre ne tartsák Névy *Coriolanus*-át mintául szem előtt.

De különben, Névy mentségére szívesen elismerjük, hogy föladata nehéz volt, hogy az egyszerre nem is sikerülhetett, hogy több hasonló kísérlet után könnyebb lesz a kitűzött cél elérése. Azért a második füzet gyöngesége nem is változtatja meg abbéli nézetünket, hogy a vállalat igen örvedetes, még pedig nemcsak az iskola érdekében, mely e füzeteket nem fogja nélkülözhetni, hanem a nagy művelt közönség szempontjából is, melynek azt ezennel igen melegen ajánljuk.

— f. —

Kármán József. Irodalomtörténeti tanulmány. Írta Halász Ignác.
Budapest, 1878. 64. l.

Örömmel üdvözljük e derék kis tanulmányt, mely egy újabban ismételve tárgyalt érdemes és érdekes írónkkal foglalkozik. Halász jól ismeri Kármán műveit, ismeri a Kármánra vonatkozó irodalmat, és beletekintett azon külföldi

irodalomba is, melyről tudva van, hogy *Fanni hagyományaira* befolyással volt. A füzet teljes életrajzot tartalmaz és főleg terjedelmesebben foglalkozik Kármán legjelesebb művével, *Fanni hagyományai*val, melyet némely fontosabb pontra nézve behatóbban hasonlít össze *Wertherrel* és *Foscolo Ortisével*. A munka e része a legsikerültebb; a többiben is sok helyes megjegyzést találunk, de nem igen megy túl azon, mit Kármánról eddig is tudtunk. Főhiánya e tanulmánynak, hogy egyszersmind nem befejezett, kerek jellemzés. Kármán személyisége nem domborodik ki, munkássága nem tűnik föl egységesnek, bizonyos előfeltételekből kiindultnak, határozott célok felé irányzottnak. Halász helyesen jellemzi egymásután, a mint megjelentek, az író műveit; de e jellemzési töredékek nem alkotnak egy egészet. Ezzel nem azt akarjuk mondani, hogy az előttünk fekvő tanulmány értéktelen, sem azt, hogy az általunk kívánt jellemzés talán igen könnyű dolog, — bár Kármán rövid élete és még rövidebb írói pályája csakugyan aránylag nagyon megkönnyíti a jellemzést; — hanem csak azt kívántuk kiemelni, hogy az ily irodalomtörténeti tanulmányoknál mit tartunk leglényegesebbnek, és hogy Kármánra nézve e feladatot, Halász után is, még csak ezentúl kell megoldani.

Halász maga is érzi, hogy a költőről és íróról elszórt megjegyzéseit összefüggő jellemzéssé kell központosítania. Kétszer is tesz kísérletet Kármán jellemzésére, de mind a két esetben csak dicsőítést nyújt, még pedig igen túlzottat, annál túlzottabbat, mert e két helyen nem is a *költő* Kármánról szól. Az 5. lapon „rendkívüli alaknak“ nevezi Kármánt. „Rendkívüli alak volt, mert megelőzte korát, és európai műveltségénél fogva legjobban meg is értette; rendkívüli alak volt, mert minden felé ki tudta mutatni a helyes ösvényt, a melyen haladni kell“ stb. És a 29. lap szerint Kármán oly író, „ki kora legfőbb kérdéseivel tisztában van, a ki minden bajnak látja eredő forrását, de a ki egyszersmind a módot is megmutatja, a mely által e bajoktól szabadulni lehet“. Ha valakitől kérdeznők, hogy e szörnyű dicsőítés a világ nagy férfiai közül vajon melyikre illenék, azt hiszem, könnyen azt a választ nyerhetnők, hogy senkire! Irodalomtörténetírásunk egyik legveszedelmesebb és legmegrögzöttebb hibája a kritikai mérték hiánya. Annyira benne vagyunk embereink túlzott dicsőítésében, hogy teljesen kifo-

gyunk az epithetonokból, ha Dantét vagy Shakespearet, Molièret vagy Goethét kell jellemeznünk. Ideje volna, hogy e tekintetben józanodjunk, főleg oly író jellemzésénél, ki az „irodalmi szédítés“ e nemét maga erélyesen és lelkesen roszszalta. Hiszen Halásznak föntebbi dícséretét még Széchenyi István grófra sem lehet teljesen alkalmazni, pedig mily szédítő magasságban áll hazánk ez egyik legnagyobb férfja Kármán szerény alakja fölött!

A mit különben meg akarunk jegyezni, mind csekélyebb fontosságú. A 14. lapon azt mondja Halász, hogy a *Neue Beiträge zum Vergnügen des Verstandes und Witzes* volt az első német folyóirat, mely „női olvasó körre számított“ és hogy „ennek iránya és célja egyezik meg leginkább a Kármán folyóiratával“. Ez igen téves okoskodás; mert Németországon nem a nevezett folyóirat számított először női olvasókra, hanem már mindjárt az első lap, mely a *Spectator* hatása alatt keletkezett, a Halász által említett *Die vernünftigen Tadlerinnen* is (l. e folyóirat 6., 42., 315. lapjait). Halász ez irodalmat csak hallomásból ismerheti, mert különben tudná, hogy már az Addison lapjának is az volt a jellemzője, hogy női olvasókra számított, és ez irányát átvették mind az utánzói, a *Vernünftigen Tadlerinnen* épen úgy, mint az *Urania*. Ha Halász a Gottsched lapjáról azt mondja, hogy az „tudományos tartalmú“ volt, nagyon csalatkozik, mert az csak úgy számított könnyed moralizáló és aesthetizáló csevegésével a nagy közönségre, mint akár a *Spectator*.

Kármán példányai az *Urania* megalapításánál a korabeli német folyóiratok, a Wieland-féle *Deutscher Merkur* és Schiller *Thaliája* voltak.

A 15. lapon említi, hogy az *Urania* közölte Kleist *Lalage*ának fordítását is, — hozzátehetné volna: igen gyöngé fordítását, mely az *Amynt* című német költeménynek második versszakát teljesen elhagyja és a többit is igen pongyolán adja vissza.

Megjegyezzük, hogy e fordítás utolsó versszaka egy vad sajtóhiba következtében teljesen érthetetlen:

Igy panaszlja, a mint jajkiáltozva
Az erdőknek, hogy: Oda Lalage!
Még ezek is utána kívánczova
Sóhajtják: Lalage!

Az első sor ugyanis így olvasandó: „Így panaszlja Amynt jajkiáltozva“ stb. *)

Legértékesebb, mint mondtuk, az utolsó rész, mely *Fanni hagyományai*val foglalkozik. Halász ismeri Brandes fölolvasásait és Schmidt Erich könyvét (*Richardson, Rousseau és Goethe*) és így mélyebben fogja föl a dolgot. Legsikerültebbek benne azok a helyek, a hol azt fejtegeti, hogy Kármán a természetet, a külvilág jeleneit hogyan alkalmazza a lelki állapotok megvilágítására. Összehasonlítja Wertherrel Kármán művét s kimutatja, hogy e tekintetben mily ellenkezően s mily művészien járt el mindkettő. Kevésbé sikerült a fölolvasás jelenetének fejtegetése, ezt is összehasonlítja Goethenél, Foscolonál és Kármánál; és meg akarja magyarázni az eltérést e három írónál. Mert, azt mondja 53. l. „könnyen megtalálhatjuk lélektani okát.“ Úgy látszik, még sem oly könnyen, mert Halász a legfőbb okot nem találta meg. A különbség szerinte ez: Wertherben „a halálra vált utolsó perczét boldoggá varázsolja Lotti csókja“; Foscolonál „Teréz sóhajt, Ortisnak elszorúl a szava; de az indulat kitörésének még nincs itt az ideje“; a magyar párban „szerelmök hatalmasan ég, de az illedelem, az udvariasság egy időre még gátolja kitörését. Fanniban a szüzi szemérmesség küzd a szerelem indulatával, bár hogyan is meg van hatva, a nőiesség győz a szenvedélyen.“ Miért emlegetni a prózai udvariasságot és illedelmet, elég lett volna a költőibb szüzi szemérem is. De ez magában csak mellékes ok s nem magyarázza ki a különbséget. Lappangnak e jelenet eltérő fölfogásában fontosabb lélektani okok is, de Halász nem találta meg azokat, mert nem kereste föl egyrészt a szereplő egyéniségeknek lényeges pontokban eltérő jellemében, másrészt

*) Főntebbi ítéletem indokolására álljon itt, hogy a t. olvasó is összehasonlíthasson, legalább ez utolsó versszak eredetije:

So klagt' Amynt, die Augen voll von Thränen,
Blass und gebückt den Gegenden sein Weh;
Sie schienen sich mit ihm nach ihr zu sehnen,
Und seufzten: Lalage!

Megjegyzem egyszersmind, hogy az *Urania* II. kötetének ily című darabja: *Remek a düsseldorfi képpalotában* (119—131. l.) gyöngye kivonat Forster György *Ansichten vom Niederrhein* (1790.) című kitünő művének 8-dik fejezetéből.

pedig a különböző művek compositiójában, mely a közös indok eltérő alkalmazását követelte. Különben csodálkozom, hogy Dantéről egy betűvel sem emlékszik meg, pedig a fölolvadás jelenetere gyönyörű példát találhatott volna Francesca da Rimini boldogtalan történetében, melynek catastrophája tudvalevőleg közvetlenül szintén egy fölolvadáson, Lancelot szerelmi kalandjainak olvasásán, alapszik.

Végre csak érinteni akarunk egy kérdést, melynek taglalása igen messze vezetne, de melyet érintetlenül hagynunk lehetetlen. Halász fölveti azt a kérdést, hogy mi lehet annak az oka, „hogy Kármán hatása korára majdnem semmi volt.“ Szerzőnk azt mondja: „Az ő műveltsége nem magyar, hanem európai, ez megmagyaráz mindent.“ Csak röviden akarom megjegyezni, hogy Halász nagyon könnyen kéznél van a magyarázattal, de magyarázatai azután nem is valami találóak. Vajon mért hatott Kazinczy, kinek műveltsége annyira „európai“ volt, hogy majdnem, legalább munkássága némely irányában, nemzetellenesnek tűnik föl? Kármán európai műveltsége nem magyaráz meg semmit, és kár ily sokat ígérő, de keveset nyomó argumentumokkal operálni, mert ezek csak megzavarják az emberek helyes okoskodását, nem hogy a tárgyalta problémákat kiderítenék. Kármán európai műveltsége nem akadályozta volna értékesb művei hatását, ha föllépésekor kellő közönség, ha az írónak elég összeköttetései lettek volna és ha legjobb műve nem jelenik meg a képzelhető legkellemetlenebb alakban, szétdarabolva egy folyóirat három kötetében. Azt mondja szerző, hogy a *Fanni* az akkor Európa szerte elterjedt sentimentalismus hatása alatt állott és hogy a magyar közönségre, mely alig ismerte ez áramlatot, nem volt, nem is lehetett hatással. Ez sem áll, mert Európa 1794-ben már nem élte a sentimentalismus korát és egy jeles munka, mint a *Fanni*, mindig megteszi a hatását, ha a közönség kellő tudomására jut. Az a 142 előfizető, melylyel az *Urania* dicsekedhetett, nem volt még akkor sem a magyar nemzet! A mi pedig azt illeti, hogy a magyar Werther-korszak „a harminczas évekbe, a Széchenyi fölforgató törekvései korába esik,“ mikor is a magyar Werthernek, Eötvös *Karthausi*jának nagy hatása volt, — ez szintén gyöngé argumentum, mert ha volt a magyarnak sentimentális korszaka — talán nem is volt, mert épen nem szükséges, hogy nekünk is volt legyen! — de ha

volt, bizonyosan a múlt század végén volt, midőn a *Bács-megyei levelek* nagy hatást gyakoroltak, kétségtelenül nagyobb, mint belértékek szerint érdemeltek; — Eötvös regényének pedig egészen más a világnézete: a mit Halász abban sentimentalismusnak néz, az már modern pessimismus, mely amattól igen lényegesen különbözik. Még csak az kellene, hogy mi a sentimentalismusban is egy félszázaddal ballagiunk Európa után, — nem is szólva azon sajátságos kapcsolatról, melyet Halász a magyar sentimentalismus és a nagy magyar reformer közt föltenni jónak lát.

De már elég lesz a reflexiókból. Még csak egy pár apróság. A 11. lapon tévesen áll, hogy Kármán az *Uraniát* 1791-ben (1794 helyett) bocsátotta közre; a 16. lapon borzasztó sajtóhiba van: *enyhíteti* e. h. *elhiteti*; végre Gessner egy idylljét nem nevezheti a komoly szakember *vers*nek (54. l.) stb.

Azt hiszszük, Halász ez apróságok fölemlítéséből is észreveheti, hogy tanulmányát érdeklél olvastuk. Örvendünk, hogy nyelvészeti tanulmányai csak felét foglalják el idejének, és szeretnők, ha az irodalomtörténetre még több erőt és időt szánna. Nem kételkedünk benne, hogy az irodalomtörténetírás terén kitünő eredménynyel fog működni, főleg, a mi idővel bizonyosan megtörténik, ha jobban tartózkodik a nagy állításoktól és nem gondol mindent oly könnyen megmagyarázhatni és bebizonyíthatni.

— k. —

A felvidék. Politikai tanulmány. Írta Grünwald Béla. Budapest, 1878. Ráth Mór. (Ára 1 frt.)

A ki az előttünk fekvő röpirat szerzőjének irodalmi hírét ismeri, valószínűleg nagyobb várakozással vette kézbe e füzetet, mint a mily benyomással az átolvasás után leteszi.

Grünwald Béla nemcsak mint — a lapokkal szólva — „Zólyommegye hazafias szellemű alispánja“ nemcsak mint a magyar felvidék viszonyainak egyik alapos ismerője s nemzeti érdekeinknek ottani buzgó harczoja ismeretes, hanem néhány közfigyelmet keltett politikai tanulmánya által az iro-

dalomban is kitüntetett nevet vívott magának. Hirdette az európai közigazgatás ígét, ostromolta a vármegyei szűkfejűséget s oly érvekkel harczolt nézetei mellett, a melyeket az általános politikai tudomány forrásaiból merített. Sürgette az európai szempontok alkalmazását, panaszkodott, hogy a magyar államférfiak a külföldi tapasztalatokat nem ismerik, elméleti igazságokkal nincsenek tisztában s a vármegyeház ablakából nézik a világot.

De vajon e röpiratával nem tért-e ő is vissza a vármegyeházba s nem annak ablakából kiáltja-e ezt a világba? Vajon a helyi tapasztalatok és érzelmek köréből kiemelkedik-e azon magasabb álláspontra, a honnan elméleti nyugalommal lehet a viszonyokra tekinteni?

Nem alap-tételei ellen emelünk kifogást. Azok nem is újak, de helyességöket aligha is lehetne kétségbe vonni.

Hogy a felvidéki tótságnál a nemzetiségi kérdés még nem vált oly veszélyessé, mint az oláhok és rácok között; — hogy elfajulásának elejét venni inkább lehet kilátásunk; — hogy e czélra első sorban a közigazgatás erélyesebb vezetéséről kellene intézkednünk s aztán, a jövőre gondolva, az elemi iskolákat és a tanítóképző intézeteket magyar szelleműekké alakítanunk át: ezek a szerző úr alap-tételei és javaslatai. Bizonyára rég óta és széles körökben ismeretes elméleti igazságok. Az iskolák nagy befolyását ez irányban nem Magyarországon fedezték föl, de nem hiányzik a példa, hogy sikeresen alkalmazzák Magyarországon is.

Szívesen vesszük a szerzőtől, ha kimutatja mind azt a mulasztást a mi e részben a felvidéken történt. Szívesen meghallgatjuk elégedetlenségét és nagy érdekléssel olvassuk, ha bevezet a felvidék viszonyainak hű ismeretébe. Mert valóban nem sok az, a mit e viszonyokról, irodalmi úton, fölvilágosításul nyerni lehet. A napilapok hasábjain elég gyakran jelennek ugyan meg onnan is vidéki tudósítások s egyes „botrányos“, „ecclatans“ esetekről a journalistika szokott fegyvereivel fölszerelt czikkek. De az elkeseredés túlozni szokott. S messziről emelve szót, a vidéki levelezők rendszerint szeretnek nagyot kiáltani, hogy inkább fölkeltsek a figyelmet.

Grünwaldnak erre nem lett volna szüksége. Minél nyugodtabban ismertette volna a viszonyokat, s minél inkább szorítkozott volna arra, hogy kimutassa a mulasztásokat és

visszaéléseket, annál mélyebb és maradandóbb lehetett volna e művének hatása.

Ő azonban a felháborodás hangjával kiált. Zrínyinek *A török áfium ellen való orvosságát* veszi mintaképül, abból idéz egy-egy jeligét — nem éppen keresetlen módon — röpirata minden szakaszához s annak páthoszáat igyekezik utólcserni. A szenvedélyességben megközelítheti, de az objectív igazságosságban és a politikai felfogás mélységében nem. Szívesen elismerjük, hogy röpiratának ez a szenvedélyes hangja nem affektált, nem mesterséges s éppen azért nem is unalmas. Önként árad a szó az író tollából, s még ott sem válik érdektelenné, a hol a már egyszer elmondott dolgokat ismétli, vagy saját állításait czáfolja meg.

De azért ez egymást lerontó állítások nem kevésbbé tűnnek szembe s a túlzások nem kevésbbé sértik azt, a ki az igazságot óhajtja tudni.

A szerző, műve elején megtámadja az 1867 óta szerepelt magyar államférfiakat, hogy nem is igyekeztek ismerni hazájok viszonyait. „A jól nevelt magyar államférfinak — úgy mond — ismernie kell Német-, Francia-, Angol-, Olaszország politikai viszonyait, összes intézményeit, a pártokat s irányadó embereiket és törekvéseiket, úgy szintén a veszélyt, mely egyik vagy másik törekvésből az illető államra nézve következhetnék (Bár úgy volna! — Szerk.) . . . csak Magyarországra nézve érzi magát fölmentve ez ismeretek megszerzésének kötelessége alól“ (6. l.). Vádolja őket a felvidék nemzetiségi kérdéseinek teljes elhanyagolásáért, és statisztikai adatokkal mutatja ki a felvidéki közel kétmillió tótság nagy jelentőségét.

Néhány lappal odább azonban oly kicsinyléssel szól az egész tótsági kérdéstről, a melyet aligha láttunk még a komoly irányú magyar irodalomban. Csak némely német írónak ellenünk való kifakadása hasonlít ehhez. Megtámadja a magyar államférfiakat, a kik „az országgyűlésen annyira tájékozatlanok voltak, hogy hajlandók valának a tót nemzetiségi programban foglalt követeléseket komoly megfontolás tárgyává tenni“ (41. l.). Megtámadja azokat, a kik az Európaszerte terjedő nemzetiségi eszme jeleit vélik mutatkozni a felvidéki tótok között is. Szerinte ezek nemzetiségi mozgolódása egészen távol esik minden európai eszme-mozgalom befolyásától. Csupa hitvány emberek mesterkedése tartja azt

fenn. Ezeket a vezetőket s a panszláv gyülekezetek alakjait valódi torz vonásokkal festi. „Az örökös hazudozás — úgy mond — rá nyomta bélyegét a párt tagjainak physiognomiájára is. Valamennyinek valami sajátzerű „rendőrelleves“ kifejezés van az arcában; már távolról föltűnnek s a nép maga, ha azt akarja kifejezni, hogy valaki gyanús kinézésű, azt mondja, hogy panszláv arca van. . . . Hogy közönséges emberek közt vagyunk, mutatja már a párt toilletteje is. Egy politikai pártot látunk magunk előtt, mely még nem ismeri az uralkodó divatot, a tiszta fehér ruha fényűzését s a kéz tisztán tartásának terhes kötelességét; mely egy évben nem fogyaszt három pár keztyűt és öt font szappant, s melynek az egyszerű életmód daczára is több az adóssága, mint a mennyit meg bír fizetni. Nincs e pártban egyetlen ember, a ki a párton kívül jelentőséggel bírhatna. Nincs köztük egyetlen distingvált ember s nem is képzelhető, hogy a distingvált ember ily társaságban megmaradhatna. A párt tagjainak általános jellege az, hogy nincsenek rendezett viszonyok között s hogy ezeknek az embereknek legnagyobb része nem tiszta indokból indította meg a háborút a magyar állam ellen. Annyi bizonyos, hogy a felvidék tót lakosságának csupán az alja csatlakozott a magyar-ellenes mozgalomhoz.“ (54. l.)

Azonban nemcsak a panszláv párt gyülekezeteit igyekezik teljesen lesilányítani a szerző, hanem becsmérli magát a tót fajt is, melyről fölemlegeti, hogy meghunnyászkodó, rendkívül alázkodó, önérték nélküli, „bár még sem oly szolgálai, mint egyéb szláv fajok“, s becsmérli nyelvét is, „mely úgy hangzik, mintha diót ropogatna szájában az ember“ s melylyel nem is lehet műveltségre jutni.

Vajon komolyan bízhatunk-e ezen leírás valóságában? Igazán oly silány, éhenkórász, haszonleső csöcselék-e az a panszláv párt?

Ha a röpiratot tovább olvassuk, ellenkező nézetre kell jutnunk. Meg fogjuk tudni, hogy a felekezeti hatóságok nagy része, kivált a protestánsoknál, panszláv szellemű (130. l.). Hogy vannak vidékek, a hol a papság túlnyomó része s a tanítók kivétel nélkül panszlávok (133. l.). Hogy a protestáns egyház körében egész esperességek, de sőt egy egész egyházkerület már kezökben van (134. l.). Hogy az egész protestáns egyház már panszláv színezetet nyert (155. l.). Hogy a párt

befolyást gyakorol a bécsi Pazmaneumban, kezében van Magyarország primásának nagyszombati tanítóképző intézete, a papság nagy része, a felekezeti népiskola, a közigazgatásban a községek jegyzőinek jelentékeny része, sok kis város és nagyobb községek előljárósága (69. l.). Sőt hogy ezek a papok, tanítók áldozatokra is készek a panszláv eszme terjesztése érdekében, mert a panszláv iskolákban ingyenes tápintézeteket tartanak a szegény sorsú tanulók eltartására, önkéntes adakozással adva krumplit, babot, borsót, saját sovány fizetésökből (145. l.).

Nem czáfolja-e ez meg az előbbi ócsárlást?

De, úgy látszik nekünk, a szerző egyáltalán nagy hajlandóságot kezd tanúsítani arra, hogy nemcsak a pánszláv mozgalom vezetőit, hanem mindent s mindenkit kicsinyeljen. Erős leczkéket ad az 1867 óta szerepelt kormányférfiaknak, a kik közül a mostani miniszterelnökön kívül csak kettővel, gróf Szapáryval és Bittóval van megelekedve; leczkézi az országgyűléseket, kigúnyolja gróf Andrássyt s kevés becsületet hagy a kormány valamennyi végrehajtó organumán.

Kétségkívül sok igaz is van mindazokban, a miket elszórva főlemlít. Kétségkívül alapos okai is vannak elégedetlennnek lennie azon viszonyokkal, a melyekről műve szól. Nagy részben helyesnek ismerjük el azon irányt, a melybe ő óhajtaná téríteni az ügyek menetét.

De mindez nem igazolja s még kevésbbé teszi helyeselhetővé kifakadásainak modorát. Az a modor, a mely dúslakodik az elégedetlenségben, a melynek örömet látszik adni a zúgolódás korlátlan kiöntése, — az a fölfogás, a mely az intéző férfiakban csak képtelen és tehetetlen bábokat lát, a mely nem akar ismerni nehézségeket, nem törődik akadályokkal, könnyűnek hiszi minden magában helyes gondolat kivitelét s nem veszi semmibe azt a hosszú utat, a mely egy helyes eszmét, ennek a politikai intézményekben megvalósításától elválaszt: ez a fölfogás azokat szokta jellemezni, a kik csak távolról néznek s távolról kiáltanak bele a dolgokba. A részletekben járatlan általánosság szokott rendszerint mindent könnyűnek tartani.

Legyen elég csak futólag egyet érintenünk ez akadályok seregéből. A felekezeti kérdés, a szerző felfogása szerint, Magyarországon egyáltalán nem tartozik azon kérdések közé, a melyekkel számot kellene vetni az államférfinak, midőn

valamely tervét megvalósítani kívánja. Szerinte „hazánkban a felekezeti szellem nem oly erős, mint más országokban; a küzdelem az állam és a felekezeti szellem között, megvolt s jelenleg is megvan más államokban, de Magyarországon *nyomát nem találjuk*“ (121. l.). Az ő szemében az egész protestáns autonomia nem egyéb, mint „egy szakasza az 1791. évi XVI. t. czikknek“ (137. l.), a melyet tehát, hihetőleg, egy rövid törvény által egyszerűen félre is lehetne az útból hárítani.

Valóban azt kell kérdenünk, vajon komolyan megfelekezett-e a szerző a felekezeti féltékenység mind azon nyilatkozatairól, a melyek az ötvenes évek protestáns mozgalmaitól kezdve a büntető törvény múlt heti tárgyalásáig (Kanzlei §) annyiszor ismétlődtek? Hinnünk kellene, hogy igen, ha az 1868-diki népiskolai törvényt, a melynek tudvalevőleg egyik vezéreszméje volt az iskolákat, a hol és a mennyire lehet, az állam kezébe adni s ezzel nemzetiségi tekintetben is elejét venni a felekezeti iskolákban rejlő veszélynek, a szerző éppen azért nem támadná meg: miért tett különbséget felekezeti és nem felekezeti iskolák között, s „miért provokálta a felekezeteket a felekezeti jelleg nélküli iskolák elleni agitációra“ (121. l.).

Íme, egy szerény népiskolai törvény már „agitatiót provokál“ a felekezetek közt. A szerző mindjárt kész is föllépni a váddal azon tapintatlanság, azon „abstract liberalismus“, a hazai viszonyok azon ignorálása ellen, a mely így merte „provokálni“ a felekezetek agitációit; de a protestáns autonomia — az neki csak „egy szakasza a 1791 : XVI. törvény-czikknek“.

Nem kevésbbé méltatlan azon komoly irányú törekvésekhez, melyeket szerző korábbi munkáiban tanúsított, az a tréfáló gúny, a melylyel, talán Kákay Aranyos hagyatékának foszlányaira vágva, ismétli és utánozza annak gúnyolódásait gróf Andrássy Gyula ellen. Olcsó dicsőség lemásolni a torzképet, a mit más csinált. Kopott élű fegyver ezredikszor ismételni gróf Andrássyról, hogy „csak eszritje van,“ hogy „nem foglalkozik a részletekkel“ és csúfolódni azzal, hogy egyszer Deák providentialis férfinak mondta őt. Bizonyára mélyebben meggondolt mondas volt ez, mint a gróf Andrássy ellen könnyű szerrel intézett támadások nagy része. Bizonyára, az azóta lefolyt évek sokkal több okot adtak annak megerősítésére, mint megezáfolására.

A felvidéken folyó izgalmak megítélésében pedig óvakodjunk hitelt adni azon megvetésnek, a mit a szerző úr hirdet. Az ő fölháborodását teljesen meg tudjuk ugyan magunknak magyarázni: kellő közepén amaz izgalmaknak valószínűleg számos oly részlet tárulhat föl előtte, a melyek méltán fölkelthetik megvetését és undorát. Meglehet, hogy ott közvetlenül nem is láthat egyebet, mint képmutatást, s a folytonos érintkezés rendkívül kifejlesztette ellene érzékenységet. Meglehet, őszinte hazafi buzgalmában azt remélte, hogy az ellenfél kicsinylése által bátorságot önthet másokba s tetteire buzdíthatja a tétleneket is.

De akár szenvedély, akár taktika vezette őt: az ily föllépés nem ildomos, az ily fölfogás nem politikai. Nem a közönyösséget igazoljuk-e, ha a mozgalom vezetőinek jelentőségét így megtagadjuk? Előmozdítjuk-e a nemzet érdekét, ha azt hirdetjük, hogy oly ellenfelekkel van bajunk, a kiket bárhol másutt egy csapással megsemmisítenénk, csak mi vagyunk oly gyámoltalanok, hogy nem bírunk velök? Növeljük-e ezzel az önbizalmat magunk közt s tekintélyünket ellenségeink előtt?

Ne akarjuk elleplezni a valót.

Bármennyi tisztátlan elemet lássunk is ama mozgalmakban: ezek eredetét és folytonos terjesztését nem szabad csupán ily könnyen elfojtható, „megsemmisíthető“ indokokban keresnünk.

Miért volna az eszmék azon általános mozgalmától, a mely Európa valamennyi népéhez eljutott, épen a felvidéki tótság teljesen elszigetelve? S ha szemmel látjuk amaz eszmék mozgalmát köztük, miért ámitánók magunkat mégis azzal, hogy el *van* szigetelve?

A felvidéknek azt a régi jellemét, a mely annyira kedvezett a magyar nemzetiség és a magyar államiság eszméjének, az ottani nemzetiségi viszonynak azt a régi állapotát, a midőn minden úri ember magyarnak tartotta magát s a tót csak addig volt tót, míg alanti sorsából ki nem emelkedett, az újabb kornak két nagy eszméje támadta meg. A demokratia és a nemzetiségi rajongás. Amaz megszüntette azt a varázst mely egykor a nemesi oklevél elnyerésében állt s mely átalakította, úgy szólva újjá szülte a fölemelkedő jobbágyot. Emez igényeket ébresztett az anyanyelv jogainak érvényesítésére.

Elhiszszük a szerzőnek, sőt a közelebbi évek történetéből tudjuk is, hogy ez eszmék ottani apostolainak nagy része saját önző érdekét is keresi, sőt talán csak is azt keresi. De akaratlanul is, öntudatlanul is ezeknek az eszméknek szolgál s viszont ezek támogatják őt minden tetteben. Ne hitessük el magunkkal, hogy ha néhány, vagy akár néhány száz papot s tanítót elhallgattatunk, ezzel kiírtottuk az egész mozgalmat. A külföldről folytonosan szítva, merész szláv világhuralmi ábrándoktól lelkesítve s támaszkodva a testvéreknek vélt népek kifejelettebb irodalmára: az aspiratio meg fogna maradni s az erőszak által martýrrá tett vezető helyett hamar akadna más, a ki ismét fölálljon hirdetni a nép között a rajongás ígét.

Jól tudja ezt a szerző is. Teljesen érzi, hogy az a ragaszkodás, melylyel a tót nép a magyar urakat egykor követte és nagy részben még ma is követi, leginkább a múlt idők hagyományán alapul s a népnek conservatív hajlamaiban gyökerezik.

„Ne feledjük — úgy mond — hogy még az ösöktől ránk szállott örökségen élösködünk s hogy a mai nemzedék, melyre a tótságon támaszkodunk, még abból az időből való, mikor még a pap nem prédikált gyűlöletet a magyar nemzet ellen, mikor a tanító az iskolában nem tette az ifjúságot a haza ellenségévé, mikor még nem rontotta a népet rendszeresen az izgatók szervezett serege; az a nemzedék ez, mely nem is sejtette, hogy lehet más politikai érzület, mint a ragaszkodásé a magyar hazához.“

Úgy hiszszük ebben több igaza van a szerzőnek, mint főttebb idézett soraiban. És ismételjük, az orvosló szerek megválasztásában is nagy részt helyeseknek tartjuk az ő tanácsait. Az általa mutatott úton erélylyel és kitartással haladva, még bizton visszafoglalhatjuk az elveszített pontokat is. De ne képzeljük, hogy csupán bűn és gazság áll törekvéseinkkel szemben. Akkor könnyű volna a feladat. Hatalmasabb ellenfél fog ott előttünk állni: eszme és rajongás, a mit csak hasonló erejű fegyverrel s nem megvetéssel vagy erőszakkal lehet legyőzni.

Fusang, or the Discovery of America by Chinese Buddhist priests in the fifth century, by Charles G. Leland. London. Trübner and Comp. 1877.

A nagy közönség jól tudja, hogy Amerikát Columbus Kristóf fedezte föl a XV-ik század végén. Azonban arról aligha tud valamit, hogy chinai szerzetesek Amerikát állítólag már az V-ik század közepe táján, tehát több mint egy évezreddel a híres spanyol előtt fölfedezték. Az előttünk fekvő munka kellemes modorban tárgyalja az ez ügy érdekében eddig tett kutatásokat a szerző saját nézetei kíséretében. Nem célunk e munkát bírálni; csak a benne foglalt dolgokkal akarjuk az olvasót megismertetni.

Némely tudós abbeli vélekedése, hogy Amerikát Ázsia lakói már régi időben fölfedezték, épen nem mondható nevetségesnek. Ha összehasonlítjuk a szibériai népfajok hiteles ismertetését az éjszak-amerikai indusok leírásával, alig szabadulhatunk meg attól a véleménytől, hogy amazok ezeknek elődjai. Lehetséges tehát, hogy már az új világban voltak. Leland tehát elfogadja, hogy a priori semmi valótlán színű sincs Amerikának tungúz törzsek — chinaiak, japánok stb. — vagy hozzátartozóik általi fölfedezésében. Ő azonban ez eseménynek archaeologiai nyomait is keresi az amerikai partokon, vagy történelmi nyomait ázsiai évkönyvekben. Találkozik-e egyik vagy a másik? Eddig Amerikában nem akadtak oly romokra vagy föliratokra, melyeket határozottan a fölfedezés nyomaiúl lehetne tekinteni. Így csupán chinai krónikákra vagyunk utalva, melyeknek megbízhatósága azonban épen nem kétségtelen; mert először csak kevés irányadó magyarázó van, s azután nincs mivel ellenőriznünk a krónikások hitelességét és helyes ítéletét. Hanem ha igaz az, hogy Nan Su és Ven Hien Tum Kao történetírók valóban hiteles adatok alapján írták le azon hajó kalandjait, mely 507-ben, a Leang-dynastia idejében „egy ismeretlen sziget felé vetődött“, — nagyon könnyen elfogadhatjuk annak lehetőségét, hogy e föld Új-Mexico volt, mert a Puebla-indusok nagyon hasonlítanak az utazók által leírt akkori őslakókhoz; lehetséges, hogy a két törzs ugyanaz. A nyelv olyatén jellemzése, hogy a kutya-nyelvhez hasonlít, — a chinai philologusok hasonlata a mexicói

nyelv némely sajátosságára vonatkozólag — szintén erre látszik mutatni. Deguignes és Neumann azonban tovább mennek: ők ezt kész bizonyítékául tekintik annak, hogy Amerika egy része már a hatodik században ismeretes volt a chinaiak előtt. Ezt a földet állítólag *Fusang*nak nevezték, s itt a buddhavallást szép sikerrel tanították. A Leang-dynastia évkönyveiben és Mantualin encyclopaediájában ugyanis említés van téve egy jelentésről, melyet Hoei Shin buddha szerzetes írt, midőn 499-ben Kr. u. útjából hazatért. Ez azt állította, hogy megfordult egy Fusang nevű tartományban, mely „húszezer li-nyire keletre“ van Tahantól (némelyek Tahan alatt Alaskát, mások Jessót gondolják). Shin magyarázata szerint a „Fusang“ név a fusangfától származik, melyet sokan a mexicói aloéval egynek tartanak, s mely a lakóknak táplálékuk és ruházatuk egy részét szolgáltatja. Házaik fából épültek; az erődítéseket nem ismerik. Barmaiknak roppant szarvok van; igavonó állatokul a szarvasokat használják, de lovaik is vannak. A nemes érzeket ismerik ugyan, de pénzekre nem használják. Van írásuk és egy tíz évre terjedő csillagászati cyclusok. Kormányformájok monarchiai, vegyülve az aristocratico-oligarchiaival. Vallásuk régebben más volt, de egy bizonyos időben (458. Kr. u.) állítólag öt kolduló szerzetes érkezett hozzájuk Kipinkirályságból (Samarkand), s ezek a magok vallását, bálványait és szent iratait terjesztették el. Oktatást adtak nekik a kolostori életéről és így változtak a nép erkölcssei.

Ha e tudósításokat igazaknak tekintjük, alig vonhatjuk kétségbe, hogy Fusangot Amerikában kell keresni. Klaproth szerint Japán volna az, de itt a buddhismus csak sokkal később terjedt el, s a chinaiaknak kétségtelenül már régen kellett ismerniök Japánt. Azonban ha a Hoei Shin-fele tudósítás alapján el is hinnők, hogy China a hatodik században egy távoli országot ismert, azaz tudomása volt létezéséről, ebből még sem következik az, hogy a chinaiak föl is fedezték. Lehet hogy Shin csak egy legendát gondolt ki. Ha a buddhismus annyira el lett volna terjedve, mégis kellett volna némi nyomának maradnia, már pedig annak nyoma nincs. Hanem, ha a fusangiak megtérése talán csak „ad majorem Buddhaismi gloriam“ kigondolt mese is, ez még nem zárja ki a tartomány fölfedeztetését, ellenben ki kell mondanunk, hogy a Shin-fele tudósítás az aranynak és ezüstnek pénzül nem használásán

kívül semmi adatot sem nyújt arra, hogy Fusangot Mexicóval azonosnak tarthassuk. Seland nem fogadja el Neumann azon határozott állítását, hogy a fusangfa a mexicói aloénak felel meg, hanem úgy vélekedik, hogy a Fusang szó inkább chinai kiejtése ama fa eredeti amerikai nevének; de nem tud a kiejtéshez közel álló szót találni, s azért az ő nézetét alaptalan föltevésnek tartjuk. Az a körülmény, hogy Hoei lovakról beszél, szintén Amerika ellen tanúskodik, mert a lovak ott a spanyolok odaérkezése előtt már régen kihaltak volt, s ha Fusangban valóban házi állatokul szolgáltak volna, aligha ki hagyták volna veszni.

Seland, nem tudván bebizonyítani Mexicó és Fusang ugyanazonosságát, — ő ugyanis, noha hajlandó e csudaországot Amerikában keresni, nem akarja e nézetet védelmezni, csak Neumann erre vonatkozó munkáit elemezi — megkísérti, nem lehetne-e Peru és Fusang közt hasonlóságot találni. Azonban noha Peru — és a mennyire eddig tudjuk, csak Peru — használta tényleg a rőt vadakat igavonó és teherhordó állatokul, az egész föltevésnek nincs sok alapja, mert a legújabb Peru-tanulmányozók egyike Hutchinson, határozottan igen réginek állítja a perui művelődést, és azt tartja, hogy a Manco-Capac dynastia inkább aláasta, mint emelte azt. Egyéb-iránt lehetséges, hogy Hoei leírása a Peruról szóló hiányos tudósításokon alapszik; mindenesetre hiányos. S ha egyáltalában Perut érti, semmi esetre sem láthatta maga, mint állítja.

Szóval a szerzetes valószínűleg maga gondolta ki az egész dolgot, az ilyesmi nem ritkán esett meg a vallások missió-korszakaiban. Azonban ez a föltevés nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a chinaiak már századokkal Columbus előtt látogatták Amerikát s ez annál könnyebben megtörténhetett, mert Leland közöl könyvében egy értekezést Kennon ezredes-től, melyben pontos mérések alapján kimutatja, hogy a csendes tenger ázsiai partjától az amerikai partig kedvező időben egy nyílt sajkában is meg lehet tenni az utat. Az érdekes kérdés mindenesetre még sok fejtörésükbe fog kerülni a tudósoknak.

KTSCHR.

Nyelvemléktár. Régi magyar codexek és nyomtatványok. Kiadja a m. tud. akadémia nyelvtudományi bizottsága. IV—V. kötet. Budapest, 1876. A m. tud. akadémia könyvkiadó hivatala. Egy-egy kötet ára 2 forint: mind az öt (I—V.) eddig megjelent kötetnek ára 8 forint.

Az akadémia azon törekvésének, hogy a magyar nyelvészettel foglalkozókra nézve lehetőleg megkönnyítse a nyelvünk régi emlékeihez való hozzáférhetést, újabb eredménye ez a két vaskos kötet, mely a legnagyobb régi magyar írott munkát, az ú. n. Érdy codexet foglalja magában. Az Érdy codex még eddig kiadva nem volt, csak egyes apró részletek voltak belőle közölve Toldy által, irodalomtörténeti könyveiben, s a *Magyar Szentek legendájában*. A legelső ismertetőjéről elnevezett Érdy codex, melynek eredetije a magyar muzeum könyvtárának tulajdona, egyházi beszédek és legendákat tartalmaz. Mint e kötetek közlétevéje Volf György a IV. kötet elején olvasható előszóban különösen Szilády Áron vizsgálódásainak alapján mondja, e beszédek és szent történetek nagyobb részt latinból fordítottak vagy dolgoztattak át magyarra. Eredeti szerzőjük e szerint Pelbárt, ki a XV. században a ferencziek budai kolostorában hittanító és híres egyházi szónok volt, és a ki számos egyházi beszédet és néhány tudományos hittani munkát is írt (+ 1504.). A latinból való átdolgozásra mutat az a nagyszámú latinismus is, mely az Érdy codex nyelvében, épen úgy mint egyéb codexeinkében is oly gyakori. — E codex keletkezése a XVI. század elejére esik. Volf úgy véli, hogy 1526 és 1527 közé teendő. Leírója, ki nem közvetlenül Pelbártból merített, hanem hihetőleg annak magyar átdolgozásaiból, egy „déli Magyarországbán élhetett“ carthausi szerzetes volt.

A nagyszámú legendák közt van sok tisztán magyar tárgyú is, mint *Zent lazlo kyral*, *Bodoghsagus zenth Istvan kyral*, *Zent Geelerd Pispek*, *Zent emre kyral* sat. legendája.

Tekintetbe véve ezt, valamint azt is, hogy az Érdy codex a magyar nyelven írott egyházi beszédeknek ránk maradt legrégibb gyűjteményét tartalmazza, azt hiszszük, hogy e két kötet nemcsak a nyelvészek, hanem az egyházi irodalommal foglalkozók érdeklődését is fel fogja költöteni.

K. L.

8/2135 16. le

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

31. SZÁM.

1878. JANUÁR—FEBRUÁR.

BUDAPEST, 1878.

KIADJA RÁTH MÓR.

A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 frton megszerezhető.

Előfizetési ára egy évre 12 frt., félévre 6 frt.

Ezen folyóirat alulírt kiadó-tulajdonosa tiltakozik a «Budapesti Szemle» egyes cikkeinek előleges beleegyezése nélkül való utánnnyomása, vagy fordítása ellen.

Ráth Mór.

TARTALOM.

- I. AZ OLASZ KÖLTÉSZET HATÁSA A MAGYARRA. (I.) — Imre Sándortól.
- II. DISRAELI, MINT IRÓ. — Leslie Stephen után angolból. — Nagy Lászlótól.
- III. BULGARIA. (II.) — Szathmáry Györgytől.
- IV. MAI VISZONYOK A NYUGATI VILÁGBAN. (II.) — a. l.—
- V. A ROSSZ SZOMSZÉD. Regény (I.) — Vadnay Károlytól.
- VI. KÖLTEMÉNYEK: *A tölgyek alatt*. Arany Jánostól. — *Heine dalai* ből. Majthényi Imrétől.
- VII. ZENÉSZETI SZEMLE: *Carmen*; — *Pál és Virginia*. — Érdy Lajostól.
- VIII. AZ OROSZ INVASIO EUROPAI TÖRÖKORSZÁGBA. — Asbóth Jánostól.
- IX. ÉRTESÍTŐ: Turgenjew: *Nov (Uj föld.) t.* — Hillebrand K. *Geschichte Frankreichs von der Thronbesteigung Ludwig Philipps zum Sturze Napoleon III.* Marczalítól. — Goldziher I.: *Der Mythos bei den Hebräern*. Heinrich Gusztávtól. — Neményi Ambrus. *Rabelais és kora*. Riedl Frigyesztől. — *Ujszerű tiszta magyarság példája*. Irenopoeustól.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. A reclamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető. Az 1873. 1874. 1875. 1876. 1877. évi folyamok egyszerre rendelve 60 frt helyett 40 forintért szerezhetők meg.

Ráth Mór diszkiadásai.

- Szép Ilonka.** Irta *Vörösmarty. Orlay Soma* nyolcz fényképezett rajzával. Pompás album-kiadás. Diszkötésben. 9 ft.
- A Nibelung-ének.** Ó-német hősköltemény. Fordította *Szász Károly.* Karolsfeldi Schnorr Gyula rajzaival. 10 füzet, legnagyobb negyedréti diszkiadásban, legfinomabb vastag velin-papíron 52 iv, mintegy 70 nagyobb rajzzal, számos disz-kezdőbetővel (initiale) s ékítménnyel (9 frt 40 kr.) 6 frt. *Gőtizlésü, a rajzokhoz illő pompás diszkötésben* (12 frt.) 9 ft.
- Vörösmarty kisebb költeményei.** Teljes gyémánt-kiadás. Füzve (2 frt 40 kr.) 2 frt. Diszkötésben (3 frt 60 kr.) 3 frt.
- Vörösmarty minden költeményei.** Diszkiadás 4 kötetben. Zalán futását és a többi eposokat is tartalmazva. Füzve 4 frt. Pompás diszkötésben 8 forint.
- Vörösmarty minden munkái.** 12 kötetben. A Gyulai által írt életrajzzal, jegyzetekkel és arcképpel. Füzve 14 frt. 7 pompás kötésben 21 frt., 11 kötésben aranyvágás nélkül 21 frt., 11 pompás kötésben 24 frt.
- Arany János összes költeményei.** Legdiszesebb 16-r. kiadás hat kötetben. Füzve 7 frt 20 kr., 6 pompás diszkötésben, a költő arcképével 12 frt. 3 pompás diszkötésben, a költő arcképével 10 frt 50 kr.
- Arany János összes költeményei.** Legdiszesebb album-kiadás egy kötetben. *Pompás diszkötésben, két csattal, Than és Lotz 8 fényképeivel.* 16 frt. 50 krajczar.
- Arany-album.** *Than Mór és Lotz Károly* fényképezett rajzai Arany János költeményeihez. I. Családi kör. Rajzolta Than. II. Szent László. Rajz. Lotz. III. Ráchel. Rajz. Than. IV. Mátyás anyja. Rajz. Lotz. V. Rege a csoda-szarvasról. Rajz. Than. VI. Egri leány. Rajz. Lotz. VII. Rozgonyiné. Rajz. Than VIII. Walesi bárdok. Rajz. Lotz. Legpompásabb album. Pompás diszkötésben. (12 frt.) 10 frt.
- Arany János kisebb költeményei.** 3-ik tetemesen bővített disz-kiadás. 2 kötet. A költő fényképezett arcképével. Füzve 2 frt 50 kr. Pompás diszkötésben 4 frt 50 kr.
- Arany János nagyobb költői elbeszélései.** (Toldi. Toldi estéje, Buda halála, Murány ostroma.) 2 kötet. Diszkiadás. Füzve 2 frt 50 kr. Pompás diszkötésben 4 frt 50 kr.
- Arany János furcsa és vegyes költeményei.** 2 kötet. Diszkiadás. Füzve 2 frt 50 kr. Diszkötésben 4 frt 50 kr.
- Tompa Mihály összegyűjtött költeményei, életrajzzal és jegyzetekkel.** Kiadják: *Arany J., Gyulai P., Lévai J., Szász K.* Diszkiadás 6 kötetben, a költő arcképével. Füzve 7 frt 20 kr. Pompás 6 diszkötésben 12 frt. 3 diszkötésben 10 frt 50 kr.
- Tompa Mihály elbeszélő költeményei.** 3 kötet. Füzve 3 frt 60 kr. 3 pompás diszkötésben 6 frt 60 kr.
- Tompa Mihály lyrai költeményei.** 3 kötet. Füzve 3 frt 60 kr. 3 pompás diszkötésben 6 frt 60 kr.
- Tóth Kálmán összegyűjtött költeményei.** Első teljes diszkiadás. Füzve 2 frt 40 kr. Pompás diszkötésben a költő arcképével 3 frt 80 kr.
- Kemény Zsigmond. Férj és nő.** Regény. Füzve 2 frt 40 kr. Csinos kötésben 3 frt.
- Jókai Mór. Emlékeim.** 2 kötet. *Ajándék-kiadás.* Szép diszkötésben. (6 frt.) 5 forint.
- Gyulai Pál költeményei.** Diszkiadás, halvány-sárgás papíron, elzevirettükkel. A költő fényképezett arcképével. Füzve 2 frt. Szép diszkötésben 3 frt.
- Dóczy Lajos. Csók.** Az akademia által a gróf Teleki-díjjal kitüntetett vigjáték. 2-ik gyémánt-kiadás. Füzve 1 frt 80 kr. Pompás diszköt. 3 frt.
- Gyöngyvirágok.** Nyugati költőkből fordította és újra összegyűjtötte *Szász Károly.* Gyémánt-kiadás. Füzve 1 frt. Diszkötésben 1 frt 50 kr.

Ráth Mór diszkiadásai.

- Rákosi Jenő színművei.** 2 kötet. 2-ik kiadás. Tartalom: Szinre szint! A szent korona varázsa. Az aradi vértanú. A krakói barátok. Aesopus (3 frt.) 1 frt. Pompás diszkötésben 2 frt.
- Shakespeare minden munkái.** Fordították többen, kiadja *Tomory Anastáz* költségein a Kísfaludy-társaság. 18 kötet. Füzve 18 frt 50 kr. Egy-egy kötet 1 frt. 6 angol kötésben 23 frt. 6 pompás diszkötésben 25 frt.
- B. Eötvös József összes költeményei.** *Székelly és Keleti Gusztáv* rajzaival. Pompás album-kiadás. Gyönyörű körrajzokkal és színyomatu képekkel. Fényes angol diszkötésben 10 frt.
- B. Eötvös József. Gondolatok.** A hátrahagyott kéziratokból bővített emlékkiadás. (Motto: «Ne higgy oly gondolatnak, melynek szíved ellent mond». Ajánlat: «Anyám emlékének».) *Album-alak. Eötvös legjobban sikerült fényképezett arcképeivel.* Halvány-sárga papíron vörös szegélylyel. Füzve 5 frt. Pompás diszkötésben 8 frt.
- B. Eötvös József. Gondolatok.** Második, a hátrahagyott kéziratokból bővített Cabinet-kiadás. Füzve 3 frt. Angol kötésben 3 frt 80 kr. Ajándék-kiadás, pompás diszkötésben 4 frt 50 kr.
- B. Eötvös József. A karthausi.** 7-ik Cabinet-kiadás. Füzve 2 frt 80 kr. Angol köt. 3 frt 60 kr. Ajándék-kiadás, pompás diszköt. 4 frt 50 kr.
- B. Eötvös József. A 19-dik század uralkodó eszméinek befolyása az államra.** Második javított kiadás. 2 köt. Füzve 6 frt 80 kr. Angol kötésben 8 frt.
- B. Eötvös József. Politikai beszédek a forradalom előtt és a forradalom után.** Először összegyűjtve. Cabinet-kiadás. Füzve 3 frt. Angol kötésben 3 frt 80 kr.
- B. Eötvös József. Magyarország 1514-ben.** Regény. 2-ik Cabinet-kiadás 3 rész két kötetben. Füzve (5 frt 60 kr.) 4 frt. Angol kötésben 5 frt 60 kr. Ajándék-kiadás pompás diszkötésben 6 frt.
- B. Eötvös József. Magyar írók és államférfiak.** Emlékbeszédek. Második kiadás. (2 frt 80 kr.) 1 frt 60 kr. Angol kötésben 2 frt 40 kr.
- Szász Károly műfordításai.** Teljes kiadás. Három kötetben. *Arany* és *Tompa* műveinek alakjában. Füzve (5 frt.) 4 frt. Pompás diszkötésben (8 frt.) 7 frt 50 kr.
- Byron, Hugo Victor, Béranger költeményeiből.** Fordította *Szász Károly*. Füzve (2 frt.) 1 frt 60 kr. Diszkötésben 2 frt 80 kr.
- Szász Károly vegyes kisebb műfordításai.** Füzve (2 frt.) 1 frt 60 kr. Diszkötésben 2 frt 80 kr.
- Moore, Heine, Burns költeményeiből.** Fordította *Szász Károly*. Füzve (2 frt.) 1 frt 60 kr. Diszkötésben 2 frt 80 kr.
- Szász Károly. Salamon.** Az akadémia által a Nádasy-díjjal koszorúzott történelmi költemény. Füzve 2 frt 40 kr. Csinos kötésben 3 frt. Pompás diszkötésben 3 frt 40 kr.
- Göthe. Faust.** Fordította *Dóczy Lajos*. Diszkiadás (2 frt.) 1 frt 50 kr. Pompás diszköt. 2 frt 60 kr. Pompás diszköt. *Kaulbach fényképeivel.* 3 frt 40 kr.
- A délibábok hőse.** A Kísfaludy-társaság által jutalmazott pályamű. Füzve 2 frt. Pompás diszkötésben 3 frt 20 kr.
- Imakönyv a keresztény katolikusok használatára.** *Báró Orczy Thekla* rajzaival. Legdiszesebb kiadás. 100 színyomatu gyönyörű képpel, 450 aranszegélyes lapon. Füzve 16 frt. A munkához illő diszkötésben 24 frttól 50 frtig.
- Az Eszterházy-képtár eredeti fényképekben.** Szövegét írta *Keleti Gusztáv*. Nagy ivréten, vastag halvány-sárga papíron, pompás diszkötésben. 22 frt. Nagy ivréten, ugyanoly papíron, pompásan aranyozott disztokban (cartonban), melyből az egyes képek kivehetők. 21 frt. Nagy negyedréten, halvány-sárga vastag papíron, pompás diszkötésben 12 frt.

BUDAPESTI SZEMLE

A M. T. AKADÉMIA

MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

---

32. SZÁM.

1878. MÁRCZIUS—ÁPRILIS.

BUDAPEST, 1878.

KIADJA RÁTH MÓR.

☞ A BUDAPESTI SZEMLE minden egyes száma 2 frton megszerezhető.

Előfizetési ára egy évre 12 frt., félévre 6 frt.

A Budapesti Szemle egyes cikkeinek az illető szerző és a kiadó előleges beleegyezése nélkül való utánnymása vagy fordítása tilos.

TARTALOM.

- I. ENEA SILVIO DE' PICCOLOMINI VISZONYA MAGYARORSZÁGHOZ. — Pór Antaltól.
  - II. AZ OLASZ KÖLTÉSZET HATÁSA A MAGYARRA. (II.) — Imre Sándortól.
  - III. SZERTARTÁSOS KORMÁNYZAT. — Herbert Spencer után, angolból. — Ifj. Losonczy Lászlótól.
  - IV. A JELENKORI SOCIALISMUSRÓL. (I.) — Eisenstädter Lukáestól.
  - V. A ROSSZ SZOMSZÉD. Regény (II.) — Vadnay Károlytól.
  - VI. KÖLTEMÉNYEK: *Tetemre hívás*. Arany Jánostól. — *Az elszázi nő*. Kállay-Bethlen Vilmától.
  - VII. PÉTER CZÁR VÉGRENDELETE. — Asbóth Jánostól.
  - VIII. ÉRTESÍTŐ: Hegedüs Sándor: *Az önkormányzat és pénzügy*. Acsády Ignácztól. — *Jeles írók iskolai tára*. —f—. — Halász Ignác: *Kármán József*. —k.— — Grünwald Béla: *A felvidék*. — Leland Ch: *Fusang or the Discovery of America*. Ktschr. — Nyelvemléktár. K. L.
-

A BUDAPESTI SZEMLE tájékozni igyekszik a magyar közönséget az eszmékről, melyek világszerte foglalkoztatják a szellemeket s mintegy közvetítő kíván lenni egyfelől a szaktudomány és művelt közönség, másfelől a hazai és külföldi irodalom között.

E folyóirat a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával jelen ugyan meg, de nem az Akadémia, hanem a Ráth Mór kiadványa s a cikkek irányáért és tartalmáért egyedül a szerkesztőség felelős.

Megjelen évenként hatszor, kéthavi kötetekben, 13—14 ívnyi tartalommal. Előfizetési ára, bérmentes küldéssel, egész évre 12 frt, félévre 6 frt.

A szerkesztőséget illető közlemények a szerkesztő neve alatt az akadémia palotájába intézendők.

Előfizetéseket minden könyvtáros elfogad. A reklamatiók azon könyvkereskedéshez intézendők, a melynél az előfizetés történt. A *Budapesti Szemle* minden száma 2 frton külön is megszerezhető. Az 1873. 1874. 1875. 1876. 1877. évi folyamok egyszerre rendelve 60 frt helyett 40 forintért szerezhetők meg.

HORVÁTH MIHÁLY. A kereszténység megalapításának és megszilárdulásának története Magyarországon.

Diszes 8-rét, merített papíron, a XVII. századbéli elzerir-kiadások mintájára, számos initialéval és nyomdai ékítménnyel. Ára füzre 4 frt., stílszerű díszkötésben 5 frt 20 kr., antik félbőr-kötésben 6 frt., hártya (pergament) kötésben 7 frt.

Első könyv: A magyar keresztény egyház megalapításának kezdete.

I. Fejezet. A kereszténység állapota a magyarok bevándorlása előtt az általuk alkotott országban s annak vidékén. — Bevezetés. Pannonia bekebelezése a keresztény egyházba. A kereszténység kezdete Morvaországban és Alsó-Pannoniában. Methodius és Konstantin testvérek apostolkodása. A kereszténység kezdete a horvátok, szerbek és a bolgárok közt.

II. Fejezet. A kereszténység felvételének előkészítése. I. A magyar nemzet erkölcsi és politikai viszonyai a X-ik század második felében. II. A nemzeti veszedelem útját készíti a kereszténységnek. Gejza elhatározásai. III. Ottó csász. és Gejza kölesönös követségei. IV. Az első térítési kísérlet.

III. Fejezet. A kereszténység kezdete a magyarok közt. I. A kereszténység Gejza udvarából terjed. Adelheid fejedelemnő. Gejza és családjának megkeresztelése. II. Szt. Adalbert prágai püspök. István házassága Gizellával.

IV. Fejezet. István első érintkezései a keresztény állammal. I. Viszonya a bajor fejedelmi házzal. II. Gerbert, utóbb II. Szylveszter pápa. III. István első összeköttetései Rómával. IV. Asztrik követsége Rómába. A pápai bulla.

V. Fejezet. A független egyház és királyság megalapítása. I. Az állam s egyház közti viszony. Az egyház rangfoka az államban. II. Az István által alapított érsekek, püspökségek s apátságok. III. Az első nevezetesebb érsekek s püspökök. IV. Gyula erdélyi vajda lázadása. V. II. Henrik törekvései Lengyelország ellen. Bruno és Romuald ellentörekvései. VI. Függésbe esett-e egyházzal s államilag Magyarország Németországtól? VII. II. Konrád törekvései a magyar függetlenség ellen. VIII. István viszonya Romualddal, Clugnyval, Rómával.

VI. Fejezet. A térítés befejezése.

VII. Fejezet. Hierarchiai s egyház fegyelmi viszonyok.

Második könyv: A magyar keresztény egyház megszilárdulása.

I. Fejezet. A magyar egyház és királyság küzdelmei a pogányság és külbefolyás ellen. I. A Péter és Aba ellenkirályok alatti zavarok. II. A pogányság lázadó kitörése. III. Háború III. Henrik ellen. IV. A bogányság újabb lázadása Béla király alatt. V. Németország törekvései a magyar függetlenség ellen. VI. A pápai szék viszonyai. H. Brand. VII. Gergely pápa s Gejza viszonyai a pápai székkal.

II. Fejezet. A keresztény egyház teljes megszilárdulása László alatt. I. László viszonyai VII. Gergely pápával. II. A zágrábi püspökség alapítása. III. Az egyházi reform Magyarországon. A szabócsi és esztergomi zsinatok. IV. László egyházi építései. A bácsi érsekség megalapítása. V. A főpapság befolyása az államkormányra és honvédelmi kötelessége. VI. A király kinevezési joga. Hierarchiai viszonyok. VII. Zarándolások a sz. földre — László halála.

Ráth Mór legújabb kiadásai.

KÁLLAY BÉNI. Oroszország keleti törekvései.

Ára 1 frt 20 kr.

GRÜNWALD BÉLA. A felvidék. Politikai tanulmány.

Ára 1 frt.

A NEMZETGAZDASÁGTAN néhány alapkérdéseinek jelenlegi felfogása a külföldi tudományban. Három tanulmány.

Ford. Dr. WEISZ BÉLA.

Ára 80 kr.

TÓTH KÁLMÁN összegyűjtött költeményei. Első teljes diszkiadás.

Halványzárga papíron. Ára 2 frt 40 kr. Fényes modern diszkötésben a költő fényképezett arcképevel 3 frt 80 kr. Jutányos családi könyvtár-kiadás. Ára 1 frt 40 kr. Csinos vászonkötésben 2 frt 20 kr.

KÖRÖSI JOSEPH. Influence des habitations sur les Causes des Décès et sur la durée de la Vie.

(Külön lenyomat az Annales de Démographie internationale-ból.)

Ára 40 kr.

KÖRÖSI JÓZSEF. A magyar vámkérdéshez.

Ára 40 kr.

KÖRÖSI JOSEPH. Statistique internationale des Grandes Villes.

Première section: **Mouvement de la Population.** Tome I.

A nemzetközi statisztikai kongresszus megbízásából szerkesztett munka. Tartalmazza a következő nagy városok népességi szaporodását, születési, esketési és halálozási statisztikáját és klimatológiáját:

Budapest, Vienne, Prague, Trieste, Munich, Francfort sur le Mein, Leipsic, Stuttgart, Hambourg, Rome, Turin, Palerme, Venise, Milan, New-Orleans, Boston, San-Francisco, St.-Louis, Stockholm, Christiania, Copenhagen, St.-Petersbourg, Moscoau, Odessa, Boucares, Gand, Liège, Anvers, La Haye, Rotterdam, Berlin, Dresde, Cologne, Breslau, Paris, Londres.

Ára 5 frt. Vászonkötésben 6 frt.

A második kötet meg fog jelenni, mihelyt elegendő anyag egybegyűlt.

KÖRÖSI JOSEPH. Statistique des finances des Grandes Villes.

Tome I.

Tartalmazza a következő nagyvárosok bevételeit és kiadásait (lehetőleg tíz évről), vagyon-állapotát, adósságát és személyzetét:

Budapest, Vienne, Trieste, Munich, Leipsic, Stuttgart, Francfort sur le Mein, Venise, Palerme, Liège, Anvers, Rome, Turin, Stockholm, Christiania, Boucares, Breslau, Genève, Florence, Boston, St.-Louis, San-Francisco, Berlin, Londres, Paris.

Ára 6 frt. Vászonkötésben 7 frt.

KEMÉNY ZSIGMOND. Férj és nő. Regény. Második kiadás.

Ára füzve 2 frt 40 kr. Kötve 3 frt.